

ZGODOVINA ZA VSE

leto XV, 2008

VSE ZA ZGODOVINO št. 1

ISSN 1318-2498

9 771318 249009

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Dušan Kos

Ljubezen in zakonska zveza v ognju grešnosti

5

Prispevek k zgodovini »morale« na Slovenskem med 16. in 18. stoletjem

LIEBE UND EHE IM FEUER DER SÜNDE

Ein Beitrag zur Geschichte der „Moral“ im slowenischen Gebiet zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert

Božidar Jezernik

Pomnjenje zgodovine kot pozabljanje preteklosti

37

Marijin steber pred cerkvijo sv. Jakoba v Ljubljani

DAS ERINNERN DER GESCHICHTE ALS VERGESSEN DER VERGANGENHEIT

Die Mariensäule vor der Kirche des Hl. Jakob in Ljubljana

Stanislav Južnič

Branje naših plemičev: fizika v Valvasorjevi knjižnici

57

DIE LEKTÜRE UNSERER ADELIGEN: PHYSIK IN VALVASORS BIBLIOTHEK

Boris Golec

»Enajsta šola na Vrhniki« – ustanova častitljive starosti, a slabega slovesa

75

Po sledih stare kranjske zbadljivke, ki ji je Cankar rešil ime in Vrhniki opral čast

„DIE ELFTE SCHULE IN VRHNIKA“ – EINE EINRICHTUNG VON EHRBAREM ALTER, ABER SCHLECHTEM RUF

Auf den Spuren eines alten Krainer Spottbegriffes, dessen Ruf durch Cankar gerettet wurde und somit auch die Ehre von Vrhnika

Zmago Šmitek

Potovanja in prostori Zelenega Jurija

94

DIE REISEN UND RÄUME DES GRÜNEN GEORG

Katjuša Arčon

»Judje niso sicer zanesljivi, in ne verjamemo jim radi«

107

Nasprotja med slovenskimi goriškimi časopisi glede judovstva

„DIE JUDEN SIND FREILICH NICHT VERLÄSSLICH, UND WIR GLAUBEN IHNEN UNGERN“

Konflikte zwischen slowenischen Zeitungen in Görz hinsichtlich des Judentums

Barbara Pečnik

»Ako ste primorani, idite v javno gostilnico, ki je na dobrem glasu«

120

Vedenje v gostilnah glede na bontone 19. in začetka 20. stoletja

„WENN SIE DENN GEHEN, DANN IN EIN ÖFFENTLICHES GASTHÄUSCHEN, DAS EINEN GUTEN RUF HAT“

Das Verhalten in Gasthäusern laut Benimmbüchern des 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts

<i>Bogdan Šteh</i>	
Mamin paket zavrit v „veleizdajalsko vsebino“	139
<i>Slovenski vojak in politika med prvo svetovno vojno</i>	
MUTTERS PAKET IN „HOCHVERRÄTERISCHEN INHALT“ GEHÜLLT	
<i>Slowenische Soldaten und die Politik während des Ersten Weltkriegs</i>	

Teorija

<i>Vida Rožac Darovec</i>	
Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja	151
DIE AFFIRMATION DER ORAL HISTORY IM KONTEXT DER NARRATIVEN GESCHICHTSSCHREIBUNG	
<i>Darko Pejić</i>	
»Klio na kavču« - psihoanaliza in zgodovinopisje	164
„CLIO AUF DER COUCH“ – PSYCHOANALYSE UND GESCHICHTSSCHREIBUNG	

S knjižne police

<i>Filip Čuček</i>	
Kjer se pije, tam se dobro žije	176
<i>Filip Čuček</i>	
Anton Korošec v primežu kralja Aleksandra	177
<i>Aleksander Žižek</i>	
Termoforji na recept in drobovina za Hitlerjev rojstni dan	179
<i>Bojan Himmelreich</i>	
Padec s piedestala?	181

Dušan Kos

Ljubezen in zakonska zveza v ognju grešnosti

Prispevek k zgodovini »morale« na Slovenskem med 16. in 18. stoletjem

Kos Dušan, dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

24-42(497.4)15/17

LJUBEZEN IN ZAKONSKA ZVEZA V OGNJU GREŠNOSTI

Prispevek k zgodovini »morale« na Slovenskem med 16. in 18. stoletjem

Avtor poskuša v prispevku definirati korenine in razvoj tokov »meščanske morale« na Slovenskem med 16. in 18. stoletjem. Pri tem se osredini na pedagoške (bonton, vzgoja) in teološke zapovedi (pridige, kateheza) in splošna pastoralna vodila, s katerimi sta v procesu absolutizacije družbe posvetna in cerkvena oblast od 16. stoletja želeli disciplinirati telesa in duše vernikov/podanikov. Avtor ugotavlja točke premikov formalne obravnave spolnosti od poznosrednjeveške tolerance k poudarjanju grešnosti v času protestantske reformacije sredi 16. stoletja. Temu je sledilo stoletje vzpostavljanja nove katoliške kateheze na tridentinski osnovi in v baročni barvitosti, ki pa je v prvi tretjini 18. stoletja že dobivala prepoznavne poteze katoliškega rigorizma, ki je bil značilen za podalpske habsburške dežele v zadnji tretjini stoletja in je sooblikoval moralo 19. stoletja, vključno z najbolj prepoznavno posledico – meščansko dvojno moralo z izključevanjem spolnosti in čustev iz javnega govora.

Ključne besede: meščanska morala, pedagoške zapovedi, teološke zapovedi, spolnost, grešnost

Kos Dušan, PhD., Research Adviser, ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

24-42(497.4)15/17

LOVE AND MARRIAGE IN THE FLAME OF SINFULNESS

A contribution to the history of "morality" in Slovenia between the 16th and 18th centuries.

The author attempts to define the roots and the development of "civic morality" in Slovenia during the 16th and 18th centuries. The article is focused on the pedagogical (code of conduct, education) and theological (preaches, catechesis) commandments and the general pastoral guidelines with which the secular and church authorities aimed to discipline the bodies and minds of the believers/subjects during the process of totalitarianization of society. The author examines the turning points in the formal treatment of sexuality from a period of late medieval tolerance until the era of accentuated sinfulness characteristic of the time of Protestant reformation in the middle of the 16th century. The next century saw the establishment of a new Catholic catechesis based on the Council of Trent and marked by the colourfulness of the Baroque. In the first third of the 18th century, however, the first recognizable features of Catholic rigorism occurred. These were characteristic of the subalpine Hapsburg provinces in the last third of the century and helped shape the morality of the 19th century, together with its most recognizable consequence – the civic double standards that excluded sexuality and emotion from public discourse.

Key words: civic morality, pedagogical commandments, theological commandments, sexuality, sinfulness

Razvoj mentalitet, ki so oblikovale moralo (ali več njih!) tedanje in posredno tudi moderne družbe, je predvsem za meščansko dobo v zadnjih letih tudi v slovenskem zgodovinopisju doživel manjšo renesanso.¹ V tej razpravi pa bomo poskušali ugotoviti smeri razvoja moralnega dušebrižništva (izraza ne rabim v slabšalnem smislu) med 16. in 18. stoletjem. To obdobje podaljšuje tisti zgodovinski lok, ki ga je v 19. stoletju načrtala »meščanska morala«.² Kako zaznati moralne tokove? Zunanje, tj. »tehnične« oblike vsakdanje ljudske spolnosti za to nalogo niti niso na prednostnem seznamu, saj se od davnine niso pretirano spreminjale, bile so znane vsem kulturam in vsem časom. V krščanskem svetu je pri vzpostavljanju spolne morale običajno šlo za iskanje ravnotežja med slabo »meseno« in dobro, »pobožno« ljubeznijo, za

družbeno sprejemljiva razmerja med ljudskimi in uradnimi zaznavami ljubezni znotraj zakonske zveze. Ta je sicer imela od začetkov krščanstva iste osnovne cilje – prokreacijo, vzpostavlo družine kot osnovne celice otrok v krščanskem duhu, širjenje zakonske ljubezni (*caritas*) in obenem odvracanje od greha nečistovanja ter vzajemno ekonomsko podporo zakoncev. Vse to je bilo zapisano v pastoralnih in katehetskih smernicah, pa tudi v pedagoških teorijah. Seveda v tem prispevku ne bomo iskali korenin teh paradig, ki so bile zasidrane v judovstvu, zapisih apostola Pavla, svetega Avguština, Tertulijana idr. cerkvenih očetov oz. (pred)sholastikov, v rimskem, kanonskem in posvetnih partikularnih pravih.³ Za nas bodo zanimivi tisti moralistični poudarki, nianse in počasne spremembe, ki so jih v najbolj odločilnem času za oblikovanje modernega sveta sprožale kulturne in verske spremembe v zahodnokrščanski družbi.

Nekaj splošnih besed o posvetnem educiranju erotičnih čustev

Razvoju mentalitet in uradnih trendov je mogoče slediti skozi zapovedi in priporočila, s katerimi sta posvetna in cerkvena oblast želeli ohraniti nadzor nad telesi in dušami vernikov/podanikov. Splošne poročne (posledično seveda seksualne) mentalitete so bile do 19. stoletja po večini v znamenju materializma, emocionalne tujosti med ženinom in nevesto ter odsotnosti ljubezenskih čustev kot poročnega gibala v današnjem smislu. Vse to je bilo skoraj genetsko utemeljeno v predmeščanski dobi: še leta 1792 je Marko Pohlin v *Glossarium Slavicum* brez odvečnih besed izpeljeval etimologijo besede *nevešta* s *quasi nesciens virum*.⁴ Zaročenski hlad pa ni pomenil, da je bila celo pobožnim in lepo vzgojenim mladincem tuja teoretična in praktična spolna veščina. Kogar pa je vse skupaj vsaj malo zanimalo, je izvedel vse, ne da bi se mu bilo potrebno pred poroko sleči. Otroci so oponašali navade starejših, prve izkušnje so dobivali s prisluškovanjem pogovorov odraslih, skozi moralno vedno nevarno brezdelje in igro. Po prehodu najzgodnejše mladosti je vzgoja sinov prišla

¹ Izbor novejših del za starejše obdobje: Marko Štuhec: »Ah, ljubi bog, kako bi si bil mogel umišljati, da si mi jo bil namenil!« Ta Veseli dan ali Raigersfeld se ženi, v: *Gestrinov zbornik* (Ljubljana 1999), str. 203–214; Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir, v: *Studia humanitatis*, Apes, 1 (Ljubljana 1995); Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Doktorska naloga (Ljubljana 2000). Maja Žvanut: Ločitev zakona pred tristo leti, v: *Zgodovinski časopis* 50/3 (Ljubljana 1996), 343–356; Od viteza do gospoda (Ljubljana 1994). Dušan Kos: O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740, v: *Knjižnica Annales* 37 (Koper 2004); Zakonske težave Kranjčanov pred tremi stoletji, v: *Kranjski zbornik* 2005 (Kranj 2005), 345–354. Temeljna slovenska literatura za 19. in začetek 20. stoletja: Janez Cvirn: K zgodovini homoseksualnosti na Slovenskem ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, v: *Acta Histriae* 12/1 (Koper 2004), 231–239; »Župnik je rekel, da bi bilo treba ženske zapečatiti«. Vpliv prve svetovne vojne na ločitve zakonov, v: *Zgodovina za vse* 11/2 (Celje 2004), 72–82; Boj za sveti zakon, v: *Zgodovinski časopis* 59/3–4 (Ljubljana 2005), 393–425 in 60/3–4 (Ljubljana 2006), 345–373; Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja (Celje 1990). Andrej Studen: Svetovi socialne neenakosti spalnic in spanja. K zgodovini postelje na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, v: *Pascal Dibia, Etnologija spalnice*. *cf., Rdeča zbirka (Ljubljana 1999), 291–340; Problem sodomije, najhujšega zločina proti naravi, od srednjega veka naprej, v: *Acta Histriae* 12/1 (Koper 2004), 219–229; Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Slovenska matica (Ljubljana 2004). Janez Polajnar: Spolnost kot greh in akt deviantnosti. Uporaba retorike deviantnosti v govoru o spolnosti v 19. stoletju, v: *Acta Histriae* 23 (Koper 2005), 103–114; Sramežljivost kot branik pred »nečistim« v družbi 19. stoletja, v: *Zgodovina za vse* 14/2 (Celje 2007), 5–23.

² O tem analitično Janez Polajnar, *Nravstvene razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Magistrska naloga, Filozofska fakulteta (Ljubljana 2007).

³ O tem podrobno: James A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago, London 1996).

⁴ Marco Pochlin, *Glossarium Slavicum* (Viennae 1792); faksimile: v: R. Trofenik, *Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen* 11 (München 1973), 60.

v pristojnost očetov, matere pa so se posvetile le hčeram.⁵ Še dolgo pa je ostala pomembna materska spolno-nuptialna vzgoja, ki so jo poudarjale ljudske pesmi.⁶ Temu se je med izobraževanjem seveda priključila teološka pedagogika. V njej so večno odzvanjala svarila pred telesno slo, ki jih lahko zaobjamemo kar s pozivom »ne!«. Posvetna pedagogika pa je bila bolj realna, praktična, vedno tako vzgojne kot izobraževalne narave, obenem pa v tesni navezi z glavnimi teološkimi paradigmi. »*Kajti zadaj za edukacijo tiči velika skrivnost popolnosti človeške narave*,« je še konec 18. stoletja študentom predstavljal načela in cilje vzgoje Immanuel Kant v delu *Über Pädagogik*.⁷ Svarila pred nagoni pa so pedagogi že davno pred Kantom in Rousseaujem zavijali v besede o svobodi: v začetku 13. stoletja je Thomasin von Zerclaere, učeni kanonik oglejskega patriarha Wolfgerja, mlade viteze svaril pred ljubezensko slo, ker da možu odvzame »svobodo«, tj. sposobnost svobodnega odločanja. Zato je Thomasin posvaril viteze tudi pred idealizirano žensko lepoto, ki jih nikoli ne sme zavesti, saj je le norec plen ženske lepote.⁸ Takšna pedagogika je naravo seveda lahko le ovirala, kot je v drugi polovici 12. stoletja mehko pel vagantski Arhipoet.⁹ Te vzgojne moralno-pedagoške paradigme se niso bistveno spremenile niti po humanističnem prelomu, ki so ga nadkrilile le pedagoške misli Erazma Rotterdamskega o odkritem dialogu o spolnosti v *Colloquia familiaria* (po 1518) in *De civilitate* (1529). Žal so v 17. stoletju na Erazma pozabili in dialog je bil spet nadomeščen z učiteljevim monologom, formalizmi in kopičenjem podatkov.¹⁰ Toda dela tedaj modernih pedagogov so

imeli v svojih knjižnicah tudi slovenski plemiči.¹¹ Nekoč le občasno usodna za sposobnost razmišljanja je ljubezenska strast v 17. stoletju dobivala podobo kroničnega bolezenskega stanja z akutnimi napadi. Zaostritev z medicinsko podporo je bila uradni odgovor na obdobje renesančne frivolnosti in vodilo prenovljene krščanske (katoliške in protestantske) morale/vere in sramežljivosti. Podobno mnenje je bilo glede otrokovega moralnega razvoja: njegova narava je v osnovi pokvarjena in grešna, saj se grešnost deduje; dobra vzgoja zato pomeni vbijanje pokorščine, ob tem naj otrok tudi trpi, saj je to dobra priprava za zveličanje. Strogost je bila odgovor na baročno frivolnost in vodilo prenovljene krščanske (katoliške in protestantske) morale/vere in sramežljivosti, ki jo je s svojo zakonodajo podpirala tudi država. Izoliranost vzgoje od realnih potreb, obravnava otroka kot pomanjšanega odraslega in pedagoško vodilo, da naj se otroka poučuje le o tistem, kar ga ne zanima, s čimer si krepi voljo in duha in se približa odraslemu vedenju,¹² je imela za posledico, da je pedagogika v najboljšem primeru staršem svetovala pogovor o spolnosti z otroki na način, ki ni presegal elementarne hortikulture. Takšna spolna vzgoja se je v dobesedni obliki na Zahodu obdržala še daleč v 20. ali 21. stoletje. Tudi kranjski rojak Adam Sebastian Sietzenheimb je leta 1659 v priročniku celovito vzgojo plemiških otrok in mladine, še posebej deklet, v prisposobi zavil v nego cvetličnega vrta in posameznih rastočih cvetk (tj. otrok). Seveda je tudi on poudarjal nadzorovano sožitje naravnega nagona in predporočne vzdržnosti: življenjske moči prerano opešajo zaradi prepogostega zakonskega in zunajzakonskega občevanja (pa tudi zaradi nezdrave prehrane in pijače), to pa negativno

⁵ Prim. Adam Sebastian Sietzenheimb, *Newbeglaentzter Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt* (Muenchen 1659), 128–132.

⁶ Karel Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi II* (Ljubljana 1900–1903), št. 1049 (podobno tudi št. 1048): »Kak so me mamca navadili, Tisto navado jes mam, Mamca so pua-biče lubili, Jes pa deklice rad mam.«

⁷ Immanuel Kant, *O pedagogiki*, prev. Z. Kobe, v: *Problemi* 26/11 (Ljubljana 1988), 150, 152.

⁸ Thomasin de Zerclaere, *Der Welsche gast*, izd. F. W. von Kries, v: *Göppinger Arbeiten zur Germanistik* 425/I (Göppingen 1984), verzi 2641–2662, 11979–12482.

⁹ »Silna je narave moč, ni je moč zlomiti, / vpričo mlade deklice čistih misli biti. / Mladcem je pretrd ukaz, ni mu moč slediti: / za lepoto se teles gladkih ne meniti (Srednjeveški cvetnik / *Florarium mediaevale*. Latinska lirika srednjega veka, prev. P. Simoniti (Ljubljana 2000), št. 72, kitica 7, str. 299).

¹⁰ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti I. Volja do znanja*. Založba ŠKUC, Lambda 15 (Ljubljana 2000), 31–33;

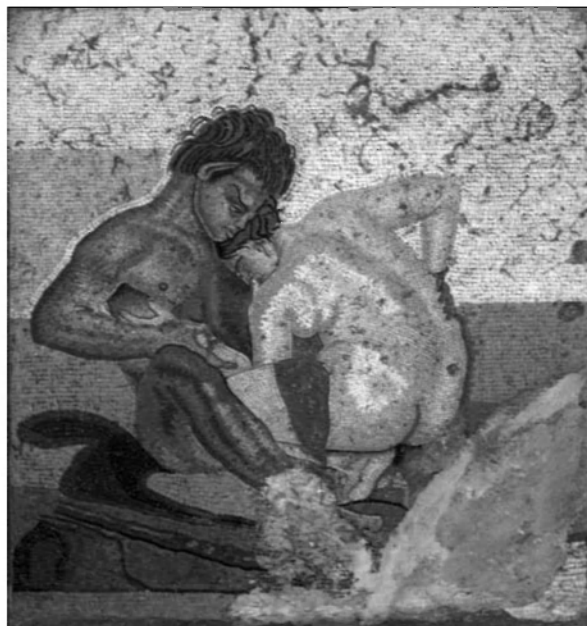
Norbert Elias, *O procesu civiliziranja I*. *cf., *Rdeča zbirka* (Ljubljana 2000), 394–306; Luisa Accati, *Pošast in lepotica*. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev. *Studia humanitatis* (Ljubljana 2001), 32 sl.

¹¹ Maja Žvanut, *Theatrum vitae et mortis humanae / Prizorišče človeškega življenja in smrti* (Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem), v: *Theatrum vitae et mortis humanae*. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem (Ljubljana 2002), 17. Tako je že leta 1711 novomeški kapucin Hipolit prevedel znameniti pedagoški učbenik Jana Amosa Komenskega (1658) za najmlajše *Orbis pictus* (Maja Žvanut, *Vzgojni ideali v 17. stoletju*, v: *Šolska kronika* 11/1, Ljubljana 2002, 13).

¹² Gl. uvod Vlada Schmidta v: Jean-Jacques Rousseau, *Emil ali o vzgoji*. Prev. A. Blažič in J. Starc, v: *Zbirka Pedagoška obzorja* (Novo mesto 1997), 6–8.

vpliva na spočetje in rojstvo zdravih otrok.¹³ Sietzenheimbova konzervativnost je vela že iz naslova »Na novo očiščeno vzgojno zrcalo« (*Speculum Generosæ Juventutis oder Newbeglaⁿtzter Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt*), ki je namigoval na baročno prenovu morale in vzgoje na podlagi starih moralno-pedagoških paradigem.¹⁴

Premik mentalitet je pokazalo delo Johana Locka *Some Thoughts Concerning Education* (1693). Filozof je menil, da izvirni greh in vrojena načela duše pri oblikovanju posameznikovega značaja ne igrajo vloge, saj človeka oblikuje in razlikuje le dosežena vzgoja. Če družba želi imeti dobre ljudi, naj otroke pravilno vzgaja (ne le izobražuje), jim privzgaja disciplino, ki temelji na principih spoštovanja in sramotnosti (dejanj).¹⁵ To je še ustrezalo tudi konzervativnim cerkvenim pedagogom in katehetom, ne pa več modernističnim v 18. stoletju, ki so dobili zagon z idealističnimi Rousseaujevimi nauki o enakosti in plemenitem divjaškem svobodoljubju. V njegovem delu *Émile ou De l'éducation* (1762) sicer ni veliko govora o spolni vzgoji, so pa temeljni postulati na njo temeljito vplivali: vsak otrok/človek je po naravi dober, skvari ga družba; za oblikovanje zavesti potrebuje predvsem spoštovanje in svobodo; interes posameznika je nad družbenim interesom. Vzgojo naj otrok dobiva iz narave (telesne sposobnosti), ljudi (učitelji) in stvari (pripomorejo do izkušenj); glavna je prva – pri vzgoji (oblikovanju humanega človeka) gre za uresničevanje otrokove narave; druga dva dejavnika se morata ravnati po njej. Na načelni ravni to niti ni bilo dosti drugače kot pri Sietzenheimbu. Povsem drugačne pa so bile priporočane metode in cilji. Ker naj bo vzgoja prilagojena posamezniku, so predvsem lastne izkušnje bistvo oblikovanja osebnosti, vzgojitelj pa naj se čim manj vmešava v otrokov razvoj (učenec naj sam poskrbi za snov!). In kar je posebej pomembno: moralna vzgoja naj bo odvisna od razmerij v družbi, ne pa od teologije, o njej pa naj otrok dobi poduk šele, ko je dovolj pameten, da ne bo prišlo do zmote (pred 12. letom).¹⁶ Če vse to prevedemo še v seksološke vzgojne smotre, je hitro jasno, da so zlonamerne interpretacije Rousseujevega nauka

Pompeji, 1. stoletje, ena od številnih fresk z erotičnim motivom v Casa del centenario (orig. v Arheološkem muzeju v Neaplju).

(npr.: kakšne lastne izkušnje pa naj otroke pripeljejo do »pravilne« spolne vzgoje?!) nujno naletele na odpor pri starših, še posebej pa pri katehetih in državi, ki so to preveč drzno pedagogiko že iz moralnih razlogov zavrle za dobro stoletje. Konec 18. stoletja se je Kant že moral vrniti k starim paradigmam o discipliniranju kot generatorju spreminjanja otrokove prirojene živalskosti v človeškost (tj. kultiviranja, civiliziranja oz. podreditve zakonu ter oblikovanja npravstvene države) ter k strogemu oblikovanju (poučevanju) človeka. Moralni vzgoji, ki naj se do šestnajstega leta (ko se razvije instinkt za spolnost) izvaja v šolskem sistemu, je prisodil izjemen pomen, češ da je treba otroke poučiti, da se morajo izogibati pregreh, ker so te vredne gnusa, ne pa zgolj zato, ker jih je prepovedal Bog.¹⁷ To je bil že dolgo napovedovani korak stran od Rousseauja, zadnja etapa potridentske katehetske pedagogike, ki je vodila k oblikovanju podobe novega državljana, spodobnega, sramežljivega in moralnega meščana 19. stoletja.¹⁸

Mimo teoretičnega razglabljanja pa so v praksi mladinci moškega spola še naprej zlahka prihajali v stik z žensko lepoto, ljubeznijo in spolnostjo daleč od sumničavih pogledov pedagogov,

¹³ Sietzenheimb, n. d., 58–60, 140 sl.

¹⁴ Žvanut, *Vzgojni ideali*, 9.

¹⁵ John Locke, *Nekaj misli o vzgoji*. Prev. Z. Erbežnik, ur. J. Krek, v: *Zbirka Obrazi edukacije* (Ljubljana 2007).

¹⁶ Jean-Jacques Rousseau, n. d., 6–20, 32–37, 79–85.

¹⁷ Kant, n. d., 147–157.

¹⁸ Polajnar, *Spolnost kot greh*, 106; Polajnar, *Sramežljivost*, 6 sl.

katehetov in domače javnosti. Aristokraciji je to v srednjem veku uspevalo na učno-vojaških klateških avanturah, v novem veku na t. i. kavalirskih potovanjih, ki so zamenjala viteške vojaške pohode. Tam so se plemiči spoznavali s svetovljanstvom, obenem pa dobili veliko priložnosti tudi za praktično podučitev o erotičnih plateh življenja. Plemenitim dekletom je bila potovalno-kavalirska edukacija seveda nedosegljiva. Posvetna pedagogika je dolgo pritrjevala cerkveni, da morajo biti ženske skrbneje vzgajane kot moški, ker je ženska narava pač šibkejša in bolj na udaru greha. Kva-zifeministke, kot je bila Kristina Pizanska v delu *Le livre de la cité des dames* (1405), so v poznem srednjem veku že poskušale dokazati enako inteligenco obeh spolov in posledično nujnost oplemenitenja ženskih nravi s študijem.¹⁹ Starši in pedagogi pa so se (iz lastnih izkušenj) zavedali praktičnih pasti, ki jih je postavljala popularna kultura in so npr. v 14. stoletju že trdili, da viteški romani mladino vodijo v moralni razvrat. Tudi Francesca da Rimini, incestoidna prešuštnica (z moževim bratom Paolom Malatesto), je to priznala Danteju v drugem krogu pekla, kjer je bilo poetu že brez nje dovolj slabo ob pogledu na množico vitezov in dam, ki so bili pogubljeni zaradi ljubezenske sle.²⁰ V takšnih mentalitetah so bile zato legitimne celo ortodoksne zamisli, da ženske sploh ne potrebujejo znanja, še manj pa šolanja. »Ne vzemi ženske zaradi njene lepote, niti literarno izobražene,« je že v 13. stoletju mladeniče svarilo neko literarno delo. Kasneje, v 17. in 18. stoletju, so priporočila postala še bolj jasna: žensko gre ljubiti oz. jemati le zaradi njenih kreposti, vrlin in koristnosti za vsakdanje življenje.²¹

Kristina Pizanska je ženski libido omejevala z naklonjenostjo krščanski definiciji ljubezni (Samo v zakonu v korist prokreacije ali kot deviškost v ljubezni do Kristusa! Kje pa je tu kakšen feminizem!?) z zvestobo in vse ponazarjala predvsem z antičnimi primeri. Telesna privlačnost do drugega spola sproža spolno željo, česar sicer ne

narekuje nikakršen družbeni zakon. In ta sla je grešna in pogubna zlasti za ženske, je trdila pisateljica.²² To sta posredno priznavala tako ideolog dvorske ljubezni Andrej Capellanus v delu *De amore* (1184–1186) v svarilih (mladim plemkinjam) pred prezgodnjim izživljanjem libida kot tudi njegov antipol Katarina. Prvi prek grofice, ki v namišljenem dialogu na prigovarjanje, naj vendar že opusti pretrda načela, zaljubljenemu sogovorniku odgovori, da vsaka nevesta zgubi spoštovanje moža, če ta ugotovi, da je drugje izgubila deviškost; mož se bo zato nemara celo ločil, jo nagnal, ona pa bo za vedno osramočena.²³ Glavne kreposti plemenitih deklet naj bi tako po Kristini bile milina, razsodnost, krepkost, stanovitnost v ljubezni, zadržanje čustev in besed, ponižnost, obzirnost, zvestoba družini, očetu in možu, potrpežljivo sprejemanje telesnih kazni in – če ne gre drugače – tudi mirno prenašanje moževega nasilja.²⁴ Če je tako menila Kristina, je logično, da »moška« damska vzgoja nikoli ni spregledala nobene kočljive situacije pri stiku z moškim spolom, zlasti, kadar bi lahko prišlo do sumljive »ljubezni«. Dekletom je bilo odsvetovano vse, kar bi lahko bilo sramotno – gola telesa v kopalnicah, zapeljivo oblačenje, pretirana zgovornost – in bi jih zaznamovalo kot vlačuge. Dekleta so tudi podučili, da zakonski dolg ni namenjen užitku, saj izhaja iz pokorščine možu in je namenjen prokreaciji. Ravno z voljnimi izpolnjevanjem moževih zahtev je ženam dana možnost preprečevanja njihovih zunajzakonskih ljubezenskih avantur.²⁵

Življenje pa je šlo svojo pot in se poigralo celo z moralisti: na ljudstvo so še bolj kot njihove pridige vplivale vprašljive upodobitve v cerkvenih objektih. V 11. stoletju (in vse do 16. stoletja) so se namreč v funkciji protimuslimanske propagande v mali plastiki v španskih in francoskih cerkvah pojavile hardcorovske personifikacije hudiča in peklenščkov, ki naj bi opazovalcu pomenile svari-

¹⁹ Christine de Pizan, *Knjiga o mestu dam*. Prev. T. Jurkovič (Ljubljana 1999), zlasti v 1. knjigi, pogl. 27 (str. 99), 28 (str. 100) in v 2. knjigi, pogl. 36 (str. 193–195).

²⁰ Dante Alighieri, *Božanska komedija*. Prev. A. Capuder, v: Mihelač, *Zbirka Svetovni klasiki* 28 (Ljubljana 1994), *Pekel, peti spev* (str. 33–36).

²¹ Jean-Louis Flandrin, *Družina. Sorodstvo, družina, spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja* (Ljubljana 1986), 108–109.

²² Christine de Pizan, n. d., 1. knjiga, pogl. 20 (str. 88), 2. knjiga, pogl. 54 (str. 230), 3. knjiga, pogl. 19 (str. 306).

²³ Andreas Capellanus, *Des königlich-fränkischen Kaplans Andreas 3 Bücher Ueber die Lieben*. Prev. H. M. Elster (Dresden 1924), lib. I c. 8 (str. 228).

²⁴ Christine de Pizan, n. d., 3. knjiga, pogl. 19, str. 305.

²⁵ Dagmar Thoss, *Frauenerziehung im späten Mittelalter, v: Frau und spätmittelalterlicher Alltag. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs* 9. Österreichische Akademie der Wissenschaft, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 473. Bd. (Wien 1986), 304–315.

lo pred grehom, tudi spolnostjo in vsemi drugimi prepovedanimi strastmi.²⁶ Najbrž pa so imele tudi nasproten učinek. Četudi ne bi brali Boccaccia in Chaucerja, bi nam namreč trend poznosrednjeveškega erotičnega osvobajanja razkril tudi pogled v likovne ponazoritve antičnih zgodb za posvetne naročnike, kjer je bila erotika še bolj neposredna. Pornografija je z iznajdbo tiska kljub nenehnim prepovedim in uničevanju prvič po antiki lahko zaokrožila med najbolj izobraženimi Evropejci, a je spočetka še izhajala iz (poganske) ovidijanske ikonografije, kot npr. pričajo legendarne Raimondijeve ilustracije k erotični poeziji Pietra Aretina.²⁷ Z erotičnimi scenami so bogati laiki in celo visoki kleriki po vzoru antičnih vil opremljali predmete za domačo rabo in prostore, največkrat spalnice. Tudi stene in strop spalnice cesarja Karla VI. in žene Elizabete Kristine, ki dolgo ni mogla zanositi, so bile poslikane s stimulativnimi prizori. Ne brez uspeha – po kar osemletnem čakanju se je paru leta 1716 le rodil prvi otrok (Leopold Janez, ki pa je hitro umrl), do leta 1724 pa še trije.²⁸ Tudi v takšnih poslikavah so se seveda največkrat kazale osebe iz ovidijanske mitologije (Botticellijeva *Rojstvo Venere* iz leta 1485/1486), grško-atletoidno upodobljene starozavezne osebe (Donatellov *David* iz ok. 1440), pa tudi polpornografske upodobitve moralno še ne povsem spornih kočljivih telesnih opravil (v kopališčih) ter junaki iz renesančno žgečkljive literature. Toda domet te visoke (umetniške) likovne pornografije za privatne zbirke je bil v življenju večine prebivalstva zelo omejen, saj je niti pastoralni ukrepi slovenskih versko-moralnih obnoviteljev niso omenjali, tako kot npr. pijančevanje in prešuštvovanje. Zares nevarno se je domačim duhovnikom očitno zdelo žgečkljivo (celo pornografsko) ljudsko pesništvo,²⁹

ki sta ga kot sila pohujšljivo v svojih cerkvenih pesmaricah *Katoliš krščanskiga vuka pejsme* (1729) omenjala gornjegrajski župnik Ahac Steržiner (»... *fvete peiffme sturiene ... de bi te druge prafne, nanuzne, folsh peiffme opuftili; namefti taiftih pak te fvete peiffme peli.*«)³⁰ in Maksimilijan Redeski ni leta 1775 (»... *de be se teifte jalublene, gerde, od pregreshneh rezhy ... skupsfloshene popevke, katire so ... k pohuishanju pejli, posehmal usem ... is glave spravele.*«).³¹

Osvobojene mentalitete se od 16. stoletja torej niso več dale potlačiti. Za povrh je bila v 17. stoletju socialno uspešna ženska (plemkinja in meščanka) že subjekt in ne le objekt užitka. Tudi na Slovenskem, saj radoživa Boccacciova, Rabelaisova in Molièrova dela v tamkajšnjih privatnih knjižnicah niso bila redkost.³² Svoje, med renesanso pridobljene vloge in moči v (sicer materialno izsiljeni) zakonski zvezi in zunaj nje so se ženske dobro zavedale in v zameno pričakovale užitek. To je bil moto številnih komedij razgledanega Molièra, čigar poročene junakinje prevaranim možem brez strahu razlagajo svoj življenjski moto in napovedujejo ljubezenske nakane mimo mož. Temu nasprotno mnenje mož je bilo, da višja izobrazba žensk s seboj nujno prinese tudi težave v zakonu. Ta je svét in temelji na ženski podrejenosti, od žene zahteva častnost in strogost, ljubiti brez greha pa ji dopušča le v zakonu. V takšnih mentalitetah zato tudi »oskrunjenim« plemkinjam spodobna poroka ni bila več onemogočena; seveda, če se jim je pozneje uspelo dogovoriti s so-

jan Dolgan – Miran Hladnik, *Fuk je Kranjcem v kratek čas. Antologija slovenske pornografske poezije s pripovednim pristavkom* (2. izd. Ljubljana (1993)).

³⁰ Ahac Steržiner, *Katoliš krščanskiga vuka pejsme* (Nemški Grad 1729), 9.

³¹ Maksimilian Redeski, *Osem inu shestdeset sveteh pesm.* (1. izd.: 1775, 2. izd.: Kranj 1795), 3–4.

³² Dekameron je imel sredi 16. stoletja oskrbnik smledniškega gospostva Toman Reider (Maja Žvanut, *Korespondenca dveh kranjskih plemičev iz sredine 16. stoletja*, v: *Zgodovinski časopis* 43/4 (Ljubljana 1989), 495). Rabelaisovega Gargantuo in Pantagruela ter Molièrova dela je imel sredi 18. stoletja vodja turjaške veje kranjskih Auerspergov Wolf Engelbert Ignac, po igri usode resnično dober poznavalec nravi in čuti žena, saj je bil kar štirikrat poročen (Miha Preinfalk, Auerspergi. Po sledih mogočnega tura, v: *The-saurus memoriae, Dissertationes* 4 (Ljubljana 2005), 114). Nekaj Molièrovih del in Rousseaujeva »Pisma« je imel leta 1760 v knjižnici tudi Wolf Sigmund grof Lichtenberg (Arhiv Republike Slovenije, Zbirka zapuščinskih inventarjev, Lit L, fasc. 29a, šk. 64, št. 69).

²⁶ Gl. posnetke v: Claudio Lange, *Plastischer Kirchenschmuck und Islam. Zur Deutung des Obszönen*, v: G. Bartz et alii (ur.), *Liebesfreuden im Mittelalter* (Stuttgart, Zürich 1994), 99 sl.

²⁷ Gl. ilustracije šestnajstih erotičnih poz Marcantonio Raimondija (I Modi, po motivih Giulija Romana) z Arentinovimi soneti iz druge izdaje iz leta 1527, ki so ohranjeni v kopijah Jacquesa Josepha Coimya v delu *L'Aretin d'Augustin Carrache ou Receuil de Postures Erotiques, d'apres les Gravures a l'eau-forte par cet Artiste celebre* (Paris 1798), ki pa je temeljila na kopijah Agostina Carraccija iz leta 1550.

²⁸ Hans Bankl, *Bolni Habsburžani. Bolezni in počutje vladarske rodbine* (Ljubljana 2004), 48.

²⁹ K temu gl. pornografsko ljudsko izročilo v antologijah M. Terseglav (ur.), *Klinček lesnikov* (Ljubljana 1981) in Mar-

cialno ustreznim zapeljivcem. Analiza poročnih datumov in rojstev plemenitih kranjskih nevest v obdobju ok. 1650–1750 kaže, da jih je vsaj ok. 3 % stopilo v zakon nosečih; nekatere od teh so bile celo že visoko noseče in obenem še zelo mlade.³³ Gotovo pa je bil odstotek grešnic še nekoliko višji, saj vse spolno dejavne plemenite zaročenke niso imele smole in jih nosečnost, če že ne tudi starši, ni prisilila v zgodnjo poroko.³⁴ Cerkevna in posvetna pedagogika sta zato odtlej dekletom izrecno svetovali, naj se izogibajo mesenim stikom tudi v času med zaroko in poroko. Tradicionalistična maternalna pedagogika pa je pripomogla, da so se začeli v 18. stoletju pogledi na spolnost in zakonsko zvezo med moškimi in ženskami izraziteje razlikovati: žene so dlje vztrajale na poreformacijskem značaju zakonske zveze, ki je bil še v znamenju baročne radoživosti, spontanosti in emocionalnosti. Nasprotno so njihovi bolj izobraženi možje raje poudarjali racionalizem, disciplino in žensko podrejanje, čeprav so ženskam priznavali določen užitek. Pokornost starševski in moževi avtoriteti znotraj določenih položajev v družini pa se je začela umikati značajski polarizaciji spolov šele ob prehodu iz sistema »hišne skupnosti« (*Ganzes Haus*) k meščanski družini od konca 18. stoletja.³⁵ Do tega pa je prišlo z zmago novih dušebrižnikov.

Boj slovenskih cerkvenih očetov za ljubezen in proti »ljubezni«

Ob analizi podobe (pred)meščanske (in današnje!) morale je nujen razgled po idejnih tokovih, ki so jih artikulirali domači teološko-pedagoški praktiki. Od pozne antike oz. od pokristjanjenja v 9. stoletju in vse do sekularizacije zakonske zveze leta 1783 je namreč spolnost ideološko in pravno sodila v domeno teologije in cerkvenih uradov. Ne le občutenje in javno izkazovanje ljubezni, tudi cerkvena tehnologija njene potlačitve ni bila premočrtna, marveč med procesom »civiliziranja« družbe in morale občasno celo protislovna, regionalno in časovno pa asinhrona. Do potankosti

dozirana svoboda se je prepletala s še bolj pretanjenim kleriškim rigorizmom, ki je bil od apostola Pavla naprej uperjen proti vsakršnim izrabam grešne telesne ljubezni in strasti (*amor*) ter k slavljenju božje ljubezni (*amor Dei*), inštituta družine in krščanske zakonske ljubezni (*caritas*). O podrobnih in konkretnih metodah moralizatorskega delovanja na polju spolnosti, družinske in zakonske morale v slovenskih deželah do 15. stoletja ne vemo veliko. Redki zapisi s slovenskega ozemlja kažejo, da so bile poznosrednjeveške verske in moralne zadrege in prizadevanja cerkvenih in svetnih oblasti podobne kot drugod v Evropi. Prav tako nimamo konkretnih vesti o izvirnih domačih teoloških tokovih, ki bi izhajali iz slovenskih razmer in krojili tukajšnjo moralo. Ker na slovenskem ozemlju do leta 1461 ni bilo ne škofij in škofijskih šol, kaj šele univerz, so vsi domači intelektualci delali kariere v tujini.³⁶ Še danes ohranjeni kodeksi iz slovenskih samostanskih knjižnic, ki so zadevali zakonsko zvezo, pa so bili standardna oprema vseh katoliških samostanov.³⁷ Nekaj omemb splošnih zaznav moralnega stanja sicer sodi v 15. stoletje, vendar gre za običajne objave kanonskih prepovedi kleriških in posredno laičkih deliktov in zmot, ki so bili zapisani v sklepih ljubljanske reformne sinode iz leta 1448. Tam se je npr. ena od točk ukvarjala z doslednim kaznovanjem ter nepodeljevanjem odveze konkubinarjem, prešuštnikom ipd. delinkventom.³⁸ V daljši perspektivi je šlo le za enega od neuspešnih predreformacijskih poskusov versko-moralne prenove.

Teologi so se vedno zavedali, da opustitev nadzora nad vzgojo pomeni hitro smrt za dovoljeno obliko ljubezni, spolnosti in zakonske zveze. V stoletju pred tridentinskim koncilom se je golota v sakralnih umetninah – tako v renesančnih kot tistih v poznogotskem »lepem slogu« – osvobodila izvorno simbolno-svarilnega pomena. Naturalistična poslikava golote mučencev ter seveda križanega oz. umrlega Kristusa je imela nalogo skozi

³³ Po podatkih, v: Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. (Görz 1905). Odstotek je morda še malo višji, če upoštevamo, da so se nekatere neveste v Ljubljani le poročile, nato pa živele na deželi in nasprotno.

³⁴ Flandrin, n. d., 200–201.

³⁵ Karin Hausen, *Polarizacija »polnih karaktera«*, v: *Rada-nje moderne porodice. Sociološka hrestomatija, Biblioteka Societas 1* (Beograd, 1988), 213 sl.

³⁶ Primož Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja* (Ljubljana 1979), 59 sl.

³⁷ Primož Simoniti, *Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice*, v: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I* (Ljubljana 1974); isti, *Še nekaj inkunabul v slovenskih knjižnicah*, v: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I* (Ljubljana 1974).

³⁸ Josip Gruden, *Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije* (Ljubljana 1908), 136–137.

kri in poškodbe telesa opozoriti na strahotno trpljenje. Na renesančno realističnih upodobitvah teles je ta golota (čeprav nehote) vzbujala tudi prvinško čutnost med ljudstvom; še poudarjeno pa, kadar so bili kompozicijam dodani goli krilatci kot nekakšni krščanski pandani grešnega Amora.³⁹ Tako se je golota prvič po antiki (če odmislimo lik Križanega in mučencev) ugnezdila v običajni nabožni ikonografiji. V italijanski renesansi je z antropološko realističnostjo in ikonografskim (antičnim) izborom pogosto zaznamovala svetniške upodobitve, ki pa so bile lahko le pretveza za portret moralno vprašljive žive ženske, erotično povezane z naročnikom.⁴⁰ Na drugi strani je tudi v severnjaški renesansi, ki ni poznala tako realistične anatomije telesa,⁴¹ zavladala prikrita žgečkljivost, npr. v visokosrednjeveškem motivu dvorskega »ljubezenskega vrta«, ki se je razvil iz marijanskega »zaprtega vrta« ali »paradiža«. Toda vojno proti srednjeveško-renesančni razpuščenosti v umetnosti so versko-moralni prenovitelji napovedali šele sredi 16. stoletja, ko so tudi cerkvene umetnine morale natančno predstaviti pastoralne okvire verske preнове, znotraj teh pa prikazati tudi teološko pravilno graduacijo senzualnosti in ljubezni.

Vodilni slovenski protestantski in katoliški teologi se seveda zlepa niso uklonili frivolnemu renesančnemu vzdušju. Da je spolnost in moralo najlažje nadzorovati v okvirih zakonske zveze in družine, zunaj nje pa se je hitro pokazala nemoč

nadzornikov v paradigmi, da je sicer ljubezen lahko le kriminalna in grešna, se je uveljavilo v zavesti krščanske pastorale ob vzniku reformacije. Tako se je poleg ikonografske preнове v 16. stoletju morala preoblikovati tudi moralnoteološka teorija ljubezni in njene grešnosti. Učinka pridig na moralo so se zavedali tako protestanti kot katoliki, oboji pa so se usmerili k uravnavanju notranj družinskih spolnih razmerij. Domača retorska proza in katehetika sta bili sicer napravljeni po tujih predlogah, a sta imeli zaradi izvajanja v domačem jeziku neposreden vpliv na slovensko duhovščino in laike. Starosta slovenskih protestantov Primož Trubar je v *Cerkovni ordningi* iz leta 1564 predstavil koncept luteranskega pridigarstva, ki je po njegovem izhajal iz samega Kristusa.⁴² V svoji prvi knjigi *Katekizem* iz leta 1550 (z letnico 1551) in v njeni drugi izdaji iz leta 1555 se sicer ni natančneje opredelil do zakonske zveze, marveč jo je s citati iz apostolskih del le opisal. Tisto, kar je bilo zanj najpomembnejše (boj proti grehu užitka!), je izpričal v dekalogu v razlagi šeste zapovedi in v nauku o krščanskem življenju. Tam je grmel proti »kurbariji in vsej slabi, grdi in smrdeči nečistosti, nepoštenim, hotljivim in sramotnim besedam, nesramnim pogledom«, proti plesom, pijanstvu in žretju in prešuštvu. Edina alternativa tej sramoti sta *agape* in *caritas*: Bog je glavni objekt človeške ljubezni, med spoloma pa je spodobna le ljubezen moža do žene ter staršev do otrok – takšna, kot jo je zakoncem in staršem v pismih naložil apostol Pavel.⁴³ Trubarjeva misel o moralni čistosti je bila skladna z augsburško veroizpovedjo in nauki, ki jih je Martin Luther razodel leta 1522 v spisih *Vom ehelichen Leben* in *Predigt vom Ehestand*, kjer je dal z odpravo celibata zakonski zvezi večjo veljavo, spolnost znotraj nje pa je izgubila apriorno nečistost.⁴⁴ Protestantski praoče pa je ne glede na to ohranil grob pogled na žensko, kakršnega so dotlej zastopali katoliški teologi. Po Lutherju je prokreativna spolnost v zakonski zvezi pozitivna, le nečista sla po užitku ob tem je slaba. Glavna dol-

³⁹ Gl. pregled procesa erotizacije svetniških likov v poznem srednjem veku in renesansi v: Jure Mikuž, *Erotizacija svetniških likov v poznem srednjem veku in renesansi*, v: Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 42 (Ljubljana 2006), 258–281.

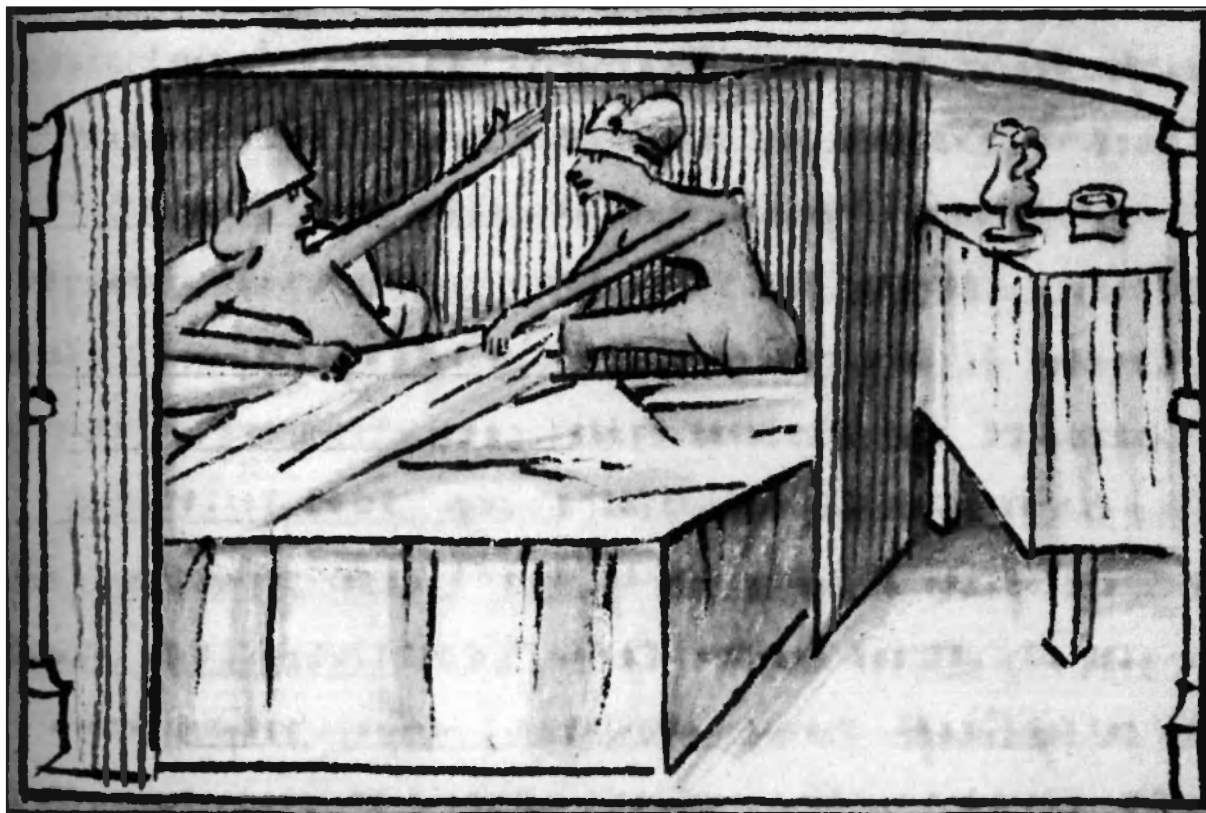
⁴⁰ Npr. na upodobitvi Aleksandrinske sv. Katarine Giovan Pietra Rizzolija (učenec Leonarda da Vincija), ki je pravzaprav nasmejana kurtizana z golimi prsmi in dolgimi lasmi. Kazalec leve roke pa ima prav vulgarno iztegnjen navzgor. Slika je narejena na podlagi Leonardove skice, ta pa je bila portret Caterine di San Celso, ljubice nekega Leonardovega zaščitnika. Leonardo je ob tem zapisal, da je na željo naročnika z ženske svetniške podobe odstranil svetniške atribute, da je ta lahko poljubljal podobo ljubice (gl. opis C. Pedrettija v: O. Letze, T. Buchsteiner (ur.), *Leonardo da Vinci. Znanstvenik, izumitelj, umetnik*, Ljubljana, Hatje, 184).

⁴¹ O posebnosti te, nerazvite renesanse v slovenskih deželah v 15. in 16. stoletju, o nesposobnosti podajanja življenjske resničnosti in sproščenosti v plastiki gl.: Emilijan Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom* (Ljubljana 1981), 16 sl. in 79 sl.

⁴² Primož Trubar, *Cerkovna ordninga* (Tübingen 1564), objavljena v: J. Vinkler (ur.), *Zbrana dela Primoža Trubarja III* (Ljubljana 2005), 358–387.

⁴³ Primož Trubar, *Catechismus* (Tübingen 1550, reprint: Celovec 1997), 136–138; isti, *Catechismus* (Tübingen 1555, reprint: Ljubljana 1992), nepaginirano. Prim. Jože Rajhman, *Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarno-zgodovinskih, jezikoslovnih in zgodovinskih raziskav* (Ljubljana 1977), 40 sl.

⁴⁴ Polajnar, *Nravstvene razmere*, 17–18.

Miniatura v delu Jeana de Wavrina (1400–1471) *Livre du tres chevalereux comte d'Artois et de sa femme, fille du comte de Boulogne* iz ok. 1450/1460 (Bibliothèque Nationale Paris, ms. fr. 11 610, fol. 97^v; posnetek je iz *Liebesfreuden im Mittelalter*, 73).

žnost ženske je rojevanje in podrejanje možu. Tudi njena morala je odvisna le od njene prokreativne sposobnosti, saj so nerodovitne ženske šibke in nezdrave, rodovitne pa so vesele, zdrave ... njihova utrujenost in nazadnje celo smrt ob nosečnosti ali porodu nista nič strašnega. V zakonski zvezi gre za vzajemno razmerje: medtem ko je mož dolžan ženi do smrti stati ob strani, jo ljubiti, spoštovati in ji biti zvest, je žena poleg tega možu dolžna še pokorščino (Ef 5, 22–33).⁴⁵

Trubar se je zakonski zvezi bolj posvetil v *Cerkovni ordningi* iz leta 1564. Pravzaprav bolj pomeni njene javnosti in poteka ceremonije. V tem na srečo kljub zvestobi Luthru ni bil še bolj luteranski od mentorja. Seveda se je opiral le na biblijo, nekaj tez pa je enakih naukom iz katoliške moralne teologije. Zakonska zveza zanj ni meščanska pogodba, marveč sloni na božji postavi. Ker pa ni več zakrament, jo je mogoče ločiti. Zakon je kajpada najboljša obramba pred nemoralo, je Trubar leta 1562 zavzeto prepričeval tudi kranjsko deželno oblast, ko je branil lokalne pridigarje. Te je

namreč ljubljanski škof Seebacher obtožil kršitve celibata.⁴⁶ Dalje: Trubar spet poudarja Pavlove izreke o pokornosti žena svojim možem, ženina odrešitev pa je odvisna predvsem od rojevanja otrok, njene čistosti, vernosti in ljubezni (1 Tim 2, 15), dolžnost zakoncev pa je skozi vzgojo otrok ohranjati krščansko vero.⁴⁷ Ker je bila »Ordninga« na Kranjskem pozneje zaplenjena, je Trubar nekatere točke ponovil in jih pridigarsko razširil v katekizmu iz leta 1575, dokončno pa zaokrožil v svojem zadnjem in obsežnem delu *Hishna postilla d. Martina Lvtheria* (natisnjena šele po smrti leta 1595).⁴⁸ Besedo »ljubezen« Luther in Trubar rabita predvsem v smislu odnosa med človekom in Bogom. Kadar gre za odnose med zakoncema, je treba ljubezen razumeti kot naklonjenost, dobroto, spoštovanje ipd. vrline, nikakor pa ne kot erotiko. Smisel zakonske zveze se kaže v izhajanju iz božje volje in službi Bogu v nujnosti prokreacije, v inštituciji

⁴⁶ Jože Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, v: SAZU, *Razred za filološke in literarne vede, Korespondence pomembnih Slovencev* 7 (Ljubljana 1986), št. 26 (str. 115 in 118).

⁴⁷ Trubar, *Ordninga*, 489, 420, 493–499.

⁴⁸ Primož Trubar, *Catechismus* (Tübingen 1575, reprint: Ljubljana 1996), 344–386.

družine, ki edina brani človeka pred grešnim življenjem. V vsaki zakonski zvezi živi Jezusov duh in to je odlična šola na poti v zveličanje.⁴⁹

Medtem ko protestanti zakonske spolnosti niso več poskušali umestiti v sistem grehov, je redefiniranje telesne ljubezni v absoluten greh in vse, kar spada zraven, v 16. in 17. stoletju mnogo odločneje naznanil prenavljajoči tridentinski katolicizem. Ta se ni mogel sprijazniti z mentalitetami, zaradi katerih se je v 16. in začetku 17. stoletja celo na cerkvenih sodiščih telesna strast neženirano mešala z ljubeznijo. Katoliki so še bolj kot protestantski reformatorji umetnosti pripisovali posebne didaktične cilje. Na koncilu je dobila cerkvena umetnost nove smernice: svete podobe so koristne za novo katehezo in zgled vernikom. Vprašanje je bilo le, kakšen videz, vsebino naj ima prenovljena umetnost. V nasprotju s protestantskim ikonoklazmom je pokoncilska umetnost težila k čutnim zaznavam, združevanju s poganskimi elementi ter z njihovimi pravilnimi razlagami človeka pritegovala v duhovnost. Koncil je odsvetoval le povsem neprimerne motive v duhu nespodobnosti, frivolnosti in za duše škodljive nemoralnosti, pozneje pa vzpodbudil nastanek analitičnih interpretativnih priročnikov za katoliško ikonografijo ter cerkveno arhitekturo in opremo. Nova ikonografija je imela apologetski značaj, npr. poudarek papeštvu, Mariji, svetnikom, dogmam – stvarjem, ki so jim protestanti nasprotovali, srednjeveška ikonografija pa predstavljala površno ali celo napačno. Krajevne razliknosti so bile dopuščene, s tem pa tudi vsebinske in časovne posebnosti domače pastorage, ki je obdržala lokalno hagiografsko tradicijo.⁵⁰

Poldrugo desetletje po Trubarjevi smrti je poveljstvo notranjeavstrijske katoliške fronte prevzel prav tako dober pridigar in organizator, kot je bil Trubar, ljubljanski škof Tomaž Hren.⁵¹ Z njim so se slovenski *amanti* z višine še hitreje premikali na spodnjo stran kolesa sreče. Hren je vedel o čem govori, saj je še kot humanistično razpoložen študent v letih 1577–1586 spesnil več latinskih

pesmi,⁵² v katerih je med antičnim razkošjem ljubezenskih vzorov nekaj namigov za globlji pogled na ljubezen. V pesnitvi *Triumf ljubezni* je ok. leta 1586 mimogrede omenil tudi svoje srčne rane.⁵³ Študent Hren pa je kljub humanističnim igračarijam že dobro vedel, kaj je bistvo krščanske zakonske ljubezni. Strasti v obliki *ardor*, kaj šele libida pri njem ni; *amor* že, vendar le v zakonski obliki. Kot cerkveni knez in vodilni katoliški prenovitelj se je pozneje odmaknil od mladostnih igračkarij. Zato je razumljivo, da je kot škof Hren še lahko toleriral bistvo sporočila pisma Matije Trätterja iz Besnice pri Kranju iz leta 1614, ki se je želel poročiti z daljno sorodnico Heleno Žigmond. V njegovih stvkih je še mrgolelo čustvenih pojasnil o nujnosti poroke. Matija je namreč kot počelo zapleta izpostavil, da se je pred dvema letoma brez vednosti o sorodstveni zvezi *zaljubil* v Heleno, da jo *ljubi* in želi *za zakonito ženo*.⁵⁴ V svojih latinskih pridigah (danes jih je še ohranjenih 58) je Hren kot škof zakonski zvezi seveda pripisal zgolj klasično četverno vlogo: prokreacijo, vzpostavo in obstoj družine (poglavitna starševska naloga je pravilna vzgoja otrok), širjenje zakonske ljubezni (*caritas*) po svetu ter koristnost za družinsko gospodarstvo. Še bolj se je posvetil pomembnejšima katoliškima zakramentoma spovedi in evharistiji. Grešnike je opozarjal na kazen, poveljeval Mater Božjo in brezmadežno spočetje ter se – kot je velevala doktrina – obrnil tudi k notranjedružinskim odnosom. Ob tem pa je kljub trdnim monarhičnim družinskim odnosom poudaril pomen človekove svobodne volje, kar lahko (čeprav izrecno tako ni zapisal) prevedemo tudi v tridentinsko konsenzualno paradigmo, čeprav so protestanti na splošno bolj kot katoliki priznavali pomen starševskega konsenza.⁵⁵ Po Hrenu so spovedniki in cerkveni

⁴⁹ Prav tam, 340–345, 359, 386–399, 463–475; Primož Trubar (prev.), *Hishna postilla d. Martina Lvtheria* (Tibingi 1595, faksimile: Ljubljana 1995), I 93–100, III 178–191.

⁵⁰ Ana Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*, v: SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 32, *Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta 1* (Ljubljana 1988), 16–20.

⁵¹ Lavrič, *Vloga*, 24–35.

⁵² Thoma Chrönn, *Libellus poematum sive carminum variorum generum*, v: *Zgodovinski zbornik. Priloga ljubljanskemu škofijskemu listu* 10/39–42 (Ljubljana 1897), št. 3 (st. 613–614), 6 (st. 617–618), 7 (st. 618–619), 25 (st. 629–631), 26 (st. 631), 28 (st. 637–640), 30 (st. 641–644), 58 (st. 661–662), 59 (st. 663), 73 (st. 670). K Hrenovemu mladostnemu pesništvu prim. Kajetan Gantar, *Ob štiristoletnici Hrenove latinske pesniške zbirke*, v: *Antični temelji naše sodobnosti. Referati slovenskih udeležencev na 4. znanstvenem zborovanju Zveze društev za antične študije Jugoslavije v Pulju od 12. do 17. oktobra 1986* (Ljubljana 1987), 42–53.

⁵³ Thoma Chrönn, n. d., št. 27 (st. 631–637).

⁵⁴ Nadškofijski arhiv Ljubljana (odslej NŠAL), Kapiteljski arhiv (odslej KAL), fasc. 61, št. 5 in fasc. 72, št. 27.

⁵⁵ NŠAL, KAL, fasc. 98. Prim. Flandrin, n. d., 123.

sodniki vedno težje poslušali laiško besedičenje o telesni »ljubezni«; navsezadnje jim je že tolerirana zakonska zveza pomenila nevarno stanje za človekovo dušo.⁵⁶ Renesnančno-baročno prehajanje med dopustnim *diligere* k telesnemu *amare* oz. od *cari-tas* k *amor* in nazaj pa je bilo v uradnih zaznavah zakonske zveze proces s časovnimi in regionalnimi nihanji in v vsakdanjem življenju nikoli ni šlo za tako toga stanja, kot bi morda kdo sodil zgolj na podlagi teoloških traktatov. Kleriki so eksplcitne termine za ljubezen kasneje raje nadomeščali z izrazi »naklonitev srca in razuma« ali pa so z »ljubeznijo« zgolj podkrepili anonimne poročne prošnje.

Borba za novo katoliško moralo je bila na Slovenskem zaradi istočasnega boja proti protestantom prvih nekaj desetletij v marsičem drugačna kot v povsem katoliških okoljih, denimo v Italiji in Španiji, kjer so delovali vodilni katoliški prenovitelji. Ti so poleg subtilnega pridiganja raje izpostavili tisti zakrament, ki ga protestanti niso – spoved (spravo). Za discipliniranje duš je bilo še bolj kot kaznovanje pomembno priznanje greha⁵⁷ in duhovnik je prvič po veliki reformi spovedi in pokore v 12. stoletju resnično postajal edini dušni sodnik in redni odvezovalec vseh grehov na tem svetu, primerno urejena spovednica⁵⁸ z vsemi dodatki vred (spovedni listki, register spovedi ipd.) njegovo sodišče. S tem se je na novo oblikovalo edino ustrezno kazensko sredstvo, ki je od 16. stoletja še preostalo Cerkvi, tj. vcepitev občutka splošne krivde.⁵⁹ Hren je močno vplival na številne mlajše pisce,⁶⁰ denimo na jezuita Janeza Čandika (1581–1624). Jezuiti so bili propagandisti

askeze, obnovitelji tomistične sholastike, a tudi veliki pospeševalci ljudske pobožnosti, kar jih je kasneje pripeljalo do sporov z janzenisti in rigoristi. Čandik je na Hrenovo iniciativo po Dalmatinovih predlogah in še starem oglejskem misalu pripravil prvi tiskani katoliški lekcionar v slovenščini *Evangelia inu listvvi* (1612). Leta 1615 je prevedel še Mayrjev mali Kanizijev katekizem.⁶¹ Lekcionar je bil zelo razširjen in leta 1672 ga je ponovno izdal Janez Ludvik Schönleben (1618–1681), profesor retorike na Dunaju, ribniški arhidiacon, zgodovinar in največji slovenski teolog svojega časa. Čandik in Schönleben sta s pojmom »ljubezen« kajpak merila le na odnos med človekom in Bogom, torej na *agape*. V prenoviteljskih mentalitetah sta jezuita v luči večnega odrešenja vernikom ostro odsvetovala greh, pri čemer sta izpostavila že nedopustno razširjeno »kurbarijo«, nečistovanje, lakomnost ipd. skušnjave. V tem pa Bog ljudi ne prepušča samih sebi, sta v isti sapi tolažila.⁶² Prizadevanja Čandika in Schönlebna so sovpadala z dolгим redefiniranjem kateheze in državnimi prizadevanji za discipliniranje ljudstva. Približno sredi 17. stoletja, po umiritvi verskih in turških vojn, po prvih uspehih absolutne centralne oblasti in verske pre-nove, je napočil čas za temeljit premislek o morali, čustvih in vseh medspolnih razmerjih.

Eden od programerjev nove kateheze je bil že Matija Kastelec (1620–1688), kanonik v kolegiatnem kapitlju v Novem mestu, ki je med letoma 1678 in 1687 objavil pet del v slovenskem jeziku, še nekaj pa jih je ostalo v rokopisih.⁶³ Delo *Nebeshki zyl* (1684) je prvi slovenski sistematični priročnik za laike in duhovnike obenem. Kastelec je bil prvi sistematični popularizator teorije grešnosti, kakršno je naznanjal tudi zgodnji janzenizem: greh, nujna previdnost in pokora se je glasil Kastelčev opomnilnik, ki je vplival na vse naslednje sloven-

⁵⁶ Jean Delumeau, *Greh i strah. Stvaranje osečanja krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka* (Beograd 1986), 660–667.

⁵⁷ O procesu konstituiranja in pomenu spovedi od zgodnjega krščanstva do 18. stoletja gl. Delumeau, n. d., 293 sl.

⁵⁸ To je bila tudi ena od zapovedi oglejskega patriarha Francesca Barbara na sinodi v Gorici leta 1602 (gl. Ana Lavrič, *Vloga potridentskih škofov na stičišču Beneške republike in notranjeavstrijskih dežel*, v: Slovenska umetnost in njen evropski kontekst. Izbrane razprave I (Elektronske publikacije Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta, dostopno na <http://uifs.zrc-sazu.si/ebook/slovenskaumetnost.2007.pdf>), Ljubljana 2007, 97).

⁵⁹ Menda spovedna vprašanja do 16. stoletja niso bila preveč podrobna in so se usmerjala predvsem k pravnim oviram za zakonsko zvezo (Delumeau, n. d., 328).

⁶⁰ Da slovenski nabožni tisk v 17. in 18. stoletju nikakor ni bil skromen, priča seznam v: France Kidrič, *Opombe k protiref. (katol.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva*,

v: Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 3 (Ljubljana 1921–1922).

⁶¹ *Catechismus Petri Canisij So. IESV Th, Skusi malane Figure naprej postavljen* (Augsburg). Prim. Lavrič, *Vloga*, 118.

⁶² Janez Čandik, *Evangelia inv lystvvi. Na vse Nedéle, inu jmenitne Prasnike, céliga léjta, po stari Kárszhanfki navadi resdeleni* (Gradez 1612), 69 sl.; Janez Ludvik Schönleben, *Evangelia inu lystuvi. Na vse nedele, inu imenitne Prasnike, ceiliga Léita, po Catholifki vishi, inu po teh ponoulenih Mafhnih Bukvah resdeléni* (Gradez 1672), 69–70, 82–83, 220–221.

⁶³ Slovenski biografski leksikon (odslej SBL) 1 (Ljubljana 1925), 431–432.

ske katehete in pridigarje v vprašanih ljubezni in zakonske zveze. V želji po vcepitvi trših načel v preprostem jeziku najprej predstavi posvetne skušnjave, ki človeka odvrtaajo od Boga, in pokaže na možnosti za izogibanje pastem. Med drugimi anatimizira nečistovanje, ker spravlja ljudi ob zdravje, blago, dušo in »*ta lubesnivi sakon resbia*«. Edini protistrup je molitev h Bogu in ne misliti na greh, saj se je že velikokrat zgodilo, da je en sam grešen pogled pokvaril dotlej svete ljudi. Povezovanje grešnosti z mislimi je nakazovalo okrepitev moralistične gonje proti strasti, ki je v drugi polovici 17. stoletja zaradi omilitev v ljudskih mentalitetah in preveč ohlapne jezuitske in kapucinske pastore že skoraj ostala brez negativnega predznaka. Poglavitna grešna skušnjava, tako rekoč duševna bolezen (to je bila novost!), je za Kastelca ljubezen. Pridigar se zato obrne proti vsem posvetnim čustvom in avguštinsko razlikuje med dobro in slabo ljubeznijo: prva človeka približuje k dobremu (Bogu), druga je od hudiča (svetna) in pelje v pogubo. Eros ima usodno moč: kdor ljubi, ni priseben, ne skrbi zase, pravzaprav sploh nič ne misli. Ker je značaj ljubezni v tem, da prevzame celo srce, to pa pomeni, da jo moliš kakor Boga, je Bog ukazal, da mora človek ljubiti le njega (*agape*). To je edina pot k zveličanju.⁶⁴ Nadaljevanje je pričakovano: žena je bila ustvarjena možu v pomoč, a je – ker jo je zapeljala kača – postala njegova sovražnica. Ni je zverine, ki bi se mogla kosati z njenim jezikom in umetnostjo zapeljevanja, bi najlepše orisali Kastelecevo ostrino.⁶⁵ Zakonski zvezi pa se je Kastelec podrobneje posvetil v prevodu katekizma Placida Spiessa pod naslovom *Navuk chriftianski* iz leta 1688. V obliki pogovora med očetom in sinom je predelal bistvena pedagoško-katehetska poglavja o zakonu, poroki, zakonski ljubezni, odnosu do staršev.⁶⁶

Najboljši praktični mehaniki »grešnih duš« so bili od začetka 17. stoletja tudi na Slovenskem kapucini. Bili so promotorji nekoliko mehkejšega pristopa do grešnikov in zato v nasprotju s Kastelcem in rigoristi človeka niso imeli za apriornega grešnika.⁶⁷ Najvplivnejši slovenski pridigar pozne-

ga 17. stoletja je bil pater Janez Svetokriški (Tobija Lionelli, 1646–1714), ki je tudi prvi kapucin, čigar pretežni pridigarski opus v slovenskem jeziku je v tisku ohranjen v peteroknjižju Sveti priročnik (*Sacrum promptuarium*, 1691–1707). Svetokriški se načeloma izogiba nekoristnih teoloških razprav in raje preprosto govori o božjem kraljestvu, pokori in zveličanju duš. V oporo so mu bili le pridigarski priročniki, ki so na veliko izhajali v 17. stoletju, ne pa teološka literatura iz zahodnjaških janzenističnih bojev. Raje izrablja bogat nabor anekdot in fabul, svetniških zgodb in citatov, celo sodobnih dogodkov (vojn, nesreč, praznoverja).⁶⁸ Pater Janez je v prvem in drugem zvezku pridig objavil dve, ki sta bili še posebej naperjeni proti predzakonskemu seksu in prešuštvovanju. V prvi (*Na četrto nedelo v postu*) se je usmeril k nečistovanju na splošno: vsako »nečistovanje« (tudi *kušovanje*, *klafanje*, *loterja inu prešestu*) zunaj zakonske zveze je hudičeva past in smrtni greh. Bog je to početje že velikokrat kaznoval, npr. z vesoljnim potopom in uničenjem Sodome in Gomore, s kaznovanjem kralja Davida ipd. izgrednikov. Zanimivo pa je patrovo (najbrž historično kar pravilno) mnenje, da je nečistovanje pogostejše med preprostim ljudstvom, ki da mu ni preveč do vloge časti. V drugi pridigi (*Na s. cvetnično nedelo*) se je osredinil le na prešuštvo. Najprej se je razgledal po vzrokih, ki so običajno seveda nečiste misli. Same misli pa (v nasprotju s Kastelcem) še niso greh, saj se velikokrat zgodijo zoper človeško voljo. Greh pa je privolitev volje, če preizkušani ugodí takim (hotenim) mišlim z dejanji, vedoč, da so napačne.⁶⁹

dobja 9 (Ljubljana 1989), 19; Metod Benedik, *Kapucinska pridigarska dejavnost*, v: *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6 (Ljubljana 2000), 18 sl.; Delumeau, n. d., 516 sl.

⁶⁸ Marko Juvan, *Slovenska baročna pridiga kot transtekstualni pojav*, v: *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Obdobja 9 (Ljubljana 1989), 176–182; Peter Scherber, *Tradition und Innovation in der slovenischen Barockpredigt – gezeigt am Werk Janez Svetokriškis*, v: *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Obdobja 9 (Ljubljana 1989), 153–160; Benedik, n. d., 21–26. O moralnih vrednotah Janeza Svetokriškega: Anton Mlinar, *Moralne vrednote in njihovo posredovanje v pridigah*, v: *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6 (Ljubljana 2000), 235 sl.

⁶⁹ Janez Svetokriški, *Sacrum promptuarium ...* (Labaci 1691–1707, faksimile: SAZU, Ljubljana 1998), I 364–376 in II 418–431.

Giovan Pietro Rizzoli (pred 1508–ok. 1549): *Aleksandrinska sv. Katarina* iz ok. leta 1540 v zbirki M. Steinberger (Bruselj) (posnetek je iz Leonardo da Vinci, n. d., 184).

Ljubezen. Pater pri tem terminu še ne okoliša z modernimi definicijami, ki so ljubezen določale zgolj kot nekakšno nasprotje sovraštvu,⁷⁰ marveč se starosvetno takoj oprime boja proti bistvu greha ljubezni, proti telesni strasti. V pridigi na drugo nedeljo po sv. Trojici je Svetokriški že v prvih stavkih razložil, da je ljubezen (eros) goljufiva, nesusmiljena, škodljiva, nespametna, nespodobna, in (ne po naključju) njene žrtve so le moški. Vsekakor je telesna ljubezen najnižja od vseh štirih oblik ljubezni in edina zgolj človeška lastnost (libidonalna ljubezen), ki nikoli ne sme biti osnova za sklenitev zakona. Pridigar pa za spodobno nadomestilo ne ponudi zakonske ljubezni; zanj sta seveda mnogo bolj primerni vzdržnost oz. devištvo.⁷¹ Svetokriški se v tem ni zgolj obesil na stare teološke paradigme, ampak se je oprijel sodobne etične usmeritve. Podobno, seveda omiljeno samodiscipliniranje so namreč vse do 18. stoletja zagovarjali tudi laiški misleci: moški, če se le da, naj bo obvladan, zmiren, pogumen, moder, fizično »lep«, v spolnosti pa vzdržen, heteroseksualen in prokreativen. Torej: estetika + morala = popoln kristjan = zanesljiv

⁷⁰ Flandrin, n. d., 145–146.

⁷¹ Janez Svetokriški, n. d., I 125–140.

državljan. Tudi nasprotovanje telesni ljubezni z navajanjem sv. Avgušтина (za Svetokriškega najpriljubljenejšega cerkvenega očeta), da ljubezen med možem in ženo pri Bogu ne more naleteti na posebno hvalo, saj jo priznajo tudi pogani,⁷² je bilo več kot pričakovano: iskanje naslade v zakonski zvezi ni primerno, saj bi morala biti v ospredju le ljubezen do osebe zaradi nje same – (spoštovanje). O poželenju naj se ne bi govorilo, vse naj ostane skrito v okviru (tedaj še široko pojmovanega) »privatnega«. Zakonska zveza naj bo najtrdnejši stan, trdnost zakonske ljubezni pa je bila pogoj že za obstanek potnikov Noetove barke. Še najbolj se Bogu kajpada »dopade« ljubezen, ki želi bližnjemu zveličanje in milost in izhaja iz Boga (*agape*). Možje naj ljubijo žene, te pa naj bodo pozorne do mož, pater strogo v pavlinskem duhu nadaljuje lekcijo. V tem pa nakaže novost, ki je sicer postala normativ šele v 18. stoletju: Svetokriški že odkrito kaže razumevanje za krivičen in težak položaj žensk v patriarhalni družbi. Nekakšni posplošeni zametki enakopravnosti kar puhtijo iz patrovih ust, ko ženina in nevesto opozarja, naj se oba trudita spoznati Boga. Pater ženski sicer še ne dopušča svobodnega ravnanja (še najmanj v ljubezenskem življenju), ji pa odvzeme (tudi od protestantov in še pri Kastelcu pripisovano) diabolčnost ter ji podeli status razumnega bitja. Pravzaprav še veliko več: vlogo neformalne duhovnikove zaveznice pri omejevanju moškega libida!⁷³ To pa je bila posledica družbenopozitivne transformacije ženske v zakonu od 15. stoletja naprej, ki kljub konservativnosti ni mogla ostati brez odmevov pri klerikih: še v začetku 17. stoletja je vsak duhovnik v ljubljanski škofiji po tedaj še vedno uporabljanem oglejskem obredniku (rimskega iz leta 1570 je uvedel šele škof Scarlichi leta 1634) ženinu in nevesti med poročno mašo prebiral odlomek iz prvega pisma apostola Pavla Korinčanom (1 Kor 6, 15–20), v katerem apostol svari pred telesnim nečistovanjem. Z mlajšim ljubljanskim (1706) oz. tudi že prej z rimskim obrednikom pa je postal obvezen odlomek iz Pavlovega pisma Efežanom (Ef 5, 22–33), ki je žene sicer še opozarjal na podložnost možem, vendar v

⁷² Cf. Aurelius Augustinus, *De nuptiis et concupiscentia*. N. Homar (prev. in ur.), *Zakonski stan in poželenje*, v: *Krt* 83 (Ljubljana 1993), lib. I c. 4.

⁷³ Janez Svetokriški, n. d., I 130, 153; II 159–173, 192–198; V 1707, 79–91. Prim. Scherber, n. d., 157 in Mlinar, n. d., 248–249.

isti sapi tudi poudaril vzajemnost, tj. moževo ljubezen in zvestobo do žene.⁷⁴

Približno v zadnji tretjini 17. stoletja se je na Slovenskem dokončno poenotila sodna praksa, ki je vplivala na ljudsko zaznavo matrimonialnih sporov. Uradna strogost je pokazala zobe z banalnimi pravili o oblačilni in bivalni kulturi: prepovedano ali vsaj nezaželeno je bilo skupno spanje družine v isti sobi in celo v isti postelji, formalno zato, da se otroci ne bi poležali do smrti. S tem so bili podani pogoji za intimiziranje spolnega akta, potem ko je do 16. stoletja pogosto javno koitiranje postajalo zelo grešno; vsaj nespodobno pa je postalo tudi javno opravljanje telesnih potreb, kopanje in nenamerno kazanje golih delov telesa.⁷⁵ Termin *amor*, ki se je v ljubljanskih cerkvenih matrimonialnih spisih zapisoval med sredjo 17. in prvo tretjino 18. stoletja, v uradnih izjavah prizadetih strank pozneje skoraj ni več zaznaven – ne v tožbah zapeljanih deklet in prevaranih ali pretepenih žena, celo ne v prošnjah po poroki hrepenečih parov, ki so se na škofiji potegovali za spregled od sorodstva. Ena zadnjih glasnih omemb te »ljubezni« je iz leta 1764, pa še ta je prišla iz zakotne fare.⁷⁶

Umazanega spolnega nagona pa niti z gorčim pridiganjem in prepovedmi ni bilo mogoče odstraniti iz frivolne baročne družbe. Tega se je zavedal nekaj mlajši kapucin Rogerij Ljubljanski (alias Mihael Kramar, 1667–1728) s 126 pridigami s skupnim naslovom Nebeško plačilo (*Palmarium empyreum*); natisnjene so bile med leti 1731 in 1743. Rogerij je bil opazno bolj razumski, manj čustven in spontan, bolj dognan in dosleden v prevzemanju pravil antične in srednjeveške retorike kot Svetokriški.⁷⁷ Mnogo bolj tudi kot stoletje stari

Hren-Čandikov lekcionarij *Evangelia inu listvvi*, ki ga je leta 1715 in 1730 ponatisnil novomeški kapucin pater Hipolit. Ne glede na dejanski vpliv površno prevzetih predlog so bile njegove pridige jasno naravnane proti kakršni koli baročni emocionalni svobodi, kakršno je zaznaval na ljubljanskih ulicah in ji popustljivost starejših kapucinskih pridigarjev kova Janeza Svetokriškega ni prišla do živega. Pravzaprav se je njegova ost dotlej najbolj izrazito usmerila tudi k posameznikovim čustvom, zato ni napačno mnenje, da je bil Rogerij v očeh in ušesih poslušalcev najizrazitejši glasnik zaostrenega boja proti strasti in grehu na Slovenskem. Sam sicer ni začel križarskega pohoda, toda baročno protigrešno doktrino je po stoletju sicer uspešnega, a počasnega prenavljanja dvignil na najvišji nivo. Zato je Rogerijeva moralna teologija dober pokazatelj uspešnosti versko-moralnih tokov in povečanja pozornosti katehetov do notranjih družinskih razmerij.

Resnici na ljubo je bil Rogerijev pridigarski cilj najprej govor o verskih resnicah in svetniških zgledih, o Bogu in svetopisemskih razmislekih, ki naj izboljšajo človekovo moralo in ga poplačajo z nebesi. Poudarjeni Rogerijev moralizem pa ni več imel posebnega razumevanja za človeka in njegove slabosti, kot ga je še imel starejši svetokriški sobrat – posvetni človek je za Rogerija z besedami sv. Lucije zgolj podoba »smradu in gnusobe«.⁷⁸ Za takšno strogost je značilno, da s primeri pokaže, da lahko škodljive posledice na dušo in telo uspešno sanirata le iskreno kesanje in pokora. In kaj je pater menil o ljubezni? Pojma »ljubezni« zato razumljivo ne povezuje s krščanskim zakonskim življenjem,⁷⁹ ki je zanj pravzaprav le ena od (daljših) poti v greh in pogubo. Ljubezen je sicer lahko ena od kre-

⁷⁴ *Rituale Labacense ad usum Romanum accommodatum* (Labaci 1706), 256–257 (recte 258–259). Prim. Franc Ušeničnik, *Obrednik oglejske cerkve v ljubljanski škofiji*, v: *Bogoslovni vestnik* 4 (Ljubljana 1924), 21.

⁷⁵ Günther Pallaver, *Das Ende der schamlosen Zeit. Die Verdrängung der Sexualität in der frühen Neuzeit am Beispiel Tirols*, v: *Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik* 32 (Wien 1987), 127–178.

⁷⁶ NŠAL, Škofjski protokol 38, pp. 380–382. Podobno samocenzuro v omenjanju »ljubezni« v francoskih spovedniških priročnikih iz 18. stoletja ugotavlja tudi Jean Louis Flan-drin (n. d., 141).

⁷⁷ Jože Pogačnik, *Rogerij Ljubljanski v slovenski literarni zgodovini*, v: *Palmarium empyreum seu conciones CXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico* (Labaci 1731, 1743), fa-

ksimile: SAZU, *Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi*, ur. J. Pogačnik et alii (Ljubljana 2001), III (Spremljene študije), 2001, 11 sl.

⁷⁸ Npr. v pridigah na Novega leta dan (1731, št. 1, str. 6–8), sv. Agnes (1743, št. 12, str. 119–129), sv. Rozalije (1743, št. 86, str. 265–274) in sv. Lucije (1743, št. 116, str. 559–568). Prim. Anton Mlinar, *Etični in moralni prerez Rogerijevih hagiografskih pridig*, v: *Palmarium empyreum seu conciones CXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico* (Labaci 1731, 1743), faksimile: SAZU, *Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi*, ur. J. Pogačnik et alii (Ljubljana 2001), III (Spremljene študije), 78 sl.

⁷⁹ Rogerij Ljubljanski, n. d., I št. 7 (str. 68, 74); II št. 65 (str. 71).

posti v boju proti grehu, vendar le v »bratovski« in načini in z usmiljenimi dejanji (*caritas*).⁸⁰ Prav po sholastično povečuje spolno odrekanje, baročno slikovito seveda skozi anekdote in zgodbe mučencev, katerih muke bodo zanesljivo in najbolj poplačane pri Kristusu. V priporočilih ne razlikuje med moškim in žensko, čeprav ima žensko v vseh pogledih za šibki, moralno sumljivi, spet kar za diabolčni pól človeštva – ženska pač deluje proti vesoljnemu redu, kakršnega je zasnoval Bog in v katerega je zamaknjen pridigar. Izjeme so Devica Marija in svetnice, pri katerih občuduje njihovo materinstvo ali devištvo ter (pri ženskah sicer redek) trden značaj; odločno odklanja kakršno koli zunanjo lepoto.⁸¹ Izključevanje seksa iz zakonskih odnosov se kaže v tem, da je seks za Rogerija pravzaprav tema, ki zadeva predvsem mlade. Seveda na najslabši možen način. Rogerij mlade zato opozarja pred pogubnimi posledicami vasovanja, dopisovanja, obdarovanja, pozdravljanja, odkrivanja (delov telesa), namigovanja. Trendovsko zaostrovanje je mogoče zaznati celo v opominjanju posvetne gosposke, da je prav ona odgovorna za popravljanje slabih dejanj in navad vajenega preprostega ljudstva.⁸²

Rogerijeva ostrina se kaže tudi glede odnosa med starši in otroki. Starševske poročne aranžmaje hčera v hagiografskih prikazih bodočih svetnic ima Rogerij za sprejemljive, ne glede na poznejši svetničin upor proti poroki, saj se dekle usmeri v redovništvo in devištvo. Tak pogled okrepi z domnevno izjavo svete Lucije na grožnje z mučenjem: greha ne stori čustvo, pač pa svobodna volja človeka.⁸³ Ohranitev nadzora staršev nad nuptialnimi nakanami otrok teologom seveda nikoli ni bila neljuba, saj je ohranjala bistvo patriarhalnega družbenega reda, kjer je bila Cerkev na vrhu. Cerkev pa je v 15. in 16. stoletju ugotovila, da je temeljni problem izvedbe tridentinske reforme zakonske zveze dihotomija. Torej, kako preprečiti staršem, da pri nadzoru ljubezenskega življenja svojih otrok ne bi za vsako ceno uveljavljali prednosti statusa pred predpisanim konsenzom in svobodno voljo zaročencev, na drugi strani pa varovati bistvo sta-

novske in krščanske patriarhalne družbe, kot ga je utemeljil že apostol Pavel,⁸⁴ med absolutističnim preoblikovanjem držav pa z očetovsko pozo do podanikov kazali monarhi. Zato je cerkvena podpora staršem do 18. stoletja nekajkrat močno zanihala,⁸⁵ znak za to pa je Rogerijeva zaostritev glede na starejše katehete. Rogerijev obrat k staršem je bil sicer skladen s povečano pozornostjo katehetov do družinskih razmerij.⁸⁶ Za povečano vpletenost Cerkve v družinska razmerja je bilo pomembno, da so kleriki vedno podpirali filozofske teze, da otrok dolguje življenje očetu, ker so starši v otroku za njegovo spočetje pustili del sebe; to pa jim daje dolžnost otroka ljubiti kakor tudi usmerjati njegovo življenje, celo po svoji smrti.

Še temeljitejši je bil ljubljanski jezuit Jernej Basar (1683–1738), na vrhuncu kariere znamenita srednjeevropska retorska avtoriteta. V 52-ih leta 1734 natisnjenih vzorcih pridig je posnemal duhovne vaje Ignacija Lojolskega, vendar nikoli tako togo, da tudi sam ne bi imel uspeha med ljudstvom in posnemovalci.⁸⁷ V teh pridigah ni niti sledov anekdotičnosti, humorja in topline, tako značilne za Svetokriškega. V jezuitski ostrini in askezi ima Basar – enako kot Rogerij – človeka vnaprej za gnilobo, blato, primer slabosti, vir nesreče in nestanovitnosti, slepega za občutke, zmotnega v mislih, živalskega v željah.⁸⁸ Človek je nenehno podvržen skušnjavam in grehom, zato se je potrebno pobrigati za spodobno in bogaboječe življenje na tem svetu, da bi bila duša pred Kristusom spokojna.⁸⁹ Pot k zveličanju vodi skozi stanoovitnost, dobra dela, ljubezen do Boga in trpljenje na tem svetu. »Ljubezen« je za Basarja predvsem način razumevanja med bližnjimi, ki ohranja skupaj družine in zakonce. Takšno ljubezen (smiselno gre za *caritas* in *amor proximi*) pogosto enači kar s »prijaznostjo«. Zakaj sploh prihaja do preprirov med zakonci? Ker jih je skupaj pripeljala ljubezen do dobička in telesno poželenje. Na drugi strani Basar zateguje uzde tudi otrokom, ko opozarja na starševsko popuščanje do otroških želja. Prav to

⁸⁰ Rogerij Ljubljanski, n. d., II št. 121 (str. 607).

⁸¹ Rogerij Ljubljanski, n. d., I št. 32 (str. 351–352), št. 36 (str. 397–398). Prim. Pogačnik, Rogerij Ljubljanski, 21; Mlinar, Etični in moralni prerez, 81.

⁸² Rogerij Ljubljanski, n. d., I št. 1 (str. 10).

⁸³ Rogerij Ljubljanski, n. d., II št. 116 (str. 562).

⁸⁴ Ef 5, 21–33 in 6,1–9.

⁸⁵ Flandrin, n. d., 121 sl.

⁸⁶ Delumeau, n. d., 654–667.

⁸⁷ Jože Faganel, Sočasna retorska proza na Slovenskem, v: Zbornik o Janezu Svetokriškem. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6 (Ljubljana 2000), 110–111.

⁸⁸ Bartholomaeus Bassar, Conciones juxta libellum exercitiorum s. p. Ignatij (Labacum 1734), 26–28.

⁸⁹ Prav tam, 73–74, 116–117.

pripelje mlade v pregreho (*libido*).⁹⁰ Značilni za reforme v 18. stoletju sta še dve Basarjevi novosti: pogostejše sklicevanje na tridentinski koncil, kot so to počeli predhodniki, ter (to pa ni več šala!) nraavstvena izenačitev žene z možem in odpoved fizičnemu kaznovanju žene.

Kleriška antiljubezenska rigoroznost je po letu 1700 zavela tudi iz porajajoče domače dramatike in pesništva. Pasijon škofjeloškega kapucina Romualda Marušiča iz leta 1721 v spektakularni alegoričnosti usmerja človeka v soočenje z minljivostjo in mimogrede preklinja ljubezen, grehe in za vsak slučaj še vse posvetno. V stari avguštinsko-sholastični maniri je pater precej pozornosti spet posvetil vzrokom in posledicam izvirnega greha. Grešne duše opozarja, naj se izogibajo vsem grehom, ljubijo Boga, se pokorijo in nenehno spominjajo Odrešenika in njegove ljubezni, če ne želijo končati v peklenem ognju. Telesno ljubezen (*libido*) enači z najhujšimi grehi in jo preklinja skozi usta pogubljene duše, ki jo vlečejo hudiči (*»Prekleta bodi ta lubejšen, vkatera sem se udalla, kir me ie vtako bolejšen inu martre perpelalla.«*).⁹¹ Brezkompromisen boj proti strasti, grehom, pogubnost pekla in nujnost pokore za odrešitev je proti sredi 18. stoletja postajal vodilna skrb tudi v nabožnem pesništvu. Misijonar in pridigar Primož Lavrenčič (1703–1758) je v pesmarici *Mifionske pefme inu molitve* (1757/1758) poudarjal poslušnost mladine ter starševsko odgovornost za preskrbo in krščansko vzgojo otrok; (telesna) ljubezen pa je »smrdljiva«. Zato še enkrat: spoved, spoved, še enkrat spoved ter kesanje, pokora in absolutna ljubezen do Boga, Jezusa in Marije – to je edini recept za odrešitev.⁹²

V prvi polovici 18. stoletja so se pridigarska priporočila hitro prelivala v praktično pastoralo z ustanavljanjem cerkvenih bratovščin, s povečanim bogoslužjem in lokalnimi pobožnostmi, z misijoni, s pisanjem in tiskanjem katehetskih pripomočkov ter aktualizacijo bibličnega besedila za ljudstvo, s propagiranjem božjepotništva, misijonov, s strožjim nadzorom nad podeljevanjem zakramentov in poudarjeno vlogo spove-

Marcantonio Raimondi (1480–1534): *Ahil in Brizeida* iz dela *I Modi*, ki je ohranjeno v kopijah Jacquesa Josepha Coinea v delu *L'Aretin d'Augustin Carrache ou Recueil de Postures Erotiques, d'apres les Gravures a l'eau-forte par cet Artiste celebre* (Paris 1798), narejenih po kopijah Agostina Carraccija iz leta 1550.

di, s prenovo cerkva, podpiranjem nadarjenih otrok za šolanje itd. Eden najvidnejših praktikov je bil šmartinski župnik Franc Mihael Paglovec (1679–1759).⁹³ Pod vplivom »katehetske« rimske sinode iz leta 1725⁹⁴ je leta 1741 izdal *Catechismus ali podvuzhenie eniga Christiana*. Paglovec se je posvetil praktičnim življenjskim vprašanjem tudi v posmrtno natisnjenem katekizmu *Svesti tovarsh enga sledniga christiana* (1767). V njem je združil mali katekizem, na novo prevedeno Tobijevo knjigo ter dvanajst pravil službe Bogu s praktičnimi poduki za mlado in staro, otroke in starše, samce in zakonce. Tobijevo knjigo začenja v maniri političnih turbulenc iz sredine stoletja z retoričnimi vprašanji glede propada vrednot iz dobrih starih časov – npr. pobožnosti, dobrote in kreposti. Pri vprašanju otrok in zakoncev pripominja, da je

⁹³ O Paglovčevem življenju in delu: Viktor Steska, Frančišek Mihael Paglovec, v: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 14 (Ljubljana 1904), 46–67, 69–81.

⁹⁴ Rezultat sinode je bil tudi natis slovenskega prevoda znamenitega katekizma Roberta Bellarmina (iz 1597 in 1598) že leta 1728 z naslovom *Kratki sapopadek christianskiga navuka od Roberta Bellarmina* (Alojzij Slavko Snoj, »Ljudstvo ... jasno in razumljivo poučujemo«, v: Paglovčev zbornik (Kamnik 2001), 97).

⁹⁰ Prav tam, 277–280, 401–410.

⁹¹ Škofjeloški pasijon, izd. J. Faganel in P. Simoniti v: *Klasiki Kondorja XXX* (Ljubljana 1999), 12–31, 38–43 in passim. Prim. Pogačnik, Slovenska književnost, 19–20.

⁹² Primož Lavrenčič, *Mifionske pefme inu molitve* (s. l. 1757/1758), 3–4, 8–18, 26–27, 92–96.

Tobijeva zgodba idealna za podučitev vseh stanov glede vzgoje otrok, njihove poslušnosti staršem, za krepostno življenje zakoncev in vsestransko deljenje ljubezni in dobrot med ljudmi. Zdi se, da je Paglovec prav v tej biblični zgodbi našel največ vsebin, ki so ustrezale moralnim zadregam njegovega ljudstva.⁹⁵ V desetem poglavju »Tovariša« (Sa ta mladi folk, synove inu hzhere, hlapze inu dekle) je jasen: nihče ni v tako veliki nevarnosti kot mladina, saj imajo duše mladih največ sovražnikov, ki jih zapeljujejo in navajajo na grehe. Zatorej fant: varuj se slabe družbe, ogibaj se ponočevanja, vsovanja, da ohraniš čisto dušo in vest. V skušnjavah se spomni na Boga, Mater božjo in angela varuha. Bodi stanoviten v pobožnostih, Boga prosi za dobro ženo in poslušaj starše.⁹⁶

Načrtno se je prenove duš svojih župljanov nekaj let pozneje lotil tudi komendski župnik Peter Pavel Glavar (1721–1784), ki je svoj boj osredotočil prav na zakonce in družine. Z vprašalnikom v roki je pred vsako veliko nočjo obiskal vse družine v župniji in jih brez ozira na starost zaslišal glede poznavanja verskega nauka.⁹⁷ Nepravilnosti je najprej poskušal odpraviti s pridigami, v katerih je zajel vse cilje tridentinskih prenoviteljev. Odgovore izprašancev na anketo *Podvuzhenie ali sprashvanie tiga potrebniga kershanskega navuka sa maihne otrokhe* (20) oz. *za te velke ludy* (47) za leta 1754–1760 je zapisal v »družinsko knjigo« – nekakšen natančen »*Status animarum*«. Sodeč po ocenah je bil nad slišanim zadovoljen, saj vprašanja niso bila enostavna. Med tistimi, ki vsaj posredno zadevajo družinsko, spolno in zakonsko moralo, velja omeniti 12. (*Od koga je spočela Marija Jezusa?*), 13. (*Je Marija ostala devica?*), 39.–46. vprašanje (o grehih, spovedi in pokori), še najbolj zanimivo pa je zadnje (47.) vprašanje o zakonski zvezi (*Zakaj je bil postavljen sv. zakon?*). Glavar nanj odgovori z bistvom: Prvič, da se ohrani človeški rod in poveča ta svet. Drugič, da otroke po-

dučujejo starši v božjem strahu. Tretjič, ker samsko življenje ne more biti čisto; zato naj se stopi v zakon po nauku apostola Pavla (bolje se je poročiti kot pa goreti v peklu).⁹⁸ Poenostavljeno – zakonski stan je edina možnost za moralno čisto prokreacijo in obstoj krščanstva. To pa je nekoliko drugače kot pri starejših bojevitih pridigarjih, ki so v boju proti libidu mimogrede in za vsak slučaj usekali še po zakonski zvezi.

To vodilo je Glavar pojasnil v pridigah iz let 1747–1767, ki so v primerjavi s pol stoletja starejšimi iz zbirke Janeza Svetokriškega bolj sistematične, strožje, racionalne, komaj še kaj duhovite.⁹⁹ V njih obravnava posmrtno življenje (svet je pokora in trpljenje) in Kristusovo življenje (poplačal bo zvestobo in čistost), za prenovo morale pa je precej pozornosti posvečeno Mariji. V vprašanjih spolne morale se je Glavar osredotočil na navodila, kako premagati umazane skušnjave. Zato je Glavar še posebno oster kritik »neprevidne« mladine, ki naj posluša starše, se odpove zabavi in nečistim mislim, kaj šele dejanjem. Mladost je neumna in nedolžnost je kaj hitro izgubljena. »*Kadar ti fanti po vas nespodobnu segajo, nazai se ugenite, kadar ti fanti vas kličejo, tečite preč, de ne pridete u raušel. Zakai ve ste posoda, katiera hitru se ubie: vi ste les, katieri zdaice se uname ...*«, so zvene le besede pastirja, s prižnice rahlo obrnjenega v desno, na žensko polovico občinstva. Konkretno – k neporočenim dekletom. In še zadnje svarilo, pravzaprav prošnja: »*Al ne samu branite se, temuč tudi ne zapelujte te mladenče iz vašim petjam, oblačilam, ne hodite nespodobnu oblečene, skrivaite vašu mesu inu cel to glavo.*« Mladeniči pa, se je Glavar obrnil še na svojo levo stran, ki nenehno od zunaj »*vtikajo glave skozi okna*« (vasujejo), naj se vzdržijo takih dejanj. Spolno vzdržnost priporoča avtor tudi zakoncem kot največ, kar lahko stori človek na hoji za Kristusom.

Razlikovanje od starejših avtorjev je razberljivo tudi v Glavarjevem pogledu na aranžiranje porok. Kljub nujnemu spoštovanju staršev sta svobodna zaroka in poroka zanj brezpogojna pravica otrok, saj so zakoni zvezani v nebesih. Takšno mnenje ni bilo le posledica socialne emancipacije kmečke mladine ali dokončne zmage tridentinske

⁹⁵ Jože Rajhman, *Vpliv zahodnoevropske mistike na slovensko literaturo 17. in 18. stoletja*, v: *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 9* (Ljubljana 1989), 117–123. Prim. Snoj, n. d., 96 sl.; Marijan Peklaj, *Paglovčev prevod Tobijeve knjige*, v: *Paglovčev zbornik* (Kamnik 2001), 112 sl.

⁹⁶ Franc Mihael Paglovec, *Svesti tovarsh enga sledniga christiana ... Tobiove bukve*. (1. izd.: Labacum 1742), 187–191.

⁹⁷ Viktorijan Demšar, *Slovenske pridige Petra Pavla Glavarja* (Celje 1991), *passim*.

⁹⁸ *Prav tam*, 19–29.

⁹⁹ *Ohranjenih je sedemnajst Glavarjevih pridig* (Demšar, n. d., 85–214).

matrimonialne reforme. Glavar je kot zemljiški gospod na Lanšprežu in v Komendi dobro poznal tudi državne patente, ki so ravno v njegovem času ukinjali gosposčinske in starševske pravice nad porokami otrok. Zato Glavar splošne ponižnosti in ubogljivosti otrok do staršev ni poudarjal, razen pri brzdanju libida. V blažji obliki ohranja druge baročne pridobitve, npr. potrpljenje v zakonu in pokornost žene možu. To je bila posledica velike in globalne spremembe, ki je ženo iz moževe podanice v 16. stoletju spremenila v skoraj enakopravno zaveznico teologov pri vzdrževanju pravilne družinske morale v 18. stoletju.¹⁰⁰ Zato je tudi Glavar ženske podučil o zadržanem odnosu do izpadov mož celo »kadar vaš mož u katieri reči fali, jezik za zobmi deržite inu na skočite unkei, kot ta pes iz ketne al hudič iz pekla.« »Leto vam govarim, zakai znam de taku ste na glas,« je nadaljeval skrbni župnik. Toda za nespoštovanje moževe besede je Glavar možem že nekoliko zastarelo pridržal »pravično« fizično kaznovanje, česar že Svetokriški ni več resno omenjal, razen v primerah. Glavar pa se ni dal: »Štrafeite jeh, ali spodobnu z uržaham inu s pravico!« Torej, nekako tako, kot se včasih sliši o kaznovanju otrok: Kar daj ga, si zasluži, samo ne po glavi, da ne bo jecljaj!

Ženske pozicije so se s pravno emancipacijo v družbi v 18. stoletju okrepile in Glavar je moral posebno pozornost posvetiti vsaj še vdovam, ki so na sekundarnem poročnem trgu doživele razcvet – ljubljanski škofijski protokoli od približno 40. let 18. stoletja prinašajo večji delež vpisov o dispensiranih porokah vdovcev kot prej. Vdove so bile vedno zaželenе žene zaradi prislovične ponižnosti in pridnosti. Za materialnimi vzroki pa je najbrž potrebno pomisliti tudi na povečane zahteve glede častnosti v vaških in mestnih mikrookoljih. Vdovskih koruzništev je bilo sicer vedno precej, zaradi česar se je vdovcem, zlasti pa mladim vdovam pripisovalo spolno nenasitnost.¹⁰¹ Iskanje no-

vega partnerja se je vse do zresnitve družbe v 19. stoletju velikokrat začelo že z veseljačenjem med bdenjem ob pokojniku.¹⁰² Zato je ravno med materialno solidno preskrbljenimi vdovci/vdovami (seveda ne prestarimi) cvetela zunajzakonska ljubezen, ki je imela korenine že v času življenja zakonca. Prešuštniških korenin vdovske radoživosti niti niso skrivali: Janez Rotar in Marija Kalan iz Kranja sta imela razmerje že pred smrtjo Marijinega moža in Rotarjeve žene. Komaj dva meseca po njeni smrti (2. 4. 1765) pa sta se želela poročiti. V dopisu na škofijo sta dala brez sramu zapisati, da sta se nekoč že »zaobljubila«, da se poročita takoj, ko bo tudi Marija vdova.¹⁰³ Tako razmišljanje je bilo nevarno, saj je kanonsko pravo prepovedovalo poroke, če sta bila ženin in nevesta vpletena v smrt nekdanjih zakoncev. Le zakaj cerkveno in nato še deželsko sodišče ob takšnem govoričenju ne bi smela posumiti, da sta vdovca v prešuštniški vnemi partnerjema pomagala v zemljo? V izogib nemorali so bili vdovci in vdove, ki jim vzdrževanje gospodinjstva sicer ni delalo težav, prisiljeni utišati resnične ali izmišljene govorice na edini uspešen način – s poroko ali še bolje: z vzdržnostjo.¹⁰⁴ Te zadrege je opazil tudi Glavar, ki je vdovam z besedami apostola Pavla priporočil molitve in vzdržnost, kakršno poznajo grlice, ki »po smerti soiga lubga zmiram udova ostane, z nobenim se več ne pari.« Ne pa tako, kot se dogaja zdaj: »Zaki preden ta mož je pokopan, ja preden oči prau stisne, se že pošilajo na use kraj možje za ušaffat enga družga inu se ponujajo ta udove s frišnim blagam previditi:

čarobijami pripravljaje njegovo smrt.« (Janez Trdina, *Podobe prednikov I* (KRT 30), Ljubljana 1987, 202–203).

¹⁰² Benvenuto grof Petazzi, poveljnik karlovskega generalata, se je malo pred 5. 2. 1758 poročil z grofico Clovi, s katero se je spoznal šele 9. 10. 1757, čez deset dni (sic!) pa sta bila »že skupaj«, kot se je Francu Henriku baronu Raigersfeldu brez sramu izpovedal sam general (Raigersfeldov dnevnik v: AS Graščina Dol, fasc. 199, p. 39). Prim. tudi Flandrin, n. d., 109.

¹⁰³ NŠAL, Škofijski protokol 38, p. 418 in mrliška knjiga župnije Preddvor 1756–1771.

¹⁰⁴ Vzdržnost vdov je Tertulijan razdelal v spisu *Ad uxorem* svoji ženi, v katerem kot božjo idejo vsaki ženski priporoča le eno poroko in popolno vzdržnost v vdovstvu (Tertulian, *Die Zwei Bücher an seine Frau*, prev. K. A. H. Keller, v: *Tertullian, private und katechetische Schriften*, Bibliothek der Kirchenväter, 1. Reihe, Bd. 7 (München 1912), lib. I cap. 2–4, 7, 8). Podobno je pridigal tudi Trubar, ki je starim vdovam »dovoljeval« le čisto, bogaboječe, vzdržno in do svojcev nesebično delovno življenje; naprotno pa je mladim vdovam v izogib slabi javni reputaciji priporočal nov zakon (Trubar, *Catechismus* 1575, 399–403).

¹⁰⁰ Flandrin, n. d., 119–121.

¹⁰¹ Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1400–1800* (London 1977), 609 sl. Janez Trdina je leta 1870 takole posplošil radoživost dolenjskih vdov: »Naj raje love (vdove, op. D. K.) mlade neizkušene, včasih še nepokvarjene fante. V mestu pijo z njimi, dokler se ne upijajo. Mrhe niso z lepo vinjene, če ga že žro tudi po konjski. Tiček je na lepki, zvečer gre se domu, gaji in logi so spotoma povsod, priče ni, tema vlada in zdaj pa udri bajs! Marsikateri revež se je tako že ujel in zavezal z gnjusno, spekulativno kurbo. Včasih začno ta lov še ko mož živi, pričakovaje in s

druzga se ne misli kaker od možitve.»¹⁰⁵ Tovrstna prizadevanja niso ostala brez uspeha in od srede 18. stoletja so vdovci v prošnjah za spregled poročnih zadržkov že raje navajali, da jih v poroko žene skrb za mladoletne otroke, za gospodinjstvo in dober nevestin značaj. Vsemu temu nihče ni oporekal, čeprav je bila tudi poroka z deklo včasih najbrž predvsem legitimacija dolgotrajne telesno-ljubezenske zveze ali vsaj morebitnih govoric, zlasti, če je šlo za mlado žensko.

Strah pred pohoto je nasploh zmagoval in ljubljanski škofijski uradniki so v dekretih pogostejše pojasnjevali, da se sporne poroke dovolijo le v izogib škandalom in pohotnosti, še v prvih desetletjih 19. stoletja pa so prosilci v prošnjah škofijskim in deželnim organom za poročne dispenze sorodstva najraje navajali predvsem krščansko skrb za osirotele otroke in normalno gospodinjstvo, ne pa kakršno koli ljubezen. Poraslo je omenjanje bojazni pred javnim škandalom in osramotenjem deklet zaradi nosečnosti ter natančneje določena spokorna dejanja (največkrat romanja). Obsojanje predzakonske spolnosti in njenih posledic je postalo trendovsko in v protokolih se je začelo predzakonsko nosečnost kot razlog za poroko in podelitev poročnega spregleda označevati s tršim terminom *crimen occultum*. Še več: zaradi povečanega občutka sramu so se noseča dekleta celo kljub zagotovljeni zaročenčevi roki raje izognila takojšnji poroki. Zapuščene nezakonske matere so izgubo časti namesto na cerkvenem sodišču s tožbami za alimente kompenzirale na patrimonialnih in deželskih sodiščih. In ko je Franc Mihael Paglovec leta 1755 med organiziranjem sinode gorenjskega arhidiaconata v Škofji Loki izpolnil vprašalnik goriškega nadškofa Attemsa, je na vprašanje, ali se je kakšni noseči nevesti v njegovi župniji dovolila poroka in kako je bila kaznovana, odgovoril: »Noseče neveste redkokdaj pridejo k poroki. Kaznovali pa jih doslej nismo, ker cerkveno pravo ne določa nobene kazni.«¹⁰⁶

Kot pastoralni inovator je imel Glavar srečo. Za svojo pastoralno metodo je dobil podporo najuglednejšega prelata v goriški nadškofiji – prvega

nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa (1751–1774), nato pa še nekaj mlajšega ljubljanskega škofa Karla Janeza grofa Herbersteina (1769/1772–1787). Cerkevna kneza sta takoj po prevzemu diocез začela s prenovo v skladu s tridentinskimi načeli, zlasti v Ljubljani pa tudi po načelih ostrejšega moralnega rigorizma. Attems je boj za prenovo začel »od spodaj«, pri čemer se je moral opreti na metode uspešnih praktikov. Najprej nam pozornost pritegnejo Attemsova navodila o ureditvi spovednic, ki jih dotlej kljub zaukazani intimni spovedi marsikje še vedno ni bilo.¹⁰⁷ Attems je imel pred očmi tisto intimnost, ki bi spovedniku in spovedovancu omogočila pogovor tudi o najbolj skritih moralnih in verskih zadregah. Attemsov naslednik nadškof Rudolf grof Edling je akcijo nadaljeval in leta 1773 na neki vizitaciji demonstrativno spovedoval sam. V tistih letih je v slovenskem jeziku izšlo več priročnikov s konkretnimi spovednimi napotki, ki so izhajali iz lokalnih potreb, čeprav so se opirali na tujejezične predloge. Takšno je bilo delo *Hitra inu glatka pot pruti nebessam*, ki je bralcu pomagalo pri vsakdanji detekciji vseh mogočih grehov (razdeljenih v 22 skupin). Ob tem je bilo odsvetovano dobesedno dojemanje kesanja (npr. jokanja pri spovedi kot dobesedne preslikave »objokovanja v srcu«): obžalovanje naj bo predvsem zavestno spoznanje grešnosti in božje dobrote.¹⁰⁸

Za sistematično popravljanje duhovnega življenja in morale pa je izkoristil vizitiranje, ki naj ne bi bilo le birokratski razgled po cerkveni opremi in župnih statistikah, temveč v prvi vrsti vpogled v duše ovčic. Do leta 1770 je kot prvi (nad)škof v tisočletni zgodovini pokristjanjenih Slovencev osebno obiskal skoraj vsako župnijo in kaplanijo, se pozanimal o morali, tam pridigal, odkrival potrebe vernikov in lokalnih duhovnikov. Dobri pastir je na mestu kaznoval, popravljaj, svetoval in odpuščal. Za vizitiranje je standardiziral vizitacijski vprašalnik, ki se ni posvetil le intimnostim župljanov, marveč še vedno tudi morali duhovnikov. Struktura 22 do 25 vprašanj, odvisno od vizitacije, je pravzaprav že kazalec uspešnosti modernih pastoralnih trendov. Šele v 18. stoletju je bil kler mo-

¹⁰⁵ Demšar, n. d., 119 (pridiga na tretjo adventno nedeljo), 148–154 (pridiga na novoletni dan 1745), 187–191 (pridiga na praznik Vseh svetih 1746).

¹⁰⁶ Ignacij Škoda, *Dušnopastirsko delovanje F. M. Paglovca*, v: *Nova pot* 12 (Ljubljana 1960), 563, 565.

¹⁰⁷ Na pomanjkanje spovednic je očitno brez uspeha opozarjal že ljubljanski škof Scarlichi leta 1631 (Ana Lavrič, *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632*, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 12 (Ljubljana 1990), 10 in sl.).

¹⁰⁸ Cf. po izdaji iz leta 1770, str. 20–25, 162–163, 168–169.

ralno toliko prenovljen, da se je večina vprašanj lahko obrnila h katehezi, pravilnemu in rednemu izvajanju obredov in zakramentov, k spolni morali, še posebej pa k obravnavi zarok in porok, boju proti prikritim moralnim deviantnostim, zunajzakonskim nosečnostim ipd. Povsem drugače kot v vizitacijskih vprašalnikih iz 17. stoletja, ki so se posvečali predvsem liku in delu lokalne duhovščine, utrditvi tridentinskih dekretov v luči izvajanja zakramentov in v materialno prenovno cerkva (oprema, videz, dohodki, takse).¹⁰⁹

Cerkveni pastirji so vedeli, da je uspešen boj proti samskim grešnikom in večnemu nagonu le z občasnimi vizitacijami iluzija, zato so se na kraju samem raje obračali na zakonce in zaročence, ki so bili osnova za uspešno družinsko katehezo. Tudi Attems se ni pretirano ukvarjal s spolnim veseljačenjem samcev. Zanj je bila središčna tema družina, zato ji je posvetil kar četrtno vprašanj: ali so bile zaroke zavlačevane prek treh mesecev; so bile sklenjene pisno in pred pričami; so poroke sklenjene po kanonskih predpisih pred pričami in s tremi oklici; kdo podeljuje spreglede; se neveste poročajo noseče; koliko je takih in kako so bile kaznovane; ali in koliko zakoncev živi ločeno; koliko je konkubinarjev, vlačuganja, porok med sorodniki, nasilja v družinah? Ali kdo poseduje od Svetega sedeža prepovedane knjige; ima kateri od duhovnikov v hiši žensko mlajšo od štirideset let in je z njo v daljnem sorodstvu od drugega kolena; so duhovniki moralno in strokovno sposobni za službo?¹¹⁰ Leta 1773 je nadškof Edling poudaril poizvedovanje o (zunaj)zakonskih škandalih

¹⁰⁹ Zapisnik splošne vizitacije ljubljanskega škofa Scarlichija iz leta 1631 in 1632 kaže enoten vzorec popisovanja: stanje cerkvenega poslopja, škofove ordinacije, cerkveno premoženje, mašni dnevi in beneficiji (Lavrič, 1990, 8, 17, 33–41, 272–279).

¹¹⁰ *Atti delle visite pastorali di Carlo Michele d'Attems arcivescovo di Gorizia 1752–1774. Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774. Die Berichte der Pastoralvisitationen des Görzer Erzbischofs Karl Michael von Attems 1752–1774. Zv. 1* (Gorizia 1994): F. Kralj, L. Tavano (izd.), *Vizitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiaconata goriške nadškofije 1750–1759. Zv. 2* (Ljubljana 1991): A. Ožinger (izd.), *Vizitacije savinjskega arhidiaconata goriške nadškofije 1751–1773. Zv. 3* (Wien 1993): P. G. Trotter (izd.), *Die Berichte der Pastoralvisitationen des Görzer Erzbischofs Karl Michael von Attems in Kärnten von 1751 bis 1762, v: Fontes rerum Austriacarum II 87, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.–hist. Kl. Zv. 4* (Gorizia 2000): F. Kralj, L. Tavano (izd.), *Vizitacijski zapisniki*

v župnijah s prenosom tega vprašanja v posebno vizitacijsko točko,¹¹¹ a o tem ni izvedel nič več kot že desetletje prej na Goriškem in Tolminskem njegov predhodnik. Seveda je nadškofu lokalna duhovščina prikrivala neprijetna dejstva, tako kot se je to dogajalo tudi na vizitacijah v preteklih stoletjih. Dokaz je bilo še vedno pogosto molčanje vprašanih in obskurni podatki o grehih, kar pač še ni dokaz o povečanem sramu ljudstva. Attemsu pa po odgovorih ustvarjena slika ni bila povšeči. Glede zarok mu je šlo v nos njihovo nesorazmerno dolgo trajanje. Zakoncem je svetoval ljubezen (kakor je všeč Bogu), izogibanje sovraštvu, potrpežljivost, življenje v »*charitate, non libido*«. Skrbno naj vzgajajo otroke v duhu božjega strahu, a tudi »*in amore*«. ¹¹² Ločnico med slabo strastjo in dovoljeno zakonsko ljubeznijo je Attems spretno vpel v podučevanje o čistosti in Marijini brezmadežnosti. ¹¹³ Staršem ni več dodeljeval odločilne vloge pri porokah otrok, kar pa je bilo v njegovem času zaradi državnih reform pričakovano stališče.

Attemsovi namestniki na Dolenjskem, ribniški župnik in arhidiacon Janez Krstnik Kobal (1763–1787), stiški opat in arhidiacon Franc Ksaver Taufferer (1764–1784) ter novomeški prošt in dolenski arhidiacon Martin Jožef Jabacin (do leta 1773, od leta 1775 prošt), so pri nadškofu uživali veliko zaupanje. Podrejeno duhovščino so po dolgih desetletjih manjšega zanimanja skrbneje vizitirali in pozivali na letne arhidiakonske sinode. Kobal je npr. leta 1771 v Attemsovem imenu in po nadškofovi metodi vizitiral svoje župnije ter se mor da prav zato še strožje kot običajno nadškof sam vpletal v podrobnosti: kočevskoreškemu župniku je npr. naročil, naj s prižnice razglasi, naj ženske nosijo daljša krila. ¹¹⁴ Na arhidiakonskih sinodah je bilo v okviru pastore več govora o izvajanju spovedi, o mladinski katehezi, zakonski zvezi, starševskem nadzoru zaročencev, ponočevanju mladine

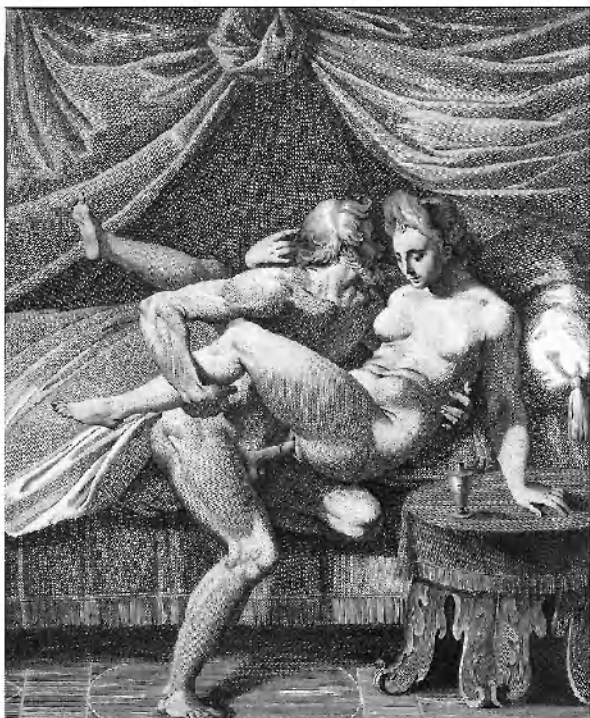
goriškega, tolminskega in devinskega arhidiaconata goriške nadškofije 1762–1773.

¹¹¹ Attems, 1991, 457–458, 653–655, 773–775.

¹¹² France Baraga, *Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva, v: Acta ecclesiastica Sloveniae 17* (Ljubljana 1995), 297.

¹¹³ Lojzka Bratuž, Karel Mihael Attems, *Slovenske pridige* (Trst 1993), št. 15–20 (str. 128–159).

¹¹⁴ Prim. potek vizitacije za župnijo Kočevska Reka: Matjaž Ambrožič, *Pozabljena preteklost župnije Kočevska Reka v očeh njenih duhovnih pastirjev, v: V objemu stoletij. Kronika župnije Kočevska Reka* (Ljubljana 2007), 21–22.

Marcantonio Raimondi (1480–1534): *Jupiter in Juno* iz dela *I Modi*, ki je ohranjeno v kopijah Jacquesa Josepha Coinea v delu *L'Aretin d'Augustin Carrache ou Recueil de Postures Erotiques, d'apres les Gravures a l'eau-forte par cet Artiste celebre* (Paris 1798), narejenih po kopijah Agostina Carraccija iz leta 1550.

v mlinih, zdravljenju javnih grešnikov itd.¹¹⁵ V prijateljskih odnosih z Attemsom pa je bil Taufferer¹¹⁶ avtor veroučne knjižice *Kratki sapopadik kershanskiga navuka sa otroke inu kmetiske ludy* (1770), ki je bila večkrat ponatisnjena. Taufferer je v katehezi priporočal prefinjenost pri opozarjanju na napake faranov in nekonfliktno obnašanje duhovnika, dejansko pa je knjižica že odsevala novo vzdušje. V njej so namreč povsem v ospredju svarila pred grehi, poudarjen božji strah in propaganda pokore. Taufferer je zakramentu zakonske zveze pripisoval zlasti zaščito pred nečistovanjem, medsebojno partnersko podporo in ljubezen, prokreacijo in krščansko skrb za otroke.¹¹⁷

V ljubljanski škofiji se je reformni duh okrepil s Herbersteinovim prevzemom škofije leta 1772. Ob njegovem prihodu so v škofiji men-

da vladale slabe razmere: v hribovitih predelih ob štajersko-kranjski meji naj ne bi bilo vizitacije že petindvajset let, večina duhovnikov naj bi bila nevešča dela in zanikrna. V resnici so spremembe v cerkvenosodni matrimonialni praksi že pred njegovim nastopom nakazale uspešne rigoristične pastoralne trende, ki brez solidne cerkvene uprave ne bi uspeli. Od dunajskega dvora je Herberstein takoj zahteval razmejitev škofij, povečanje števila župnij, ukinitvev nekaterih redovniških redov, ustanovitev semenišča, nadzor nad cenzuro itd. V letih 1771–1779 je vsako leto vizitiral škofijo ter leta 1774 in 1778 pripravil pastoralno usmerjeni sinodi. Ob teh priložnostih je veliko besed namenil pravilni (tridentinski) izvedbi porok (oklici, priprave, poduk).¹¹⁸ France M. Dolinar ob njegovih prizadevanjih opozarja, da Herberstein in sodobniki vendarle niso bili janzenisti, kot je dolgo veljalo v starejši slovenski kulturni zgodovini, marveč le moralistično trši, Rimu zvesti rigoristi, ki so tridentinsko obnovo želeli pripeljati do konca.¹¹⁹ Za to pa je Herberstein pozornost posvetil katehezi (po rimskem katekizmu), pridiganju (preprostem in ne panegiričnem, vendar visoko moralnem in poučnem po načelih Pougeta in Muratorija), zakramentom, zlasti obhajilu in spovedi s pokoro. Drugače kot janzenisti pa je priporočal pravšnjo mero strogosti in (ne)popustljivosti celo pri tistih, ki želijo dobiti »poceni« odvezo, nasprotoval je praznoverju, pobožnjakarstvu in bratovščinam.

V zgodbo Attemsovega in Herbersteinovega boja proti končno natančno izmerjeni podalpski nemorali so sredi 18. stoletja vstopili rigoristični pisci nove generacije, tiste, ki je zrasla med pastoralnim prenavljanjem. Precej teoretičen je bil učeni jezuit, slovenist in lavantinski škofijski misijonar Ožbolt Gutsman (1727–1790), ki je leta 1770 v Celovcu izdal 15 pridig z naslovom *Christianske resnize skus premishlivanje napreinefhene, inu sa predige tudi naraunane*. Zanj je grešnost odraz absolutne nepokorščine in nehvaležnosti do Boga. Grešnik prek smrtnega greha pravzaprav ponovno križa Jezusa, obenem pa umori svojo dušo. V analizi greha se avtor posveti tudi nečistovanju,

¹¹⁵ Baraga, n. d., 300–305.

¹¹⁶ Gl. objavo 146 Attemsovih pisem iz let 1764–1773, v: Vesna Cunja, *Lettere di Carlo Michele d'Attems a Franz Xaver Taufferer (1764–1773)*, v: *Fonti per la storia della chiesa in Friuli* 8 (Udine 2003).

¹¹⁷ Franc Xaver Taufferer, *Kratki sapopadik kershanskiga navuka sa otroke inu kmetiske ludy* (1. izd.: 1770, Labacum 1773), 77–78.

¹¹⁸ Gl. vse članke v: Herbersteinov simpozij v Rimu (Celje 2004).

¹¹⁹ France Martin Dolinar, *Janzenizem: verskoprenovitveno ali kulturnopolitično gibanje?*, v: Melikov zbornik. *Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (Ljubljana 2001), 351–354.

telesni ljubezni ipd.¹²⁰ Kapucin pater Angelik iz Kranja (alias Janez Vizintin, 1735–1790) je zapustil 309 pridig iz let 1766–1771. V prevzetih in le predelanih pridigah je namesto v baroku standardnega legendarnega izročila uporabil modernejšo komparacijo svetopisemskih primerov in citatov cerkvenih očetov; za pritegnitev pazljivosti poslušalcev se najde celo kaj iz zgodovine, biologije, astrologije. Več poudarka je dal nečistim mislim, tj. še ne storjenemu, a nameravanemu grehu:¹²¹ nečiste misli niso greh, če pridejo mimo volje in jih človek pravočasno zatre, saj dotlej še niso napravile škode. Četudi so misli navidez »majhna reč«, iz njih izhajajo vsi naglavni grehi, npr. prešuštvo in nečistovanje, ki odpirajo vrata v pekel. Greh pa je tisto dejanje, ki izhaja iz *prostovoljnih misli in svobodne volje*.¹²² Temu boju se človek ne sme izogniti, tako kot se v preteklosti niso mnoge mučenke, kljub najhujšim posledicam. Angelikovo enačenje želje po prešuštvu s samim dejanjem, ki ga je od deklet (očitno pa ne tudi od fantov!) baje pogosto slišal pri spovedovanju, je bila stara moralno-teološka tema. Angelikovo poudarjanje pa je bilo v sozvočju z novimi nauki, da je grešna že misel na vsako ljubezen zunaj zakonske zveze. Vse to in slog brez posebnega humora, topline in vsakdanje anekdotičnosti, ki sta krasila starejšo generacijo kapucinskih pridigarjev, sta ga že določevala za izrazitega moralista.

Rigoristična fronta kajpada ni bila enoglasna. Frančišek Ksaverij Gorjup (1721–1781), župnik na spodnjem Štajerskem, se je problemov v leta 1770 natisnjenih pridigah *Cirkounu leitu ali evangelski navuki sa usse nedele inu prasnike zeliga leita* lotil zelo strpno. Pod Attemsovim vplivom je za nravstveno čednost zagreti pisatelj ponovil nekatere Attemsove dekrete: npr. tistega iz leta 1768, ki je staršem naložil preprečevanje nenadzorovanega druženja deklet in fantov (otrok in poslov), ponočnega vasovanja in vsakršnih drugih »*znamenj nevarne ljubezni*«. Ob tem seveda tudi Gorjup misli na nedopustno strast. Otroci so nasploh v nenehni nevarnosti, da pridejo pod hudičev vpliv, prej znajo preklinjati kot moliti. Mimogrede – to

žal drži še danes. Kdo je vzrok vsej nesreči? Starši! Ti imajo več posluha za svojo živino kot otroke. Slab zgled dajejo tudi tisti, ki noro ljubijo otroke in jim vse dovoljujejo. Potomce je potrebno vzgajati zarana, ker so kot odrasli že preveč »oleseneli«, da bi se lahko spremenili. Pri vprašanju zakonske zveze Gorjup izhaja iz poroke v Kani: Bog ne bo pustil v težavah nikogar, ki bo v zakon stopil v božjem strahu, spodobno živel v veri, zaupanju in miru. Po Gorjupu pravilne »ljubezenske« vzgoje mladine kajpada ni mogoče doseči brez pomoči svetega duha, skupne molitve, spovedi in odrekanja. Ker pa je zakon zakrament, stori nov smrtni greh, kdor sprejme zakrament v smrtnem grehu. Gorjup ob tem namiguje na predzakonska nečistovanja in prešuštva. Vzor strpnega zakonskega življenja Gorjup poišče v sveti družini, zlasti v Jožefovem obnašanju: čeprav je Marija zanosila brez njegovega sodelovanja, je Jožef ni zapustil, četudi mu skrivnosti o svoji nenavadni nosečnosti ni zaupala. Pozneje se je z veseljem sprijaznil z dejstvom, da Jezus ni njegov sad, je pa kar Božji sin, za katerega je velika čast skrbeti med otroštvom. V prenesenem pomenu je Jožefovo obnašanje izkaz prave zakonske ljubezni, saj gre za pripravljenost odpuščanja najtežjih partnerjevih napak, tudi prešuštva. S tem je Gorjup kot konzistorialni svetnik goriške nadškofije namignil, kako naj prevarani zakonci ravnajo – partnerju naj odpustijo, ne pa sprožajo ločitvene postopke na sodiščih!¹²³

Herbersteinov vpliv se je najgloblje zasedral pri vsestranskem Juriju Japlju (1744–1807), sicer Paglovčevem učencu, ki je po letu 1773 na škofovo željo vodil škofijski knjižni program, ki je pomenil središčno točko reformistov – poglobljeno preučevanje svetega pisma. Leta 1779 je izdal jožefinski *Ta veliki katekizem*, ki je do leta 1809 dobil pet izdaj, v letih 1783–1802 – prvič po Dalmatinu – pa organiziral nov slovenski prevod večjega dela Svetega pisma.¹²⁴ Vpliven je bil tudi njegov zbornik prevodov pridig *Pridige sa vse nedele skusi leitu* (1794), ki z izborom tem kaže smeri versko-moralne prenove v ljubljanski škofiji.¹²⁵ Japelj je bil skoraj tako strog kot že dolgo rajnki Basar, le da ni izgubljal besed s teološkimi analizami različnih vrst ljubezni. Obr-

¹²⁰ Ožbolt Gutsman, *Christianske resnize, skus premishluvanje napreinefhene, inu sa predige tudi naraunane* (Zelouz 1770), 28–37.

¹²¹ Marko Senica, *Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771*, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 14 (Ljubljana 1992), 122 sl.

¹²² *Pridiga III/37 po objavi*, v: *Senica, n. d.*, 165–172.

¹²³ Frančišek Xaver Goriup, *Zirkounu leitu ali evangelski navuki sa usse nedele inu prasnike zeliga leita* (Labacum 1770), 46–47, 55–57, 78–82, 143–147.

¹²⁴ Dolinar, *n. d.*, 353.

¹²⁵ *Za obširen Japljev opus: SBL* 1, 382–385.

nil pa se je proti spolnosti oz. nečistosti, vendar je ob tem sam sramežljivo priznal, da je bolje, če o kakšni nečistosti raje preveč ne piše, da kakšnega poslušalca ne bi navedel na slabo misel in dejanje. Pridigo za drugo in tretjo nedeljo po treh kraljih je v celoti posvetil svetemu zakonu: Bog je tisti, h kateremu se velja obrniti za nasvet pri iskanju pametne žene; žal pa je Bog tudi zadnji, ki se ga glede tega kaj vpraša, je bil črnohumoren Japelj. Seveda se je obrnil proti starševski nuptialni računici in podprl mladino, saj da prisila pripelje do nerazumevanja med zakonci: denar je še vedno zakovica premnogih zakonskih zvez. A še hujša je »*sleipa lubesen*«, pisec udari tudi po mladostnem libidu: »*Ti vbogi nevumni mladenzh! Ti hozhefh tedaj leto perfhono vseti, druge pak obene na fvejti. Ah ku bi ti taku boshjo zhast, inu isvelizhanje tvoje dufhe yfkal ... bi leta norfka lubesen sdajzi sginila, katera te sdaj slepy ... Sturi po tvojim slepim nagnenji, ali tvoja lubesen bo vgajsnila ... inu takrat bofh spregledal, ali preposnu.*« Mladi se enostavno ne zavedajo, da gre za zakrament, ki traja do smrti, ljubezen (libido) in denar pa hitro poideta. Tisti, ki so že naredili napako, pa naj ne obupajo, marveč naj zaupajo v Kristusovo pomoč in vanj preusmerijo svojo »ljubezen« v duhu pisem apostola Pavla.¹²⁶

Pridigarско-katehetski boj proti nečistosti, telesni ljubezni, poudarjanje spovedi in pokore, določitev porazdelitve vlog v zakonski zvezi in družini ter enakopravnost spolov v grehu so se konec 18. stoletja poenotili in postali jedro moderne pastorage. To je bil torej rezultat stoletnega prenoviteljskega projekta, ki je temeljil na tridentinski katehezi in pridigarstvu poznega 16. stoletja in ok. leta 1700 prerasel v strožji moralizem. Do srede 18. stoletja so bili natančneje definirani grehi in načini za njihovo odpravo – ne samo z boljšim življenjem, marveč predvsem z redno spovedjo, trdo pokoro in (spolno) askezo. Zlasti s spovedjo je duhovščina dobivala dober uvid v privatno sfero vernikov, kar je (zaradi ugotovljenih slabosti) povratno delovalo na zaostrovanje rigorističnih strategij v porajajoči predmeščanski družbi. V uradnih stikih ljubezni z oblastjo se je nad slovensko laiško stvarnost po sredi 18. stoletja spuščala strogost reformnega katolicizma oz. moralnega rigorizma, ki se je hitro oddaljeval od baročne pobožnosti. Nove moralne norme so na višje sloje vplivale tudi skozi nemške

¹²⁶ Jurij Japelj, *Pridige sa vse nedele skusi lejtju* (Ljubljana 1794), 85–103. Prim. tudi Polajnar, 2007/1, 45–46.

razsvetljenske »družinske romane« ter se navzven kazale tudi v novi likovni ikonografiji z družino kot najvišjim idealom.¹²⁷ V celoti je v ljubljanski škofiji in goriški nadškofiji v ljubezenskem življenju spremenjeno vzdušje pomenilo začetek redefiniranja in intimiziranja ljubezni, tj. izključevanje kazanja najintimnejših čustev iz javnosti. Konec 18. stoletja se je strogost prišla tudi v ljudski kulturi in se npr. kazala v okrepitvi kulta devištva in samskega stanu, pokor od brezglave (mesene) ljubezni, pa tudi v potenciranju zakonske zvestobe, pridnosti, skrbi za otroke, razumevanja, sklicevanja na Mater božjo in odpoved moškemu kaznovanju žensk. Za zabavlaško kapucinsko ali jezuitsko ostrejšo, a še vedno čustveno baročno slikanje hudiča konec 18. stoletja in na samem začetku meščanske dobe ni bilo več prostora. Vedno več duhovnikov je pisalo katehetska dela. Tudi ljubljanski župnik Andrej Albrecht (1782–1848) je od leta 1827 izdal več veroučnih del.¹²⁸ V veroučnem učbeniku *Kerschanski katolishki nauk sa odrasheno mladost* (1828) je v poglavju o ljubezni mladino še naprej podučeval o izjemnosti krščanske ljubezni (*agape* in *caritas*); pri šesti zapovedi se je osredotočil na eros in libido oz. nespodobne misli, na napeljevanje v nečistovanje (nespodobna noša, lenoba, ples, požrešnost, »*preprijasno pezhanje s drugim spolam, rasujsdani pogledje, poslušhanje gerdih pogovorov in pesem, in branje neframnih bukev*«).¹²⁹

Za popolno uresničenje opisanih pastoralnih načrtov so konec 18. stoletja kateheti potrebovali izdatnejšo zunanjo pomoč. Tudi država je želela s podporo moralizatorske medicine, konformne meščanske pedagogike in pastorage uravnavati vso moralo državljanov. Ko sta se v zadnji tretjini 18. stoletja ljubezen in spolnost na Slovenskem vzpostavljala kot intimna krščansko-moralna vrednota in pravcati tabu, se je spremenila posvetna pedagogika, ki je še bolj poudarila spolno vzdržnost in zmernost ter določila karakterne lastnosti in spo-

¹²⁷ Katarina Bogataj-Gradišnik, *Sentimentalni roman, v: Literarni leksikon, Študije 25* (Ljubljana 1984), 62 sl.

¹²⁸ SBL 1, 5.

¹²⁹ Andrej Albrecht, *Kerschanski katolishki nauk sa odrasheno mladost* (Ljubljana 1828), 66–71, 102, 188–189. V podobnem duhu je izzvenel tudi tri desetletja mlajši katehetski priročnik o zakonski zvezi Sveti zakon, Kaj je, od kod in pa ktere dolžnosti naklada. Ženinom, nevestam, posebno pa zakonskim v poduk, ki ga je leta 1856 v Celovcu izdal Andrej Likar.

sobnosti vsakemu spolu.¹³⁰ Meščanska družba zaradi še vedno vladujoče statusno–materialne matrimonialne pogojenosti torej ni mogla organsko nadaljevati do ljubezni tolerančnih mentalitet in vse do 20. stoletja ni mogla uresničiti razsvetljenske logike o »poroki iz ljubezni«,¹³¹ marveč je tako kot Rousseaujeva Julija ugotavljala, da so za uspešne zakone bolj kot ljubezen pomembne zmernost, čistost, poštenje in približna naklonjenost, ki sčasoma pripeljejo v neko privrženost, precej trajnejše čustvo, kot je spolna naslada. Meščanska ljubezen je zato povzdigovala platonsko, asekualno, intimno, verbalno čustvovanje, lahko tudi viharšiško ali svetoboljno z obvezno nesrečnim koncem, kot ga je npr. propagirala nemška viharšiška dramatika.¹³² Pasivni pogled na zakonsko srečo in vnovično iztiskanje spolnosti iz javnega govora sta končno oblikovali tisto sentimentalnost, ki je bila simbol romantičnega obdobja in del svetovnega nazora. To pa je bila zgolj ena plat medalje: v istem času se je pod anglo-frankofonskimi zgledi ljubezen med socialno enakopravnimi intenzivirala in postajala stvar odločitve posameznikov. Nekoč zgolj materialno in versko-moralno opredeljena zakonska zveza je dobivala značaj psihološke in ljubezenske skupnosti zakoncev, ki naj se tiče le enega moškega in ene ženske.¹³³ Vse to pa je bilo podobno dvorski ljubezni v 12. stoletju, le da se je takšna ljubezen iskala v prešuštniškem razmerju poročene dame in neporočenega viteza. Vsekakor pa je meščanska romantična ljubezen temelj današnjih zaznav ljubezni.¹³⁴

V meščanskih mentalitetah je zavladalo prepričanje, da naj se zaročenca pred poroko ne bi o spolnosti niti pogovarjala in zato kajpada o njej tudi nič izvedela. V meščanskem bontonu so se seksološki termini za nameček še povsem

objektivizirali; pravzaprav so se tabuizirali in z nevtralnimi termini nadomestili nekoč precej svobodno ljudsko terminologijo. Janez Sigismund Popovič je v svoje slovarsko gradivo nekoč pred letom 1772 brez zadržka vključil tudi glagola *jebati* in *porivam*; pri slednjem je posebej opozoril na njegov *obscoenus sensus*.¹³⁵ Slovensko-nemški slovar Maksa Pleteršnika iz let 1894–1895 pa je namesto klene Pohlinove *jebade* uvedel sramežljiv in nevtralen glagol *onegáviti* v smislu »*nekaj storiti, govoriti, početi (Treiben), nekaj, kar se noče ali ne more izgovoriti*«. ¹³⁶ Po domače – gre za tabu. Nič čudnega za trend, ko se je celo poljudnoznanstvena medicina med koncem 18. in koncem 19. stoletja izogibala kakšnemu koli natančnejšemu poimenovanju genitalij.¹³⁷ Med tem splošnim skrievanjem so posvetna in cerkvena oblast ter javna morala zakoncem odrekli še tisto glasnost, ki so jo še v drugi polovici 18. stoletja lahko uveljavljali vsaj na cerkvenih sodiščih. Duhovnik Peter Hicinger, ki se je v opisu razveze zaradi impotence zadovoljil z nedefiniranimi »nezmožnostjo« (za kaj?!) in »zakonsko dolžnostjo«, ¹³⁸ je ženam ob tem lahko nasvetoval le »*najbolj primerno*« pot, ki naj le »*v sili*« pripelje do sodnega procesa: »*Po sklenjenem zakonu se zaderžek v časih utegne staršem ali drugimu zaupljivimu bližnjimu naznaniti; taki naj zadeto osebo napotijo do zdravnika ali do duhovniga pastirja ... Nar večkrat pa morebiti zaderžek prvi zasliši duhovni pastir, pri čimur mu je posebne previdnosti potreba*; in: *Duhovni pastir v takim namerku zakonske nar pred poduči, vso reč pred vsim drugim Bogu izročiti, po tem pa pri modrim zdravniku poiskati sveta in pomoči ... in kolikor nezmožnost ni gotova, več časa na skušnji ostati, če se nezmožnost morebiti ne odpravi*«. ¹³⁹

¹³⁵ J. S. V. Popowitsch, *Glossarium Vindicum*. Osnutek slovenskega slovarja iz druge polovice 18. stoletja, v: *Zbirka Linguistica et philologica* 19. Založba ZRC SAZU, Ljubljana 2007, 39, 52.

¹³⁶ Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar* (cf. transliterirana izdaja, ur. M. Furlan, Ljubljana 2006) I, 824.

¹³⁷ Andrej Studen, *Kočevarjeva Slovenska mati*. Podučna knjižica za matere in porodnice iz leta 1882 kot izhodišče za nekatera širša socialno- in kulturnozgodovinska razmišljanja, v: *Štefan Kočevar – rodoljub slovenski* (Zgodovini.ce 4). Celje 2006, 130–137.

¹³⁸ Peter Hicinger, *Razlaganje zakonskih postav*, Ljubljana 1857, 57.

¹³⁹ Hicinger, n. d., 57–58. Tudi štiri desetletja mlajši France Kosce v delu »Katoliško zakonsko pravo« v poglavju o izpraševanju zaročencev o zadržkih (Ljubljana 1894, 30–31) ni omenil nič iz segmenta spolnih ovir. Seveda moramo upoštevati, da je od leta 1868 že veljal državljanski zako-

¹³⁰ Elias, n. d., 318 sl.; Foucault, n. d., 114 sl.; Polajnar, *Nravstvene razmere*, 5 sl.

¹³¹ Flandrin, n. d., 157–158.

¹³² Ivo Svetina, *Bolno srce Miss Jenny Love*, v: Anton Tomaž Linhart, *Jubilejna monografija ob 250–letnici rojstva* (Ljubljana 2005), 99–145; Luka Vidmar, *Tematske in motivne zveze Linhartove tragedije Miss Jenny Love z Lessingovima tragedijama Miss Sara Sampson in Emilia Galotti ter s Klingerjevima dramama Die Zwillinge in Sturm und Drang*, v: Anton Tomaž Linhart, *Jubilejna monografija ob 250–letnici rojstva* (Ljubljana 2005), 147–167.

¹³³ Hausen, n. d., 214 sl.; Flandrin, n. d., 154 sl.

¹³⁴ O razvoju moderne ljubezni izčrpno: Denis de Rougemont, *Ljubezen in Zahod*, v: *cf. Rdeča zbirka (Ljubljana 1999).

V prostem prevodu: zakonska zveza je v vsakem primeru trajna, nerazvezljiva in nadtelesna zveza. Problem dvojne morale 19. stoletja pa je bil v tem, da so ljudje to sicer še poslušali, v vsakdanjih stikih pa tega nikakor niso več bili pripravljeni spoštovati.¹⁴⁰ Navsezadnje jih v to – drugače kot še v 18. stoletju – nihče več ni mogel prisiliti.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana:

- Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (AS 309)
- Fond Graščinski arhivi

Attems (1991, 1993, 1994, 2000): Atti delle visite pastorali di Carlo Michele d'Attems arcivescovo di Gorizia 1752–1774. Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774. Die Berichte der Pastoralvisitationen des Görzer Erzbischofs Karl Michael von Attems 1752–1774. Zv. 1 (Gorizia 1994): F. Kralj, L. Tavano (izd.), Vizitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije 1750–1759. Zv. 2 (Ljubljana 1991): A. Ožinger (izd.), Vizitacije savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije 1751–1773. Zv. 3 (Wien 1993): P. G. Trotter (izd.), Die Berichte der Pastoralvisitationen des Görzer Erzbischofs Karl Michael von Attems in Kärnten von 1751 bis 1762, v: Fontes rerum Austriacarum II 87, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.–hist. Kl. Zv. 4 (Gorizia 2000): F. Kralj, L. Tavano (izd.), Vizitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije 1762–1773.

Baraga, F., *izd.* (1995): Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva. V: Acta ecclesiastica Sloveniae 17. Ljubljana.

Bratuž, L., *izd.* (1993): Karel Mihael Attems, Slovenske pridige. Trst.

Cunja, V., *izd.* (2003): Lettere di Carlo Michele d'Attems a Franz Xaver Taufferer

(1764–1773). Fonti per la storia della chiesa in Friuli 8. Udine.

Demšar, V., *izd.* (1991): Slovenske pridige Petra Pavla Glavarja. Celje.

Lavrič, A., *izd.* (1990): Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632. V: Acta ecclesiastica Sloveniae 12. Ljubljana.

Nadškofijski arhiv, Ljubljana (NŠAL):

- Kapiteljski arhiv (KAL).
- Škofijski arhiv (ŠAL): Protokoli škofijskega urada.
- Župnijski arhivi, Matične knjige.

Rajhman, J., *izd.* (1986): Pisma Primoža Trubarja. V: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Korespondence pomembnih Slovencev 7. Ljubljana.

Schiviz, L. von Schivizhoffen, *izd.* (1905): Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain. Görz.

Štrekelj, K., *izd.* (1900–1903): Slovenske narodne pesmi iz tiskanih in pisanih virov. Zvezek II. Ljubljana.

Literatura

Accati, L. (2001): Pošast in lepotica. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev. V: Studia humanitatis. Ljubljana.

Albrecht, A. (1828): Kerschanski katolshki nauk sa odrasheno mladost. Ljubljana.

Ambrožič, M. (2007): Pozabljena preteklost župnije Kočevska Reka v očeh njenih duhovnih pastirjev. V: V objemu stoletij. Kronika župnije Kočevska Reka. Ljubljana, 9–178.

Augustinus, De nuptiis et concupiscentia: N. Homar (prev. in ur.), Avrelij Avguštin, Zakonski stan in poželenje. V: Krt 83 (1993). Ljubljana.

Andreas Capellanus, Liebe: H. M. Elster (prev.), Des königlich-fränkischen Kaplans Andreas 3 Bücher Ueber die Lieben (1924). Dresden.

Bankl, H. (2004): Bolni Habsburžani. Bolezni in počutje vladarske rodbine. Ljubljana.

Basar, J. (1734): Conciones juxta libellum exercitorum s. p. Ignatij. Labacum.

Benedik, M. (2000): Kapucinska pridigarska dejavnost. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), Zbornik o Janezu Svetokriškem. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu 22.–24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne

nik, ki je Cerkvi spet odvzel sojenje o zakonskih zadevah. Zato je bilo tudi vodenje medicinske preiskave impotence v domeni države.

¹⁴⁰ O tem analitično: Studen, Svetovi socialne neenakosti, 314 sl.; Polajnar, Spolnost kot greh, 104 sl.

- vede, Dela 49/6. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 17–36.
- Bogataj–Gradišnik, K.** (1984): Sentimentalni roman. V: Literarni leksikon, Študije 25. Ljubljana.
- Brundage, J. A.** (1996): Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe. Chicago, London.
- Cevc, E.** (1981): Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom. Ljubljana.
- Christine de Pizan, Knjiga o mestu dam:** T. Jurkovič (prev.), Christine de Pizan, Knjiga o mestu dam (1999). Ljubljana.
- Chrönn, Thoma, Libellus poematum:** Libellus poematum sive carminum variorum generum. V: Zgodovinski zbornik. Priloga ljubljanskemu škofijskemu listu 10 (1897), št. 39–42. Ljubljana, 609–670.
- Cvirn, J.** (2004): K zgodovini homoseksualnosti na Slovenskem ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, v: Acta Histriae 12/1. Koper, 231–239.
- Cvirn, J.** (2004): »Župnik je rekel, da bi bilo treba ženske zapečatiti«. Vpliv prve svetovne vojne na ločitve zakonov, v: Zgodovina za vse 11/2. Celje, 72–82.
- Cvirn, J.** (2005): Boj za sveti zakon, v: Zgodovinski časopis 59/3–4 (Ljubljana 2005), 393–425 in 60/ 3–4 (Ljubljana 2006), 345–373. Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja (Celje 1990).
- Čandik, J.** (1612): Evangelia inv lystvvi. Na vfe Nedéle, inu jmenite Prasnike, céliga léjta, po ftari Kárszhanki navadi resdeni. Gradez.
- Dalmatin, J.** (1584): Ta celi catehismvs, eni psalmi, inv teh vekshih godov stare inu nove kerfhanske pejfní od P. Trubera, S. Krellia, inu od drugih sloshena. Bitemberg (faksimile: Ljubljana 1984).
- Dante Alighieri, Božanska komedija:** A. Capuder (prev.) v: Svetovni klasiki 28 (1994). Ljubljana.
- Delumeau, J.** (1986): Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka, I–II. Beograd.
- Demšar, V.** (1979): Prebivalci Komende po družinski knjigi Petra Pavla Glavarja. V: Kronika 27, št. 1. Ljubljana, 18–29.
- Dolgan, M. – Hladnik, M.** (1993): Fuk je Kranjcem v kratek čas. Antologija slovenske pornografske poezije s pripovednim pristavkom (2. izd.). Ljubljana.
- Dolinar, F. M.** (2001): Janzenizem: verskoprenovitveno ali kulturnopolitično gibanje? V: V. Rajšp et alii (ur.), Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana, 345–356.
- Elias, N.** (2000, 2001): O procesu civiliziranja, 1–2. V: /*cf., Rdeča zbirka. Ljubljana.
- Faganel, J.** (2000): Sočasna retorska proza na Slovenskem. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), Zbornik o Janezu Svetokriškem. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu 22. –24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 107–116.
- Flandrin, J.–L.** (1986): Družina. Sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja. Ljubljana.
- Foucault, M.** (2000): Zgodovina seksualnosti 1. Volja do znanja. V: Založba ŠKUC, Lambda 15. Ljubljana.
- Gantar, K.** (1987): Ob štiristoletnici Hrenove latinske pesniške zbirke. V: Antični temelji naše sodobnosti. Referati slovenskih udeležencev na 4. znanstvenem zborovanju Zveze društev za antične študije Jugoslavije v Pulju od 12. do 17. oktobra 1986. Ljubljana, 42–53.
- Goriup, F. X.** (1770): Zirkounu leitu ali evangelski navuki sa usse nedele inu prasnike zeliga leita. Labacum.
- Gruden, J.** (1908): Cerkevne razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije. Ljubljana.
- Gutsman, O.** (1770): Christianske resnize, skus premishlvanje napreinefhene, inu sa predige tudi naraunane. Zelouz.
- Hausen, K.** (1988): Polarizacija »polnih karaktera«. V: A. Milić (ur.), Rađanje moderne porodice. Sociološka hrestomatija (Biblioteka Societas 1). Beograd, 212–233.
- Herbersteinov simpozij v Rimu.** Mohorjeva družba (Celje 2004).
- Hicinger, P.** (1857): Razlaganje zakonskih postav. Ljubljana.
- Hitra inu glatka pot pruti nebessam** (3. izd. Mahrburg 1770; 1. izd. Ljubljana 1764).
- Hrenov simpozij v Rimu.** Mohorjeva družba (Celje 1998).

- Hufeland, C. W. (1797):** Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern. Jena.
- Japelj, J. (1794):** Pridige sa vfe nedele skusi lejtü. Lublana.
- Juvan, M. (1989):** Slovenska baročna pridiga kot transtekstualni pojav. V: Obdobja 9, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Ljubljana, 175–184.
- Kant, Immanuel, Über Pädagogik:** Z. Kobe (prev.), O pedagogiki. V: Problemi 26 (1988), št. 11. Ljubljana, 147–158.
- Kastelec, M. (1684):** Nebeshki zyl. Lublana.
- Kastelec, M. (1688):** Navuk chriftianski (slov. prevod dela: P. Spiess, Praxis cathechistica). Lublana.
- Kidrič, F. (1921–1922):** Opombe k protiref. (katol.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva. V: Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 3. Ljubljana, 73–133.
- Klinček lesnikov:** M. Terseglav (ur.), Klinček lesnikov (1981). Ljubljana.
- Kosec, F. (1894):** Katoliško zakonsko pravo z ozirom na državne avstrijske postave. V: Priloga »Duhovnemu pastirju«. Ljubljana.
- Lange, C. (1994):** Plastischer Kirchenschmuck und Islam. Zur Deutung des Obszönen. V: Liebesfreuden im Mittelalter, 97–120.
- Lavrenčič, P. (1757/1758):** Mifionske pefme inu molitve. s. l.
- Lavrič, A. (1988):** Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti, 2 zv. V: SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 32, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta. Ljubljana.
- Lavrič, A. (2007):** Vloga potridentinskih škofov na stičišču Beneške republike in notranjeavstrijskih dežel. V: B. Murovec (ur.), Slovenska umetnost in njen evropski kontekst. Izbrane razprave I (Elektronske publikacije Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta, dostopno na <http://uifs.zrc-sazu.si/ebook/slovenskaumetnost.2007.pdf>). Ljubljana, 88–100.
- Leonardo da Vinci (1999–2000):** O. Letze, T. Buchsteiner (ur.), Leonardo da Vinci. Znanstvenik, izumitelj, umetnik. Ljubljana, Hatje.
- Liebesfreuden im Mittelalter (1994):** ur. G. Bartz et alii. Stuttgart, Zürich.
- Likar, A. (1856):** Sveti zakon, Kaj je, od kod in pa ktere dolžnosti naklada. Ženinom, nevostam, posebno pa zakonskim v poduk. Celovec.
- Locke, John, Education:** Z. Erbežnik (prev.) in J. Krek (ur.), Nekaj misli o vzgoji. Ljubljana (2007).
- Luther, Martin, Vom ehelichen Leben:** Vom ehelichen Leben und andere Schriften über die Ehe. V: Reclam UB 9896 (1978). Stuttgart.
- Mayer, M. (1659):** Hoffschul. Wie man junge vom Adel auffziehen. Augspurg.
- Mikuž, J. (2006):** Erotizacija svetniških likov v poznem srednjem veku in renesansi. V: Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. 42. Ljubljana, 258–280.
- Mlinar, A. (2000):** Moralne vrednote in njihovo posredovanje v pridigah. V: J. Pogačnik in J. Faganel (ur.), Zbornik o Janezu Svetokriškem. Prispevki s simpozija v Vipavskem Križu 22. –24. aprila 1999. SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 49/6. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. Ljubljana, 229–264.
- Mlinar, A. (2001):** Etični in moralni prerez Rogerijevih hagiografskih pridig. V: Palmarium empyreum seu conciones CXXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico (Rogerij Ljubljanski ali Mihael Kramar), Labaci. Faksimile: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi (ur. J. Pogačnik et alii, 2001), III (Spremnje študije). Ljubljana, 77–97.
- Paglovčev zbornik.** Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759) (Kamnik 2001).
- Paglovec, F. M. (1767):** Svesti tovarsh enga sledniga christiana ... Tobiove bukve. (1. izd.: 1742) Labacum.
- Pallaver, G. (1987):** Das Ende der schamlosen Zeit. Die Verdrängung der Sexualität in der frühen Neuzeit am Beispiel Tirols. V: Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik 32. Wien.
- Peklaj, M. (2001):** Paglovčev prevod Tobijeve knjige. V: M. Humar (ur.), Paglovčev zbornik. Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759). Kamnik, 112–116.
- Pleteršnik, M. (2006):** Slovensko-nemški slovar, I–II. Transliterirana izdaja (ur. M. Furlan po izvirniku iz leta 1894 in 1895). Ljubljana.

- Pochlin, M.** (1792): *Glossarium Slavicum* (Vien-nae 1792); faksimile: v: R. Trofenik, *Gesichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen* 11 (München 1973).
- Pogačnik, J.** (1989): Slovenska književnost in barok. V: A. Skaza in A. Vidovič–Muha (ur.), *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Obdobja 9.* Ljubljana, 17–24.
- Pogačnik, J.** (2001): Rogerij Ljubljanski v slovenski literarni zgodovini. V: *Palmarium empyreum seu conciones CXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico* (Rogerij Ljubljanski ali Mihael Kramar), I–II, Labaci. Faksimile: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi (ur. J. Pogačnik et alii, 2001), III (Spremnje študije). Ljubljana, 11–28.
- Polajnar, J.** (2005): Spolnost kot greh in akt deviantnosti. Uporaba retorike deviantnosti v govoru o spolnosti v 19. stoletju. V: C. Povol in U. Železnik (ur.), *Prispevki z mednarodne konference Retorike deviantnosti. Podoba, percepcija in reprezentacija kriminala v zgodovini*, Koper, 6.–8. oktober 2005, *Acta Histriae* XXIII (15). Koper, 103–114.
- Polajnar, J.** (2007): Nравstvene razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Magistrska naloga, Filozofska fakulteta. Ljubljana.
- Polajnar, J.** (2007): Sramežljivost kot branik pred »nečistim« v družbi 19. stoletja. V: *Zgodovina za vse* 14, št. 2. Celje, 5–23.
- Popowitsch, J. S. V.** (1774): *Glossarium Vindicum*. Osnutek slovenskega slovarja iz druge polovice 18. stoletja. Ur. R. Reutner in P. Weiss v: *Zbirka Linguistica et philologica* 19, Založba ZRC SAZU. Ljubljana.
- Preinfalk, M.** (2005): Auerspergi. Po sledih mogočnega tura. V: *Thesaurus memoriae, Dissertationes* 4. Ljubljana.
- Rajhman, J.** (1977): Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarno–zgodovinskih, jezikoslovnih in zgodovinskih raziskav. Ljubljana.
- Rajhman, J.** (1989): Vpliv zahodnoevropske mistike na slovensko literaturo 17. in 18. stoletja. V: A. Skaza in A. Vidovič–Muha (ur.), *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987. Obdobja 9.* Ljubljana, 129–135.
- Redeski, M.** (1800): Osem inu shestdeset svetih pesm. (1. izd.: 1775, 2. izd.: Kranj 1795) Ljubljana.
- Rituale Labacense** ad usum Romanum accommodatum (Labaci 1706).
- Rogerij Ljubljanski** (1731, 1743): *Palmarium empyreum seu conciones CXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico* (Rogerij Ljubljanski ali Mihael Kramar), I–II, Labaci. Faksimile (2001): J. Pogačnik et alii (ur.) v: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 55/III, Fundacija Dr. Bruno Breschi, I–II, III (Spremnje študije). Ljubljana.
- Rougemont, D. de** (1999): Ljubezen in zahod. V: /*cf. 1999, Rdeča zbirka. Ljubljana.
- Rousseau, Jean-Jacques, Emil:** A. Blažič, J. Starc (prev.) in V. Schmidt (komentar), *Emil ali o vzgoji. Novo mesto* (1997).
- SBL:** Slovenski biografski leksikon. Ljubljana.
- Scherber, P.** (1989): Tradition und Innovation in der slovenischen Barockpredigt – gezeigt am Werk Janez Svetokriškis. V: *Obdobja 9, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987.* Ljubljana, 153–162.
- Schönleben, I. L.** (1672): *Evangelia inu lystuvi. Na v'se nedele, inu imenitne Prasnike, ceiliga Léita, po Catholifki vishi, inu po teh pono-ulenih Mafhnih Bukvah resdeléni.* Gradez.
- Senica, M.** (1992): Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771. V: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 14. Ljubljana, 120–180.
- Sietzenheimb, A. S.** (1659): *Newbegla^{nt}ntzter Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt.* Muⁿchen.
- Simoniti, P.** (1974): Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice. V: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I.* Ljubljana, 17–48. Še nekaj inkunabul v slovenskih knjižnicah. V: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I.* Ljubljana, 55–73.
- Simoniti, P.** (1979): Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja. Ljubljana.

- Snoj, A. S. (2001):** »Ljudstvo ... jasno in razumljivo poučujemo«. V: M. Humar (ur.), Paglovčev zbornik. Referati s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759). Kamnik, 96–103.
- Srednjeveški cvetnik:** P. Simoniti (izbor, prevod in komentar), Srednjeveški cvetnik / Florarium mediaevale. Latinska lirika srednjega veka. Ljubljana, 2000.
- Steržiner, A. (1729):** Catholish kershanskiga vuka peissme. Nemshki Gradz.
- Steska, V. (1904):** Frančišek Mihael Paglovec. V: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 14. Ljubljana, 46–67, 69–92.
- Stone, L. (1977):** The Family, Sex and Marriage in England 1400–1800. London.
- Studen, A. (1999):** Svetovi socialne neenakosti spalnic in spanja. K zgodovini postelje na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, v: Pascal Dibie, Etnologija spalnice. *cf., Rdeča zbirka. Ljubljana, 291–340.
- Studen, A. (2004):** Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja. Ljubljana.
- Studen, A. (2006):** Kočvarjeva Slovenska mati. Podučna knjižica za matere in porodnice iz leta 1882 kot izhodišče za nekatera širša socialno- in kulturnozgodovinska razmišljanja. V: Štefan Kočvar – rodoljub slovenski (Zgodovini.ce 4). Celje, 123–137.
- Studen, A. (2004):** Problem sodomije, najhujšega zločina proti naravi, od srednjega veka naprej, v: Acta Histriae 12/1. Koper, 219–229.
- Studen, A. (2007):** Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik. V: Zgodovinski časopis 61, št. 3–4. Ljubljana, 501–507.
- Svetina, I. (2005):** Bolno srce Miss Jenny Love, V: Anton Tomaž Linhart, Jubilejna monografija ob 250–letnici rojstva. Ljubljana, 99–145.
- Svetokriški, Janez (1691, 1695, 1698, 1700, 1707):** Sacrum promptuarium ... ab V.P.F. Joanne Baptista a S. Cruce Vippacensi, I–V: 1691, 1695 (orig. 1691), 1698 (orig. 1696), 1700, 1707. Labaci. Faksimile: SAZU (ur. J. Pogačnik et alii, 1998). Ljubljana.
- Škoda, I. (1960):** Dušnopastirsko delovanje F. M. Paglovca. V: Nova pot 12. Ljubljana. 562–565.
- Škofjeloški pasijon:** J. Faganel in P. Simoniti (izd.). V: Klasiki Kondorja XXX (1999). Ljubljana.
- Štuhec, M. (1995):** Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. V: Studia humanitatis, Apes 1. Ljubljana.
- Štuhec, M. (1999):** Ah Ljubi bog! Kako bi si mogel misliti, da si mi jo bil namenil? Ta veseli dan ali Raigersfeld se ženi. V: D. Mihelič (ur.), Gestrinov zbornik. Ljubljana, 203–216.
- Štuhec, M. (2000):** Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Disertacija na Filozofski fakulteti. Ljubljana.
- Taufferer, F. X. (1773):** Kratki sapopadik kershanskiga navuka sa otroke inu kmetiske ludy. (1. izd.: 1770) Labacum.
- Tertullian, Ad uxorem:** K. A. H. Keller (prev.), Die Zwei Bücher an seine Frau. V: Tertullian, private und katechetische Schriften, Bibliothek der Kirchenväter, 1. Reihe, Bd. 7 (1912). München.
- Thomasin von Zerclaere, Der welsche gast:** F. W. von Kries (izd.) v: Göppinger Arbeiten zur Germanistik 425/I (1984). Göppingen.
- Thoss, D. (1986):** Frauenerziehung im späten Mittelalter. V: Frau und spätmittelalterlicher Alltag. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 2. bis 5. Oktober 1984, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 9. Österreichische Akademie der Wissenschaft, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 473. Bd. Wien, 301–324.
- Trdina, J. (1987):** S. Štabi in I. Kramberger (ur.), Podobe prednikov; Zapiski Janeza Trdine, I–III. V: KRT 30–32 (1987), Ljubljana.
- Trubar, P. (1550, 1555, 1575):** Catechismus. Tübingen (orig.: 1551, reprint: Ljubljana 1935, Celovec 1997; reprint 1555: Ljubljana 1992; reprint 1575: Ljubljana 1996).
- Trubar, P. (1564):** Cerkovna ordninga (Tübingen 1564), objava v: J. Vinkler (ur.), Zbrana dela Primoža Trubarja III. Ljubljana 2005.
- Trubar, P. (1595):** P. Trubar (prev.), Hishna postilla d. Martina Lytheria. Tibingi (faksimile: Ljubljana 1995).
- Ušeničnik, F. (1924):** Obrednik oglejske cerkve v ljubljanski škofiji. V: Bogoslovni vestnik 4. Ljubljana, 1–35, 75–127.
- Vidmar, L. (2005):** Tematske in motivne zveze Linhartove tragedije Miss Jenny Love z Lessingovima tragedijama Miss Sara Sampson in Emilia Galotti ter s Klingerjevima drama Die Zwillinge in Sturm und Drang.

V: F. Slivnik et alii (ur.), Anton Tomaž Linhart, Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva. Ljubljana, 147–167.

Žvanut, M. (1989): Korespondenca dveh kranjskih plemičev iz sredine 16. stoletja. V: Zgodovinski časopis 43, št. 4. Ljubljana, 477–506.

Žvanut, M. (1994): Od viteza do gospoda. Ljubljana.

Žvanut, M. (1996): Ločitev zakona pred tristo leti. V: Zgodovinski časopis 50, št. 3. Ljubljana, 343–356.

Žvanut, M. (2002): Vzgojni ideali v 17. stoletju. V: Šolska kronika 11 (Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje 35), št. 1. Ljubljana, 7–14.

Žvanut, M. (2002), *Theatrum vitae et mortis humanae / Prizorišče človeškega življenja in smrti* (Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem), v: *Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem* (Ljubljana 2002), 21–25.

Zusammenfassung

LIEBE UND EHE IM FEUER DER SÜNDE

Ein Beitrag zur Geschichte der „Moral“ im slowenischen Gebiet zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert

Die Abhandlung untersucht die Entwicklung der Moral zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert. Dieser Zeitrahmen verlängert den historischen Bogen, der im 19. Jahrhundert von der „bürgerlichen Moral“ determiniert wurde, von ihren Akzentuierungen, Nuancen und langsamen Veränderungen, die in der für die moderne Welt entscheidenden Periode durch kulturelle und religiöse Veränderungen der westlichen christlichen Welt ausgelöst wurden. Die Entwicklung der Mentalitäten und offiziellen Trends kann man anhand der Gebote und Empfehlungen verfolgen, mit denen die weltliche und kirchliche Obrigkeit die Kontrolle über die Körper und Seelen der Gläubigen bzw. Untertanen aufrechterhalten wollte. Die allgemeine Ehementalität (und folglich auch sexuelle Mentalität) stand bis zum 19. Jahrhundert meist im Zeichen des Materialismus, der emotionalen

Fremdheit zwischen Bräutigam und Braut und der Abwesenheit von Liebesgefühlen als Eheantrieb im heutigen Sinn. Trotzdem ließen sich die befreiten Mentalitäten seit dem 16. Jahrhundert nicht mehr unterdrücken. Auch im slowenischen Gebiet wurden lebenslustige literarische Werke gelesen. Die Frauen waren sich ihrer während der Renaissance gewonnenen Rolle und Macht bewusst und verlangten im Austausch sinnlichen Genuss. Den Theologen wiederum war wohl bewusst, dass ein Verzicht auf die Kontrolle der Erziehung das Ende für die noch zulässigen Formen der Liebe und Sexualität in der Ehe bedeuten würde. Obwohl die kirchliche und weltliche Pädagogik den Mädchen ausdrücklich riet, fleischlichen Kontakt sogar in der Zeit zwischen Verlobung und Heirat zu meiden, wurde unverheirateten schwangeren Frauen von adeliger Herkunft eine spätere Heirat nicht verwehrt.

Nicht nur das Fühlen und öffentliche Bekunden von Liebe, auch die kirchlichen Techniken zu deren Unterdrückung waren niemals geradlinig, sondern im neuzeitlichen Prozess der „Zivilisierung“ der Gesellschaft und Moral zeitweise widersprüchlich und regional sowie zeitlich asynchron. Im Bewusstsein der christlichen Pastoral zu Beginn der Reformation setzte sich die Ansicht durch, dass Sexualität und Moral im Rahmen der Ehe und Familie am einfachsten kontrollierbar sind. Außerhalb dieses Rahmens äußerte sich die Hilflosigkeit der Überwacher in der Ansicht, dass jede andere Liebe nur kriminell und sündhaft sein kann. So musste sich neben der ikonographischen Erneuerung im 16. Jahrhundert auch die moraltheologische Theorie von der Liebe und ihrer Sündhaftigkeit verändern. Die slowenische Rednerprosa und die Katechetik waren zwar nach fremden Vorlagen gestaltet, hatten aber aufgrund ihrer Ausführung in der heimischen Sprache den unmittelbarsten Einfluss auf die slowenischen Geistlichen und Laien. Der bedeutendste slowenische Reformator Primož Trubar bewahrte in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Einklang mit dem Augsburger Bekenntnis die Idee der notwendigen moralischen Reinheit und wetterte daher gegen Unkeuschheit, Schande und Ehebruch. Nur Gott kann das Objekt der menschlichen Liebe sein, zwischen den Geschlechtern geizt sich hingegen nur die Liebe des Mannes zur Frau und der Eltern zu den Kindern. Ähnlich waren auch

die Ansichten der Katholiken nach dem Tridentinischen Konzil und insbesondere nach dem Jahr 1600, als der Laibacher Bischof Tomaž Hren die Führung der katholischen Erneuerung übernahm. Allerdings mit zwei wesentlichen Ergänzungen, die von Generation zu Generation stärker wurden: Sexualität ist eine Sünde und die gottgefälligsten menschlichen Eigenschaften können nur Enthaltsamkeit und Virginität sein. Die Ehe blieb die einzige Gemeinschaft zwischen Mann und Frau, in der unter der Kontrolle des Beichtvaters eine Art Liebe geschehen durfte, die der Prokreation und der Beherrschung einer übertriebenen Libido diene. Für die Disziplinierung der Seelen war das Bekennen der Sünde wichtiger als die Bestrafung, und so wurde der Geistliche zum alleinigen Seelenrichter und regulären Erteiler der Absolution von allen Sünden dieser Welt. Der entsprechend ausgestaltete Beichtstuhl wurde zum Gerichtssaal des Geistlichen. Damit bildete sich erneut das einzig angemessene Bestrafungsmittel, das der Kirche seit dem 16. Jahrhundert noch geblieben war, nämlich das Einimpfen eines allgemeinen Schuldgefühls.

Bischof Hren hatte großen Einfluß auf zahlreiche jüngere slowenische Katecheten wie Janez Čandik, Janez Ludvik Ščornlben oder Matija Kastelec, die im 17. Jahrhundert in der nachtridentinischen Katechese im slowenischen Gebiet aktiv waren. Jesuiten und Kapuziner waren dabei am stärksten vertreten. Insbesondere die Jesuiten unterwarfen die Familienkatechese grundlegend der Sündentheorie, während die Kapuziner – urteilt man nach den Predigten des Paters Janez Svetokriški Ende des 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts – noch die klassische schillernde barocke Predigttradition aufrechterhielten. Um das Jahr 1730 wurden auch Kapuzinerpredigten schwarzmalersisch (Pater Rogerij Ljubljanski, Jernej Basar). Die verhältnismäßig tolerante Behandlung der Sexualität begann in den Worten der slowenischen Kleriker langsam einer strengeren Sündentheorie zu weichen. Andererseits entstand unter der örtlichen Geistlichkeit (Peter Pavel Glavar, Franc Mihael Paglovec) eine neue Pastoralpraxis, die unter dem Görzer Erzbischof Karl Michael Graf Attems ihre offizielle Bestätigung erfuhr. Es erfolgte eine Rückkehr zu den Tridentinischen Richtlinien, nach denen die Seelenhirten eine gründliche Katechese durchführen und wirklich

jede Familie in ihrer Pfarre kontrollieren sollten. Weiters sollten sie sich mit allen Fallstricken des Lebens befassen und ohne Zögern die geschädigte Moral sanieren. Die Sünden und die Möglichkeiten ihrer Vergebung waren genau definiert – nicht nur durch ein besseres Leben, sondern vor allem durch regelmäßiges Beichten, ernstes Sühnen und (sexuelle) Askese. Insbesondere durch die Beichte bekam die Geistlichkeit einen guten Einblick in die Privatsphäre der Gläubigen, was (wegen der festgestellten Schwächen) auf die Verschärfung rigoristischer Strategien in der entstehenden bürgerlichen Gesellschaft zurückwirkte. Auf die slowenische Laienwirklichkeit legte sich nach der Mitte des 18. Jahrhunderts in den offiziellen Kontakten der Liebe mit den Behörden die Strenge des Reformkatholizismus bzw. des sich rasch von der barocken Frömmigkeit entfernenden moralischen Rigorismus. Die neuen moralischen Normen beeinflussten die höheren Schichten auch durch die deutschen „Familienromane“ der Aufklärung und äußerten sich außerdem in einer neuen Bildikonographie mit der Familie als dem höchsten Ideal. Insgesamt bedeutete das veränderte Klima gegenüber dem Liebesleben im Laibacher und Görzer Bistum den Beginn einer Redefinierung und Intimisierung der Liebe, was das Zeigen intimster Gefühle aus der Öffentlichkeit ausschloss. Ende des 18. Jahrhunderts setzte sich diese Strenge auch in der Volkskultur durch und äußerte sich zum Beispiel in einer Verstärkung des Kults der Virginität und des unverheirateten Standes, des Büßens der unbedachten (fleischlichen) Liebe, aber auch in einer Potenzierung der ehelichen Treue, des Fleißes und des Verständnisses, der Fürsorge für Kinder, der Berufung auf die Muttergottes oder dem Verzicht des Bestrafens der Frau durch den Mann. Für die schärfere, immer aber noch gefühlsbetonte barocke Darstellung des Teufels durch die Kapuziner oder Jesuiten gab es Ende des 18. Jahrhunderts und zu Beginn der bürgerlichen Epoche keinen Platz mehr.

Für die vollständige Verwirklichung der geschilderten pastoralen Pläne benötigten die Katecheten Ende des 18. Jahrhunderts die Hilfe des Staates, der moralisierenden Medizin und der konformen bürgerlichen Pädagogik. Daraufhin wurden Liebe und Sexualität im slowenischen Gebiet wieder als intimer katholisch-moralischer Wert und Tabu ausgestaltet. Die bürgerliche Ge-

sellschaft konnte aufgrund der immer noch herrschenden statusmäßigen und materiellen Bedingtheit der Ehe die aufklärerische Logik einer „Heirat aus Liebe“ nicht verwirklichen. Stattdessen wurde festgestellt, dass für eine erfolgreiche Ehe nicht so sehr die Liebe wichtig ist als vielmehr Mäßigung, Reinheit, Ehrlichkeit und eine beiläufige Zuneigung, die mit der Zeit zu einer Art Anhänglichkeit führe, einem dauerhafteren Gefühl als die sexuelle Lust. Die passiven Ansichten zum Eheglück und die erneute Verdrängung der Sexualität aus der öffentlichen Kommunikation formten jene Sentimentalität, die Symbol der romantischen Periode und Teil der Weltanschauung war. Gleichzeitig aber konnte sich, nach anglo-frankophonen Vorbildern, die Liebe zwischen sozial Gleichgestellten auch schon intensivieren und zu einer Entscheidung des Individuums werden. Die einst nur materiell und religiös-moralisch definierte Ehe bekam den Charakter einer psychologischen und einer Liebesgemeinschaft der Eheleute, die nur Mann und Frau betreffen sollte.

Božidar Jezernik

Pomnjenje zgodovine kot pozabljanje preteklosti

Marijin steber pred cerkvijo sv. Jakoba v Ljubljani

Jezernik Božidar, red. prof. dr., Oddelek za etnologijo
in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze
v Ljubljani, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana

726.825(497.4Ljubljana): 322"16"(091)
322(497.4Ljubljana): 726.825"16"(091)

**POMNENJE ZGODOVINE KOT POZABLJANJE
PRETEKLOSTI**

Marijin steber pred cerkvijo sv. Jakoba v Ljubljani

V pričujočem prispevku avtor analizira, kako vladajoče elite predstavljajo svoj pogled na preteklost, in to z namenom uveljavljanja svoje interpretacije zgodovine in izključevanja alternativnih interpretacij preteklosti. Svojo analizo »boja za interpretacijo« podaja na primeru enega najstarejših še stoječih javnih spomenikov v Ljubljani, leta 1682 postavljenega Marijinega stebra pri cerkvi sv. Jakoba. Pri tem pokaže, kako tudi tipičen nabožen spomenik, zgrajen po spomeniški modi svojega časa, odraža ideološke in politične razmere v času svojega nastanka, njegove predelave pa spreminjanje ideoloških in političnih razmer.

Ključne besede: Brezmadežna Devica, Hrenov križ, javni spomeniki in kolektivni spomin, Marijino znamenje, protestantizem, J. L. Schönleben, škof Hren, »turška nevarnost«, J. W. Valvasor, vojvodina Kranjska.

Jezernik Božidar, Professor, University of Ljubljana,
Faculty of Arts, Department of Ethnology and Cultural
Anthropology, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana

726.825(497.4Ljubljana): 322"16"(091)
322(497.4Ljubljana): 726.825"16"(091)

**REMEMBERING HISTORY AS A WAY OF
FORGETTING THE PAST.**

*The column of St. Mary before St. Jacob's Church in
Ljubljana*

The author examines the ways in which ruling elites present their view of the past in order to project their interpretation of history and exclude alternative ones. His analysis of the "fight for interpretation" is based on St. Mary's column, which was erected in 1682 before St. Jacob's church, and is one of the oldest public monuments still in place in Ljubljana. The article shows how a typical sacral monument constructed in the contemporary monumental vogue reflects the ideological and political situation of its time, while its subsequent adaptations reflect changes in the ideological and political situation.

Key words: Immaculate Virgin Mary, Hren's cross, public monuments and collective memory, St. Mary's column, Protestantism, J. L. Schönleben, Bishop Hren, "Turkish threat", J. W. Valvasor, the Duchy of Carniola

Javni spomeniki so narejeni z namenom, da ljudem pomagajo pomniti. To delajo tako s svojo obliko in lokacijo, na kateri so postavljeni, kot tudi z napisom, ki je pogosto del spomenika. S prezentiranjem določenih osebnosti in dogodkov določajo, kateri izmed njih so širšega družbenega pomena, s tem pa vplivajo na to, kako posamezne družbene skupnosti interpretirajo preteklost. Zato so že stari Grki za »spomenik« uporabljali besedo *μνημείο*, ki izvira iz besede *μνήμη*, kar pomeni »spomin«.¹ Spomenik namreč daje ljudem oporo za pomislek in premislek ter opominja na pretekle in odsotne stvari.² Toda javne spomenike postavlja in/ali odstranjuje vladajoča elita, ki pri tem zasleduje svoje interese. Zato predstavljajo pogled na preteklost tistih, ki imajo dovolj moči in vpliva, da uveljavijo svojo interpretacijo zgodovine in z opominjanjem na prav določene zgodovinske osebnosti in/ali dogodke okamenijo svojo ideologijo, s čimer želijo doseči pozabo ali izključitev alternativnih interpretacij preteklosti. Tovrstne interpretacije zgodovine upodabljajo zgodovinske osebnosti in dogodke na način, ki vzbuja nostalgijo in idealizira preteklost.

Spomin na zgodovinske dogodke in osebnosti se nikoli ne oblikuje v vakuumu; »*motivi za spominjanje niso nikoli čisti*«.³ To je jasno videti tudi na primeru enega najstarejših ljubljanskih javnih spomenikov, to je Marijinega znamenja, ki je bilo v drugi polovici devetnajstega stoletja, ko je bila sicer Kranjska »zelo revna na bronastih skulpturah«, edini bronasti spomenik v deželi.⁴ Čeprav tipičen nabožen spomenik, zgrajen po spomeniški

modi sedemnajstega stoletja, Marijin steber jasno odraža ideološke in politične razmere v času svojega nastanka, njegove predelave pa spremembe ideoloških in političnih razmer.

Marijin steber pred glavno fasado šentjakobske cerkve in jezuitskega kolegija⁵ je v njegovi izvorni podobi tvoril kip Marije, postavljen na vrhu stopničastega podstavka na korintskem stebru, izklesanem iz redkega pisanega marmora v enem kosu. Na štiri vogale so bili postavljeni iz peščenca izklesani kipi štirih svetnikov. Kakor kaže Valvasorjeva slika, je bil podstavek obdan s kamnitim stopniščem in ograjen s stebričasto balustrado. Spomenik z obsežno balustrado vred je zavzemal malone ves zahodni del akademskega trga, na mestu, kjer je prej stalo neko drugo ste-

⁵ V cerkvi sv. Jakoba so imeli od leta 1597 sedež jezuiti, ki jih je cesar Ferdinand II. poklical v Ljubljano v času protireformacije, da bi pomagali pri rekatolizaciji prebivalstva (Johann Weichard Valvasor. 1689. *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, vol. IV, str. 689. Laybach in Nürnberg. August Dimitz. 1874-5. *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, vol. III, str. 273-74. Laibach: Ign. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg.; Ivan Lavrenčič. 1883. *Habsburžani ustanovniki ljubljanske škofije in zaščitniki katoliške vere na Kranjskem*, str. 136; Spomenik ob šestoletnici začetka habsburške vlade na Slovenskem; str. 125-138. Ljubljana: Matica Slovenska. Ivan Vrhovec. 1886. *Die wohllöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach*, str. 50. Laibach: Selbstverlag. Viktor Steska. 1915. *Ob tristoletnici šentjakobske cerkve v Ljubljani*, str. 6. Ljubljana: Župna cerkev sv. Jakoba v Ljubljani - oziroma, da bi se ljudje »zopet vrnil v naročje edinozveličavne matere Cerkev« (Anton Žbogar in Andrej Karlin. 1886. *Mestnofarna cerkev sv. Jakopa v Ljubljani. O posvečevanju l. 1886 do brotnikom v spomin*, str. 3. Ljubljana: Katoliška Tiskarna).

Po mnenju Josipa Lesarja »se ima naša dežela Jezuitom zahvaliti, da je ostala katoliška, zvesto vdana rimski stolici, nič manj zvesto vdana pa tudi cesarjem iz hiše Habsburške« (Josip Lesar. 1889. *Sv. Ignacij in Tovarištvo Jezusovo*, str. 12. Ljubljana: Samozaložba.). V Ljubljani so delovali do leta 1773, ko je zaradi »rovanja temnih sil« papež Klemen XIV. razpustil jezuitski red (V. Steska, *ibid.*). Jezuiti naj bi bili »posebno močno predzidje, varstvo in kras« katoliške vere in Cerkev; po njih naj bi se pokazala »zmota in prevara« protestantov (Gernot Heiss. 1992. *Jezuiti: podobe in nasprotne podobe iz 16. stoletja*, str. 57; zbornik *Jezuiti na Slovenskem*, str. 51-65. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove); sicer so bili »sinovi Ignacija Lojolskega« poleg frančiškanov najbolj goreči branilci časti Brezmadežne (Frančišek Ušeničnik. 1904. *Schönleben o Brezmadežni*, str. 416; *Katoliški obzornik*, str. 413-426).

¹ Eleana Yalouri. 2001. *The Acropolis*. Oxford in New York: Berg. Primerjaj Frančišek Lampe. 1886. *Spomin*. Dušeslovna studija, str. 156-57; *Letopis Matice slovenske*, str. 152-210. Glej tudi Božidar Jezernik. 2006. »Vedno zvesta Slovenija«. Javni spomeniki ljubljanski in družbeni spomin, str. 159; v: Irena Novak Popov, ur. 42. seminar slovenskega jezika in kulture. Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Ljubljana, 26. 6. - 14. 7. 2006. Zbornik predavanj, str. 159-172.

² G. Baldwin Brown. 1905. *The Care of Ancient Monuments*, str. 18. Cambridge: At the University Press.

³ James E. Young. 1993. *The Texture of Memory*, str. 2. New Haven in London: Yale University Press.

⁴ Heinrich Costa. 1848. *Reiseerinnerungen aus Krain*, str. 9-10. Laibach: Druck der Eger'schen Gubernial-Buchdruckerei. Kronprinz Erzherzog Rudolf, ur. 1891. *Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Kärnten und Krain*, str. 468. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.

Marijin steber (Valvasor, 1689)

brno znamenje s širokim podstavkom.⁶ Vitki kamniti steber z Marijinim kipom je segal več kot deset metrov visoko in je bil dobro viden preko streh spredaj stoječih nizkih hiš;⁷ da so postavili Marijin steber, so porušili zid, ki je segal do višine prvega nadstropja jezuitskega samostana.⁸

Fosilizacija sedanjosti

V sedemnajstem in osemnajstem stoletju je bilo v srednji Evropi zelo razširjeno postavljanje spominskih stebrov v zvezi z odvrnjeno »turško« nevarnostjo ali kugo. V večini primerov je šlo za stebre s kipom Brezmadežne ali sv. Trojice na vrhu in ob straneh postavljenimi kipi raznih priprošnjikov.⁹ S spomeniki Brezmadežne so se ozaljšala tudi mesta v slovenskih deželah. V zahvalo Bogu in Materi božji so se kranjski deželni stanovi 8. decembra 1664 odločili obeležiti »sijajno zmago« v bitki pri Monoštru (Szentgotthárd), in sicer na željo cesarja Leopolda I., ki je bil 9. septembra 1660 obiskal Ljubljano zaradi poklonitve deželnih stanov. Ob Leopoldovem poklonstvenem obisku so deželni stanovi v deželni hiši svojemu vojvodu prisegli zvestobo, od njega pa niso zahtevali prisege, kakor je bila pred tem navada.¹⁰ Deželni stanovi so tedaj sprejeli tudi zaobljubo, da bodo »poslej za vedno« vsako leto kar najslovesneje praznovali praznik brezmadežnega spočetja Marije device ter da bo na dan pred 8. decembrom zapovedan post. V poveličanje te verske skrivnosti so sklenili postaviti Mariji v čast in zahvalo marmornat spomenik z bronastim kipom Brezmadežne, kamor da bodo zahajali s procesijo vsako leto 8. decembra, vsako soboto pa tam molili litanije.¹¹

⁶ Marijan Zadnikar. 1964. Znamenja na Slovenskem, str. 84. Ljubljana: Slovenska matica.
⁷ Josip Wester. 1938. Marijin spomenik na Sv. Jakoba trgu v Ljubljani, str. 111; Kronika slovenskih mest, str. 110–114, 164–168.
⁸ France Stelè. 1928. Valvasorjeva Ljubljana, str. 87; Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, str. 70–98.
⁹ Gustav Kæstl. 1868. Mariin spominek na šentjakobskem tergu v Ljubljani, str. 1–2. Ljubljana: V zalogi mestnofarnega predstojništva. F. Stelè. 1967. Likovni spomeniki v Sloveniji do 1941, str. 9; Sinteza, št. 7, str. 8–15. Uroš Lubej. 2001. Marijin steber v Ljubljani, str. 54; Acta historiae artis Slovenica, št. 6, str. 53–66.
¹⁰ Josip Gruden. 1912. Zgodovina slovenskega naroda, str. 897. Celovec: Družba sv. Mohorja.
¹¹ A. Dimitz, op. cit., vol. IV, str. 49. Nepodpisano. 1886. Mestnofarna cerkev sv. Jakopa v Ljubljani, str. 2; Slovenec, 15. oktobra, str. 1–3. Ivan Vrhovnik. 1895. Marijino znamenje na sv. Jakoba trgu v Ljubljani, str. 207; Izvestja

O zaobljubi govori bronasta napisna plošča s posvetilom: *DeI MatrI VIrgInI / statVs CarnIoLI-ae / pos. / eX Voto* (Materi Božji Devici postavili stanovi Kranjske po zaobljubi). Kronogram izpričuje leto postavitve: 1682. Verjetno na nasprotni strani podstavka je bila pritrjena plošča iz temnega marmorja z napisom, ki je danes vzdana v steno cerkvene veže stranskega vhoda pod zvonikom ter se glasi:

D: Q: M:
MARIAE DEIPARAE V:
QUAE
CONCEPTA SINE MACVLA ORIGINIS
SVPPEdANEAE LVNAE TRIVMPHATRIX
AN: MDC: LX: IV:
OTTOMANICAM LVNAM A FINIBVS PATRIAE
AVERRVNCAVIT
VOTI REA
PROVINCIAE CARNIOLIAE
IVRATA EIVSDEM PVRAE CONCEPTIONIS
PROPVNATRIX M: P:
ANNO: M: DC: LXXXII.¹²

Vendar beseda ni kmalu meso postala. Zaobljubo so uresničili šele leta 1679, ko je kuga na Dunaju pomorila več deset tisoč meščanov in se naslednje leto preselila na Štajersko. »V tistem letu je bilo v Ljubljani vse prestrašeno in zbegano; vsakdo se je bal za življenje svoje in svojih dragih. In vender, kako kugo odverniti, kje pomoč iskati in najti? Spomnijo se Marije, ktera je pomoč kristjanov, in ktera jim je že mnogokrat milost sprosila. V ta namen se slavni stanovi kranjske dežele zaobljubijo, Marii v čast znamenje postaviti, ako ne bode kuga po Kranjskem razsajála. In čuda! uslišal je Gospod njih prošnjo, ktero je Marija podpirala.«¹³

Muzejskega društva za Kranjsko, str. 206–209. Viktor Steska. 1924. Marijini spomeniki v Ljubljani; Slovenec, 7. septembra, str. 6. J. Wester, op. cit. str. 110.
¹² I. Vrhovnik, ibid. J. Wester, op. cit., str. 110–11. Branko Reisp. 1983. Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, str. 160. Ljubljana: Mladinska knjiga. Besedilo se v prevodu glasi takole: »Bogu najboljšemu največjemu. Mariji Devici Materi božji, ki je, spočeta brez izvirnega greha, zmagovalka z mesecem pod nogami, odvrnila leta 1664 otomanski mesec od mejá domovine, je dežela Kranjska, po prisegi dolžna izpolniti obljubo, goreča častilka tega brezmadežnega spočetja, postavila spomenik leta 1682.« (Silvester Kopriva. 1989. Ljubljana skozi čas, Ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih, str. 73. Ljubljana: Založba Borec.)
¹³ G. Kæstl, op. cit., str. 4–5.

Marijin steber na Trgu sv. Jakoba, razglednica.

Napis za spomenik je sestavil stolni dekan Johann Ludwig Schönleben,¹⁴ osnutek za podstavek, steber in risbo za Marijin kip pa je napravil Valvasor.¹⁵ Steber je Valvasor dal izklesati blizu Kranjske Gore. V Ljubljano ga je 11. avgusta 1680 pripeljalo deset parov volov.¹⁶ O izdelavi Marijinega kipa poroča Valvasor takole:

»To delo je hvalevredna dežela dala napraviti na svoje stroške, z njegovo izdelavo pa je začela leta 1680... Vse pa je narejeno iz lepega, na različne načine poliranega marmorja. Steber je izdelan iz redkega marmorja v enem kosu. Kapitel ali zaključni

del stebra pa kaže genoveški beli marmor. Podstavek in steber sta izoblikovana po mojem modelu. Na spodnjih štirih podstavkih so videti sledeče, iz trdega sivkastega kamna izdelane, štiri podobe: 1. sv. Jožefa, 2. sv. Leopolda, 3. sv. Ignacija in nato 4. sv. Frančiška Ksaverija. Gori na stebru pa se blesti iz enega kosa vlita podoba Matere Božje, kakor sem jo dal po svoji iznajdbi oblikovati, narediti in uliti ter sem bil ves čas zraven. In sicer sem za izdelavo uporabil umetnika Wolffa Weißkirchnerja, kiparja iz Salzburga, za litje pa mi je služil ljubljanski zvonar Christoph Schlag, ki je pred kratkim umrl. Potem jo je tu v Ljubljani v zvonarni pred Karlovškimi vrati l. 1681 na 16. decembra, opolnoči med enajsto in dvanajsto uro srečno in brez hibe, s kroglo vred iz enega kosa, ki je osem čevljev visok, in tudi v enem koraku izgotovil, nato pa v naslednjem letu 1682 na veliki petek, 27. marca, postavil gradbeni mojster Marcello Genevese, komur je hvalevr. dežela to delo naročila.«¹⁷

Valvasor bi lahko dostavil, da mu dežela Kranjska pri tem ni šla na roko radovoljno in z veseljem, saj je leta 1680 namestnik deželnega glavarja v zboru menil, »naj se stanovi Valvasorju zahvalijo za soho, to je, da se nočejo o tem, vsaj za sedaj ne, posvetovati«. Grof Gallenberg se je celo zavzel, da bi dali Valvasorju razumeti, naj to delo opusti, češ da stanovi ne zmorejo stroškov. Vsekakor pa, da hočejo stanovi glede kipa še razmisliti. Priporočili so, naj se pred jezuitskim kolegijem začasno postavi lesena soha, Valvasorju pa za njegov trud podari 1500 goldinarjev in odpiše zaostali davek. Vendar je Valvasor začeto delo vztrajno nadaljeval, dokler ni svoje namere uresničil; na seji deželnega zbora 8. julija 1682 so mu izrekli zaslužen priznanje. Drugi namestnik deželnega glavarja je takrat dejal: »Gospod Valvasor je kip tako izredno pohvalno ulil, da vzbuja pri vseh tujcih občudovanje in pre-sega druge kipe. Delo bo hvalilo mojstra mnogo sto let.« Za njegov trud pa so sklenili podariti mu 600 goldinarjev, 900 goldinarjev mu nakazati na Mirno in odpisati mu ves zaostanek do leta 1682.¹⁸

¹⁴ Viktor Steska. 1904. Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718, str. 28; Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, str. 18-32, 69-98, 141-186.

¹⁵ Valvasor se je tako poglobil v umetnost kovinskega vli-vanja, da je iznašel nov način vli-vanja: finih predmetov. Valvasorjeva metoda vli-vanja tankih kipov iz kovine je bila leta 1687 objavljena v Philosophical Transactions (B. Reisp, op. cit., str. 161).

¹⁶ V. Steska, ibid., str. 28. Franc Rihar. 1909. Marija v zarji slave. Pregled zgodovine Marijinega čaščenja, str. 275. Celovec: Družba sv. Mohorja.

¹⁷ J. W. Valvasor, op. cit., vol. XI, str. 689.

¹⁸ Ivan Vrhovec. 1885. Topografiški opis Ljubljane in zgodovina ljubljanskega mestnega zastopa v minulih stoletjih, str. 204-5; Letopis Matice slovenske, str. 184-270; Isti. Die wohlhlöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach, str. 53-4. J. Wester, op. cit., str. 110. B. Reisp, ibid. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Marijin steber. razglednica iz zbirke Marjana Konška.

Marijin kip so dvignili na steber 27. marca 1682 s pobožnostmi v stolnici, procesijo od stolnice do spomenika in litanijami, pri katerih so ob klicu *Pomoč kristjanom!* ustrelili s topovi in je zaigrala godba. »*To znamenje je dolgo stalo. Kdor ga je vidil se je spomnil hudih preteklih časov, ob enem se je veselil, da je tako srečen, ne živi v enakih stiskah in trepetu. Znamnje je pa tudi vsakega vnemalo, Bogu dati hvalo, ki se je tako mogočnega skazal kristjanom proti njih sovražniku, in se priporočevati Marii, ktera je vedna pomoč kristjanov. V ta namen so se tudi vsako leto obhajale pred tem znamenjem prav spodbudljive slovesnosti.*«¹⁹

Ob prazniku čistega spočetja je prihajala k Marijinemu znamenju vsako leto, razen ob slabem vremenu (kakor npr. leta 1683), procesija iz stolne cerkve. Ker so te pobožnosti sčasoma opustili, je 3. junija 1722 stanovski zbor poudarno zaukazal, da naj jih redno opravljajo. Po opisu iz jezuitskega dnevnika lahko vidimo, kako je potekala leta 1724. Na predvečer (dne 7. decembra) so molili litanije ob vznožju Marijinega znamenja, ki so ga bili dostojno ozaljšali. Drugega dne popoldne je prišla iz stolnice procesija k spomeniku, kjer so peli litanije. Sprevod je vodil kanonik baron Pillichgratz,

¹⁹ G. Kästl, op. cit., str. 6.

spremljali so ga korarji, plemenitaši, poslanci in množica ljudstva. Okrog kipa je gorelo dva ducata plamenic (vsaka je tehtala po tri funte), ki jih je podarila dežela. Poleg njih je bilo prižganih še šest sveč funtnic, darilo cerkve sv. Jakoba. Po litanijah se je sprevod povrnil v istem redu, kakor je bil došel. Ta ukaz so potem vestno izpolnjevali tja do vladanja cesarja Jožefa II., ki je prepovedal večino procesij; litanije pa so z vso slovesnostjo redno izvajali v cerkvi sv. Jakoba.²⁰

V devetnajstem stoletju so procesije obnovili; v šentjakobski cerkvi so vsako leto prirejali procesijo na telovo. Za to priložnost so preko Ljubljane sestavili most iz čolnov, ki je bil na razpolago ves dan. Leta 1822, denimo, sta pri tej procesiji sodelovali 102 belo oblečeni deklici, ki sta potresali cvetje.²¹

Pred Marijinim znamenjem so se Ljubljančani zbirali tudi ob drugih pomembnih dogodkih. Leta 1683, denimo, so v zahvalo za uspešno obrambo Dunaja pred osmanskim obleganjem, v kateri

²⁰ I. Vrhovnik, op. cit., str. 208. J. Wester, op. cit., str. 112.

²¹ Eva Holz. 1997. Ljubljanski kongres 1821, str. 132. Ljubljana: Nova revija.

Marijino znamenje, konec 19. stoletja, razglednica iz arhiva NUK.

je sodeloval tudi kranjski konjeniški oddelek,²² opravili slovesno pobožnost. Dvajseto nedeljo po binkoštih (24. oktobra) je bila dopoldne v stolnici zahvalna služba božja, popoldne pa je od tod šla procesija pobožnega ljudstva na trg sv. Jakoba, da bi se zahvalila »zmagovalki Mariji«. Pred okrašenim spomenikom so peli slovesne lavretanske litanije; med streljanjem topov so vzklikali *Pomoč kristjanov!*²³ Istega dne je došel v Ljubljano slavn kapucin Marko Avianski, priča rešitve dunajskega mesta, ter je navduševal Ljubljance in okoličane za pogosto zbiranje okrog kipa Marije, »saj je ona zavetnica Kranjske, pomočnica kristjanov, pribežališče grešnikov«.²⁴

²² Kranjci so poslali 400 strelcev pod vodstvom kapetana Valvasorja na vzhodno Štajersko na pomoč proti madžarskim upornikom in njihovim osmanskim zaveznikom, več kranjskih plemičev pa se je podalo Dunaju na pomoč (Fr. Orožen. 1902. Vojvodina Kranjska. Zgodovinski opis, str. 138. Ljubljana: Matica Slovenska. J. Gruden, op. cit., str. 922 in 1042. B. Reisp, op. cit., str. 164.).

²³ I. Vrhovnik, op. cit., str. 207. F. Rihar, op. cit., str. 275. J. Wester, op. cit., str. 110–11.

²⁴ F. Rihar, ibid.

Šestega januarja 1685 je obiskal Ljubljano »znani Poljak Kolčilsky«, ki je med obleganjem iz dunajskega mesta nesel sporočilo četam, ki so priskočile na pomoč obleganemu mestu, in se srečno vrnil.²⁵ Med njegovim obiskom v Ljubljani so ga vsi meščani hoteli videti, deželni stanovi pa so mu podarili 100 tolarjev.²⁶

Ko so leta 1686 cesarske čete oblegale budimsko trdnjavo, so Ljubljance molili in se postili za zmago krščanskega orožja. V nedeljo 18. avgusta je pod vodstvom mestnega župnika Wetzstaina šla v ta namen procesija h kipu Marije. V sprevodu so nosili na posebnih nosilih srebrna kipa Marijinega vnebovzvetja in njenega rojstva, veliko srebrno razpelo in »lepo oblečenega Jezuška«. Pred Marijinim kipom so verniki prepevali litanije ob spremljavi godbe. Trdnjava Budim je padla in spet so v Ljubljani slovesno praznovali zmago. Na Marijin god je bil zahvalni obhod pred njenim spomenikom. Udeleženci so nosili zastave, peli so bobni in trobente, pred kipom so spet peli litanije.²⁷

Marijino znamenje je tedaj simboliziralo lojalnost do habsburške dinastije in kranjski patriotizem, ki se je izrazil tudi kot zahvala Mariji, Brezmadežni, za njeno odvrnitev osmanskega polmeseca od meja domovine.²⁸ Marijino znamenje in z njim povezan Marijin kult sta tedaj predstavljala interpretacijo zgodovinskega dogajanja, na kateri je habsburška dinastija utemeljevala legitimnost svojega poslanstva: cesar Ferdinand III. je 18. maja 1646 sebe in vse svoje narode posvetil Bogu in Brezmadežni, s tem pa si je pridobil njuno milost.²⁹ Sam je dal leta 1647 v čast Brezmadežni

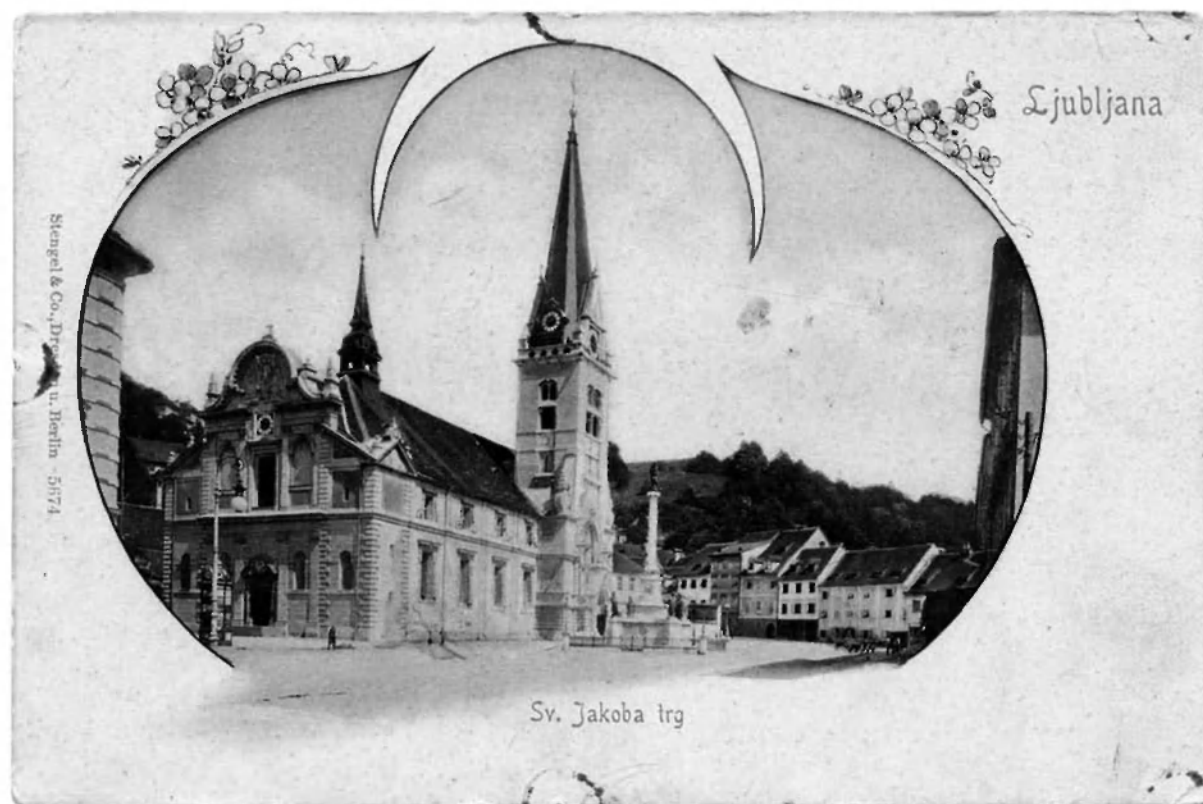
²⁵ Glej Božidar Jezernik. 1999. Kava, str. 175–80. Ljubljana: Rokus.

²⁶ V. Steska, ibid., str. 70.

²⁷ I. Vrhovnik, ibid. F. Rihar, op. cit., str. 275–76.

²⁸ Rimska stolica se je izrekla za dogmo o Marijinem brezmadežnem spočetju že leta 1483 in pozneje še večkrat, vendar je v sedemnajstem stoletju veljala »pobožna vera« v brezmadežno spočetje; slovesno je nauk o brezmadežnem spočetju božje Matere in Device Marije proglasil za versko resnico šele papež Pij IX. na Marijin god leta 1854 (Peter Hicinger. 1854. God spočetja Marije Device na Slovenskem zgodaj znan; Zgodnja Danica, 7. grudna, str. 205. Anton Alojzi Wolf. 1855. Vsim ljubljanim vernim Ljubljanske zveličanje in blagoslov v Gospodu!, str. 2. Ljubljana: J. Blaznik. F. Ušeničnik, op. cit., str. 413. Mihael Napotnik. 1906. Pastirski listi, str. 610. Maribor: Vlastni založbi. J. Wester, op. cit., str. 111).

²⁹ F. Rihar, op. cit., str. 142. Avgust Stegenšek. 1911. Naši Marijini stebri, str. 329; Voditelj v bogoslovnih vedah, str.

Marijino znamenje na Šentjakobskem trgu, razglednica iz arhiva NUK.

postaviti spomenik na javnem trgu na Dunaju in z obljubo zavezati sebe in svoje naslednike, praznik brezmadežnega spočetja za vse čase vsako leto 8. decembra obhajati z največjo slovesnostjo, dan prej pa se postiti in vzdržati od mesnih jedi.³⁰ Tako se je tudi Kranjska leta 1664 uradno posvetila Brezmadežni.³¹ Kako zelo je bilo na Kranjskem v tisti dobi razširjeno čaščenje Marije, brez madeža spočete, pove teolog in zgodovinar Schönleben, ko pravi: »Moja domovina, vojvodina Kranjska, ni posebno razsežna in šteje nad 300.000 prebivalcev. In med to množico ne bi našel nikogar (če izvzamem nekaj malega drugovercev), ki bi nasprotoval nauku o brezmadežnem spočetju; vsi, učeni in neučeni, plemstvo in preprosto ljudstvo, moški in ženske, po samostanih in med svetom, vsi, prav vsi, se tisti dan

pred praznikom brezmadežnega spočetja iz obljube postijo in praznik pobožno in svečano obhajajo.«³²

Marijino znamenje in manifestativne marijanske pobožnosti so torej ne le utemeljevale pravico Habsburžanov do vladarskega prestola in žezla, temveč so hkrati izključevale alternativne poglede na preteklost. Znamenje in pri njem izvajane pobožnosti so sporočale, da se cesar pod zastavo brezmadežne matere, »ki je kači glavo strla«,³³ za pravo vero tudi sam zmagovito bojuje, in sicer tako proti nevercem kot njenim krivovernim nasprotnikom. Nič presenetljivega tedaj, če je bil pri realizaciji projekta še posebej aktiven kapetan pešcev dolenjskega dela Kranjske Janez Vajkard Valvasor.

»Turška nevarnost«

Čeprav je Marijino znamenje ob postavitvi imelo videz nabožnega spomenika, je bilo vendarle spomenik zmagi nad Osmani. Po kranjskem zgodovinarju Schönlebnu so leta 1664 kranjski stano- vi pribežali k brezmadežni Devici, ker je Turek, ki

328–339. Lev Menaše. 1994. *Marija v slovenski likovni umetnosti. Ikonologija slovenske Marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, str. 114. Celje: Mohorjeva družba.

³⁰ F. Ušeničnik, op. cit., str. 425. M. Napotnik, op. cit., str. 608–9. A. Stegenšek, ibid. Lev Menaše. 1992. *Brezmadežna kot Patrona Austriae v bratovščinski knjigi ljubljanske kongregacije Marijinega brezmadežnega spočetja*, str. 55; Zbornik za umetnostno zgodovino, str. 53–58.

³¹ J. Gruden, op. cit., str. 908. L. Menaše, op. cit., str. 57.

³² F. Ušeničnik, op. cit., str. 426.

³³ Glej M. Napotnik, op. cit., str. 602.

je prej zmagoval, zdaj prosil za mir, češ: »*Tako se bojuje Marija za nas, ki branimo njeno čast.*«³⁴

V sedemnajstem stoletju je stanje in razmere v deželi Kranjski v pomembni meri določala njena lega na obrobju avstrijskega imperija v bližini meje z osmanskim imperijem. Tedaj so bili »*roparski napadi Turkov*« še vedno huda nevarnost in nadloga za prebivalstvo; slovenske dežele so bile žrtev osmanskih vdorov še v letih 1640, 1641, 1646 in 1655.³⁵ Peter Zrinjski je sicer v letih 1658 in 1661 s svojimi zmagami osmanske čete odvrnil od avstrijskih meja, vendar so močni oddelki 1663 spet vdrli na Hrvaško. Nepričakovani napad je zbudil tolik strah med prebivalstvom, da je trumoma bežalo v Ljubljano. Zrinjski je osmanske čete pri Otočcu premagal, a Osmani so še z večjo silo udarili naslednje leto.³⁶

Do velikega spopada med cesarjevimi in sultanovimi četami je prišlo pri Monoštru v bližini ruševin samostana sv. Gottharda. General Raimondo Montecuccoli je 1. avgusta 1664 s pomočjo francoskih pomožnih čet in plemiških prostovoljcev premagal »*skupnega sovražnika krščanstva*«. Več kot 10.000 nasprotnikovih vojakov je obležalo na bojnem polju; petnajst topov, štirideset zastav in »nešteto« kosov dragocenega orožja je prišlo v roke zmagovalcev. Po zgodovinarju Josipu Grudnu »*sijajnejše zmage nad Turki, kakor je bila pri St. Gotthardu, kristjani že več stoletij niso slavili*«. ³⁷ Osmanska vojska je bila odločilno premagana in cesarski vojski se je odprla možnost, da bi osvojila vso Madžarsko. A to se ni zgodilo. Deveti dan po zmagi je cesar v Vasvarju sklenil mir, ki je sultanu kljub porazu njegove vojske priznal presenetljivo velike ugodnosti. Cesar in sultan sta priznala za kneza Transilvanije sultanovega vazala Apafyja; sultanu so ostala na Madžarskem v posesti vsa mesta in trdnjave, ki jih je imel; cesar se je zavezal v štirih mesecih poslati sultanu »darilo«, vredno vsaj 200.000 zlatnikov, katerega naj bi mu sultan povrnil s primernim darom.³⁸ Na ta način so bile vsaj začasno zadovoljne tri strani. Veliki vezir

Ahmed Köprülü je kljub vojaškemu porazu povečal sultanovo posest; avstrijski cesar Leopold se je lahko posvetil drugim vprašanjem; francoski kralj Ludvik XIV. pa je naredil vtis herojskega in plemenitega zaščitnika svojega rivala, medtem ko so njegove čete utrdile slavo in prestiž svoje domovine.³⁹

Nasprotno pa je novica o mirovnem sporazumu na Madžarskem in Hrvaškem povzročila veliko razočaranje nad izidom in dvome o dejanskih namerah cesarske vlade. Nezadovoljstvo med madžarskim in hrvaškim plemstvom je tako naraslo, da je dunajski dvor mnoge izmed njih poklical na Dunaj, kjer so jih skušali prepričati, da se je prav tak mir moral skleniti. Vendar v tem ni uspel. Po vrnitvi domov so velikaši nadaljevali agitacijo proti dunajski vladi, češ da dunajski dvor noče rešiti Madžarov in Hrvatov iz osmanskega gospostva, temveč jim hoče odvzeti njihove stare pravice in jih podvreči svoji oblasti. Zato naj bi si s tajnimi členi mirovne pogodbe zagotovil, da ga Osmani pri teh namerah ne bodo ovirali.⁴⁰ Cesarja Leopolda so pri sklenitvi tega sporazuma vodili številni motivi, vključno z bolj ali manj upravičenim strahom pred francoskimi nakanami na zahodu. Dovolj očitno pa je, da je bil nezaupljiv tudi do aspiracij madžarskega in hrvaškega plemstva. Nekateri zgodovinarji celo menijo, da so bili tedaj na Dunaju ministri, ki so ocenjevali, da lahko zgolj nadaljevanje turške nevarnosti ohrani Madžarsko pod oblastjo habsburške krone.⁴¹ Po Grudnovih navedbah so razburjenje na Madžarskem še posebno podžigali protestantski »*predikanti, ki so bili v vednem strahu, da jim dunajski dvor ne vzkrati njihove verske svobode*«. ⁴²

Marijino znamenje potemtakem ni bilo samo simbolno kapitaliziranje habsburškega boja zoper »turško nevarnost«, temveč tudi spomenik splošnega zmagoslavja katoliškega pravoverstva nad protestantstvom. Njegova funkcija je bila pomagati ljudem, da bi pomnili zgodovino in s tem pozabili preteklost. Ali povedano z jezikom zmagovalne ideologije: »verni Slovenci« so lahko preživeli »viharne čase«, ko so jim z ene strani grozili

³⁴ F. Ušeničnik, *ibidem*.

³⁵ J. Gruden, *op. cit.*, str. 895.

³⁶ J. Wester, *op. cit.*, str. 110.

³⁷ *Op. cit.*, str. 907.

³⁸ J. Gruden, *op. cit.*, str. 907. Dorothy M. Vaughan. 1954. *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350-1700*, str. 253. Liverpool: At the University Press. Gunther Erich Rothenberg. 1960. *The Austrian Military Border in Croa-*

tia, 1522-1747, str. 83. Urbana: The University of Illinois Press.

³⁹ D. Vaughan, *ibid*.

⁴⁰ J. Gruden, *op. cit.*, str. 909–10.

⁴¹ G. E. Rothenberg, *ibid*.

⁴² *Op. cit.*, str. 910.

neverci, z druge pa krivoverci, ker so ohranili vero v Marijo:

»Od juga je grozil krvoločni Turek, od severa pa je žugala Lutrova kriva vera. V veliki nevarnosti je bil obstanek slovenskega ljudstva; bati se je bilo, da izgubi sv. vero, pozabi na Marijo ter se potujči. Toda slovenski narod je srečno prebil silne borbe, ohranil je neskaljeno sv. vero ter neomajano ljubezen do Marije. Obenem s svojimi borbami je postal pravi 'antemurale Christianitatis', t. j. predzid krščanstva, ki je zajezil prodiranje Turkov na sever in prodiranje luteranstva na jug. In s tem postal obenem dobrotnik tujih narodov.

Krvava, a obenem sijajna za slovensko zgodovino je doba turških vojsk. Nikoli v slovenskih srcih ni žarela tolika ljubezen do doma in svete vere, kot takrat, ko so naši pradedje ti dve svetinji in obenem vso državo z imetjem in krvjo branili proti sovražnikom krščanske omike. Značilno je, da so Slovenci ravno v času turških napadov sezidali mnogo cerkva, posebno Marijinih, s tabori vred; stare cerkve pa so zavarovali istotako s tabori.«⁴³

Hrenov križ

Kot pravi Franc Rihar, je medtem, ko so se »naši pradedje« na južni meji bojevali proti polmesecu, s severa prihrumela druga, »še silnejša nevarnost«. Pristaši »odpadnika Lutra Martina« so s svojimi strastnimi govori in krivoverskimi spisi »širili krivo vero«, še zlasti pa so si prizadevali, da bi »vernemu ljudstvu osmešili češčenje Marijino in izruvali iz slovenskih src ljubezen do nebeške Kraljice«. V nedeljo pred malo mašo leta 1581, denimo, so z ljubljanskih lec pridigali zoper ta praznik, češ, da si je »papež izmislil ta god Marijin«. »Kakor Mariji posvečenim godovom, tako novoverci tudi niso prizanašali njenim božjim potom. Oskrunili so staroslavno Gospo Sveto, psovali romarje in napadali duhovnike zato, ker so priporočali češčenje Matere Božje.«⁴⁴

Plemstvo in meščanstvo, ki sta tedaj imela v svojih rokah veliko politično moč, socialni ugled in vpliv, sta se v večini postavila na stran »novih bojevnikov zoper katoliško cerkev in izrabila svoje sile v prospeh lutrovstva«. ⁴⁵ Toda avstrijski vojvode

iz habsburške hiše so ostali zvesti katoliškim tradicijam. Odločno so nastopili zoper Lutrove pristaše in njihove nauke, »da bi zatrli v naših krajih, kot svojih deželah, pogubno krivoverstvo ter ohranili slovenski rod v pravi veri. Z vnemo so pospeševali češčenje Marijino. Kaj odlični častilci so bili na pr. Ferdinand II. in III., Leopold I. itd. Njihov lep zgled je blagodejno vplival na podanike ...«⁴⁶

Prezentiranje preteklosti je vedno izraz in vir moči,⁴⁷ zato je vedno v tesni povezavi s političnimi procesi, predvsem z vprašanjem, kdo sprejema odločitve o tem, kdo lahko predstavlja koga, kako, kje in s čim; kdo kontrolira zgodovino, kdo ima moralno pravico kontrolirati jo in v čigavem interesu. Javni spomeniki namreč ne le deklarirajo določene zgodovinske osebnosti in dogodke kot objektivno pomembne za določeno skupnost, temveč jih tudi poudarjajo kot tako pomembne, da jih ljudstvo mora poznati in spoštovati. S predstavljanjem določene zgodovinske osebnosti in dogodka pa javni spomeniki ne le prikazujejo določeno zgodovino, temveč jo tudi soustvarjajo za javnost. Ker jih ljudje vidijo kot »objektivno resnico«, ki je ločena od aktualne oblasti in politike, dajejo že s samim svojim obstojem zgodovinski zavesti, ki jo prikazujejo, pečat legitimnosti in nadčasnosti.

V potridentskem času se je uveljavila nova ikonografija, ki je imela predvsem apologetični značaj. V upodobitvah je katoliška Cerkev potrjevala, kar so protestanti odklanjali: Evharistijo in Marijo.⁴⁸ Tako je vodja protireformacije, knezoškof Tomaž Hren (Thomas Chrön ali Kreen), na Kranjskem zaznamoval Marijo kot zmagovalko nad reformacijo.⁴⁹ Vladikovanje Tomaža Hrena, imenovanega tudi »apostol Kranjske«, ⁵⁰ predstavlja pomemben mejnik v zgodovini dežele. Ob nastopu Hrenove škofovske službe je bila močno prisotna protestantska kultura, ki se je razvila pod vplivom nemških univerz in se posluževala tudi ljudskega

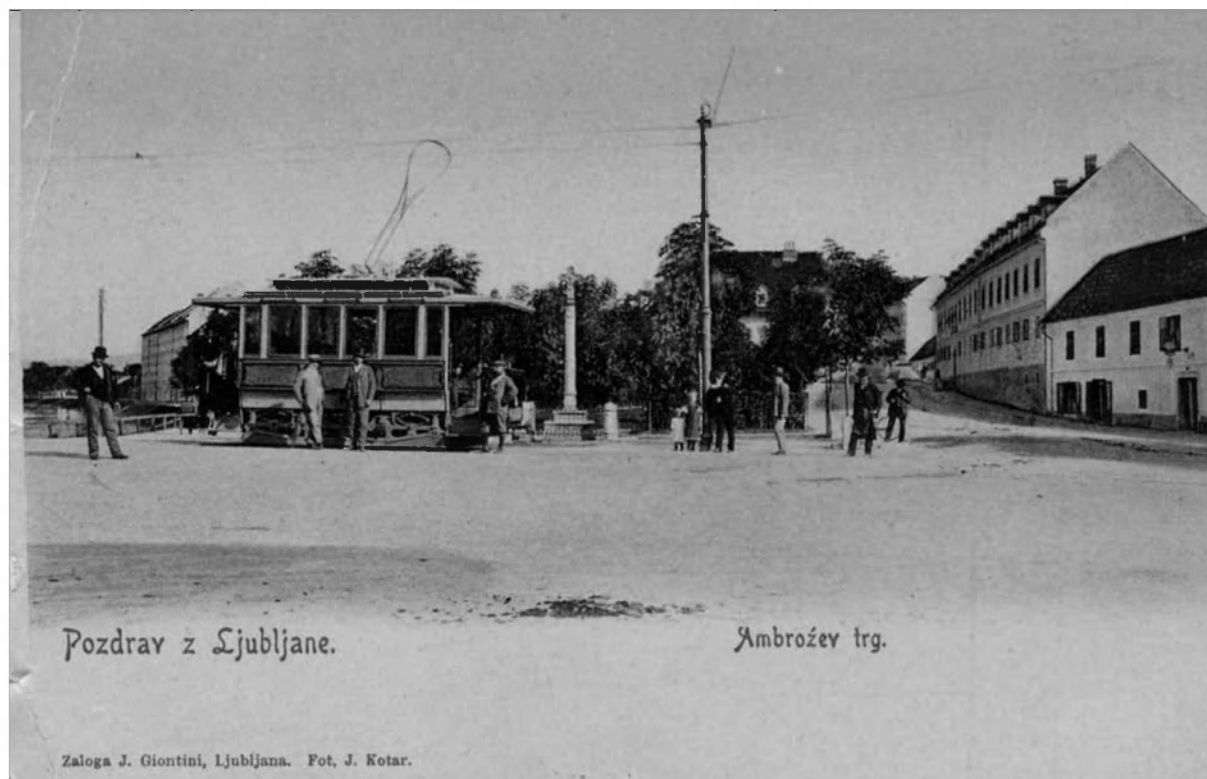
⁴⁶ F. Rihar, op. cit., str. 267.

⁴⁷ George C. Bond in Angela Gilliam, ur. 1994. *Social Construction of the Past. Representation as Power*, str. 1. London in New York: Routledge.

⁴⁸ Albert Ilg, ur. 1893. *Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Österreich-Ungarn*, str. 262. Prag und Wien: F. Tempsky; Leipzig: G. Freytag. Ana Lavrič. 1988. *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*, vol. I, str. 19. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

⁴⁹ L. Menaše, op. cit., str. 99.

⁵⁰ J. W. Valvasor, op. cit., vol. VI, str. 350.

Hrenov križ na Ambroževem trgu, razglednica iz arhiva NUK.

jezika za dosego svojih ciljev. V Hrenovem času pa so bile zveze z Nemčijo pretrgane in nastopila je nova doba katoliško-romanske kulture.⁵¹

Dne 22. oktobra 1598 je vladar notranjeavstrijskih dežel nadvojvoda Ferdinand II. ukazal, da morajo vsi pastori in luteranski učitelji zapustiti Ljubljano pred sončnim zahodom istega dne, ko se jim to naznani, deželo pa vsaj v treh dneh po tem; tistim, ki tega ne bi storili, je zagrozil, da jih bo kaznoval s smrtjo. Večina je ravnala v skladu z ukazom, le posamezniki so iskali zavetišče po deželi pri graščakih. Zato je Ferdinand ponovil svoj ukaz in zažugal s smrtno kaznijo še vsem onim graščakom, ki bi se drznili še v prihodnje sprejemati »novoverske pridigarje in učeničke« pod svojo streho.⁵²

Takoj po izgonu protestantov (1. novembra) se je podal škof Tomaž Hren v slovesnem sprevedu

⁵¹ A. Dimitz, op. cit., vol. III, str. 379. A. Ilg, op. cit., str. 266. Karol Glaser. 1894. Zgodovina slovenskega slovstva. I. zvezek: Od početka do francoske revolucije, str. 73. Ljubljana: Slovenska Matica. J. Gruden, op. cit., str. 871–72.

⁵² Janez Trdina. 1866. Zgodovina slovenskega národa, str. 112; Ljubljana: Matica slovenska. A. Dimitz, ibid., str. 285. I. Lavrenčič, op. cit., str. 137. F. Orožen, op. cit., str. 128.

v Elizabetino ali špitalsko cerkev, kjer je raztrgal protestantske knjige, razbil krstni kamen in služil prvo sv. mašo v cerkvi, kjer se je 40 let opravljalo protestantsko bogoslužje. Protestantske šole so že prej zaprli in odpustili protestantskega rektorja in deset učiteljev.⁵³ »Pri vseh svojih delih je imel H. (= Hren, op. B. J.) jasen cilj pred očmi: radikalno iztrebitev protestantizma na Kranjskem in radikalno obnovev katoliškega življenja v duhu tridentinskega koncila. Prva njegova naloga se tipično izraža v uničevanju protestantskih knjig, da se ob enem z njimi uniči spomin njih pisateljev, v razstreljevanju luteranskih shodnic, v izganjanju luteranov in v izkopavanju protestantovskih trupel.«⁵⁴

Ljubljana je bila spet katoliška in ob srebrnem jubileju svojega vladikovanja je Tomaž Hren proslavil popolno zmago protireformacije na Kranjskem. Kot dokaz, da je Ljubljana spet povsem katoliška, so priredili procesijo sv. Rešnjega telesa. Nekdaj so luteranski plemiči in meščani svoje prepričanje izražali s tem, da se niso udeležili običajne procesije sv. Rešnjega telesa, za kar jih

⁵³ A. Dimitz, ibid., str. 287. F. Orožen, op. cit., str. 128.

⁵⁴ Josip Turk. 1928. Tomaž Hren, str. 24. Ljubljana: Bogoslovna Akademija.

Trg sv. Jakoba v Ljubljani, razglednica iz začetka 20. stol., Zgodovinski arhiv Ljubljana.

je Primož Trubar pisno pohvalil.⁵⁵ Nekateri protestantski pastori pa so celo javno učili, »da Najsvetejši Zakrament, ki ga duhovnik nosi v procesiji in v monštranci kaže ljudstvu, ni Bog, ampak sam vrag«. ⁵⁶ Če je nekdanja procesija sv. Rešnjega telesa potekala le z neznatno svečanostjo po pokopališču krog stolnice sv. Nikolaja, je leta 1622 odšla iz šentjakobske cerkve čez vse mesto. Škof sam je opravil slovesno sv. mašo v njihovi cerkvi ter nosil Najsvetejše pod nebesom. »Ljubljanci so se jako čudili tej slovesnosti, radovali ter se vneli k pobožnosti.«⁵⁷

Druga velika slavnost leta 1622 je bilo praznovanje posvečenja sv. Izidorja, sv. Ignacija Lojolskega, sv. Frančiška Ksaverija, sv. Terezije in sv. Filipa Nerija, ki je trajalo osem dni. Sv. Ignaciju v čast so postavili dva slavoloka: enega na trgu, drugega pri čevljarskem mostu, koder je šla procesija. Škof sam je začel slovesnost s slovenskim govorom in s pontifikalno mašo.⁵⁸

S tema slavnostma je škof Hren zmagovito končal boj proti protestantom in to oznanil še s kamnitim znamenjem, na katerem je izpisano škofovo ime in geslo z rimsko letnico postavitve znamenja: *TH. EPUS. LAB. TERRET LABOR ASPICE PRAEMIUM ANN DNI MDCXXII*. Na vrhu znamenja je na prednji strani kamniti križ s podobo Križanega, na hrbtni strani pa reliefna podoba Matere božje s križem zmagoslavja in napisom: *Monstra te esse Matrem* (»Pokaži, da si mati!«). Pod križem sta na stebru vklesani črki I. M. (in memoriam), ki poudarjata, da je objekt »spominik splošnega zmagoslavja katoliškega pravoverstva nad protestantstvom«. Na njem je dvakrat zabeležena letnica 1622, ko je bila »borba z novoverci popolnoma dovršena«.⁵⁹

Po navedbah Heinricha Costa je bil Hrenov križ postavljen na mestu, kjer so med procesijo sv. Rešnjega telesa škofa Tomaža Hrena, ki je nosil najsvetejše, žalili ljubljanski protestanti, potem pa so jih od tam pregnali kovači, ki so šli v procesijo.⁶⁰

⁵⁵ J. Trdina, *ibid.* J. Gruden, *op. cit.*, str. 648.

⁵⁶ J. Gruden, *op. cit.*, str. 640.

⁵⁷ I. Vrhovnik. 1896. Škofa Hrena spominik, str. 240; *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, str. 238–241.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 240–41.

⁵⁹ *Ibid.*, str. 240.

⁶⁰ *Op. cit.*, str. 10. Glej tudi Gustav Dzimski, ur. 1860. *Laibach und seine Umgebungen nebst einer Beschreibung der interessantesten Punkte in Krain. Ein Wegweiser für Fremde und Einheimische*, str. 88. *Laibach: Johann Gion-*

Kronika šentpeterske župnije, spisana po raznih virih v novejši dobi, beleži, da je Hren po dolgem premoru vnovič uvedel procesijo sv. Rešnjega telesa. Vodil jo je prek brvi čez Ljubljano na mestu današnjega šentpeterskega mostu. Na procesiji so škofa spremljali kovači, ki so ostali zvesti katoliški veri. Oni naj bi se hrabro postavili po robu »krivo-vercem«, ki naj bi onstran brvi navalili na Hrena, ter jih pognali v beg. Kamniti križ je bil menda postavljen v spomin na to zmago. Ljubljanski kovači so se potem vsako leto o telovem udeleževali procesije pri sv. Petru. Napada na škofa Hrena zgodovinski viri ne potrjujejo, ne omenja ga niti Hren v svojih dnevnikih. Procesije sv. Rešnjega telesa pa Hrenu ni bilo treba vnovič uvajati, ker ta v Ljubljani nikdar ni bila odpravljena. Bolj verjetno je, da se škof ni čutil dovolj varnega sredi poluteranjene Ljubljane in je zato namignil svojim tlačanom, naj bodo pripravljeni, če bi se zgodil napad na procesijo. Ljubljanske kovače opeva Janez Cigler po narodni pripovedki, pa ne kot zmagovalce nad protestanti, temveč kot junake v boju zoper Turke, ki so jih baje z gorečim železom odgnali, ko so hoteli požgati cerkev sv. Petra; odtod izvira po tej verziji njihova udeležba pri šentpeterski procesiji.⁶¹

Pet let pozneje je »obnovitelj katoličanstva v naši domovini« prvikrat slovesno praznoval praznik Brezmadežne. »Hoteč zatreti krivoverstvo iz slovenskih tal se je opiral ta goreči mož na pomoč avstrijskih vladarjev, a še bolj na nadzemsko pomoč nebeške kraljice. Škofa Hrena spomin je blagoslavljal slovenski rod in ga bo blagoslavljal vse čase.«⁶²

Pregnani pristaši nove vere so se razkropili po svetu, vendar so nekateri med njimi ostali v zvezi s sorodniki in prijatelji; v domovino so po zaupnih slih pošiljali verske knjige.⁶³ Sredi sedemnajstega stoletja so si po koncu tridesetletne vojne avstrijski plemiški izseljenci skušali priboriti pravico do vrnitve v domovino. Leta 1647 so celo zahtevali, naj cesar dopusti v avstrijskih deželah izgradnjo nekaj lutrovske cerkve in svobodno

izvrševanje lutrovskega bogoslužja. Nemški protestanti so z vso vnemo podpirali njihove zahteve, cesarski poslanci pa so jih zavračali. Po dolгих pogajanjih je mirovna pogodba slednjič zagotovila pomilostitev vsem izgnancem in jim dovolila vrnitev v domovino, vendar pod pogojem, da se podvržejo avstrijskim postavam. Ker so avstrijski zakoni dopuščali le katoliško bogoslužje, se položaj plemiških izseljencev ni bistveno spremenil.⁶⁴

Boj med luteranstvom in katoličanstvom, seveda, ni bil brez političnega ozadja. V celofanu teoloških disputov za »čisti evangelij« je bilo namreč zavito pravo jabolko spora: ali bo obveljala volja deželnega kneza in njegovih zaupnikov ali pa bodo imeli oblast v svojih rokah deželni stanovi.⁶⁵ Pomenljiva je v tem pogledu izjava nadvojvoda Karla II. iz leta 1580, ki jo zgodovinar Josip Gruden razume kot napoved in utemeljitev protireformacije in v kateri nadvojvoda toži, da mora dopustiti nadzorstvo in vrhovno sodstvo stanovskih zastopnikov, »kakor bi bil le naslikan ali papirnat knez«.⁶⁶ Nič presenetljivega torej, če so se vneli hudi spori med vlado in stanovi posebej takrat, »ko je bil zopet Turek pred vratmi«. Namreč, Habsburžani so bili v »turški nevarnosti« vezani na podporo domačega plemstva, ki je bilo pretežno luteransko. Ko je imel katoliški vladar »pred očmi obrambo svojih dežel in varnost meje, je luteranska gospoda premišljevala, kako bi izrabila položaj in vladarju izsilila novih svoboščin v svojo korist«.⁶⁷

Prezentacija preteklosti kot odraz sedanjosti

Marijino znamenje je bilo delo človeških rok, zato tudi, čeprav narejeno iz brona in najtrdnjše kamna, »le začasno in nestanovitno«.⁶⁸ Deželni stanovi, ki so imeli patronat nad spomenikom, so ga dali večkrat popraviti, na primer leta 1798, 1799, 1805 in 1806. Leta 1806 je bil že tako poškodovan, da je dvorna pisarna menila, da nadaljnje popravljanje spomenika ni več smiselno. Sestala se je posebna komisija in ugotovila, da bi stroški za odstranitev spomenika znašali nekako polovico stroškov njegovega popravila. Ugotovila

tin. Peter pl. Radics. 1878. Tomaž Chrön, pesnik, mecén umetelnosti in podpornik vednosti, str. 2; Letopis Matice slovenske, III. in IV. del, str. 1–33.

⁶¹ I. Vrhovnik, op. cit., str. 238–39.

⁶² F. Rihar, op. cit., str. 266.

⁶³ Ivan Vrhovnik. 1933. Paberki iz protireformacijske dobe, str. 40; Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, str. 36–43.

⁶⁴ A. Dimitz, ibid., str. 413; J. Gruden, op. cit., str. 882.

⁶⁵ Glej npr. J. Trdina, op. cit., str. 110–11.

⁶⁶ Op. cit., str. 792.

⁶⁷ J. Gruden 1912: 662. Glej tudi K. Glaser, op. cit., str. 75.

⁶⁸ Nepodpisano. 1870. Mariin spominek, str. 282; Zgodnja Danica, 2. kimovca, str. 281–282.

je tudi, da se tega *ex voto* postavljenega spomenika ne more podreti, ker bi občina to sprejela kot žalitev. Na predlog stanov je deželno glavarstvo z odlokom 26. julija 1806 končno odobrilo popravilo spomenika; »ker so pa hude vojske nastopile, se je na znamenje pozabilo«. ⁶⁹ Znamenje je bilo že tako poškodovano, da je komisija, v kateri so bili mestni župnik Janez Zlatousti Pohlin, oba cerkvena ključarja in več umetniških izvedencev, po natančnem pregledu 9. marca 1840 ugotovila, da je spomenik »v vseh svojih delih razpadljiv« in priporočila, da bi ga bilo treba »s pokončnimi hlodi na vseh štirih straneh podpreti«. ⁷⁰

Leta 1842 se je zaradi poškodb spomenika znova odločalo o njegovi usodi. Tedaj je župnik Pohlin zapisal, da šentjakobsko župnijo s spomenikom »veže ne le hvaležni spomin na odvrnitev morilne kuge, ampak tudi spomin na hrabre junake kranjskega plemstva in ljubljanskega meščanstva, ki so nekdanj za premago zakletega sovražnika krščanstva velikodušno žrtvovali kri in življenje na oltarju čiste domovinske ljubezni«. Zato je izrazil prepričanje, da bodo ljudje čutili za svojo »sveto dolžnost«, da se »ta lepi pomnik naših vrlih prednikov ohrani za spodbuden vzgled potomcem«, toliko bolj, ker bi sicer bila »ne samo Ljubljana, ampak tudi vsa Kranjska pred svetom po pravici osramočena, ker bi zakrivila najkrutejši vandalizem«. Oblast je najprej sklenila spomeniku dati leseno podporo, ki je bila tako močna, da bi ga mogel samo potres zrušiti. Tako, s hlodi podprto Marijino znamenje je po poročilu gradbene komisije na okrožni urad z dne 12. maja 1842 dajalo »mnogim tujcem povod za neprijetne opazke«. ⁷¹

Opazke tujcev na račun stanja spomenika so bile morda res neprijetne, vprašanja, kdo naj nosi stroške za prenovo in premestitev spomenika, pa niso reševale. Deželni stanovi jih niso hoteli vzeti nase, zato je okrožni urad predlagal ilirskemu guberniju, naj stroške nosi mestna občina. Vendar je gubernij to zavrnil in odločil, da v ta namen ni mogoče pritegniti niti sredstev iz mestne blagajne, ne iz cerkvenega imetja ali kakega drugega javnega sklada, temveč je vsa sredstva za kritje stroškov s tem v zvezi treba priskrbeti iz privatnih sredstev. Zato je magistrat 8. marca 1841

pisno zaprosil župnika za mnenje, kako naj bi se dobila sredstva za kritje stroškov. Župnik Pohlin je šele na ponovno prošnjo magistrata 20. junija 1842 odgovoril, da se vprašanje ne tiče samo cerkvene občine šentjakobske, temveč je to zadeva vse mestne občine in kranjskih deželnih stanov. Predlagal je, naj občinski svet za kritje stroškov prenove spomenika razpiše javno zbiranje sredstev v vsej ljubljanski občini, zlasti pa med deželnimi stanovi in kranjskim plemstvom. Zagotovil je, da bo šentjakobska župnija, čeprav najrevnejša v Ljubljani, prispevala svoj delež za postavitev spomenika, s katerim jo veže hvaležni spomin. Občinski svet je nato 15. julija 1842 sklenil razpisati javno zbiranje sredstev. ⁷²

Nadrejena oblast se s tem ni strinjala, zato je okrožni urad 16. decembra 1842 naročil magistratu, da mora spomenik odstraniti v teku osmih dni. Magistrat je zaprosil za odlog do takrat, ko bi začeli polagati temelje za novi spomenik, češ da ne kaže nastopiti z nasilnimi odredbami proti cerkveni občini, če je mogoče zlepa preprečiti ljudsko nejevoljo. Stališče magistrata je podprl tudi župnik Pohlin v dopisu ordinariatu 24. novembra 1843, češ: »Če bi se spomenik z oblastno naredbo razdejal, še preden bi bila občina uverjena, da se zopet postavi, bi dalo tako prenačljeno ravnanje povod za surovo zabavljanje proti visokim oblastim, morda tudi za neprijetne nastope v mestnem svetu in to tem bolj, ker so ljudje videli, s kolikim sijajem in s kako pobožno svečanostjo so prav letos dva manj znamenita spomenika, Hrenov v Poljanskem predmestju (na sed. Ambroževem trgu) in sv. Trojice pri dunajski mitnici (na Ajdovščini) zopet postavili.« K temu je pristavil še naslednjo pripombo: »S tem bi se ovrigel tudi slabi glas, ki se je razširil med občani, češ da se mora ta spomenik po volji nekaterih svobodomislecev v sramoto krščanstva umakniti brezbožnim predpustnim veselicam v redutni dvorani.« ⁷³

Stanovski upravni urad želji magistrata ni ugodil, medtem ko je ordinariat ustregel prošnji mestnega magistrata in je pozval ljubljanske župnije k nabiranju milodarov. Uspeh zbiranja sredstev v ljubljanskih župnijah ni dosegel pričakovanj, saj so zbrali vsega 36 goldinarjev. O tem neuspehu je magistrat poročal okrožnemu uradu in v pismu navedel še, da razpadajoči spomenik

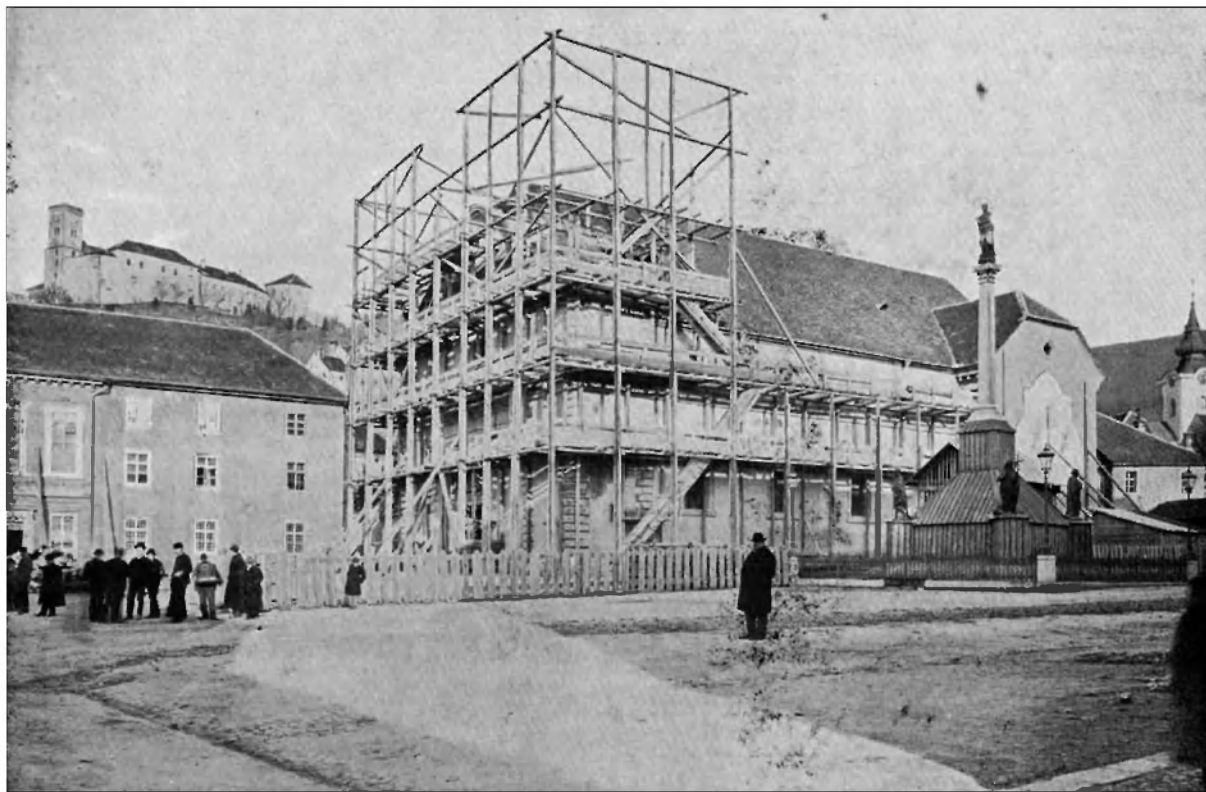
⁶⁹ G. Kæstel, *ibid.*

⁷⁰ J. Wester, *op. cit.*, str. 112.

⁷¹ *Ibid.*, str. 113.

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Ibid.*

Reduta in cerkev sv. Jakoba po potresu (Ljubljana 1895-1910).

zaradi bližnjega obiska cesarskega para in obrtne razstave, ko je Ljubljana pričakovala mnogo tujih gostov, ne sme več ostati na svojem mestu. Okrožni urad je nato 21. avgusta 1844 odredil njegovo takojšnjo odstranitev. Spomenik so začeli rušiti že naslednjega dne in ko je 1. septembra popoldne cesar Ferdinand s soprogo prispel v Ljubljano,⁷⁴ je bil trg pred cerkvijo sv. Jakoba že izpraznjen. Bronasti kip Marije so prenesli v šentjakobsko cerkev in jo tam shranili v kapeli sv. Križa, »kjer je bila tako rekoč pokopana, dokler bi ne bilo mogoče, jo zopet postaviti na očit en kraj«.⁷⁵ Tam je ostal vse do 7. septembra 1870, ko so ga s pomočjo dobrotnikov

iz fare, mesta in od drugod postavili na novo lokacijo in ga ponovno posvetili.⁷⁶

Spremenjena vsebina v spremenjeni obliki

Šentjakobski župniki Janez Zlatoust Pohlin, Franc Hrovath in Gustav Kœstl so si močno prizadevali za obnovo Marijinega znamenja. Slednji je sestavil odbor za pobiranje milodarov, izdal knjižico o Marijinem znamenju v slovenskem in v nemškem jeziku ter sklenil pogodbe z mojstri. Na novi lokaciji, ki jo je bil ilirski gubernij določil že leta 1843, so 7. junija 1870 slovesno položili temeljni kamen, »ki je bil odlomljen na Oljski gori, vsakemu kristjanu na gotovo svetem kraju«.⁷⁷ Od tam ga je poslal bivši šentjakobski župnik Hrovath, ki je bil v letih 1868–1870 vodja avstrijskega gostišča v Jeruzalemu. V temelje so položili pismo o pristnosti spomenika, pergament s kratko zgodovino spomenika in s podpisi najvišje gospode, *Catalogus cleri* za 1870, nekaj ljubljanskih časnikov, tedanje kovance od vinarja do zlatnika in srebrno

⁷⁴ Cesarjev prihod v Ljubljano je Jovan Vesel Koseski slavil v pesmi, v kateri je leta 1844 kot prvi Slovenec uporabil ime Slovenija (Slovenja Presvitlimu, Premilostljivimu Gospodu in Cesarju Ferdinandu Pervemu; *Kmetijske in rokodelske novize*, 4. Kimovza, str. 145–147).

⁷⁵ *Nepodpisano*. 1870. *Mariin spominek*, str. 282. V. Steska, *Ob tristoletnici šentjakobske cerkve v Ljubljani*, str. 8. J. Wester, op. cit., str. 113–14. Med mariologi, ki so v sedemnajstem stoletju »branili čast Brezmadežne«, je slovel tudi »naš rojak in slovenski pisatelj«, Schönleben (1618–1681). Schönleben je pokopan v kapeli sv. Križa; napis na njegovem grobu pravi, da si je s svojim delom v obrambo časti Marije Brezmadežne »zaslužil nesmrtno ime in več en spomin« (Nepodpisano. 1839. Johann Ludwig Schönleben, str. 42; *Illyrisches Blatt*, 14. März, str. 41–42).

⁷⁶ *Nepodpisano*. 1870. *Mariin spominek*, str. 282. *Nepodpisano*. 1870. Iz Ljubljane; *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. septembra, str. 301.

⁷⁷ G. Kœstl, op. cit., str. 12.

Kip sv. Trojice pri kavarni Evropa, razglednica, Zgodovinski arhiv Ljubljana.

svetinjo s podobo cerkvenega zbora. V prisotnosti deželnega predsednika, deželnega glavarja, zapovedujočega generala in mestnega župana je temelje blagoslovil stolni dekan dr. Janez Zlatoust Pogačar. On je pel tudi na malega šmarna dan istega leta v šentjakobski cerkvi sv. mašo, po kateri so svečano odkrili dokončano Marijino znamenje v navzočnosti najodličnejše ljubljanske gospode in številnega ljudstva. Na predvečer praznika sta bila spomenik in ves šentjakobski trg »sijajno razsvetljen«. Krog znamenja so se ves večer razlegale Marijine pesmi.⁷⁸ Marijin kip in nove podobe ljubljanskih farnih patronov so bile »tako lepe, da je veselje jih gledati«.⁷⁹ France Cimperman je ob tej priložnosti zložil »lepo pesem«, katere zaključna kitica pravi:

*»Spominek ta pa vnukom naj pričuje,
Kakó pradedje njih so vneti bili,
Da Tvoje se imé poveljuje,
Naj tudi óni Tebe bi slavili!
Spominek krasni naj jih napeljuje,
Da bi do Tebe vdanost ohranili;*

⁷⁸ I. Vrhovnik. 1895. Marijino znamenje na sv. Jakoba trgu v Ljubljani, str. 208–9.

⁷⁹ Nepodpisano. 1870. Mariin spominek, str. 282.

*Ti pa, mogočna, blažena Kraljica,
Ljubljani bodi zvesta pomočnica! –«⁸⁰*

Po odstranitvi leta 1844 in prenovi leta 1870 ter ponovni prenovi in postavitvi leta 1938 je Marijino znamenje izgubilo razen Marijinega kipa in korintskega kapitela vso drugo izvirnost. Prenova znamenja je spomeniku dala nov videz, z njim pa tudi novo spominsko vsebino. Prvotni inventar svetniških soh, ki so ga tvorili sv. Jožef, Leopold, Ignacij Lojolski in Frančišek Ksaverij⁸¹ je bil namreč poudarjeno aktualen. Sv. Jožefa je leta 1675 cesar Leopold proglasil za zavetnika vseh tistih dednih dežel, ki so mejile na osmansko cesarstvo. Sv. Leopold je bil cesarjev zavetnik, zadnja dva svetnika pa sta bila jezuitska in razglašena za svetnika v sedemnajstem stoletju.⁸² Kje so končali ti kipi, ne omenja ne župnijska kronika ne kako drugo sporočilo. Josip Wester je postavil domnevo, da

⁸⁰ France Cimperman. 1870. O novem slovénem posvečevanju Marijinega spominka pri sv. Jakobu v Ljubljani, 7. kim., str. 283; Zgodnja Danica, 2. kimovca, str. 282–283.

⁸¹ J. W. Valvasor, op. cit., vol. IV, str. 689.

⁸² I. Vrhovnik, op. cit., str. 207; J. Gruden, op. cit., str. 908. S. Kopriva, ibid. U. Lubej, op. cit., str. 62. Glej tudi W.r.a. 1842. Welcher Heilige ist Krains Landes-Patron; Illyrisches Blatt, 3. März, str. 35.

je te kipe iz peščenca zob časa že toliko oglodal, da so jih morali odstraniti.⁸³ Vendar se ta razlaga ne sklada z njegovo navedbo, da se je ob porušenju spomenika cerkveno predstojništvo zavzelo, da bi vse štiri kipe premestili »v prikladne dolbine (niše) na pročelju strehe, s čimer bi se najbolj ustreglo želji cerkvene občine«.⁸⁴ Ko se je pri zbiranju za ponovno postavitev spomenika župnik Pohlin obrnil »do milodarnih, darežljivih in blagih Ljubljancev in Ljubljank«, jim je obljubil, da bo namesto prejšnjih svetnikov, dal postaviti druge štiri: »Sv. Miklavža, Jakoba, Petra in Janeza Kerstnika, kateri so z glavno podobo Mariino patroni ali varhi vseh peterih ljubljanskih far, in bi tako bile pri znamnji namestovane vse fare ljubljanske po svojih patronih«.⁸⁵ Pri tem ga je očitno vodila želja, da bi za obnovo spomenika prispevali Ljubljanci vseh far, ne le šentjakobske. Zaradi novega nabora svetniških soh je Marijino znamenje dejansko postalo bolj sprejemljivo za vse ljubljanske meščane druge polovice devetnajstega stoletja. Prav verjetno pa stari nabor svetnikov tudi ni več ustrezal spremenjenim političnim in družbenim razmeram, ki jih je v avstrijske dežele prinesla pomlad narodov leta 1848; zagotovo je bil ta povsem nesprejemljiv po koncu prve svetovne vojne in posledičnem razpadu habsburške monarhije leta 1918.

Čeprav je bilo Marijino znamenje za rodoljuba opozorilo na pretekle čase, zgodovinar pa naj bi v njem našel »list sicer žalostnih časov, pa junaških dejanj svojega naroda«,⁸⁶ naj bi njegova prenova s spremembo nabora svetniških soh in poudarjanjem njegove nabožne vsebine Marijino znamenje spremenila v »pobožen in katolišk« spomenik⁸⁷ brez vsake druge vsebine: »Da, k Brezmadežni Devici so se nagibala vsa srca! To spričuje tudi napis na stebru: 'Kranjska dežela, ki je dala postaviti to podobo, se je zaprisegla, da hoče vedno braniti čast božje Matere, brez madeža spočete.'«⁸⁸

Dejansko pa ni bilo tako. Zbiranje ljudi »krog prestola in krog zastave Kraljice vseh svetnikov« je namreč v Avstriji dobilo novo spodbudo, ko so v prestolnici države 22. julija 1855 z veliča-

stno procesijo iz stolnice sv. Štefana k Marijinemu stebru proslavili razglasitev verske resnice brezmadežnega spočetja. Do ponovnega poudarjanja Marijinega čaščenja je tedaj prišlo v času, ko je »narodno vprašanje« žugalo, da bo razdvojilo »nadarjene avstrijske narode«. Zato je knezoškof Lavantinski, denimo, v svojih pastirskih listih zapisal: »Kot katoliški Avstrijci hočemo goreče v dejanju kazati vero svojih prednikov in ž njo neločljivo združeno Marijino češčenje. Tako nam bo mogoče, uspešno odbijati preteče nevarnosti. Edini v sveti veri in napolnjeni s krščanskim duhom se bomo lahko razumevali in zedinjevali v najtežavnejših vprašanjih.«⁸⁹

Prošnje Mariji, naj »vsekdar najmogočneje varuje in brani našo krščansko cesarstvo in njenega poglavarja«,⁹⁰ niso mogle več zediniti avstrijskih narodov. Ko so 7. septembra 1870 ob prisotnosti višje oblasti svečano odkrili prenovljeno in predstavljeno Marijino znamenje, je bil po besedah poročevalca v Kmetijskih in rokodelskih novicah stavbni odbor tega spomenika »namestovan le po národnih možéh, nobenega družega ni bilo zraven. Danes je prečastiti St. Jakobski gosp. fajmošter vendar vidil, da nič ne pomaga, če tudi ob nedeljah pri popoldanski službi Božji se litanijske nemški bero!«⁹¹ Nepodpisani dopisnik v Slovenskem Narodu pa je o odkritju »znanega kipa matere božje« menil, da je bilo prenovljeno »znamnje kinč trgu«, čeprav ga v Münchnu ulite podobe pa »manj zadovoljijo« in je prenova stala kar 15.000 goldinarjev. Kritični dopisovalec si je ob tem zaželel, »da bi se enaka darežljivost manifestirala kedaj na Kranjskem in zlasti v Ljubljani pri národnih namenih«.⁹²

Dne 17. septembra 1918 je na prošnjo župnika šentjakobske fare občinski svet ljubljanski sklenil prevzeti spomenik Brezmadežne Device Marije »v mestno varstvo in oskrbo«. Župnik je postavil pogoj, da mestna občina podpre restavracijo spomenika.⁹³ Župnikov pogoj je bil sprejet in dvajset let pozneje so Marijino znamenje spet podrli ter po načrtu arhitekta Jožeta Plečnika postavili

⁸⁹ M. Napotnik, op. cit., str. 610.

⁹⁰ Ibid., str. 611.

⁹¹ Nepodpisano. 1870a. Iz Ljubljane; Kmetijske in rokodelske novice, 7. septembra, str. 186.

⁹² Nepodpisano. 1870c. Dopisi; Slovenski Narod, 10. septembra, str. 3.

⁹³ Mestni arhivar. 1934. Ljubljanska kronika, str. 66; Kronika slovenskih mest, str. 61–76.

nov steber.⁹⁴ Stari kamen je začel pokati, tako da je spet grozila nevarnost razpada. Zato so tokrat uporabili podpeški apnenec, kot primernejši za ljubljansko klimo. Po Plečnikovi zamisli so ohranili originalni kapitel, bronast Marijin kip, štiri figure svetnikov pa postavili na vrhnjo ploščad novega stebra. Dodali so še nekaj kamnoseških delov ter pritrdili staro napisno ploščo in novo s kronogramom 1870.⁹⁵ Nekaj let pozneje so tradicionalne javne manifestacije marijanskih pobožnosti postale nezaželeni in so jih opustili. Visoko nad tlemi povzdignjeni kip Brezmadežne v družbi zavetnikov ljubljanskih župnij in njegova bogata spominska vsebina pa sta se sčasoma pomaknila daleč na tisto stran vsakdanjega življenja, kjer se začenja pozaba.

Citirane reference

- Bond**, George C., in Angela Gilliam, ur. 1994. *Social Construction of the Past. Representation as Power*. London in New York: Routledge.
- Brown**, G. Baldwin. 1905. *The Care of Ancient Monuments*. Cambridge: At the University Press.
- Cimperman**, France. 1870. *O novem slovénem posvečevanju Marijinega spominka pri sv. Jakobu v Ljubljani*, 7. kim.; Zgodnja Danica, 2. kimovca, str. 282–283.
- Costa**, Heinrich. 1848. *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach: Druck der Eger'schen Gubernial-Buchdruckerei.
- Dimitz**, August. 1874-5. *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*. Laibach: Ign. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Erzherzog Rudolf**, Kronprinz, ur. 1891. *Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Kärnten und Krain*. Wien: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Dzimski**, Gustav, ur. 1860. *Laibach und seine Umgebungen nebst einer Beschreibung der interessantesten Punkte in Krain. Ein Wegweiser für Fremde und Einheimische*. Laibach: Johann Giontini.
- Gaber**, Ante. 1940. *Naša kronika*; Kronika slovenskih mest, str. 60–64.
- Glaser**, Karol. 1894. *Zgodovina slovenskega slovstva*. I. zvezek: *Od početka do francoske revolucije*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Gruden**, Josip. 1912. *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Heiss**, Gernot. 1992. *Jezuiti: podobe in nasprotne podobe iz 16. stoletja*; zbornik *Jezuiti na Slovenskem*, str. 51–65. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove.
- Hicinger**, Peter. 1854. *God spočetja Marije Device na Slovenskem zgodaj znan*; Zgodnja Danica, 7. grudna, str. 205.
- Holz**, Eva. 1997. *Ljubljanski kongres 1821*. Ljubljana: Nova revija.
- Ilg**, Albert, ur. 1893. *Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Österreich-Ungarn*. Prag und Wien: F. Tempsky; Leipzig: G. Freytag.
- Jezernik**, Božidar. 1999. *Kava*. Ljubljana: Rokus.
- Jezernik**, Božidar. 2006. »Vedno zvesta Slovenija«. *Javni spomeniki ljubljanski in družbeni spomin*; v: Irena Novak Popov, ur. 42. seminar slovenskega jezika in kulture. *Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana, 26. 6. – 14. 7. 2006. Zbornik predavanj, str. 159–172.
- Kopriva**, Silvester. 1989. *Ljubljana skozi čas, Ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*. Ljubljana: Založba Borec.
- Koseski**, Jovan Vesel. 1844. *Slovenja Presvitlimu, Premilostljivimu Gospodu in Cesarju Ferdinandu Pervemu*; Kmetijske in rokodelske novize, 4. Kimovca, str. 145–147.
- Kæstl**, Gustav. 1868. *Mariin spominek na šentjakobskem tergu v Ljubljani*. Ljubljana: V zalogi mestnofarnega predstojništva.
- Lavrenčič**, Ivan. 1883. *Habsburžani ustanovniki ljubljanske škofije in zaščitniki katoliške vere na Kranjskem*; *Spomenik ob šestoletnici začetka habsburške vlade na Slovenskem*; str. 125–138. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Lavrič**, Ana. 1988. *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Lesar**, Josip. 1889. *Sv. Ignacij in Tovarištvo Jezusovo*. Ljubljana: Samozaložba.
- Lubej**, Uroš. 2001. *Marijin steber v Ljubljani*; *Acta historiae artis Slovenica*, št. 6, str. 53–66.

⁹⁴ Gaber, Ante. 1940. *Naša kronika*, str. 60; *Kronika slovenskih mest*, str. 60–64.

⁹⁵ Ksenija Rozman. 1965. *Ljubljanski javni spomeniki*, str. 94–95; *Kronika*, št. 2, str. 94–97. B. Reisp, op. cit., str. 161.

- Menaše**, Lev. 1992. *Brezmadežna kot Patrona Austriae v bratovščinski knjigi ljubljanske kongregacije Marijinega brezmadežnega spočetja*; Zbornik za umetnostno zgodovino, str. 53–58.
- Menaše**, Lev. 1994. *Marija v slovenski likovni umetnosti. Ikonologija slovenske Marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*. Celje: Mohorjeva družba.
- Mestni** arhivar. 1934. *Ljubljanska kronika*; Kronika slovenskih mest, str. 61–76.
- Napotnik**, Mihael. 1906. *Pastirski listi*. Maribor: V lastni založbi.
- Nepodpisano**. 1839. *Johann Ludwig Schönleben*; Illyrisches Blatt, 14. März, str. 41–42.
- Nepodpisano**. 1870. *Mariin spominek*; Zgodnja Danica, 2. kimovca, str. 281–282.
- Nepodpisano**. 1870a. Iz Ljubljane; *Kmetijske in rokodelske novice*, 7. septembra, str. 186.
- Nepodpisano**. 1870b. Iz Ljubljane; *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. septembra, str. 301.
- Nepodpisano**. 1870c. *Dopisi*; Slovenski Narod, 10. septembra, str. 3.
- Nepodpisano**. 1886. *Mestnofarna cerkev sv. Jakopa v Ljubljani*; Slovenec, 15. oktobra, str. 1–3.
- Orožen**, Fr. 1902. *Vojvodina Kranjska. Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Radics**, Peter pl. 1878. *Tomaž Chrön, pesnik, mecén umetelnosti in podpornik vednosti*; Letopis Matice slovenske, III. in IV. del, str. 1–33.
- Reisp**, Branko. 1983. *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Rihar**, Franc. 1909. *Marija v zarji slave. Pregled zgodovine Marijinega čaščenja*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Rothenberg**, Gunther Erich. 1960. *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*. Urbana: The University of Illinois Press.
- Rozman**, Ksenija. 1965. *Ljubljanski javni spomeniki*; Kronika, št. 2, str. 94–97.
- Stegenšek**, Avgust. 1911. *Naši Marijini stebri*; Voditelj v bogoslovnih vedah, str. 328–339.
- Stelè**, France. 1928. *Valvasorjeva Ljubljana*; Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, str. 70–98.
- Stelè**, France. 1967. *Likovni spomeniki v Sloveniji do 1941*; Sinteza, št. 7, str. 8–15.
- Steska**, Viktor. 1904. *Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718*; Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, str. 18–32, 69–98, 141–186.
- Steska**, Viktor. 1915. *Ob tristoletnici šentjakobske cerkve v Ljubljani*. Ljubljana: Župna cerkev sv. Jakoba v Ljubljani.
- Steska**, Viktor. 1924. *Marijini spomeniki v Ljubljani*; Slovenec, 7. septembra, str. 6.
- Trdina**, Janez. 1866. *Zgodovina slovenskega národa*. Ljubljana: Matica slovenska.
- Turk**, Josip. 1928. *Tomaž Hren*. Ljubljana: Bogoslovna Akademija.
- Ušeničnik**, Frančišek. 1904. *Schönleben o Brezmadežni*; Katoliški obzornik, str. 413–426.
- Valvasor**, Johann Weichard. 1689. *Die Ehre deß Herzogthums Crain*. Laybach in Nürnberg.
- Vaughan**, Dorothy M. 1954. *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350-1700*. Liverpool: At the University Press.
- Vrhovec**, Ivan. 1885. *Topografski opis Ljubljane in zgodovina ljubljanskega mestnega zastopa v minulih stoletjih*; Letopis Matice slovenske, str. 184–270.
- Vrhovec**, Ivan. 1886. *Die wohllöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach*. Laibach: Selbstverlag.
- Vrhovnik**, Ivan. 1895. *Marijino znamenje na sv. Jakoba trgu v Ljubljani*; Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, str. 206–209.
- Vrhovnik**, Ivan. 1896. *Škofa Hrena spominik*; Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, str. 238–241.
- Vrhovnik**, Ivan. 1933. *Paberki iz protireformacijske dobe*; Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, str. 36–43.
- W. r. a.** 1842. *Welcher Heilige ist Krains Landes-Patron*; Illyrisches Blatt, 3. März, str. 35.
- Wester**, Josip. 1938. *Marijin spomenik na Sv. Jakoba trgu v Ljubljani*; Kronika slovenskih mest, str. 110–114, 164–168.
- Wolf**, Anton Alojzi. 1855. *Vsim ljubljenim vernim Ljubljanske zveličanje in blagoslov v Gospodu!* Ljubljana: J. Blaznik.
- Yalouri**, Eleana. 2001. *The Acropolis*. Oxford in New York: Berg.
- Young**, James E. 1993. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven and London: Yale University Press.
- Zadnikar**, Marijan. 1964. *Znamenja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Žbogar**, Anton, in Andrej Karlin. 1886. *Mestnofarna cerkev sv. Jakopa v Ljubljani. O posvečevanju l. 1886 dobrotnikom v spomin*. Ljubljana: Katoliška Tiskarna.

*Zusammenfassung***DAS ERINNERN DER
GESCHICHTE ALS VERGESSEN
DER VERGANGENHEIT***Die Mariensäule vor der Kirche des Hl. Jakob in Ljubljana*

Das 1682 errichtete Marienzeichen symbolisierte die Loyalität zur Habsburgermonarchie und den Krainer Patriotismus, der sich auch als Dank an die Unbefleckte äußerte, für ihre Abwehr des osmanischen Halbmondes von den Grenzen der Heimat. Das Marienzeichen und der damit verbundene Marienkult stellten damals eine Interpretation des historischen Geschehens dar, auf dem die Habsburgerdynastie die Legitimität ihrer Mission begründete: 1646 hatte Kaiser Ferdinand III. sich und all seine Völker Gott und der Unbefleckten geweiht und damit auch deren Gnade erlangt. Ihr zu Ehren lies er 1647 ein Denkmal auf einem öffentlichen Platz in Wien errichten und verpflichtete durch ein Gelöbnis sich und seine Nachkommen, den Feiertag der Unbefleckten Empfängnis für alle Zeiten jedes Jahr am 8. Dezember mit höchsten Feierlichkeiten zu begehen sowie am Tag davor zu fasten und auf Fleischspeisen zu verzichten. Das Marienzeichen und die manifestativen Marienandachten rechtfertigten also nicht nur das Recht der Habsburger auf Thron und Zepter der Herrscher, sondern schlossen gleichzeitig alternative Sichtweisen auf die Vergangenheit aus. Das Marienzeichen und die dort stattfindenden Andachten sollten verkünden, dass der Kaiser unter der Fahne der unbefleckten Mutter steht und auch selbst für den wahren Glauben kämpft, und zwar sowohl gegen Ungläubige als auch gegen ihre ketzerischen Gegner.

Das Marienzeichen war nicht nur eine symbolische Kapitalisierung des habsburgischen Kampfes gegen die „Türkengefahr“, sondern auch ein Denkmal des allgemeinen Triumphes der katholischen Rechtgläubigkeit über den Protestantismus. Der im 16. Jahrhundert stattfindende Kampf zwischen dem Luthertum und dem Katholikentum war nicht ohne politische Hintergründe. Im Zellophan der theologischen Dispute über das „reine Evangelium“ war nämlich der wahre Zank-

apfel verpackt: Wird der Wille des Landesfürsten und seiner Vertrauten Geltung haben oder werden die Landstände die Macht in ihren Händen halten? Die heftigen Kämpfe zwischen der Zentralmacht und den Landständen verschärften sich besonders, „als der Türke wieder vor der Tür stand“. Die Habsburger waren während der „Türkengefahr“ auf die Unterstützung des heimischen Adels angewiesen, der mehrheitlich lutheranisch war.

Nach der Entfernung im Jahr 1844, der Renovierung 1870 und der erneuten Renovierung und Aufstellung 1938 verlor das Laibacher Marienzeichen – abgesehen von der Marienstatue und dem korinthischen Kapitell – alle Originalität. Die Renovierung des Zeichens gab dem Denkmal ein neues Antlitz, damit aber auch einen neuen Gedenkinhalt. Das ursprüngliche Inventar der Heiligenstatuen war betont aktuell; es wurde durch Statuen der vier Schutzheiligen der Laibacher Pfarren ersetzt. Aufgrund der neuen Heiligenstatuen wurde das Marienzeichen für die Laibacher Bürger der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts annehmbarer. Die alte Heiligenauswahl entsprach auch nicht mehr den veränderten politischen und gesellschaftlichen Verhältnissen, die der Völkerfrühling des Jahres 1848 in die österreichischen Länder gebracht hatte. Und zweifellos war sie am Ende des Ersten Weltkriegs und dem Zerfall der Habsburgermonarchie im Jahr 1918 völlig inakzeptabel.

Schlagwörter: Unbefleckte Jungfrau, Kreuz von Hren, öffentliche Denkmäler und kollektive Erinnerung, Marienzeichen, Protestantismus, J. L. Schönleben, Bischof Hren, „Türkengefahr“, J. W. Valvasor, Herzogtum Krain.

Stanislav Južnič

Branje naših plemičev: fizika v Valvasorjevi knjižnici

Južnič Stanislav, prof. dr., Oddelek za zgodovino
znanosti, Univerza v Oklahomi, Norman, ZDA,
Stanislav.Juznic-1@ou.edu

53(497.4): 929Valvasor
929Valvasor

BRANJE NAŠIH PLEMIČEV: FIZIKA V
VALVASORJEVI KNJIŽNICI

Prvič je raziskano Valvasorjevo zanimanje za fiziko in
tehniko, ki je bilo tesno povezano s Kraljevo družbo v Lon-
donu; tam so si močno želeli učenega sodelavca in poročeval-
ca v našem delu sveta. Valvasor se je zelo zanimal za razisko-
vanja vidnega člana Kraljeve družbe Roberta Boyla, po drugi
strani pa je kupil domala vse knjige njegovega nasprotnika,
rimskega profesorja Kircherja.

Valvasorjevo znanje je nadgradilo tudi dejanja in neha-
nja njegovih rojakov. Pri svojih nakupih fizikalnih knjig se
je v veliki meri opiral na izkušnje prijateljev, predvsem na
dobra tri desetletja starejšega deželnega glavarja, grofa Volfa
Engelberta Turjaškega. Pri tem gre posebej izpostaviti zani-
mivo dejstvo, da smo sodobni Slovenci Valvasorja poslove-
nili, njegovega prav tako zaslužnega učenega vzornika Volfa
Engelberta Turjaškega pa ne.

Ključne besede: Valvasor, Robert Boyle, zgodovina fizi-
ke, zgodovina knjižnic.

Južnič Stanislav, PhD, Department of the History
of Science, University of Oklahoma, Norman, USA,
Stanislav.Juznic-1@ou.edu

53(497.4): 929Valvasor
929Valvasor

OUR NOBLEMEN'S READING: PHYSICS IN
VALVASOR'S LIBRARY

Valvasor's original contributions to the development of
physics and techniques are put forward in connection with
his fellowship at the Royal Society of London. The special
concern is put on Valvasor's library with many Robert Boyle's
books included. At the other hand Valvasor bought almost
all works of Boyle's opponent Kircher.

Valvasor's physics interests were tightly connected with
Royal Society which urgently looked for correspondent from
Valvasor's part of Europe. Valvasor also had many Carniolan
predecessors. He followed the Auersperg's library example
upon building his own book collection. Slovenes later adop-
ted Valvasor as one of their own, but did not provide the same
treatment for the erudite Count Volf Engelbert Auersperg.

Keywords: Valvasor, Robert Boyle, History of Physics,
History of Libraries.

Uvod

Po preučevanju turjaške knežje knjižnice je prav, da opišemo še Valvasorjeve knjižne zaklade kot dediče turjaškega baročnega duha. Številne knjige v Valvasorjevi knjižnici in njegove lastne raziskave so bile usmerjene v fiziko. Valvasor je v marsičem prekosil zgled deželnega glavarja Volfa Engelberta Turjaškega z nabavo številnejšega branjja v tujih jezikih iz oddaljenejših dežel.

Valvasor je svoja poglavitna fizikalna raziskovanja zapustil v skupno devetih zvezkih *Lumen naturae* in *Flos Physico-mathematicus*. Oba rokopisa sta se pozneje skupaj s satiro *Ovidij*¹ izgubila, kar pa je dejansko nepopravljiva posledica Valvasorjevega stečaja.

Galilejevi nasprotniki in dediči

Medtem ko je njegov vzornik Volf Turjaški črpal predvsem iz latinske kulture, se je Valvasor vrnil k nemškim vplivom, ki so postopoma vzplamtevali iz pepela tridesetletne vojne. Oba sta se veselila ob branju Grimmelshausnovih šaljivih Simplicissimusovih prigod; Volf jih je hranil v eni, Valvasor pa kar v dvajsetih različnih izdajah!

Valvasor je pilil svojo izobrazbo z branjem starejših peripatetičnih piscev. Med njimi je bil Sebastian Fox-Morzillo iz Seville, ki je v Louvianu na jugu Nizozemske študiral klasično filozofijo. Filip II. ga je imenoval za skrbnika svojega sina Carlosa, vendar je Fox-Morzillo utonil na poti v novo službo. Valvasor je bral prvi posmrtni ponatis Fox-Morzillove filozofije narave Aristotela in Platona, posvečen novemu delodajalcu, kralju Filipu II. Fox-Morzillo je najprej na klasičen način določil fiziko, v enajstem poglavju prve od petih knjig pa je opisal neskončnost in vakuum. Po Parmenidu naj bi Bog imel možnost ustvariti neskončnost, predvsem pa se je Fox-Morzillo skliceval na Platonovega Timaja in zavračal prazen prostor brez snovi.²

¹ Reisp, Branko. *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society*. SAZU, Ljubljana 1987, str. 8.

² Fox-Morzillo, Sebastiano. *Sebastiani Foxii Morzilli Hispanensis De naturae philosophia, seu De Platonis et Aristotelis consensione, libri V. Nunc denuo recogniti et emendati, quibus antea scatebant, sedulo repurgati*. Jaco Puteani, Paris 1560, 28r, 29r, 30v-31r.

Valvasor je zbral štiri knjige člana Galilejeve *Academia dei Lincei* Giambattista della Porta, med njimi Portovo poglavitno delo *Magia naturalis* v latinskem, nemškem in italijanskem jeziku, *Physiognomonica* pa le v italijanskem prevodu. Volf je imel skupno tri latinske izdaje obeh knjig. Jezik pisanja je bil poglavitna razlika med knjižnicama Valvasorja in Volfa Turjaškega, saj se je mlajši Valvasor bolj posvetil sodobnim jezikom.

Knjige Galilejevega kroga so bile temelj Volfove zbirke; tudi v Valvasorjevi niso umanjale, čeravno se mu je morda branje pol stoletja starih Galilejevih spisov zdelo manjvredno. Brahejeva in Keplerjeva na Nemškem tiskana dela so veliko lažje našla pot k Valvasorju kot k Volfu. Značilna je razlika v njunem odnosu do britanskih piscev: medtem ko je Volf prebiral Bacona in je njegov brat knez Janez Vajkard celo plačal prvi prevod Baconovega dela v nemščino, so Valvasorja zanimali predvsem Baconovi posnemovalci pri londonski Kraljevi družbi, ki se jim je končno še sam uradno priključil kot *fellow* konec leta 1687.

Valvasor se je zanimal za Galilejeve predhodnike, kot je bil italijanski matematik Baldi, ki je v Padovi študiral matematiko ob Galilejevem prijatelju markizu Guidu Ubaldu del Monteju. Leta 1570 ga je učitelj matematike Commandino nagovoril, da je iz stare grščine v italijanščino prevedel Herona. Prevod je objavil komaj leta 1589 z uvodno študijo zgodovine mehanike. Šele prevod je omogočil širjenje Heronovih idej o resničnosti praznega prostora do Galileja, ki si je predstavljal snov, sestavljeno iz atomov, ločenih s praznino. Valvasor je kupil drugi italijanski prevod Herona, ki ga je oskrbel drugi Commandinov učenec Alessandro Giorgio iz Urbina (1592); za nameček je nabavil še nemški prevod iz leta 1688, prirejen po Commandinovem latinskem prevodu.

Baldi je prevedel Aratusovo astronomsko pesnitev *Phaenomena*, koval pa je tudi verze o topništvu in kompasu. Leta 1573 je začel poučevati v Padovi, dve leti pozneje pa mu je Federico Commandino zaupal svojo zgodbo; le-ta je postala temelj poznejšega Commandinovega življenjepisa med opisi dvestotih matematikov, ki jih je Baldi dovršil leta 1588/89.

<i>Pisec</i>	<i>Knjige pri Volfu Engelbertu Turjaškemu</i>	<i>Valvasorjeve knjige</i>
Guidobaldo Monte	1577 – <i>Mecanicorum liber</i>	1629 (nemščina)
Galilei	1612 – <i>Le operazioni del compasso</i> ; 1655–56 – <i>Opere</i>	Pisma v Keplerjevi knjigi (1611)
Giovanni Batista Porta	1650 – <i>Magiae naturalis</i>	1612 (nemščina), 1650 (italijanščina), 1680 (latinščina)
Porta	1650, 1652 – <i>Physiognomoniae coelestis</i>	1616 (italijanščina)
Schall	1665 – <i>Historia de missionem ad Chineses</i>	Isto
Ferrante Imperato	1599 – <i>Dell'istoria naturale</i>	/
Hernández in Cesi	1651 – <i>Nova plantarum, animalium</i>	/
Francesco Redi	1670 – <i>Miscellanea curiosa medico-physica</i>	1675 in tri nedatirana dela
Tycho Brahe	/	1666 – <i>Historia coelestis</i>
Kepler	1604 – <i>Ad Vitellionem</i>	Isto
Kepler	/	1611 – <i>Dioptrica</i>
Bacon de Verulam	1638, 1665	/
Robert Boyle	/	1664–1687 (sedem knjig)
<i>Philosophical transactions</i>	/	1665–1669 (in pozneje)

Preglednica 1: Galilejeva Academia dei Lincei, Keplerjev dvor Rudolfa II. in Baconu naklonjena Royal Society v Volfovi in Valvasorjevi knjižnici.

Leta 1580 je Baldi postal dvorni matematik v Mantovi pri don Ferrantu II. Gonzagi, leta 1596 pa opat Guastalla. Leta 1601 se je vrnil v Urbino, leta 1609 pa je postal zgodovinar in življenjepisec vojvode Urbina. Obvladal je dvanajst, morda celo šestnajst jezikov.

Valvasor je nabavil Baldijevo najpomembnejše delo, objavljeno posmrtno leta 1621. Baldi je povzel ideje padovskega profesorja Alessandra Piccolominija o gibanju in težišču. V biografskem povzetku na začetku knjige je naštel dve polni strani naslovov svojih pesniških in fizikalnih knjig. Med nalogami, pripisanimi Aristotelu, je opisal vakuumsko posodo; to seveda ni bila prvotna Aristotelova naloga, saj Aristotel vakuuma ni odobral. Baldi je opisal spuščanje medsebojno povezanih ladjic po reki navzdol. K vakuumu se je znova povrnil na koncu knjige z razmišljanjem o samotežnem črpanju vode iz vodnjaka³ in vojaških napravah po Heronovem in Vitruvijevem vzoru.

³ Baldi, Bernardino. Bernardini Baldi Urbinatis quastalae abbatibus In mechanica Aristotelis problemata exercitationes: adiecta succincta narratione de autoris vita (et) scriptis. Ioann Albini, Moguntiae 1621, str. 37, 48, 54, 159-161.

Valvasorjeva nemška tehnika in arhitektura

Valvasor je imel vsa tri Dürerjeva matematična dela, natisnjena za časa mojstrovega življenja; med njimi je bil nauk o utrdbah, ki ga je Dürer leta 1527 sestavil za inženirje poznejšega cesarja Ferdinanda I. med turškimi vojnami.⁴ Valvasor je v Krškem zapustil Dürerjeve spise v *folio* formatu, v grafični zbirki pa je zbral številne Dürerjeve umetnine.⁵

Dürer je zajemal iz zakladnic Vitruvijeve *Arhitekture*. Poznal je uspehe Leonarda da Vinci-ja, katerega prvo delno izdajo *Trattato della pittura* si je Valvasor ogledal v knjižnici svojega vzornika Volfa Turjaškega.

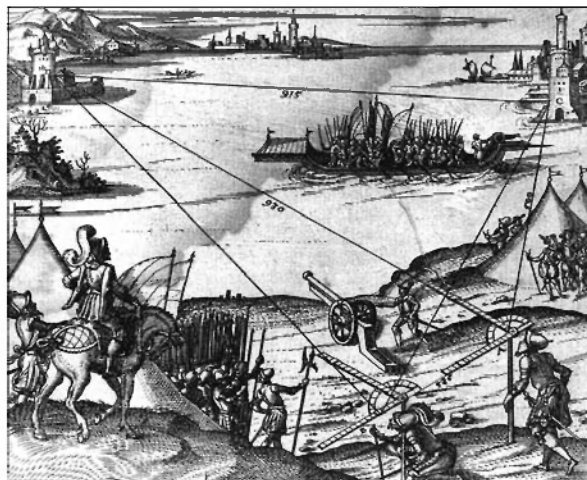
⁴ Dürer, Albrecht. *Underweysung der messung, mit dem zirchel und richtscheyt in Linien ebenen...* Stocker-Schmid, Zürich 1966, str. 201.

⁵ Radics, Peter von. Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Krainischen Sparkasse, Ljubljana 1910; Černelič Krošelj, Alenka; Žizek, Aleksander; Weigel, Igor. *Zapuščina Janeza Vajkarda barona Valvasorja na Krškem*. Valvasorjev raziskovalni center, Krško 2004, str. 23-24; Reisp, Branko. *Janez Vajkard Valvasor*. Mladinska knjiga, Ljubljana 1983, str. 104, 302.

Leta 1505 je Dürer tik pred odhodom v Nürnberg (1507) v Benetkah kupil Evklidove *Elemente za preučevanje perspektive in konstrukcij z ravnilom in šestilom*.⁶ Med študijem razmerij so ga najbolj privlačili ljudje in konji. Dürer je na koncu svoje knjige skiciral slikarske pripomočke za čim natančnejše risanje perspektive.⁷

Valvasor je kupil deset Hulsiusovih knjig, med drugim njegov mehanski instrument, podoben Galilejevim sorazmernostnim šestilom. Isto Hulsiusovo delo (1603) je imel tudi Volf Turjaški. Prodajalec matematičnih del Hulsius je bil znan po svojih zemljevidih in slovarjih; Valvasor je kupil dva slovarja, več pa so jih imeli drugi Ljubljanci. Leta 1602 je Hulsius v Nürnbergu izdal Tycho Brachovo astronomijo in prvi opisal (Galilejeva) proporcionalna šestila (1604) v knjigi, ki je Valvasor seveda ni pozabil nabaviti.

Valvasor je imel štiri Zublerjeve knjige z geodetskimi meritvami razdalj med več kot tremi točkami, okrašene s prijetnimi risbami oblakov,⁸ neviht in domačih živali. Njegova merilna naprava je v marsičem spominjala na Benamina Bramerja, katerega delo je Valvasor uporabljal pri kartografiji. Protestant Zubler je uporabljal Bürgijevo triangulacijo. Kot zlatarja so ga leta 1592 postavili za člana velikega mestnega sveta v Zürichu, deset let pozneje pa je priobčil kratek nemški opis nove geometrijske naprave skupaj s Philipom Eberhardom, ki ga je Valvasor kupil tako v nemški kot v latinski inačici. Valvasor je ob nemški kupil še štiri latinske prevode Zublerja v prvih izdajah, saj so ga kot stotnika gotovo privlačili Zublerjevi opisi vojaških meritev. Zublerjeve knjige je v latinščino prevajal züriški diakon, profesor hebrejskega in starogrškega jezika Waser, in ju posvetil »britanskemu« kralju Jakobu. Waser je pred začetek obeh prevodov iz leta 1607 vstavil nepaginirana epigrama geodetu in »horografu« Zublerju. Waser je leta

Vojaka merita primeren kot za topniško obstreljevanje trdnjave v knjigi stotnika Valvasorja (Zubler, 1607, *Novum instrumentum*, str. 13).

1586 veliko potoval po Nizozemski, Angliji, Franciji in Italiji; spoznal je Jakoba, ki je bil do dne 24. 3. 1603 »le« kralj Škotske.

Zubler se je skliceval na stare mojstre in na Agricolo,⁹ ne pa na Galilejeva nedavno izumljena šestila. Po tedanji nikakor ne slabi navadi je takoj na začetku knjige opisal in narisal svojo merilno napravo. Razdalje med kraji ali višine stolpov je skozi Zublerjevo napravo lahko določal en sam opazovalec, primeren kot za obstreljevanje trdnjave in merjenje višin hribov sta določala dva vojaka,¹⁰ trije opazovalci so se lotili zahtevnejših meritev globin. Viziranje s ploščami, naloženimi z ravnilo, pa je včasih zahtevalo celo štiri može. Zubler je znal meriti z jambora ladje na morju¹¹ ali računati najprimernejše premike vprežne živine z oblegovalnimi napravami proti sovražnemu obrambnemu jarku.

Waser je v drugo knjigo postavil grb kralja Jakoba in znova narisal Zublerjevo napravo za triangulacijo, preden se je lotil njenih posameznih uporab po Vitruvijevega vzoru. Zubler je s točnimi meritvami razdalje do ladje na morju prepričal bralca in ga zabaval z zanimivimi oblekami tedanjih mojstrov geodetov.¹² Opisal je nočno ciljanje

⁶ Dürer, n. d., str. 187, 203, 205, 207.

⁷ Dürer, n. d., nepaginirano.

⁸ Zubler, Leonhard. *Fabrica et usus instrumenti chorographici quo mira facilitate describuntur Regiones & singulae partes earum, veluti Montes, Urbes, Castella, Pagi, Propugnacula, & similia. Additae sunt, Praeter duo instrumenta homogenae, XV, Formae aneae, fabricam & usum Instrumentorum quasi in synopsi proponentes. Omnia Germanicè descripta à Leonharto Zublero, & Latio donata ac recognita, ad communem Chorographiae studiosorum usum à Casparo Waser. König, Basel 1607, str. 37, 49.*

⁹ Zubler, n. d., str. 2.

¹⁰ Zubler, n. d., str. 5, 9, 13, 22, 31, 35, 37, 41, 43.

¹¹ Zubler, n. d., str. 14, 19, 23, 47, 49, 51, 54.

¹² Zubler, n. d., str. 1, 3, 5, 7, 15, 17, 25, 31.

Naslovnica Böcklerjevega Novega teatra strojev, s katerim sta se Volf Turjaški in Valvasor ponašala v svojih knjižnicah (Böckler, n. d., 1661, naslovna stran).

z granatami;¹³ podoben postopek so uporabljali še v drugi svetovni vojni, dokler ga niso nadomestili računalniki.

Mayr je v Ljubljani jeseni 1678 ponujal dve Albrechtovi deli,¹⁴ ki ju je Valvasor morda nabavil kar pri njem. Valvasor je kupil pet Albrechtovih tehniških priročnikov, med njimi dve mehaniki z opisom Albrechtove geodetske priprave iz let 1625 in 1673. Prva izdaja je vsebovala na koncu drobne- ga zvezka dvanajst skic za viziranje z magnetom (kompasom), opremljenim z daljnogledom; teksta je bilo le za devetintrideset strani malega A5-for- mata. Pri geodetskih meritvah je uporabljal trian- gulacijo za orientacijo utrdb peterokotnih zvezda- stih oblik, pri merjenju višin stolpov in viziranju skozi okno hiše, ki ga je podrobno narisal s posebnim poudarkom na perspektivi.¹⁵

Valvasor je imel kar trinajst Böcklerjevih knjig, med njimi obe, s katerima se je ponašal nje- gov vzornik Volf Turjaški. Böckler se je v Nürn- bergu posvetil predvsem gradnjam na vodah. Štiri dele knjige *O zanimivi novi arhitekturi* je dal leta 1664 okrasiti z dvestotimi gravurami. V prvih treh delih je razložil teorijo in uporabo hidrodinamike za vodomete, brizgalke in vrtove. V četrtem delu je dodal paviljone in poglede na evropske palače, kar je Valvasorja in Volfa ob lastnih gradbenih podvi- gih še posebej zanimalo. V *Teatru novih strojev* je Böckler leta 1661 opisal mletje žita in smodnika, črpalke, hidravlične pripomočke, mehe, ražnje, urejanje voda za mline na Saškem, Agricolove pripomočke za rudarjenje in stroje za dvigovanje lorenskih voda.¹⁶

Böckler je za vrtenje mlinov priporočal silo konj in volov,¹⁷ včasih pa tudi ljudi,¹⁸ ki so v mlinu poganjali kolo kar z odzivom nog med hojo. Nari- sal je dva ražnja s pečenkama, ki ju je vroč dim s kurišča vrtel preko zobatih koles. Vsekakor dovolj domiselna ideja: morda jo je Valvasor uporabljal pri pogostitvah svojih sodelavcev na Bogenšper- ku.

Böckler je znal sestavljati tedaj priljubljene vodomete; vodo je črpal predvsem z raznovrstni- mi Arhimedovimi vijaki, ki so Valvasorju služili za vzor po poglobitvi vodnjaka na Bogenšperku. Böckler je posebno pozornost posvetil zalivanju vrtov, napajanju živine in ljudi. Za *Teater novih strojev* je napravil sto štiriinpetdeset celostranskih bakrorezov z brusilnim strojem¹⁹ vred; zadnji je prikazoval gasilno črpalko, ki jo je mojster Johann Hautsch leta 1658 postavil v Nürnbergu. Štiriin- dvajset mož je z njo črpalo vodo do 30 m visoko. Vsekakor gre za znanilko prihajajoče industrijske revolucije, pisane na kožo tako Volfu kot Valva- sorju.

Skeptična kemika Valvasor in Boyle

Valvasor je kupil šest Boylovih del, med nji- mi ženevska (1680) zbrana dela v trinajstih zvez- kih s petindvajsetimi poglavitnimi knjigami. Val- vasorjevo navdušenje nad Boylom je mogoče pri- čakovati, saj je tri Boylova dela prodajal tudi Mayr v Ljubljani leta 1678. Valvasor je bil štirinajst let mlajši od Boyla; ob svojem bivanju v Parizu ga go- tovo ni pozabil obiskati v Londonu ali Oxfordu.²⁰

V *Hidrostaticčnih paradoksih* (1670), ki jih je kupil Valvasor, je Boyle natisnil tri lepe skupi-

¹³ Zubler, Leonhard. *Nova geometrica pyrobolia...* Gessner, Zürich 1608.

¹⁴ Mayr, Joannis Baptistae. *Catalogus Librorum qui Nun- dinis Labacensibus Autumnalibus in Officina Libraria Joannis Baptistae Mayr.* Mayr, Ljubljana 1678, str. 107.

¹⁵ Albrecht, Andreas. *Andreae Albrechts Weyland Capitans und Ingenieurs zu Nürnberg Eigentliche Abriss und Be- schreibung Eines sonderbaren Nutzlich und nothwendigen Mechanischen Instrumenten, so auff ein Schreibtaffel ge- richtet welches zum Feldmessen zum Bestung aufstrecken, zum höh und Tiefen messen, zum Land und Masseabwe- gen des gleichen zu Perspectiv gar Süglich Zugebrauchen Zetzt zum Andern mal antag gebe.* Halbmayer, Nürnberg 1625, str. 3, 17, 20 (slike 1-2), 23-27.(slike 3-6), 37.(slika 11), 38 (slika 13).

¹⁶ Thorndike, Lynn. *History of Magic and Experimental Sci- ence.* 5.-8. del. Columbia University Press, New York 1958, 7: 618.

¹⁷ Böckler, Georg Andrae; Somer, Mathias van; Jungnickel, Andreas; Stier, Martin. *Schlüssel zur Mechanica, Das ist: Gründliche Beschreibung der Vier Haupt Instrumenten der Machination, als dess Hebels, Betriebs, Shrauben, Kloben...* In einem Gespräch... verfasst, und mit 137. Figuren vorgestellt... *Clavis Machinarum* Das ist Grün- dliche Beschreibung Der Bewegung-Künste.. von Andrea Jungnickeln... und an der Tag geben Durch... Martin Sti- er. Paul Fürst, Nürnberg 1703, slike 18, 22, 23, 33, 34, 37, 38, 40-42, 52, 65, 100, 107, 108, 133, 146.

¹⁸ Böckler in drugi, n. d., slike 2, 4, 7, 14, 25-31, 59, 120, 123, 126, 138, 149.

¹⁹ Böckler in drugi, n. d., slike 13, 15, 55, 56, 81, 82, 84-91, 93, 96, 98, 100, 115, 137, 146-152, 154.

²⁰ Mayr, n. d., str. 51-52; Reisp, n. d. 1987, str. 7.

ne slik o kapilarah v posodi, stiskanju tekočin in posledicah razlike tlakov; v ženevski izdaji (1680) slik ni ponatisnil. Boyleove poskuse je Valvasor ponovil na Bogenšperku ob preverjanju delovanja domnevnih sifonov pod Cerkniškim jezerom, ki jih je prijatelj Halley nato leta 1687 kazal pred londonsko Kraljevo družbo.

Po Boylevi napovedi v predhodnem nagovoru bralcu in v predgovoru (1680) so bili *Hidrostaticni paradoksi* nadaljevanje Boylevega dela *Tractatus de Aëre* (London 1672), ki so ga po Boylevi smrti prevedli v angleščino. V predgovoru je navajal *Arhimedes Promotus* Hrvata Marina Getaldića, Stevina in Galileja. Stevinova *Hidrostatika* je bila sploh Boyleva poglobljena referenca.²¹ Tlak v kapljevini je primerjal s Torricellijevim preizkušanjem vakuumu nad cevjo, polno živega srebra. S hidrostatiko in specifično gravitacijo se je Boyle ukvarjal tik pred svojo (in Valvasorjevo) smrtjo, ko je bil Valvasor v Londonu že priznan učenjak. Boyle je v predgovoru takoj na začetku omenil *Medicinam staticam* Koprčana Santoriusa, ki jo je prodajal Mayr. Razpravo je zaključil s tabelo različnih snovi, tehtanih v vodi.²² V nagovoru bralcu je zavrnil Hobbsov opis vakuumu. Zanimali so ga atomi,²³ v sklepnem poglavju pa celo Descartesova *Materia subtilis*.²⁴

Kar štiri Valvasorjeve knjižice iz Boyleve ženevske zbirke (1680) so bile posvečene vakuumskim poskusom; ob njih pa še dve drugi v ženevski izdaji iz leta 1683. Prvo in najdaljšo vakuumsko knjižico²⁵ je Boyle sestavil iz pisem nečaku Karlu

grofu Corkeju (1680); dodal jim je desetletje starejše *Hidrostaticne paradokse* z dvema ploščama slik, postavljenima med dve plošči skic vakuumskih naprav. To je bila ena redkih ilustriranih knjižic v Boylevih ženevskih zbranih delih, iz katerih se je Valvasor učil novih pogledov na skrivnosti znanosti. Boyle je začel s Torricellijevimi in Guerickovimi dosežki, vendar je z veččo Hookovo pomočjo urno napredoval in zaključil triinštirideset poskusov dne 20. 12. 1659.²⁶ Valvasor je Guerickove poskuse poznal tudi iz prve roke kneza Janeza Vajkarda Turjaškega, ki je v Regensburgu pomagal Guericku.

Drugo vakuumsko knjižico²⁷ je Boyle prav tako vključil v Valvasorjev ženevski ponatis (1680). Blaisa Pascala je imenoval *Monsieur Paschal*, po Gassendijevih podatkih. Boyle je cenil Pascalove poskuse;²⁸ zato toliko bolj preseneča, da Valvasor ni kupil Pascalovih del, ki jih je med drugim nabavil baron Erberg. Valvasor je prispel v Francijo pet let po Pascalovi smrti,²⁹ ko je bil sloves prezgodaj preminulega genija v zenitu.

Tretjo vakuumsko knjižico je Boyle posvetil zgodnjim poskusom z *Machina Boyleana*. Skliceval se je na svoje *Nove vakuumске poskuse*, na Mersennovo raziskovanje stisljivosti in na raziskave florentinskih akademikov. Boylevim poskusom je prisostvoval pastor dr. John Wallis in s svojim ugledom dal rezultatom dodatno težo, kot so velevale tedanje navade.

Boyle je opisal zmrzovanje pare z nižanjem temperature ob stiskanju pod težo stolpa živega srebra, pri čemer se je znova skliceval na Mersennova dognanja. V kritiki Hobbssa je navajal svo-

²¹ Boyle, Robert. *Roberti Boyle, nobilissimi Angli, et Societatis Regiae dignissimi Socii, Opera Varia: quorum posthac extat catalogus: Cum indicibus necessariis, multisque figuris aeneis*. Samuel de Tournes, Genevae, 1680, str. 31, 39, 41, 66, 69.

²² Mayr, n. d., str. 60; Boyle, Robert. *Medicina hydrostatica sive hydrostatica materiae medica applicata: ubi ostenditur variorum corporum a medicis in remedia adhibitorum pondere in aqua, quatenus eorum genuina sint, quatenus vero adulterata*. Accessit praevia methodus hydrostatica explorandi mineras. Geneva 1694, str. 15, 66-69.

²³ Boyle, Robert. *Tentamina quedam physiologica diversis temporibus & occasionibus conscripta cum historia fluiditatis et firmitatis*. Accessit de novo tractatus de absoluta quiete in corporibus. Geneva 1680, 1: 13.

²⁴ Boyle, Robert. *De absoluta quiete in corporibus*. Geneva 1680, 3: 5.

²⁵ Boyle, Robert. *Nova experimenta physico-mechanica de vi aëris elastica et ejusdem effectis, facta maximam partem in Nova Machina pneumatica*. Geneva 1680.

²⁶ Boyle, Robert. *Nova experimenta physico*. Geneva 1680, str. 2-3, 154.

²⁷ Boyle, Robert. *Defensio doctrinae de elatere et gravitatione aeris, propositae ab honoratissimo Roberto Boyle in novis ipsius physico-mechanicis experimentis adversus objectionis Francisci Lini ubi etiam objectoris funicularis hypothesis examinatur, eaque occasione quaedam experimenta adduntur*. Geneva 1680.

²⁸ Boyle, Robert. *Nova experimenta physico*. Geneva 1680, str. 13; Boyle, Robert. *Defensio doctrinae* 1680, 10; Boyle, Robert. *The Works of Robert Boyle* (Hunter, Michael; Davis, Edward B., ur.). Pickering & Chatto, London 1999, 3: 26, 33.

²⁹ Reisp, n. d. 1983, 84.

je starejše poskuse v barometru na živo srebro.³⁰ Hobbsa je zavrnil z Guerickovimi in Torricellijevimi poskusi. Zaključno poglavje je posvetil shranjevanju živil v vakuumu, kar je Valvasorja gotovo še posebej navdušilo. Boyle je namreč junija 1670 v vakuum shranil pinto francoskega vina, ki ga je julija 1671 vzel na prosto in ob veselem omizju ugotavljal, da je ohranilo čistost in barvo. Valvasor in njegovi najstniški sinovi na Bogenšperku niso popili veliko vina kljub skrbi Valvasorjeve prve žene;³¹ vseeno pa se je morala Boylova ideja o shranjevanju vina globoko dotakniti Valvasorjeve ob posavskih vinogradih razvajene duše.

Boyle je priobčil dovolj krute poskuse z racami v izpraznjeni vakuumski posodi.³² Leta 1682 je v Ženevi objavil nadaljevanje *Nova experimenta physico-mechanica continuatio secunda* z nadtlakom stisnjenega segretega zraka in živalmi. Pri raziskavah nadtlaka je obrnil postopek črpanja vakuuma, kar je omogočilo razvoj parnega stroja. S pomočjo izumitelja Denisa Papina je eksperimentiral od 11. 6. 1676 do 5. 9. 1677 in svoje dosežke ilustriral s šestimi ploščami, polnimi slik, na koncu knjige.

Valvasor je kupil prve letnike amsterdamskih izdaj *Philosophical Transactions* (*Acta Philosophica*), ki jih je prodajal tudi Mayr v Ljubljani.³³ Prebiranje Boylovih objav je Valvasorja spodbudilo k pisanju tajniku londonske Kraljeve družbe z željo po lastnih objavah v *Philosophical Transactions*. Za nameček je kupil še Boylovo razpravo o luminiscenci *Noctiluca* (1682), ki mu je bila posebno blizu, saj so prvi raziskovalci luminiscence izšli docela iz alkimističnih tradicij. Boyle je najprej opisal Balduinov hermetični fosfor, nato pa še delo Nemca Daniela Kraffa. Svetlikanje je opazoval v vakuumu in opisal izdelavo luminiforja *Noctiluca*

po tedanjih alkimističnih postopkih.³⁴ Obravnaval je luminiscenco na zraku in celo v ledu; razpravo, napisano v obliki pisem o poskusih, je končal s kemijskimi paradoksi kot odgovor na Kircherjeve (1646) trditve o luminiscenci.

V *Poskusih in razmišljanjih o barvah* se je Boyle skliceval predvsem na Gassendija. S svojimi pojmovanji beline in črnega je utemeljil teoriji barv Isaaca Barowa in Newtona. Citiral je Kircherjev opis luminiscence,³⁵ ki sta ga uporabljala tako Volf kot Valvasor. Prokurator jezuitov Monardes, znan po prvem opisu tobaka, je Kircherju poslal raztopljen luminiscenčni *Lignum nephriticum* iz Mehike, tako da je lahko novosti posredoval samemu cesarju.

Boyle se je glede barv kovin skliceval na Glauberja, ki ga je Valvasor tako močno čislal, da je zbral kar sedemindvajset njegovih knjig. Delo je zaključil z opisom luminiscence bolonjskega kamna in predvsem dragih kamnov.³⁶

Leta 1688 je izšel ženevski ponatis Boylove teorije delcev,³⁷ ki je zgladila pot Newtonu. Boyle je razpravljal o »posameznih delcih, imenovanih atomi«. Zanimal se je za Cardana in za mnenje luteranca Daniela Sennerta iz Wroclawa, zdravnika in profesorja medicine v Wittenbergu. Volf je nabavil kar dve Sennertovi knjigi, Mayr pa je leta 1678 ponujal Barnerijevo knjigo o Sennertovi »sistematični medicini«.³⁸

Po stopetih straneh teorije snovi, sestavljene iz delcev, se je Boyle na zadnjih dvainštiridesetih straneh lotil desetih poskusov. V šestem je upo-

³⁰ Boyle, Robert. *Tractatus, in quibus continentur suspiciones de latentibus quibusdam qualitibus aeris, una cum appendice de magnetibus coelestibus, nonnullisque argumentis aliis, animadversiones in D. Hobbesii problemata de vacuo, et dissertatio de causa attractionis per suctionem*. Samuel de Tournes, Coloniae Allobrogum 1680.

³¹ Godec, Ivan. *Valvasor in Slovenci danes*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1996, str. 54.

³² Boyle, Robert. *Nova experimenta pneumatica de respirationem spectantia*. *Philosophical Transactions*, 12. 9. 1670. Ponatis: Tournes, Geneva 1696, 6: 215-216.

³³ Mayr, n. d., str. 84.

³⁴ Boyle, Robert. *Die luftige Noctiluca aëria...* Tournes, Geneva 1693, str. 4, 5, 33; Boyle, Robert. *The Works of Robert Boyle* (ur. Hunter, Michael in Davis, Edward B.). Pickering & Chatto, London, 2000, str. 269, 270-271, 281, 291, 295, 303.

³⁵ Kircher, Athanasius... *Ars Magna Lucis et Umbrae, In decem Libros digesta Quibus Admirandae Lucis et Umbrae in mundo, atque adeò universa natura, vires effectusq. uti nova, ita varia nouorum reconditorumq. speciminum exhibitio, ad varios mortalium usus, panduntur*. Hermann Scheus, Roma 1646.

³⁶ Boyle, Robert. *The Works of Robert Boyle* (Hunter, Michael; Davis, Edward B., ur.). Pickering & Chatto, London, 2000, str. 269.

³⁷ Boyle, Robert. *Origo formarum et qualitatum juxta philosophiam corpuscularem Considerationibus & Experimentis Illustrata*. Geneva 1688.

³⁸ Mayr, n. d., str. 50.

rabil Glauberjevo sol, v devetem pa se je skliceval na Helmontov in Paracelzov *Alkahest*,³⁹ ki je bil v marsičem temelj Boylovih razmišljanj.⁴⁰ Kunckel je pozneje spravljal *Alkahest* na tanek led z ugotovitvijo, da ni posode, v katero bi ga lahko shranili; prav podobno se danes godi fuzijskemu reaktorju, ki ga ni mogoče obdržati v posodi. O *Alkahestu* je razpravljala tudi Becher; Valvasor je nabavil ducat njegovih knjig, Volf pa le tri.⁴¹

Boyle se je skliceval na Gassendija; zanimal se je za podzemne tokove ter za Sennertova in Lemniusova dela o *mandragori*.⁴² V zadnjem delu knjižnice je obravnaval nove poskuse z ognjem. V Valvasorjevi ženevski izdaji⁴³ je opisal podzemlje in kras na Ogrskem z našimi kraji vred. Uporabljal je Agricolove dosežke, o katerih je Valvasor bral v svojih štirih nemških izdajah Agricole.

Valvasor je nabavil Boylevega *Skeptičnega kemika* posebej in v zbranih delih. Naslov knjige je postal vodnik novega poglobljanja razlik med znanstveno kemijo in alkimijo. Osnovni Boylev vir je bil Helmontov *De magnetica*, omenjal pa je tudi Lulla in Paracelza. Dvomil je v hipoteze tako kot pozneje Newton, ki je Boylu očital javno razgaljanje alkimističnih skrivnosti. Boyle je bral Joannes Walchovega (Grasshoff) alkimističnega *Kleine Baur*, ki si ga je Valvasor lahko ogledal v Volfovi knjižnici.

Naslovna stran Cabeove knjige o magnetih (1629), ki jo je hranil Valvasor (Fotografirano z dovoljenjem Zbirke za zgodovino znanosti univerze v Oklahomi).

Valvasorjev magnetizem

Boyle je v teoriji magnetizma in elektrike⁴⁴ opisal petnajst lastnih poskusov, ne da bi citiral druge pisce razen jezuita Cabea, Digbyja, Descartesa in predvsem Gilberta, ki ga je kot Britanec imenoval *nostra*. Sprejel je Kircherjeva razmišljanja o hitrosti širjenja svetlobe ognja; elektrika se mu je zdela važnejša od magnetizma v nasprotju z dve generaciji starejšim Gilbertom.

Valvasor je kupil Cabeove *Magnete*, posvečene francoskemu kralju Ludviku XIII. Cabeo je ločil štiri knjige: privlak, smer, vplive na smer in vzroke za privlak. Molče je enačil magnetno in električno silo, ki ju je v enem poglavju celo pri-

³⁹ Boyle, n. d., nepaginiran nagovor bralcu, 7, 81, 122, 140.

⁴⁰ Boyle, Robert. *Opera Varia*...5. *Chymista scepticus*...Tournes, Genevae 1680, str. 39, 65, 69, 78, 115, 119, 123, 139, 133, 139, 145.

⁴¹ Becher, Johann Joachim. *Experimentum Chymicum novum*... Mauric Georg Wiedmann, Francoforti 1680.

⁴² Boyle, Robert. *Exercitatio de Mira Subtilitate Effluviurum* (*Exercitationes de Atmosphaeris corporum consistentium; Déque Mira Subtilitate, Determinata Natura, et Insigni Vi Effluviurum. Subjunctis Experimentis Novis, Ostendentibus, Posse Partes Ignis & Flammae reddi Stabiles Ponderabilesque. Una cum Detecta Penetrabilitate Vitri a Ponderabilibus Partibus Flammae*). Geneva 1680, 2: 1, 34, 37.

⁴³ Boyle, Robert. *Introductio ad historiam qualitatum particularium. Cui subnectuntur Tractatus de cosmicis rerum qualitibus, cosmicis suspicionibus, temperie subterraneorum regionum, temperie submarinarum regionum, fundo maris*. Geneva 1680.

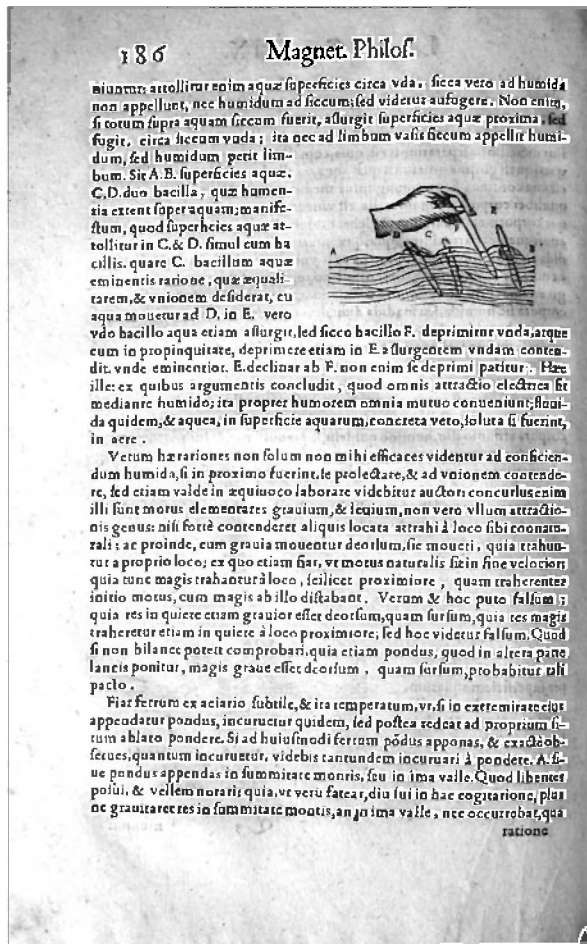
⁴⁴ Boyle, Robert. *Experimenta nec nob observationes circa variarum particularium qualitatum originem, sive productionem mechanicam quibus accesserunt tractatus quo imperfecta chymistarum doctrina de qualitibus detegitur, & quaedam hypothesin de alcali & acido animadversiones. Experimenta et notae circa magnetismi productionem mechanicam*. Geneva 1694.

merjal. Nasprotoval je Gilbertovemu opisu velikega magneta Zemlje in zavračal simpatijo ali antipatijo kot vzroka za magnetno silo. Odklanjal je Galilejevo in Gilbertovo gibanje Zemlje, magnetne pojave pa je pripisoval premikom gmot zraka, ki ga elektrika najprej izrine, nato pa se zrak vrne na prvotno mesto in s seboj povleče lahke delce. Tako Boyle kot Galilejevi dediči pri florentinski akademiji *Del Cimento* so preizkušali vakuum, da bi potrdili ali ovrgli Cabeove domneve. Cabeo je uporabljal nihalo, ki je bilo tedaj še dokaj nov eksperimentalni pripomoček; dognal je, da naelektrena telesa privlačijo drug drugega, pa tudi nenaelektreno okolico. Iskal je globlje vzroke električnega privlaka, ki naj bi vplival na vsa telesa. V drugi knjigi je zavrnil Gilbertovo mnenje o spremembi električnega privlaka v vlagi in posebno v vodi; privlak med magnetnima palicama v vodi je posebej skiciral.

Pozneje je Cabeo skupaj z meščani Ferrare nasprotoval hidravličnim idejam Galilejevega učenca Benedetta Castellija pri urejevanju reke Reno, ki jih je podpiral papež Urban VIII. Kompas je uporabljal tudi za pravilno namestitev sončnih ur. Odklone kompasa od severne smeri je narisal na prijeten zemljevid z zajetno *Terra Australis incognita*, ki je pred Cookovimi odkritji obsegala tako Antarktiko kot Avstralijo, Novo Zelandijo in tihomorske otoke v enem samem kosu celine. Med znanstveniki iz Galilejevega kroga je zaupal predvsem Porti, zanimal pa se je tudi za Keplerjev opis vesolja. Kot jezuit je rad mešal znanost z vero. Vakuuma ni priznaval, saj naj bi motil lokalno gibanje.⁴⁵

Valvasor je nadaljevanje jezuitskega Cabeovega raziskovanja magnetizma prebral pri Kircherju; hranil je domala vsa Kircherjeva dela. Jezuit Kircher je o magnetih prvič pisal že leta 1631. Volf Turjaški je imel zgodnjo izdajo Kircherjevega *Magnes* (1641), posvečeno Ferdinandu III., ki jo je 7. 3. 1643 Huygens poslal Descartesu z dovolj zlobnim, a vendarle pohvalnim komentarjem.

⁴⁵ Cabeo, Nicolaus. *Philosophia magnetica in qua magnetis natura penitus explicatur, et omnium quae hoc lapide cernuntur cause proprie afferuntur* : nova etiam pyxis constructitur, qua propriam poli elevationem, cum suo meridiano, ubique demonstrat. Franciscus Sucijs, Ferrara 1629, str. 28, 59, 72, 93, 108, 178, 181-188, 217, 220, 334, 341.

Cabeovo preizkušanje delovanja magneta pod vodo v Valvasorjevi zbirki (Cabeo, n. d., str. 186) (Fotografirano z dovoljenjem Zbirke za zgodovino znanosti univerze v Oklahomi).

Valvasor je nabavil zadnjo razširjeno izdajo;⁴⁶ leta je bila ob Ferdinandu III. posvečena tudi njegovemu prestolonasledniku, pravkar okronanemu kralju Ferdinandu IV., za katerega je skrbel vzgojitelj Janez Vajkard Turjaški. Dne 1. 1. 1654 je Kircher napisal dobre tri strani hvalnic kralju Ferdinandu IV. in privlačne lastnosti magneta udvorljivo primerjal s privlačnostjo kraljeve osebe. Po posvetilih in nagovoru bralca je naštel skoraj dve strani raziskovalcev, katerih dela je uporabil. Razporedil jih je po lastnih in ne po družinskih imenih; ni omenil Agricole, Ulisesa Aldrovandija pa je pomotoma naštel tako po imenu kot po priimku. Poldrugo stoletje pred našim Gruberjem je razmišljal o vplivu vulkanov na magnetno iglo. Magnet je uporabljal za dvigovanje velikih uteži; navdušil je Valvasorja, ki je nabavil izredno mo-

⁴⁶ Kircher, Athanasius. *Magnes sive de Arte Magnetica libri tres*. Masotti, Roma 1654.

Cabeovi poskusi z lomljenjem magneta v Valvasorjevi zbirki (Cabeo, n. d., str. 81) (Fotografirano z dovoljenjem Zbirke za zgodovino znanosti univerze v Oklahomi).

čan magnet, s katerim je lahko vzdignil maso železa, dvainštiridesetkrat večjo od mase magneta.⁴⁷ Ni zapisal mase magneta in tudi ne kraja, kjer je magnet kupil; po smrti je močni magnet zapustil v svoji hiši v Krškem.

Kircher je v knjigi iz Valvasorjeve zbirke prvi uporabil termin »elektromagnetizem«; tabeliral je deklinacije posameznih krajev tako kot pred njim Cabeo. Priporočal je opazovanje magnetnih variacij kompasa za orientacijo pri plovbi po vseh morjih. Napovedal je celo »telegrafske« komunikacije na razdaljah več kilometrov, ki so se uresničile komaj dve stoletji pozneje.

V prvi knjigi o magnetih je Kircher opisal njihove vrste in nenavadnosti, v drugi pa se je lotil

⁴⁷ Radics, n. d.; Černelič Krošelj, Žižek, Weigel, n. d.; Valvasor, Janez Vajkard. Slava Vojvodine Kranjske. Mladinska knjiga, Ljubljana 1977, str. 256.

statike s posebnim poglavjem o magnetnem astrolabu in magnetni astronomiji. Zanimalo ga je delovanje magneta v vakuumu. Vakuumsko napravo je lepo ilustriral in pokazal, kako razredčeni zrak vleče vodo iz posode navzgor po cevi. Voda se potem izliva po obodu posode na tla ali pa celo nazaj v posodo kot stalno gibalno *perpetuum mobile*, ki se je pozneje pokazalo za iluzijo. Vodomete iz tretje knjige je imenoval »hidravlične stroje«.

Podobna večna gibala si je Kircher zamislil še z astrolabom in vetrovi za pogon vetrnic. Sedem krogel je postavil drugo na drugo v magnetni stroj za prikaz astronomskih pojavov. Dodal je magnetno uro in znamenito lepo golobico, ki je letala po zraku.⁴⁸ Uporabo vsakega nenavadnega stroja je opisal v ločenem poglavju. Magnetno magijo kot četrti del druge knjige je zaključil z magnetnim tajnopisnim strojem, v katerem je vrtel pet figuric v okroglih posodah. V tretji knjigi je opisal magnetizem Zemlje, zvezd, Sonca in planetov, uporabo magnetov v medicini, magnetno silo, magnetno glasbo petja in ples nesrečnih žrtev po piku tarantele; končno je magnetizem primerjal še z ljubezensko silo.⁴⁹

Severnjaški mojstri znanosti pri Valvasorju

Gemma Frisiusov sin Cornelius Gemma je postal profesor medicine in astronomije v Louvainu (Leuven); po slavi je skoraj dosegel očeta, katerega dve knjigi je kupil Volf. Valvasor je kupil Corneliusovo delo iz leta 1569, ki se mu zaradi izjemnega prepletanja astronomije, matematike in fizike z astrologijo gotovo ni zdelo zastarelo. Cornelius ga je posvetil Filipu II., sinu pokojnega cesarja Karla V. Privilegij za knjigo je podpisal cesar Maksimilijan II., pri katerem je podporo gotovo užival že piščev oče.⁵⁰ Cornelius je razložil Kopernikov nauk po Reinholdu, Rheticusu in učencu svojega očeta Johannu Stadiusu; pri tem

⁴⁸ Columba architae magnetica arte exhibita (Kircher, n. d. 1654, str. 264).

⁴⁹ Kircher, n. d. 1654, str. 137, 190, 252, 253, 257, 260, 290, 312, 351, 376, 467, 486, 490, 533, 568, 586-598, 605.

⁵⁰ Gemma, Cornelius. Cornelii Gemmae Lovaniensis medicinae professoris, De arte cyclognomica, tomi III. Doctrinam ordinum universam, una que philosophiam Hippocratis, Platonis, Galeni & Aristotelis in unius communissimae, ac circularis methodi speciem referentes... Christophor Plantini, Antwerpiae 1569, 3: 413.

se ni zavedal, da je Reinhold sprejel Kopernikove ideje zgolj kot uporaben model za računanje gibanja nebesnih teles, ne da bi Koperniku zares verjel. Cornelius je zapisal verze pod Kopernikov sončni sistem in razpravljal o ekscentričnosti orbit.⁵¹ Tedaj je bilo še vedno možno pisati o »katoliškem« Kopernikovem sistemu; tako je Cornelius katoliško naravnost svojega nauka posebej poudaril v naslovih vseh treh zvezkov knjige. Po Galilejevem procesu so se časi spremenili, čeravno se Valvasor kaže kot skriti kopernikanec.

Za ponazoritev svojih idej je Cornelius Gemma izpostavljaj del svojega očeta in njegovo aritmetično pravilo napake *Regula falsi*. Spustil se je celo k Nuñezovi arhitekturi in citiral primere iz medicine, prava in uporabne teologije. Knjigo je popestril s številnimi diagrami in vedno znova mešal naravoslovje z Mojzesovimi in drugimi duhovnostmi, denimo ob projekciji žarkov Sonca skozi odprtino stolpa na zid. Žarke je skiciral podobno *kameri obscuri*,⁵² kar je moralo biti Valvasorju zelo blizu. Cornelius Gemma je slovel kot raziskovalec kometov iz let 1575 in 1577, sodeloval pa je tudi pri izdajanju del svojega očeta.

Kalvinec Rudolf Goclenius starejši je bil med najljubšimi Valvasorjevimi pisci. Valvasor je zbral kar osem njegovih del in dve knjigi njegovega sina enakega imena. Goclenius starejši je študiral v Erfurtu, Marburgu in Wittenbergu do leta 1571. Postal je direktor gimnazije v domačem Korbachu in pozneje v Kasslu. Grof Wilhelm IV. Hessen-Kassel, tudi sam priznan astronom, ga leta 1581 ni hotel namestiti nazaj v Korbach; dovolil pa mu je katedro filozofije, logike, metafizike in etike na Philippsovi univerzi v Marburgu. Goclenius je postal svetovalec grofa Wilhelma in njegovega sina Moritza, ki ga je leta 1618 poslal na sinodo v Dordrecht kot predstavnika Hessna na predvečer tridesetletne vojne.

Griendel se je leta 1650 vpisal na univerzo Ingolstadt skupaj s svojim bratom. Na željo staršev je leta 1655 postal kapucin in zaporedoma živel v Salzburgu, Münchnu, Kitzingnu in Würzburgu. Leta 1670 je iz reda izstopil, se iz Regensburga preselil v Nürnberg in začel trgovati z optičnimi napravami. Leta 1677 je postal inženir volilnega

kneza v Dresdnu, leta 1684 pa dunajski cesarski inženir. Ob začetku vojne s Turki je leta 1683 izboljšal obrambo obleganega Dunaja s celovitim opisom vojaških ved v dveh zvezkih, ki ju je nabavil Valvasor. Sodeloval je z novim cesarjevim zapuščnikom princem Evgenom in utemeljil Zahnova raziskovanja.

Valvasor je kupil dve enaki izdaji Griendlove *Mikrografije*, prvi nemški knjigi, posvečeni izključno mikroskopiji na štiriinšestdesetih straneh s štiriintridesetimi slikami v osmerki. Izboljšal je Hookov⁵³ ali Leeuwenhoeckov mikroskop, da si je predmete lahko ogledoval pri večjih razdaljah in zato veliko večje. Medtem ko so pred njim mikroskop imeli za malo več kot optično igračo, je Griendel analiziral povečane slike objektov, še posebej živali; iz skic je dobil praktične zaključke.⁵⁴ Objektiv je sestavil iz dveh leč; žal ga še sto let niso posnemali in so za objektiv uporabljali eno samo. Med Valvasorjevo zapuščino v Krškem najdemo sicer le teleskope, vendar je ob prebiranju Griendla gotovo gledal tudi skozi mikroskop.

Griendel je *Mikrografijo* posvetil cesarju Leopoldu I. kmalu po odstititvi njegovega prvega ministra, Volfovega brata kneza Turjaškega. Najprej je opisal in skiciral mikroskop, nato pa je dodal še žarke geometrijske optike. Razmišljal je o osem milijonskih povečavah, kar je bila za tiste čase nepojmljivo visoka številka in so jo dosegli komaj z elektronskimi mikroskopi tri stoletja pozneje. Objavil je veliko sliko mravlje z mladičem v jajčecu, posebno poglavje pa je posvetil njemu očesu. Opisal je povečane rastline in tkanine. Posebno podrobno je preučil presek človeškega lasu, nato pa se je lotil semen in končno še drobcev smodnika. Za pomoč se je posebej zahvalil svojemu učencu menihu Johannesu Zahnu⁵⁵ na zadnji strani knjige; leta 1708 so ljubljanski jezuiti katalogizirali Zahново delo *O umetnih očeh*. Zahn je postal profesor matematike na univerzi Würzburg, kanonik in med letoma 1685 – 1707

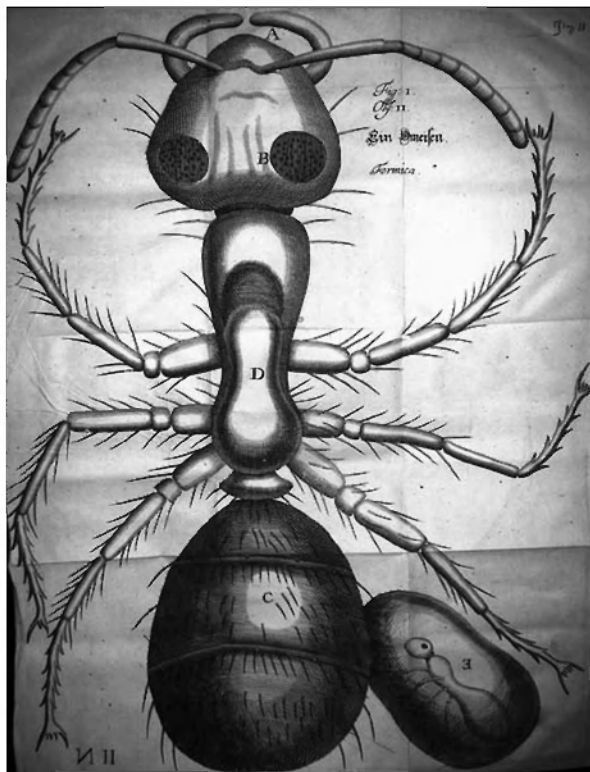
⁵³ Griendel, Johann Franz. *Micrographia nova: sive Nova & curiosa variorum munitorum corporum singularis cujusdam & noviter ab Autore inventi microscopii ope Adauctorum & Miranda magnitudine representatorum descriptio...* Johann Zieger, Nürnberg 1687, str. 4.

⁵⁴ Martin, Hubert de. *Johann Franz Griendel von Ach, ein Mikroskopiker der Barokzeit. Mikroskopie. 1971, 27. str. 193-208. Tu str. 198, 203, 205, 207.*

⁵⁵ Griendel, n. d., str. 4, 6, 23, 35, 43, 50, 54, 61-62, 64.

⁵¹ Gemma, n. d., 1: 51, 121-122.

⁵² Gemma, n. d., 2: 81, 89, 3: 84, 100-101.

Griendlova risba pod mikroskopom povečane mravlje v Valvasorjevi zbirki (Griendel, n. d., stran 84).

opat praemontanskih menihov. Uporabljal je tako konkavne kot konveksne leče v kameri teleskopa z zrcali.

Valvasor je nabavil Voigtovo *Zapravljanje časa s fiziko* (1670) v drugi izdaji (1686). Poučna knjižica z dvesto odgovori na zanimiva fizikalna in biološka vprašanja je bila pisana na kožo prav Valvasorjevi vrsti plemstva. Voigt je pred začetek prvega dela vstavil pesem o Cardanu in Kircherju. Predgovor knjige je posvetil wittenberškemu profesorju medicine luterancu Danielu Sennertu, katerega knjigi je Valvasor prebiral v zbirki svojega vzornika Volfa.

Voigt je prvo od skupno dvestotih vprašanj posvetil barvam; posebej ga je zanimala črna, seveda pa še ni poznal dve leti pozneje prvič objavljene Newtonove teorije barv. Glede bele barve se je skliceval na Lemniusovo mnenje. Opisal je motnje optičnega živca zaradi alkoholnih pijač in fermentacijo kot vzrok pijanosti.⁵⁶

⁵⁶ Voigt, Gottfried. *Physikalischer Zeit-Vertreiber, darinne zwey hundert auserlesene, lustige, anmuhtige Fragen aus dem buch der Natur beantwortet, auch allerhand neue und rare Curiositäten angeführet, die Ursachen vieler Dinge*

Voigt je naštel Kopernikovo, Tycho Brahejevo, Lansbergovo, Keplerjevo in druga mnenja o razmerju med premerom Zemlje in njeno oddaljenostjo od Sonca; seveda je citiral tudi cerkvene veljake in meritve obsega Zemlje portugalskih pomorščakov. Razmišljal je o podzemnih ladjah, gozdovih in ribah po opisih jezuita Juana Eusebija Nieremberga, katerega dve knjigi je imel Volf.

Voigt je občutek toplote kovinskega zidu pojasnjeval z njegovimi atomi. Pri razlagi odmeva se je skliceval na Kircherja. Odmev je še posebno zanimal Valvasorja, ki je leta 1684 na kostelsko-poljanski meji ob izviru ponikalnice Bilpe preučeval odmev pasjega laježa od stene, poslikane s človeškim obrazom. Bakrorezec je ovekovetil lajajočega psa v poljanskem gospostvu, jezdeca Valvasorja s spremljevalcem pod širokokrajnimi klobuki pa na kostelski strani.⁵⁷

Glede Dionizijeve piščali je Voigt upošteval mnenje Valvasorjevega sodelavca Erasmusa Franciscija. Najmanjše živali je primerjal kar z atomi in navajal Aldrovandijeve ocene. Po prvi določitvi velikosti atoma Johanna Chrysostomusa Magnija (1646) je trdil, da je v zrnu kadila kafe milijonkrat več atomov, kot jih preštejemo danes. Kljub Boylovim in Guerickejevim poskusom je zanikal obstoj vakuuma. Razmišljal je o »kamnitem dežju«, za katerega so šele poldrugo stoletje pozneje dokazali, da v obliki meteorjev pada k nam iz vesolja.

Voigt je o letelih ribah in kačah navajal pričevanja iz Amerike, o dihanju pa raziskave Aristotela, Keckermanna in Marcusa Marcija. Volf Turjaški in Žiga Zois sta imela Keckermanove knjige, Volf pa je nabavil tudi Marcijevo *Idearum opreratricum Idea*.

Voigt je napačno domneval, da je kopnega več kot morja. Seveda ga je zanimal tudi vir mehurčkov v pivu, ki ostaja predmet raziskav ljubiteljev dobre kapljice celo dandanes. V drugih stotih vprašanjih je najprej pojasnjeval, zakaj se vetrnice pri enakem vetru vrtijo hitreje ob deževnem vre-

erklähret, die Wahrheit befestiget, und die Irrthümer widerleget werden, allen Liebhabern der natürlichen Weisheit zu Nutz und gefallen hrsg. nebst einem dreyfachen vollständiger Register. Wiesbaden, Braunschweig 1980, str. 5-7, 12-13, 16, 18, 19, 23-24, 76.

⁵⁷ Reisp, n. d. 1983, str. 145-146; Valvasor, n. d., str. 235, 278.

menu in pravilno ugotavljal, da je tedaj zrak gostejši. Seveda ugotovitve še ni pojasnil z zračnim tlakom, kot to počnemo danes. Preučeval je strel pod kotom in navpični met ob mnenjih Cardana, Bartholina in drugih piscev iz Volfove in Valvasorjeve knjižnice. Napovedal je pretvorbo plinov v vodo in iz nje, ki so jo pojasnili šele stoletje pozneje. Po Kircherju je povzel vprašanje plesa žrtev po piku tarantele; zanimala so ga Aristotelova in druga mnenja o številu otrok, ki jih lahko rodi ženska. Razmišljal je o daljnogledih in zrcalih za nočno opazovanje. Kot avtoriteto v astronomiji je navajal jezuita Ricciolija. Mavrico je pojasnil celo v svetlobi Lune, ni pa se znal izogniti skratom in podobnim nadnaravnim pojavom;⁵⁸ konec koncev tudi sam Valvasor ni dvomil v čarovnice.

Voigt je upošteval pisce iz Volfove knjižnice: Cluisiusa, Ferranta Imperata in njegovega sina Franciscusa. Pri opisu snega je zagovarjal Cardano in Plinijevo mnenje, predvsem pa Bartholinovo na Danskem spisano razpravo o nastajanju ter zdravilnih učinkih snega. Uporabil je Strabovo poročilo o snegu na Kavkazu, opis Anglije Kenelma Digbyja, katerega tri knjige je imel Valvasor, in Varenijevo geografijo, ki jo je uporabljal Volf. Vir barv je povzel po Cabeu, Digbyju, Kircherju, Aristotelu in Keplerjevi *Ad Vitellionium*, ki jih je Valvasor s pridom bral v svoji knjižnici. Drobnoknjigo je zaključil z opisom beline snega po Nierembergovem *Naravoslovju*.

Voigt je ob snegu pojasnil še barvo neba, vode in soli. Za zaključek je prihranil Descartesova in Keplerjeva razmišljanja o šesterokotnih snežinkah. Po Kircherju je povzemal mnenje o beli podvodni svetlobi; v predzadnjem med dvestotimi vprašanji je napovedal izdelovanje papirja iz kamna,⁵⁹ ki bi Valvasorjevo grafično podjetje gotovo rešilo gmotnih skrbi. S poljudno fiziko je nadaljeval Schwenterjevo delo, ki je prav tako zabavalo Volfa in Valvasorja; za razliko od Schwenterja ni objavil slik, ki bi zvedavim učenjakom popestrile branje.

⁵⁸ Voigt, n. d., str. V-VII, 27-32, 35, 38, 45, 46, 48, 94, 57-61, 64, 83, 97, 106-107, 124, 126-127, 133, 135-136, 139.

⁵⁹ Voigt, n. d., str. 148-149.

Zaključek

Valvasor je šolanje končal brez višjih študijev na univerzi in se je raje odpravil na mladostna popotovanja po svetu. Okornostim svojega neizpiljenega latinskega pisanja se je izognil z nemško pisano *Slavo*. Da bi dojeli veličino njegovega znanja, smo morali pokukati v njegovo knjižnico. In res: prav tam so viri njegovega znanja. Valvasor je bil pomemben fizik, čeravno mu pregovorna skopost rojakov kmalu po srečanju z Abrahamom ni dovolila nadaljnjih raziskovalnih zamahov in objav. Z novimi tehnološkimi postopki je celo nekaj zaslužil, vendar še zdaleč ne dovolj, da bi se obvaroval žalostnega stečaja po izidu *Slave*, ki ga je v domovini proslavila šele po smrti.

Viri in okrajšave

T – Knjige deželnega glavarja grofa Volfa Engelberta Turjačana, našteje v katalogu iz leta 1668 po dopolnjenem prepisu iz leta 1762 (Dunaj, Minoritenplatz 1, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dep. Fürstlich Auersperg'sches Archiv, VII Laibach, A 14/4 conv. 1 Laibach-Fürstenhof 1729-1895).

V – Valvasorjeve knjige v zagrebški metropolitanski knjižnici (Valvasor, 1995).

Literatura

Albrecht, Andreas. 1620. Ponatis: *Andreae Albrechts Weyland Capitans und Ingenieurs zu Nürnberg Eigentliche Abriss und Beschreibung Eines sonderbaren Nutzlich und nothwendigen Mechanischen Instrumenten, so auff ein Schreibtaffel gerichtet welches zum Feldmessen zum Bestung aufstrecken, zum höh und Tiefen messen, zum Land und Masseabwegen des gleichen zu Perspectiv gar Süglich Zugebrauchen Zetzt zum Andern mal antag gebe*. Halbmayer, Nürnberg 1625. (V). Ponatis: ... *nothwendigen instrumentes zur Mechanica, so auff ein Schreib-Taffel gerichtet...* Fürst, Nürnberg 1673. (V).

Baldi, Bernardino. *Bernardini Baldi urbinatis quastalae abbatis In mechanica Aristotelis problemata exercitationes: adiecta cuccincta narratione de autoris vita (et) scriptis*. Joann Albin, Moguntiae (Mainz) 1621. (V).

Becher, Johann Joachim. *Experimentum Chymicum novum...* Mauric Georg Wiedmann, Francoforti 1680. (V).

Becher, Johann Joachim. *Oedypis Chymicus oder chymischer Rätseldeuter ...* Frankoforti 1680. (V).

Böckler, Georg Andrae; Somer, Mathias van; Jungnickel, Andreas; Stier, Martin. *Schlüssel zur Mechanica, Das ist: Gründliche Beschreibung der Vier Haupt Instrumenten der Machination, als dess Hebels, Betriebs, Schrauben, Kloben ... In einem Gespräch ... verfasst, und mit 137. Figuren vorgestellt... Clavis Machinarum Das ist Gründliche Beschreibung Der Bewegung-Künste ... von Andrea Jungnickeln ... und an der Tag geben Durch ... Martin Stier.* Paul Fürst, Nürnberg 1661. (T, V).

Boyle, Robert. *New Experiments Physico-Mechanical, Touching the Spring of the Air, and its effects; Made, for the Most Part in a New Pneumatical Engine. Written by Way of letter to the Right Honourable Charles Lord Viscount of Dungarvan eldest Son to the Earl of Corke.* Oxford 1660. Prevod: *Experimentorum novorum physico-mechanicorum continuatio secunda.* Genevae 1682.

Boyle, Robert. *Chymista scepticus ...* Leers, Roterodami 1668. (V).

Boyle, Robert. *De specificorum remedium ...* Tournes, Geneva 1687. (V).

Boyle, Robert. *Experimenta et considerationes de coloribus ...* Herrigman, Londini 1665. (V).

Boyle, Robert. *Paradoxa hydrostatica novis experimentis (maximum partem physicis ac facilibus) evicta ... Nuper ex Anglico sermone in Latinum versa.* Arnold Leers, Roterodami 1670. (V).

Boyle, Robert. *Specimen de gemmarum . Materiae Lapidum praetiosorum ...* Schultz, Hamburg 1673. (V).

Boyle, Robert. *Die luftige Noctiluca aerea ...* Kosten, Hamburg 1682 (V). Ponatis: Samuel de Tournes, Genevae 1693.

Boyle, Robert. *Roberti Boyle, nobilissimi Angli, et Societatis Regiae dignissimi Socii, Opera Varia: quorum posthac extat catalogus: Cum indicibus necessariis, multisque figuris aeneis. 1. Nova experimenta physico-mechanica ... 2. Defensio doctrinae De elatere et gravitate aeris ... 3. Tractatus. Mira aeris...*

Experimentum nova de condensatione aeris ... 4. Tentamina quaedam physiologica ... fluiditatis et firmitatis ... 5. Chymista scepticus... 6. Paradoxa hydrostatica ... Tournes, Geneva 1680. (V).

Boyle, Robert. *The Works of Robert Boyle* (Hunter, Michael; Davis, Edward B., ur.). Pickering & Chatto, London 1999, 2000.

Cabeo, Nicolaus. *Philosophia magnetica in qua magnetis natura penitus explicatur, et omnium quae hoc lapide cernuntur cause proprie afferuntur: nova etiam pyxis construitur, qua propriam poli elevationem, cum suo meridiano, ubique demonstrat.* Franciscus Sucus, Ferrariae 1629. Sočasni natis: Franciscus Sucus, Coloniae 1629. (V).

Černelič Krošelj, Alenka (ur.); **Žižek, Aleksander; Weigel, Igor** (prevajalca). *Zapuščina Janeza Vajkarda barona Valvasorja na Krškem.* Valvasorjev raziskovalni center, Krško 2004.

Dürer, Albrecht. *Underweysung der messung, mit dem zirchel und richtscheyt in Linien ebenen unnd gantzen corporen ...* Nürnberg 1525. (V). Ponatis: Stocker-Schmid, Zürich 1966.

Gemma, Cornelius. *Cornelii Gemmae Lovaniensis medicinae professoris, De arte cyclognomica, tomi III. Doctrinam ordinum universam, una que philosophiam Hippocratis, Platonis, Galeni & Aristotelis in unius communissimae, ac circularis methodi speciem referentes ...* Christophor Plantini, Antwerpiae 1569. (V).

Getaldić, Marin. *Marini Ghetaldi, patricii Ragusini, Promotus Archimedes, seu De variis corporum generibus gravitate & magnitudine comparatis.* Aloys Zanetti, Roma 1603.

Godec, Ivan. *Valvasor in Slovenci danes.* Državna založba Slovenije, Ljubljana 1996.

Griandel von Arch, Johann Franz. 1677/78. Ponatis: *Nova architectura militaris: das ist: Neuerfundene Fortificationes, Oder Vestungsbau.* Zieger, Nürnberg 1683. (V).

Griandel von Arch, Johann Franz. *Micrographia nova: sive Nova & curiosa variorum munitorum corporum singularis cujusdam & noviter ab Autore inventi microscopii ope Adauctorum & Miranda magnitudine representatorum descriptio ...* Johann Zieger, Nürnberg 1687. (V).

- Fox-Morzillo, Sebastiano.** Louvain. Ponatis: 1560. *Sebastiani Foxii Morzilli Hispalensis De naturae philosophia, seu De Platonis et Aristotelis consensione, libri V. Nunc denuo recogniti et e mendis, quibus antea scatebant, sedulo repurgati.* Jacon Puteani, Paris, 1554. (V).
- Hulsius, Levinus.** *Ander Tractat der mechanischen Instrumenten...* Gründlicher Unterricht des neuen Buchsen Quadrants. Wolfgang Richter, Frankfurt, 1603. Ponatis: *Erster Tractat der mechanischen Instrumenten: Gründlicher, augenscheinlicher Bericht dess neuen geometrischen grunntreissenden Instruments, Planimetra genandt ... Sampt dess Quadrats und Quadrants.* Frankfort, 1604. (T). Ponatis: *Beschreibung dess Wegweisers und Sonnen-Compass ...* Hofmann, Franckfurt 1632. (V).
- Kircher, Athanasius.** *Athanasii Kircheri Fulden-sis Bvchonii e Soc. IESU: Presbyteri Olim in Herbipolensi, & Avenionensi Societatis IESU: Gymnasiis Orientalium linguarum, et Mathesos, nunc huius in Romano Collegio Professoris Ordinarii Ars Magna Lucis et Umbrae, In decem Libros digesta Quibus Admirandae Lucis et Umbrae in mundo, atque adeò universa natura, vires effectusq. uti nova, ita varia nouorum reconditorumq. speciminum exhibitione, ad varios mortalium usus, panduntur. Cum Privilegio Sac. Caesar. Maiestatis.* Hermann Scheus, Roma 1646. (T). Ponatis: Jansson, Amsterdam 1671. (V).
- Kircher, Athanasius.** *Magnes sive de Arte Magnetica libri tres Authore P. Athanasio Kirchero...* (Artis Magnetica). Ludovic Grignan, Roma 1641. (T). Razširjeni ponatis: Masotti, Roma 1654. (V).
- Martin, Hubert de.** Johann Franz Griendel von Ach, ein Mikroskopiker der Barokzeit. *Mikroskopie.* 1971, 27, 193–208.
- Mayr, Joannis Baptistae.** *Catalogus Librorum qui Nundinis Labacensibus Autumnalibus in Officina Libraria Joannis Baptistae Mayr.* Mayr, Ljubljana 1678.
- Radics, Peter von.** *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693).* Krainischen Sparkasse, Ljubljana 1910.
- Reisp, Branko.** *Janez Vajkard Valvasor.* Mladinska knjiga, Ljubljana 1983.
- Reisp, Branko.** *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society.* SAZU, Ljubljana 1987.
- Valvasor, Janez Vajkard.** *Slava Vojvodine Kranjske.* Mladinska knjiga, Ljubljana 1977.
- Valvasor, Janez Vajkard.** *Bibliotheca Valvasoriana.* Katalog Knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja. Valvasorjev odbor pri SAZU, Ljubljana/Zagreb 1995.
- Voigt, Gottfried.** *Physikalischer Zeit-Vertreiber, darinne zwey hundert auserlesene, lustige, anmuhtige Fragen aus dem buch der Natur beantwortet, auch allerhand neue und rare Curiositäten angeführet, die Ursachen vieler Dinge erkläret, die Wahrheit befestiget, und die Irrthümer wiederleget werden, allen Liebhabern der natürlichen Weissheit zu Nutz und gefallen hrsg. nebst einem dreyfachen vollständiger Register.* Joachim Wilden, Christian Scheippeln, Güstrow/Rostock 1670. Ponatis: Plener, Stettin 1686 (V); Wiesbaden, Braunschweig 1980.
- Zahn, Johann.** *Oculus artificialis teledioptricus sive telescopium ex abditis rerum naturalium et artificialium principiis protractum novâ methodo, eâque solidâ explicatum al comprimis è triplici fundamento physico seu naturali, mathematico, dioptrico et mecano, seu practico stabilitum...* telescopium ex tenebris in luca assentur. Heyl, Würzburg 1685. Ponatis: Johann Christophor Lochner, Nürnberg 1702.
- Zubler, Leonhard.** *Fabrica et usus instrumenti chorographici quo mira facilitate describuntur Regiones & singulae partes earum, veluti Montes, Urbes, Castella, Pagi, Propugnacula, & similia. Additae sunt, Praeter duo instrumenta homogenae, XV, Formae aneae, fabricam & usum Instrumentorum quasi in synopsi proponentes. Omnia Germanicè descripta à Leonharto Zublero, & Latio donata ac recognita, ad communem Chorographiae studiosorum usum à Casparo Wasero.* König, Basel 1607. (V).
- Zubler, Leonhard.** *Nova geometrica pyrobolia...* Gessner, Zürich 1608. (V).
- Zubler, Leonhard.** *Novum instrumentum geometricum quo rerum mensurabilium Longitudo, Altitudo, Latitudo & Profunditas, hactenus inaudito compendio, etiam ab Arithmeticae imperitis, quàm certissimè men-*

suratur: Germanicè primùm descriptum & editum à Leonharto Zublero: nunc verò Latio donatum, ad communem Geodisae studiosorum utilitatem, à Casparo Wasero, Tig. Interspersae sunt XXII. Formae aeneae elengantisimae. König, Basel 1607. (V).

Zubler, Leonhard; Eberhart, Philipp. *Kurtzer und grundlicher Bericht von der Neuwen geometrischen instrument oder Triangel ...* Königs, Basel 1604. (V).

Kazalo oseb

Bernardin Baldi (* 1553, Urbino; † 1617, Urbino).

Thomas Bartholin (* 1616, Kopenhagen; † 1680, Kopenhagen).

Johann Joachim Becher (* 1635, Speyer; † 1682, London).

Robert Boyle (* 1627; † 1691).

Niccolò Cabeo (* 1586, Ferrara; † 1650, Genova).

Girolamo Cardano (* Padova; † 1576, Rim).

Federico Commandino (* 1509, Federigo; † 1575 Urbino).

Eustachio Divini (* 1610; † 1685, Rim).

Albert Dürer (* 1471, Nürnberg; † 1528, Nürnberg).

princ Evgen Savojski (* 1663, Pariz; † 1736).

Ferdinand I. (* 1503; cesar 1556; † 1564).

don Ferrante II. Gonzaga vojvoda Amalfi Guastalla († 1632).

Filip II. (Felipe, * 1527; kralj Španije 1556, Portugalske 1581; † 1598).

Sebastiano Fox-Morzillo (* 1523; † 1560).

Girolamo Fracastoro (* 1478/1483, Verona; † 1553, Padova).

Gemma Frisius (Reinerus, * 1508; † 1555).

Cornelius Gemma (Steen, * 1535; † 1579).

Rudolf Goclenius starejši (* 1547; † 1628).

Rudolf Goclenius (* 1572; † 1621).

Johann Franz Grienel von Ach (* 1631, Ach; † 1687, Dunaj).

Jakob I. (* 1566; kralj Jakob VI. Stuart; † 1625).

Johann Hautsch (* 1595; † 1670).

Levinus Hulsius († 1606).

Karl V. (* 1500; cesar 1519–1556; † 1558).

Bartholomew Keckermann (* 1571/1573, Gdansk; † 1608/1609, Gdansk).

Levinus Lemnius (* 1505, Zierikzee; † 1568).

Maksimilijan II. (* 1527, Dunaj; cesar 1564; † 1576, Regensburg).

Nicolò Monardes (* 1493/1512, Španija; † 1588).

Pedro Nuñez (Nonius, Nunhes, * 1502, Alcazar del Sol; † 1578, Coimbra).

Alessandro Piccolomini (* 1508, Siena; † 1578).

Giambattista della Porta (* 1535, Vico Equense; † 1615, Neapelj).

Francesco Redi (* 1626; † 1698).

Johann Adam Schall von Bell (* 1592, Köln; † 1666, Peking).

Joannes Stadius (* 1527, Loenhout; † 1579, Pariz).

Janez Vajkard Valvasor (* 1641; † 1693).

Gottfried Voigt (* 1644; † 1682).

(Johann) Caspar Waser (* 1565, Zürich; † 1625, Zürich).

Johannes Zahn (* 1641, Karlstadt; † 1707).

Leonhard Zubler (* 1563, Zürich; † 1609, Zürich).

Zusammenfassung

DIE LEKTÜRE UNSERER ADELIGEN: PHYSIK IN VALVASORS BIBLIOTHEK

Der junge Valvasor genoss seine Bildung im Rahmen der Tafelrunde seines Vorbildes, des Landeshauptmannes Graf Wolf Engelbert von Auersperg. Daher ist es sinnvoll, den Inhalt ihrer Bibliotheken zu vergleichen und sowohl die Ähnlichkeiten als auch die Unterschiede hervorzuheben. Beide erwarben zahlreiche gleiche wissenschaftliche Bücher, andererseits bedingten die gut drei Jahrzehnte Altersunterschied zwischen Wolf von Auersperg und Valvasor Unterschiede in ihrem im Grunde ähnlichen Geschmack. Valvasor stützte sich viel stärker auf die Literatur der zu jener Zeit fast völlig verwüsteten deutschen Länder. Er beschaffte vergleichsweise weniger lateinische Werke und mehr Schriften in fremden Sprachen. Obwohl er aus der Zeit Wolf von Auerspergs die italienischen Einflüsse Galileis und Kirchers bewahrte, war er sich bewusst, dass sich der Schwerpunkt der Forschung immer mehr in das protestantische England verlagerte.

Wolf und Valvasor erwarben beide gerne protestantische Lektüre: Wolf, weil er erst als Jugendlicher in den Schoß der katholischen Kirche übertrat; Valvasor, weil zu seiner Zeit der gegen-

reformatorsche Druck schon schwächer war, so dass er unter anderem sogar die Briefe von Jan Hus mit Luthers Vorwort aus dem Jahr 1537 erwerben konnte. Gleichzeitig schafften beide zahlreiche jesuitische wissenschaftliche Werke an: Wolf als bedeutendster Unterstützer der Laibacher Jesuiten, Valvasor als ihr ehemaliger Schüler. Unterschiedlich war jedoch ihr Kunstgeschmack: Während Wolf die italienische Oper nach Mitteleuropa brachte, sammelte Valvasor in seiner graphischen Sammlung niederländische und deutsche Künstler und nur wenige Italiener; trotz seiner norditalienischen Herkunft interessierten ihn unsere westlichen Nachbarn – mit Ausnahme von Venedig – kaum.

Valvasor konnte viel weiter über den heimischen Zaun blicken und erwarb Arbeiten der immer scharfsinniger schreibenden Engländer, die um die Royal Society in London versammelt waren. Schon Wolf kaufte mehrere Werke von Bacon Lord Verulam; sein Bruder Fürst Johann Weikhard bezahlte sogar die erste deutsche Übersetzung von Bacons Werken. Valvasor begriff als einer der ersten Gelehrten in unseren Breitengraden, dass sich der Schwerpunkt wissenschaftlichen Forschens aus Italien unaufhaltsam Richtung England verlagerte. Sehr früh erkannte er die Bedeutung von Boyles Entdeckungen, studierte diese im Detail und begann mit beharrlichem Eifer seine eigenen Forschungen in Boyles Royal Society in London zu propagieren. Durch Korrespondieren freundete er sich mit Boyles jungem Mitarbeiter Edmond Halley an. Diese Freundschaft hatte entscheidenden Einfluss für den schlussendlichen Erfolg, den Valvasors Veröffentlichungen in London brachten und, als Tüpfelchen auf dem I, seine Wahl zum Mitglied der Royal Society. Wir können nur bedauern, dass Valvasor nicht wenigstens so lange lebte wie der eineinhalb Jahrzehnte ältere Boyle und seine – heute verlorenen – physikalisch-mathematischen Aufsätze veröffentliche. Sicher hätte Halleys Veröffentlichung des grundlegenden Werkes von Newton Valvasors Denkweise beeinflusst. Zwei Jahre vor der Herausgabe von Valvasors „Ehre des Herzogtums Krain“ hatte Halley nämlich Newtons „Prinzipien“ herausgegeben. Hätte Valvasor einige Jahre länger gelebt, hätte er diese sicher in seine Bibliothek eingeordnet und somit unsere Breitengrade auch auf symbolischer Ebene auf den Weg der modernen neuen Wissenschaft

gebracht. Und hätte Valvasor den Besuch Hauptmann Halleys in unseren Gebieten zu Beginn des 18. Jahrhunderts erlebt, hätte er seine slowenischen Landsleute überzeugen können, welch große Ehre seine Mitgliedschaft in der Londoner Royal Society bedeutete. Leider aber gilt der Prophet im eigenen Lande nichts, besonders nicht zu Lebzeiten.

Schlagwörter: Valvasor, Robert Boyle, Physikgeschichte, Bibliotheksgeschichte.

Boris Golec

»Enajsta šola na Vrhniki« – ustanova častitljive starosti, a slabega slovesa

Po sledeh stare kranjske zbadljivke, ki ji je Cankar rešil ime in Vrhniki opral čast

GOLEC Boris, doc. dr., višji znanstveni sodelavec,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg
4, SI-1000 Ljubljana

811.163.6'373.7: 821.163.6.09Cankar I.
821.163.6.09Cankar I. : 811.163.6'373.7

»ENAJSTA ŠOLA NA VRHNIKI« – USTANOVA
ČASTITLJIVE STAROSTI, A SLABEGA SLOVESA
*Po sledeh stare kranjske zbadljivke, ki ji je Cankar
rešil ime in Vrhniki opral čast*

Nastanek prispevka je spodbudilo avtorjevo odkritje re-
kla z zbadljivo ostjo *enajsta šola na Vrhniki*, zapisanega v ar-
hivskem viru že zgodnjega leta 1744. Zasledovanje njegovega
pojavnosti je pokazalo, da gre za zelo star frazem, ki je konec
19. stoletja prešel v slovensko leksikografijo, kmalu zatem pa
doživel popolno pomensko preobrazbo. Največji slovenski
pisatelj Ivan Cankar (1876–1918), rojen Vrhnčan, je namreč
zbadljivki, ki meri na prevzetnost in nevednost Vrhnčanov,
v literarnem delu iz leta 1914 odvzel porogljivost. Frazemu je
pripisal pomen »pridobivanje življenjskih izkušenj pri otro-
cih zunaj šole in družine«, ki se je do danes uveljavil in ustalil
v slovenski frazeologiji, njegov prvotni posmehljivi pomen
pa je utonil v pozabo.

Prvotni pomen frazema *enajsta šola* je povezan s poime-
novanjem letnikov nekdanjega rednega šolanja, pri čemer je
enajsta stopnja »najvišja«, vendar neobstoječa. Razlog, da jo
je ljudski glas povezal prav z Vrhniko, je lahko dvojen: bodi-
si zaradi stereotipa o domišljavih Vrhnčanih bodisi zaradi
kake konkretne, toda pozabljene smešne prigode. Vrhnška
enajsta šola ima edino znano analogijo v t. i. »visoki šoli« v
podeželskem kraju Gablitz pri Dunaju.

Ključne besede: enajsta šola, Vrhnika, frazeologija, Ivan
Cankar, Pleteršnikov slovar, Višnja Gora, arhivski zapis, Ga-
blitz.

GOLEC Boris, Associate Professor, PhD, Senior
Researcher, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC
SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

811.163.6'373.7: 821.163.6.09Cankar I.
821.163.6.09Cankar I. : 811.163.6'373.7

»VRHNIKA'S ELEVENTH SCHOOL« – AN
INSTITUTION OF RESPECTABLE AGE BUT
POOR REPUTATION
*Following the traces of an old satirical saying from
Carniola whose name and Vrhnika's honour were
saved by Cankar*

The article was the result of the discovery of an archival
document that mentions the caustic gibe saying Vrhnika's
Eleventh School as early as 1744. Subsequent research showed
the phrase to be very old, and that it entered Slovene lexico-
graphy in the 19th century and soon underwent a complete
modification in its meaning. Slovenia's greatest writer, Ivan
Cankar (1876-1918), himself from Vrhnika, in a literary work
in 1914 deprived the scathing remark of its mocking tone,
which was directed at the pride and ignorance of the people
of Vrhnika. In his usage, the phrase referred to the "acquisiti-
on of life experience by children outside school and family",
which became its standard meaning in Slovene phraseology,
while its original mocking tone slipped into oblivion.

The original meaning of the phrase Eleventh School is
connected with the past names of grades in regular school,
the eleventh grade being the "highest", even though nonexi-
stent. The reason for the oral tradition's associating it spe-
cifically with Vrhnika could be twofold: either because of a
stereotype about the conceited people of Vrhnika, or because
of some actual but forgotten comical event. The only known
analogy of Vrhnika's Eleventh School is the so-called "High
School" in the country town of Gablitz near Vienna.

Key words: Eleventh School, Vrhnika, phraseology, Ivan
Cankar, Pleteršnik's dictionary, Višnja Gora, archival re-
cord, Gablitz.

Ko sem si pred poldrugim desetletjem v osrednjem slovenskem arhivu mladostno zagnano izpisoval iz dokumentov višnjegorskega mestnega arhiva, tako dobro ohranjenega le zaradi čudežnega spleta naključij,¹ sem tudi sam naletel na mali čudež. V enem od poltretje stoletje starih mestnih spisov sem namreč uzrl nekaj povsem nepričakovanega – omembo *enajste šole na Vrhniki*. Odkritje samo pravzaprav ne bi bilo nič tako nenavadnega, ko ne bi šlo za dokument iz »davnega« leta 1744, torej kar 170 let pred nastankom *enajste šole*, ki jo je tik pred izbruhom prve svetovne vojne literarno ovekovečil Ivan Cankar v spominih na svoje predšolsko otroštvo.²

Že zaradi zgodnjega nastanka višnjegorskega zapisa in posebnih okoliščin, v katerih je nastal, mi je ta omemba *enajste šole* obležala v spominu, nekje na meji med zavednim in polzavednim, kjer se nekoč bežno zaznane neobičajnosti in zanimivosti vztrajno upirajo pozabi. *Enajsta šola* iz prve polovice 18. stoletja, v popolnoma drugačnem pomenu, kot ga je uporabil Cankar, vendar postavljena na njegovo rodno Vrhniko, se mi je zdela preveč »anahrono nenavadna«, da bi mi, kot žal toliko drugega, mogla izpuhteti iz spomina. Torej ta besedna zveza sploh ni Cankarjeva iznajdba, ampak je z njo živelo najmanj pet ali šest rodov pred pisateljem, je bila bržčas prva misel, ki me je takrat, poleti 1993, prešinila v čitalnici Arhiva Slovenije. Odtlej me je obšla le še redko, vendar ravno tolikokrat, da je nekaj let pozneje nisem pozabil omeniti v enem zgodnjih letnikov te revije (1997),³ ne da bi se ukvarjal s pomenom ali zgodovino besedne zveze. Tako je »moja« *enajsta šola* skoraj enajst let obležala med zamislimi, ki bi jih kak učenec ali dijak poimenoval »odložljive šolske obveznosti«. Potem pa se nanje nekega dne spomni kot na drobec davnega, napol pozabljenega, a lepega in prijetnega, na doživetje iz neobvezne, nepredpisane, skratka iz *enajste šole*.

Takšen pomen so namreč tej »šoli« vedno znova pripisovali vsi, ki so pisno ali govorno ponavljali Cankarjevo reklo o *enajsti šoli* kot o neformalni ustanovi, ne-instituciji, ne-šoli, šoli življenja in praktičnih izkušenj, od katere je le še korak do samoiniciativnosti in ustvarjalne inovativnosti. Frazem je danes splošno razširjen in ga najdemo tudi v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* z razlago »*enajsta šola: pridobivanje življenjskih izkušenj pri otrocih zunaj šole in družine*«. ⁴ Le kdo današnji še ni slišal za *enajsto šolo* s tem žlahtnim pomenom? Samo s tem in z nobenim drugim, kaj šele s popolnoma nasprotnim, ironično slabšalnim, kakršnega je ta, prvotno samo vrhniška »neustanova«, imela do Cankarja. Toda prav slabšalnost, ki se je nanašala na Vrhniko in Vrhnicanom ni bila v ponos, je živela vsaj dve stoletji ali nemara celo tri, torej bistveno dlje kot današnja cankarjevska *enajsta šola* dobrega imena in ugleda, stara manj kakor sto let.

Vrhniška *enajsta šola* pri Cankarju in v »predcankarjevski« dobi

Osvežimo si morda že obledeli »šolski spomin« na *enajsto šolo* pod vrhniškim mostom, kot jo je Cankar nostalgичno opisal usodnega leta 1914 v *Mojem življenju*. Dogajanje je postavil v svoje predšolske dni, preden je jeseni 1882 moral *enajsto*, kljub silnemu odporu, zamenjati za pravo šolo.⁵

»Kmalu pa se mi je razširilo obzorje od mesarjevih klad do enajste šole pod mostom; za dobrih sto korakov. Ob vročih poletnih dneh, ko Močilnik usahne, ko je temno Retovje skoraj prazno in ko mila zelena Ljubija sanja svoje tihe sanje globoko pod vrbami, upade Ljubljanica za cel seženj in ošabna Vrhnica je samo še potok. Ves levi del struge je sam bel prod, od sonca spaljen. Takrat se prične enajsta šola pod mostom ter se neha ob prvih jesenskih nalih. Mnogokaj sem študiral v svojem življenju, ali tako bogate in koristne učenosti, kakor jo daje svojim učencem enajsta šola pod mostom, nisem zadobil nikjer in nikoli. Kakšna čuda prečudna hrani ta goli, posušeni prod! Očem, ki jih iščejo, srcem, ki verujejo vanje, se kažejo čuda ob vsakem pogledu, ob vsakem koraku. Polomljen, star lijak, obroč kolesa, preluknjana ponev, počeni lonci, vilice s poldrugim klinom, pipec brez ročnika

¹ O srečni rešitvi arhiva višnjegorskega mesta, zapisanega v prvih letih po drugi svetovni vojni gotovemu uničenju, gl. Vilfan–Bruckmüller, Višnja Gora, str. 155.

² Cankarjevi spomini z naslovom *Moje življenje* so izhajali od 10. januarja do 13. junija 1914 kot feljton v sobotnem listku Slovenskega naroda, knjižno izdajo pa so doživeli šele leta 1920, že po pisateljevi smrti. Gl. Boris Merhar, *Opombe*, v: Cankar, *Izbrana dela VII*, str. 482–484; Janko Kos, *Opombe*, v: Cankar, *Zbrano delo XXII*, str. 281–282.

³ Golec, *Butale so vas*, str. 37.

⁴ SSKJ IV, str. 1092, geslo »šola«.

⁵ Cankar, *Moje življenje*, v: *Izbrana dela VII*, str. 293–295.

Razglednica z mostom čez Ljubljanico na Vrhniko, odposlana leta 1910. Na njegovem mestu je stal starejši most, pod katerega je Cankar zahajal v enajsto šolo.⁷

– sam Bog nebeški vedi, od kod se je bilo vse to nabralo v Ljubljano! Ali vsaka stvar posebej je bila čudo prečudno in je imela svoj pomen. Šimčevemu Lojzetu se je celo posrečilo, da je našel denarnico; res ni bilo nič v nji, denarnica pa je vendarle bila. Čudes največje so bili kapeljni, ki so se skrivali pod mokrim kamenjem kraj zadnjih rahlo pljuskajočih valčkov vode. Lovili smo jih z vilicami, z žebli ali pa z golo roko ter jih pekli na žerjavici kar tam v šoli, ki je bila skrita neumnim očem. Zgodilo se je časih, da je bila glava osmojena, repek pa še moker; toda bili so dobri in sočni, kakor na sosedovem vrtu pobrana jabolka.

V šoli smo bili vsi gologlavi in goloroki, hlače pa smo si zavihali visoko vrh do stegna. Nekoč sem v gorečem hrepenjenju pa nadaljnji učenosti zašel malo pregloboko v vodo. Nenadoma se mi je zazdelo, da jaham na ogromnem zelenem konju naravnost proti sljajnemu soncu. Nadvse sladka, brezprimerna sreča me je vsega prevzela in mislil sem, da sem cesar... Tedaj me je zgrabila za lase neusmiljena roka ter me trdo zalučala na prod. Tam sem vztrepetal in se bučno razjokal, sam ne vem zakaj.« [podčrtal B. G.]

Brezskrbnost Cankarjevih rosnih let bi se torej mogla končati tragično, ko utaplajočega dečka ne bi iz vode potegnil Jurčev hlapec, tisti, o katerem zreli pisatelj v epilogu k enajsti šoli pravi: »Če komu ni povšeči to ali ono, kar sem storil v poznejšem svojem življenju, naj se prereka s tistim hlapcem, ne z menoj!« Res se je končala drugače, a za tedaj šestinpolletnega Cankarja nemara nič manj tragično, saj je moral v resnično šolo, »ono pusto, srepogledno, od vseh strani zadelano, kjer ni ne sončnega belega proda, ne razbitih loncev, ne luknjastih ponev, ne pipcev brez ročnika in kapeljnov še celo ne.« Ob misli na to grenko življenjsko izkušnjo se mu je dobrih trideset let pozneje izvil nežno-trpek hvalospev: »Enajsta šola, Bog s teboj! Milo se mi stori, kadar se spomnim nate, zibel življenja in spoznanja.«⁶

O prvotnem slabšalnem pomenu enajste šole torej ni pri Cankarju niti sledu, čeprav ga je prav dobro poznal, saj si je sintagmo izposodil iz ljudske rabe. Vprašanje je, kje in kdaj jo je prvič slišal – že v otroštvu na Vrhniku ali šele pozneje? Vrhničani se z njo zanesljivo niso ponašali, nemara pa so jih

⁶ Prav tam, str. 295.

⁷ Šumrada, Škrabec, »Vrhniko prečuden kraj«, št. 24.

z *enajsto šolo* dražili okoličani. Vendar ni izključeno, da je Cankar v otroških letih ni poznal in da je zbadljivko slišal šele pozneje, v ljubljanskem obdobju, potem ko se je od doma podal v »višje šole«. Na rodni Vrhniki je potemtakem vedel le za pravo šolo, tisto, v kateri se je z učiteljico že prvi dan zapletel v spor zaradi »jédelj-pomaranč« in v katero je, pomenljivo, kot prvošolec vstopil šele potem, ko je že končal svojo *enajsto šolo pod mostom*.⁸

Kakor koli, v Cankarjevem času so sodobniki gotovo dobro poznali pojem *enajsta šola* in njegovo lokacijo na Vrhniki, sicer ga Cankar v *Mojem življenju* ne bi uporabil kot nekaj samoumevnega. Bržčas je njegov pomen od pisateljevih otroških do zrelih let že blede, a sam frazem, povezan z Vrhniko, je še živel v kolektivni zavesti. S Pleteršnikovim sprejemom frazema v *Slovensko-nemški slovar* (1895) – v geselskem članku se avtor sklicuje na Frana Levstika in navaja njegovo oznako *šaljivi pregovor o enajsti šoli na Vrhniki* – pa je *enajsta šola* postala del slovenskega knjižnega besedišča.⁹ A kdo bi si tedaj mogel misliti, da bo ta pomen že v nekaj desetletjih popolnoma izginil, ker ga bo nadomestil frazem s Cankarjevim novim pomenom. Pisatelj je namreč *enajsto šolo* v *Mojem življenju* zavestno ali ne »oprál vseh grehov«, s tem da je prvotno negativni pomen zamolčal in ga preobrazil v pozitivnega, v njegovo popolno nasprotje.

Preden podrobneje spregovorimo o prvi znani omembi vrhniške *enajste šole* iz leta 1744 ter o prvotnem pomenu in izvoru frazema, si pogledjmo, kaj je bilo o tem šaljivem reklu znano doslej. Stvári sem skušal priti do dna, čeprav sem na samem začetku vedel, da bo šlo težko samo z instrumentarijem zgodovinarja. Že pri prvih korakih sem tako nujno moral zaiti na nedomača, spolzka tla, na področje literarne vede. V zgodovinskih delih o vrhniški preteklosti¹⁰ namreč v zvezi z *enajsto šolo* ni najti ničesar, kar je povsem razumljivo, saj so se Vrhnikičani ironičnega rekla otepali. Tudi v literarni zgodovini in domoznan-

stvu je po pričakovanjih pustilo prav malo sledov. O *enajsti šoli* s prvotnim pomenom je, kolikor je znano, najprej spregovoril Fran Petre v delu *Rod in mladost Ivana Cankarja* (1947), a zgolj mimogrede. Vzrok za nastanek zbadljivke je videl v nemščini, s katero naj bi se vrhniški tržani preradi košatili, zato naj bi furmani Vrhniki nadeli vzdevek *enajsta šola*.¹¹ Tako se je Petre vprašanja *enajste šole* prvi dotaknil z vrhniške perspektive, ne da bi pri tem opozoril na očitno neskladje med Cankarjevim in predcankarjevim pomenom besedne zveze. Temu problemu sta nekaj besed namenila France Dobrovoljc (1972)¹² in za njim Jože Rode (1997),¹³ ki sta ob kratkem komentarju o nastanku dovtipa povzela skromna dognanja literarnih zgodovinarjev, da je reklo poznal že Valentin Vodnik, razložil pa Fran Levstik.

Ker se slovenska literarna veda z vprašanjem *enajste šole* ni ukvarjala, mi je pri poglobljanju v njegov historiat preostala samo ena zanesljiva pot – razčlenitev kritičnih opomb k Cankarjevemu *Mojemu življenju* in omemb frazema v slovenski leksikografiji. Rezultat je bil pičel, saj lahko vse znane omembe *enajste šole* v 170-letnem časovnem razponu med višnjegorskim zapisom (1744) in Cankarjem (1914) naštejemo na prste ene roke. Literarnozgodovinske opombe k *Mojemu življenju* poznajo samo dve omembi – Vodnikovo leta 1796 in Levstikovo pred letom 1870, prvič objavljeno šele 1892.¹⁴ Tema sem po pregledu leksikološkega gradiva Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU mogel dodati še Zarnikovo iz leta 1862¹⁵ in že omenjeni citat iz Pleteršnikovega

¹¹ Petre, *Rod in mladost*, str. 82–83. – Čeprav je bilo Petretu zelo dobro znano prizorišče literarne, Cankarjeve *enajste šole pod mostom*, ob opisu Ljubljaničane o sami »šoli« molči (prim. prav tam, str. 102–103): »Struga Ljubljaničane je bila privlačna zlasti na dveh krajih. Pri pristanišču, kjer so bili brodniki in je ostalo še nekaj tovarnega prometa, in pa okoli verdskega mostu blizu novega doma Cankarjevih, kjer je bila zmetana vanjo razna šara, na bregu pa so tržanke prale in si v svojem klenem razgovornem jeziku vsak dan izpovedovale novice.«

¹² Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 241.

¹³ Rode, *Vrhnika*, str. 74. – Na Rodetov odlomek o enajsti šoli me je prijazno opozorila leksikologinja prof. Polona Kostanjevec z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

¹⁴ Merhar, *Opombe*, v: Cankar, *Izbrana dela VII*, str. 498. Janko Kos, *Opombe v: Cankar, Zbrano delo XXII*, str. 296.

¹⁵ ISJFR, *Listkovna kartoteka*, šk. E 13, *enajsta šola*. – Za nasvete, pomoč in prijaznost se iskreno zahvaljujem so-

⁸ Prim. Cankar, *Moje življenje*, v: *Izbrana dela VII*, str. 295–299. – O Cankarjevem vstopu v šolo gl. Petre, *Rod in mladost*, str. 101.

⁹ Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar II*, str. 640, geslo »šola«.

¹⁰ Na podlagi arhivskega gradiva je o starejši vrhniški preteklosti pisal predvsem Rafael Ogrin. Prim. njegove razprave v *Kroniki*, letniki IX–XI, ponatisnjene v *Vrhniških razgledih I*, 1996, str. 161–166, 167–171, 180–184.

slovarja (1895). Iz stoletja med 1796 in 1895 imamo torej vsega štiri pričevanja o *enajsti šoli*, od tega samo zadnja tri povezana z Vrhniko.

Vodnikova omemba, ki je brez Vrhnike in je bila priobčena v *Veliki pratiki* za leto 1796, je najbolj skopa in tudi pomensko najmanj jasna. Ali je pesnik mislil na katero koli *enajsto šolo* ali na ono na Vrhniki, bo najbrž za vselej ostalo nepojasnjeno, saj v četrti kitici novoletne voščilne pesmi ni druge opore za razglabljanje kakor povezava *enajste šole* s sleparji:

»Poštenim obderžat njih dobro volo,
sleparjam pometat enajsto šolo.«¹⁶

Pometanje je mogoče razumeti kot kazen ali pa si pesnik želi, naj se sleparjem slabi nameeni izjalovijo, saj takšna šola ne obstaja in je torej ne bodo mogli pomesti. Pesnikova poanta bi bila zgrešena, ko bralci pratike ne bi natanko vedeli, kaj reklo pomeni, zato so ga literarni zgodovinarji upravičeno označili kot »*staro ljudsko modrost*« (J. Kos)¹⁷ in »*ljudski izrek*« (A. Slodnjak).¹⁸

Čeprav že dolgo vemo, da je Vodnik besedno zvezo uvedel v leposlovje, pa doslej ni bilo splošno znano, kdo jo je prvi povezal z Vrhniko. Zasluga za to gre Valentinu Zarniku, ki je reklo skoraj osemdeset let za Vodnikom omenil v povesti *Maščevanje osode*, objavljeni leta 1862 v celovškem Slovenskem glasniku.¹⁹ Presenetljiva je ugotovitev, komu je *enajsto šolo na Vrhniki* položil v misel in v kakšnem kontekstu. Povest namreč v ničemer ni povezana s slovenskim okoljem, saj se dogaja v Stubiških Toplicah, niti nobena od literarnih oseb ne prihaja iz pisateljevega narodnega prostora.²⁰ Poljska grofica Matilda Lokavska zbadljivo *enajsta šola na Vrhniki* v mislih poveže z nevednostjo malega hrvaškega plemiča Jurija Bornimovića, ki

se izdaja za barona.²¹ Njun dialog, postavljen v čas po letu 1849, poteka takole:

»Da bi vendar pogovor v tek pripeljal, [Bornimović] vpraša, če je dovoljeno zvedeti, kakšna mikavna knjiga je v stanu jo še bolj zanimati, kot veličastna nevihta? – 'To se ravno z viharjem vne-ma; pa kaj bi vam dalje razkladala, saj vem, baron, da pisatelja le po imenu poznate.' – 'To je?' – 'Lord Byron-ovo child Harold's pilgrimage' sarkastično se je spet nasmehljala, saj je naprej vedla, da je to za soseda enajsta šola na Vrhniki. Za Bornimovića je bil ta zadnji udarec več kot le na pol zgubljena bitva. Res je imel v svoji knjigarni nemški prevod Byronovih del, ali bral jih ni nikoli.«²² [podčrtal B. G.]

Ni mogoče, da bi poljska grofica, povrhu še ruska in ne avstrijska državljanka, kdaj slišala za Vrhniko, kaj šele za njeno *enajsto šolo*. Zarnik je hotel zgolj poudariti, da gre pri reklu za krajevno posebnost, ki je domišljavi hrvaški plemič ne more poznati. Tako kot Byronovo delo je *vrhniška enajsta šola* za Bornimovića nekaj zelo posebnega in tujega. Zato pa je mogoče iz Zarnikove rabe *enajste šole na Vrhniki* zanesljivo sklepati, da je bilo reklo v njegovem času dobro znana zbadljivka in tako bralec ni potreboval dodatnega pojasnila o njej.

Nastanek in pomen rekla, ne pa tudi razlog, zakaj je lociran na Vrhniko, je v *Vodnikovem življe-*

delavcem Leksikološke sekcije ISJFR doc. dr. Andreji Žele, prof. Janezu Kebru in prof. Poloni Kostanjevec.

¹⁶ Novu letu se voshi, v: *Velika pratika*, s. p.

¹⁷ Cankar, *Zbrano delo XXII*, str. 296.

¹⁸ Levstik, *Zbrano delo VII*, str. 363.

¹⁹ Zarnik, *Maščevanje osode*, str. 375. – K temu delu me je napotila Listkovna kartoteka ISJFR, šk. E 13, *enajsta šola*.

²⁰ Zarnik je zgodbo postavil v okolje, ki ga je spoznal v letih 1862–1867, po končanem pravnem študiju, ko je služboval na Hrvaškem kot vzgojitelj sinov poznejšega bana barona Raucha (prim. Ivan Železnikar, Dr. Valentin Zarnik, v: Zarnik, Dr. Valentin Zarnikovih, str. XVII).

²¹ Tudi Zarnikov opis ljudi Bornimovićevega družbenega položaja in kova se najbrž precej sklada s prepričanjem o tem, kakšni so bili »absolventi« vrhniške enajste šole (Zarnik, *Maščevanje osode*, str. 361): »Bili so ti volkovi bosi plemiči iz kmetov, ki so z magnati vred določevali po tako zvanem 'starodavnem ustavu' osodo domačije. Vem, če si se le količkaj v naši južni zgodovini zgledoval, imaš še dobro na pameti glasovite Turopoljce. Ker pa ti z vsemi deržavljanskimi pravicami obdarovani plemenitaši niso v gradovih in palačah stanovali, temveč v lesenih, z blatom zamazanih kočah, ktere je večidel svinjak obdajal, imenovali so jih ljudje šaljivo: Slivarji. Večina izmed njih ni nikdar predrila v skrivnosti, ki jim branje in pisanje pravimo. Če pa je bil kdo tema umetnostima kos, ali pa je celo dijaški, to je latinski govoril in staro ogrsko pravo zvršil, bil je pa že velik slivar in služba velikega sodnika mu gotovo ni odšla. Če je pa spadal k kvintesenciji vsih slivarjev, prvoval je med njimi, ker govoril je tudi nemški z ogrskim naglasom in brez artikelnov, francoski za silo, imel je lase po najnovejši šegi razčesane, puščal si je dolge nohte rasti, hodil je vedno elegantno opravljen in v prsih je nosil veči ponos, kakor kateri si bodi španjolski grand. /.../ Eden prvih zastopnikov te baže hrvaškega plemenitaštva je bil Juri Bornimović.«

²² Zarnik, *Maščevanje osode*, str. 375.

nju nekaj let pozneje, med 1867 in 1870, kratko razložil Fran Levstik: »Pred cesarjem Jožefom je bilo do nove maše vsega vkup dovolj deset let učenja. Od tod šaljivi prigovor o enajsti šoli, katere sedež je pri nas Vrhnika, na Avstrijskem Gablitz.«²³ Besedilo je ostalo v rokopisu in bilo prvič objavljeno šele leta 1892, po pisateljevi smrti. Samo tri leta pozneje je Levstikovo razlago povzel Maks Pleteršnik, ki je *enajsto šolo na Vrhniki* sprejel v svoj slovensko-nemški slovar (1895) takole: »*enajsta šola: šaljivi pregovor o enajsti šoli na Vrhniki (ker je pred cesarjem Jožefom bilo do nove maše vsega vkupe dovolj deset let učenja)*, Levst. (Zb. sp. III, 296).«²⁴

Do Cankarjevega vstopa v slovensko književnost je moral biti tak pomen besedne zveze dobera uveljavljen. Poudarjal je človeško nevednost in neizobraženost, povezani s pretirano nadutostjo in domišljavostjo. Boris Merhar (1954) je ob Levstikovi razlagi pripomnil: »Potemtakem bi šlo pri tej umišljeni 'najvišji šoli' za podobno tvorbo, kakor je 'peto kolo' (neobstoječa, odvečna stvar), samo da z ironičnim poudarkom.«²⁵ Toda polagoma je reklo postajalo zastarelo, tudi zaradi sprememb v izobraževalnem sistemu je bilo vse težje razumljivo in končno nejasno. Njegova raba je na začetku 20. stoletja bržčas že pešala, saj besedna zveza *enajsta šola* ni bila več imaginarna, ampak realna: postala je žargonska oznaka za tretji letnik bogoslovja. »*Al v jednajsti šoli sreča njega britke smrti sled*«, pravi namreč péta pesem o smrti nekega bogoslovca, zapisana leta 1910 v okolici Ptuja.²⁶ Prav izgubljanje prvotnega pomena pa je najbrž tudi glavni vzrok, zaradi katerega je Cankarjev pomen *enajste šole* v 20. stoletju tako zlahka povsem izpodrinil prvotnega, slabšalnega.

²³ Levstik, Vodnikovo življenje, v: Zbrano delo VII, str. 11. – Neditirani rokopis je nastal med letoma 1867 in 1870 v sklopu Levstikovih prizadevanj, da bi za Slovensko Matico pripravil kritično izdajo Vodnikovih spisov (gl. Opombe Antona Slodnjaka v: prav tam, str. 355–362). Prva objava Vodnikovega življenja iz leta 1892 nemško ime Gablitz še nasilno slavizira v Goblice (Levstik, Levstikovi zbrani spisi III, str. 296), kar je najbrž šele v Slodnjakovi redakciji (1935) postalo Gablitz (Levstik, Frana Levstika zbrano delo VI, str. 39) in dobilo ustrezno razlago o legi Gablitz v dunajski okolici (prav tam, str. 440).

²⁴ Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar II, str. 640, geslo »šola«.

²⁵ V: Cankar, Izbrana dela VII, str. 498.

²⁶ GNI, OSNP 9577 (prejšnja 9300), »Dijak-bogoslovec Johan Fištrovič umrje«, zapisal Franc Kramar 2. septembra 1910 v Kicarju pri Ptujju. – K viru me je napotila Listkovna kartoteka ISJFR, šk. E 13, enajsta šola.

Prva omemba *enajste šole na Vrhniki* iz leta 1744

Vrnimo se k izhodišču, k prvemu znanemu zapisu o *enajsti šoli na Vrhniki* v dokumentu, nastalem leta 1744 v Višnji Gori. Pomen tega zapisa je tem večji, ker postavlja *enajsto šolo* na Vrhniko celih 118 let pred Zarnikom (1862) in je poleg tega pol stoletja starejši od Vodnikove omembe frazema *enajsta šola* (1796). In končno višnjegorski primer ni le najzgodnejše pričevanje o vrhniški *enajsti šoli*, temveč tudi edina znana neleposlovna omemba, za nameček ovekovečena v uradnem dokumentu.

Zapisal jo je višnjegorski mestni sodnik Johann Reichard v odgovoru na obtožbe, ki jih je zoper njega uperila skupina šestih someščanov. Reichardova omemba *enajste šole na Vrhniki* je sicer zgolj obrobna ironična opazka, ki bi jo zlahka prezrl, ko ne bi vzbujala asociacije na Cankarja. Zanimivejši so drugi deli sodnikovega pisnega odgovora, zlasti tisti, v katerem mimogrede razkriva jezikovne razmere v Višnji Gori. Ker mož ni bil s Kranjskega, temveč iz koroškega Volšperka, je imel v občevanju z novim okoljem težave, saj Višnjani večinoma niso znali nemško. V Višnjo Goro, v tedaj najimenitnejšo hišo na trgu, se je priženil leta 1731, ko je stopil pred oltar z mlado vdovo Evo Elizabeto Prelesnik,²⁷ hčerko gostilničarja, mitničarja in dolgoletnega mestnega sodnika Janeza Iggerja.²⁸ Reichard je v vsem nasledil kmalu zatem umrlega tasta, postal višnjegorski meščan, vodil gostilno in bil leta 1741, po desetih letih bivanja v mestecu, prvič izvoljen za njegovega prvega moža. Someščani so mu očitno zaupali, sicer ga na položaj mestnega sodnika ne bi postavili kar sedemkrat zapored.²⁹ Kot bomo videli, naj Reichard ne bi bil več »deželnega jezika« ali pa ga vsaj naj ne bi najbolje obvladal, vendar je kmalu prevzel kranjske navade in se seznanil z njenimi dovtipi, med katerimi je bila tudi *enajsta šola na Vrhniki*. Ta se je namreč kot ironično reklo znašla

²⁷ NŠAL, ŽA Višnja Gora, poročna matična knjiga 1713–1754, 8. 9. 1731.

²⁸ O Iggerju, ki je bil morda tudi sam Korošec, vsekakor pa se je v Celovcu učil ranocelništva, preden se je z družino konec 17. stoletja naselil v Višnji Gori, gl. Golec, Iz zgodovine, str. 108.

²⁹ ARS, AS 166, Mesto Višnja Gora, fasc. 2, sodni protokoli 1705–1752, s. p. – Prim. tudi Golec, Butale so vas, str. 33.

v zadnji točki sodnikovih odgovorov na pritožbe zoper njegov način vodenja mesta.

Bilo je med zadnjo vicedomsko vizitacijo Višnje Gore leta 1744,³⁰ tri leta potem, ko je Johann Reichard prvič postal sodnik, in tri leta prej, preden so terezijanske reforme odpravile vicedomski urad v Ljubljani, stoletno ustanovo deželnoknežjega namestništva za Kranjsko. V mestece ob glavni deželni cesti med Ljubljano in Novim mestom, ki je štel le kakšnih šestdeset hiš in potemtakem dobrih tristo duš,³¹ je še zadnjič prišel kranjski deželni vicedom, da bi pregledal poslovanje mestnih organov in ugotovil morebitne nepravilnosti. Vicedom je, kot običajno, prisluhnil pritožbam mestnega sodnika in sveta ter pritožbam meščanske občine,³² s posebno pisno pritožbo pa se je pri njem oglasilo tudi šest meščanov, med njimi dva mestna svetnika.³³ Mestni sodnik Johann Reichard je na njihovih pet pritožbenih točk pisno odgovoril deželnemu vicedomu še istega dne, 17. junija 1744.³⁴ Ker sama vsebina obtožb in odgovorov ni tako zanimiva, da bi se ustavljali ob vsaki točki posebej, povejmo le, da so sodniku očitali nepravilnosti pri vodenju računov in sodniške funkcije, pri nadzoru mer in uteži ter pri razdeljevanju mestnih vrtov, mu naprtili neutemeljeno izključitev devetih meščanov iz meščanske občine in sprejem nepriemernih oseb v meščanski stan ter obsodili zapravljanje mestnega denarja za neupravičena popivanja. Mimogrede so se na začetku obregnili še ob Reichardovo gospodarsko dejavnost, točenje vina in peko kruha, s katerima naj bi mestu povzročal znatno škodo.

Ni potrebno poudarjati, da je obtožbam vsaj deloma botrovala zavist, za njimi pa naj bi se po Reichardovih besedah skrival tudi pravi namen podpisnikov: spraviti na sodniško mesto enega od nezadovoljnežev, mestnega svetnika Elijo Kastelica. Užaljeni Reichard je avtorje obtožb precej netaktno imenoval »šest upornikov« (6 Rebellen), označil

njihove besede za »plod strasti šestih čevljarjev, ki niso mestu v nikakršno korist«, in se pri poudarjanju svojih zaslug skliceval na druge meščane in sosednjo gospodo, pri čemer ni pozabil omeniti 22 let sodnikovanja pokojnega tasta Janeza Iggerja.

Ustavimo se pri povedni drugi točki pritožb in odgovoru nanjo. Skupina šestih someščanov je Reichardu očitala, da se sklepi mestnega sveta nikoli ali zelo redko sprejemajo brez soglasja njegove žene, »gospo mestne sodnice«, sodnik pa je to obtožbo gladko zavrnil z besedami: »*Glede moje žene je takole. Doslej sem jo moral nujno klicati zaradi jezika, ker gospodje med seboj niso tako dobri in jim [žena] moje besede razloži v deželnem jeziku.*« Da bi podkrepil upravičenost ženine navzočnosti na sejah mestnega sveta in pri sodnih razpravah, se je spretno izgovoril še na vladarico Marijo Terezijo in s tem na tedaj »visoko veljavo« ženskega spola: »*Poleg tega je znano, da je danes vsa vlada v rokah ženske, naše najmilostnejše kraljice in kneginje dednih dežel, ki sem ji 10. julija 1741 tudi sam prisegel zvestobo, zato je treba žensko visoko ceniti. Sicer pa je moja žena zmožna odgovarjati celotnemu mestnemu magistratu.*«

Koliko je Reichard obvladal »kranjsko« in kdaj je za tolmačenje v »deželni jezik« resnično potreboval ženino pomoč, ni mogoče dognati, saj to presega naše spoznavne možnosti. Gotovo pa je, da sta bila oba z ženo v odgovarjanju precej spretna in odrezava. Če je v sklicevanju na Marijo Terezijo zaznati vsaj prikrito ironijo, potem je ta dosegla vrhunec v enajsti šoli na Vrhniki, ki jo je Reichard prihranil za konec, za sklepni stavek odgovora na zadnjo točko obtožb. V tej točki so ga someščani bremenili, da kot sodnik hkrati opravlja tudi službo mestnega pisarja, kar pomeni, da lahko sam sebi potrjuje mestni račun. Čeprav so bili letni računi zadnja tri leta popolnoma neurejeni, jim ob predložitvah ni nihče očital nikakršnih nedoslednosti. Reichard je na očitek o dvojni funkciji sodnika in pisarja odgovoril: »*Povsem hvalevredno je, da bodo mestni sodniki svoje mestne račune vlagali na častitem uradnem mestu [= pri vicedomskem uradu]. In bilo bi želeti, da bi jih tja oddajali tudi pred sto leti, saj potem ne bi bilo tolikšne zmede, da gospod pisec od mene pred iztekom leta zahteva račun. Tega se je moral sam naučiti v enajsti šoli na Vrhniki (mueß selber solches in der 11. Schuel zu Oberläybach erlernet haben).*«

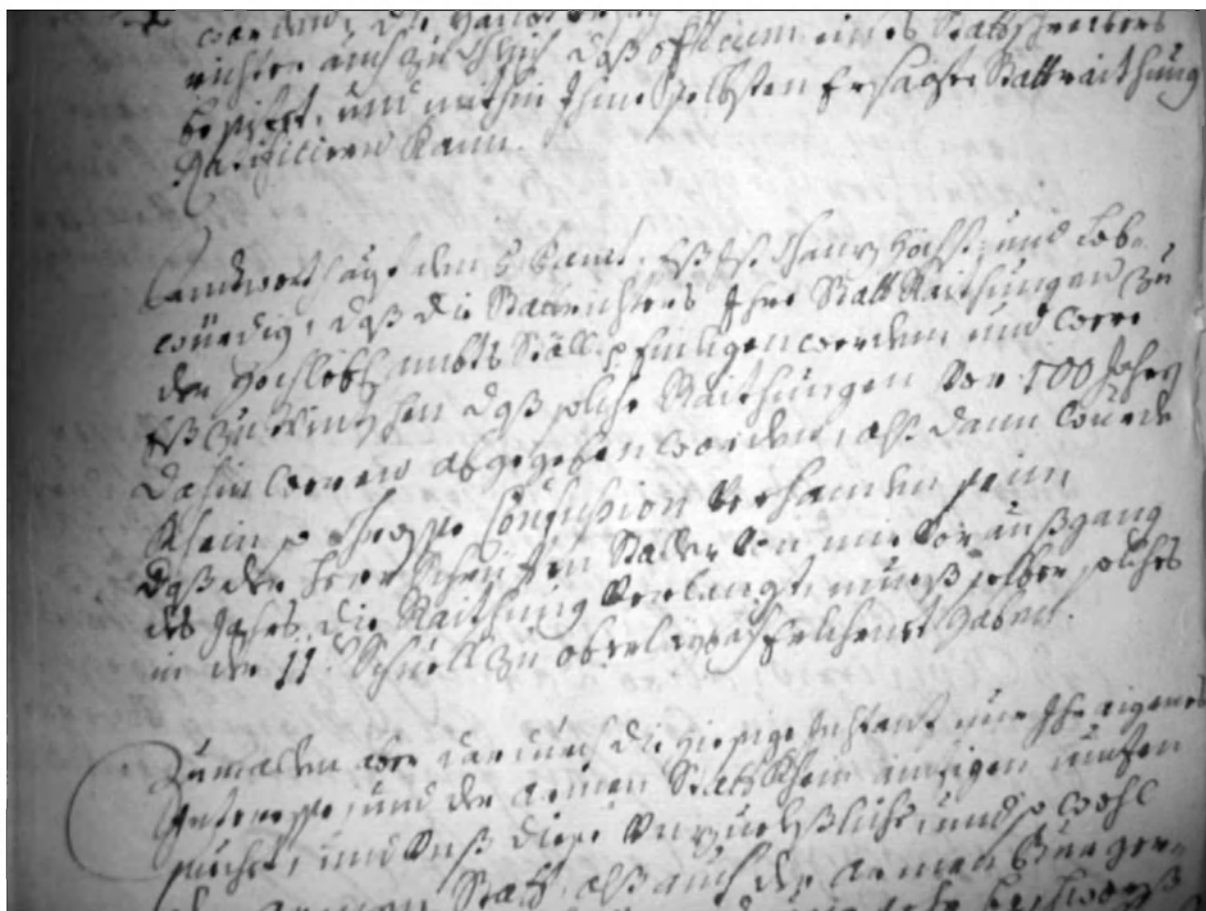
³⁰ ARS, AS I, Vic. a., šk. 184, fasc. I/145, W I-2, vicedomska vizitacija mesta junija 1744.

³¹ Popis stanovanjskih hiš višnjegorskega mesta, njihovih prostorov in lastnikov iz leta 1748 naveda 59 naseljenih hiš (ARS, AS 166, Mesto Višnja Gora, fasc. 6, snopič 4, 22. 3. 1748).

³² Oboje so ohranjene samo v konceptu (prav tam, 17. 6. 1744).

³³ Prav tam, predstavljeno 17. 6. 1744.

³⁴ Prav tam, 17. 6. 1744.

Prva omemba enajste šole na Vrhniki v dokumentu iz leta 1744.

Tako je vrhniška *enajsta šola* kot ironičen dovtip pristala v uradnem dokumentu, najbrž prvič in zadnjič v svoji večstoletni zgodovini. Vsebinsko dokumenta ni bila sicer prav nič povezana z Vrhniko, pa tudi ne njegov pisec niti kateri od šestih »upornikov«, zoper katere je priseljeni Korošec posegel po tej kranjski zbadljivki. Zagotovo pa so vsi, vključno z deželnim vicedomom, prav dobro vedeli, na kaj je podpisani z njo meril. In če Johann Reichard na rodnem Koroškem še ni poznal imenitosti omenjene »vrhniške ustanove«, je zanjo izvedel v Višnji Gori. Glede na izpričano »svetovalsko vlogo« gospe Reichardove, dobro posvečene v mestnih in drugih zadevah, lahko sklepamo, da mu je najverjetneje prav ona prišepnila, kako naj z vrhniško »šolo« osmeši svojega sodniškega tekmeča Elijo Kastelica – ta je vsekakor mišljen kot »gospod pisec« – in prek njega še družino njegovih stanovskih kolegov, »mestu povsem nekoristnih čevljarjev«.

Odkod število enajst?

Najstarejši znani zapis o *enajsti šoli na Vrhniki* je torej pomensko jasen in se do Cankarjevega »preobrata« ni spremenil, trši oreh pa je vprašanje izvora posmehljivke. Zakaj ravno enajsta šola in zakaj na Vrhniki? Je besedna zveza avtohtona, kranjska, ali prevzeta od drugod? Kljub vztrajnim prizadevanjem ne morem ponuditi povsem zanesljivih odgovorov, a vredno je bilo vsaj poskusiti in tako spodbuditi k premišljevanju še koga.

Začnimo tam, kjer so pri razlagi pomena končali predhodniki. Zakaj enajsta, je razložil edino Levstik v *Vodnikovem življenju* (pred letom 1870, objava 1892). Pred Jožefom II. in torej tudi v Vodnikovem času naj bi za duhovniško posvečenje zadostovalo deset let šolanja: tri leta normalke, tri latinske šole in dve humanitarni ter končno dve leti filozofskega študija.³⁵ Literarni zgodovinarji so

³⁵ Levstik, *Vodnikovo življenje*, v: *Zbrano delo*, str. 10–11: »Njegov [= Vodnikov] prvi učitelj se je zval Kolenec, ki ga je 1767. leta vabil pisati ino čitati, v prvo šolo je hodil v

to kratko razlago sprejeli brez pomislekov, ne da bi preverili dejstva.³⁶

Pri tem moramo poudariti, da je Levstik »šaljivi prigovor o enajsti šoli«, kakor ga sam imenuje, ob opisovanju Vodnikovega šolanja zgolj bežno omenil. Asociiral je na tedaj še dobro znani frazem, povezan z Vrhniko, temu dodal gabliško zbadljivko, ki jo je verjetno poznal iz dunajskih let, in naredil nekakšen logičen sklep o neobstoječi *enajsti šoli* kot »nadaljevanju« desetih. A ko si natančneje ogledamo Vodnikova šolska leta, se pokaže, da se Levstik glede »desetih let učenja« moti, posebno pri njihovi razdelitvi. Prvič, v Vodnikovi mladosti še ni bilo normalke, ki jo je uvedla terezijanska šolska reforma leta 1774 kot najzahtevnejšo od treh vrst osnovnih šol.³⁷ Poleg tega se takratno štetje »šol« ni začinjalo s prvim letom normalke ali njene predhodnice – t. i. prve šole (Vodnik), temveč šele z latinskimi šolami, torej s šestimi gimnazijskimi letniki.³⁸

Novo mesto, kjer je imel strica frančiškana Marcela Vodnika, ki ga je učil 1768. ino 1769. leta. Potem se je zopet vrnil domov ter od 1770. do 1775. pri jezuitih izdelal šest latinskih šol. Takrat je bila normalka drugače razdeljena nego zdaj: prva šola je bila abecedna, za njo potlej druga ino tretja, obenem tudi prva latinska. Zategadelj je menda latinsko čitanje bilo ostalo do nedavnih časov v poprejšnjem tretjem, zdanjem četrtem normalnem razredu. Bile so dalje tri latinske šole, potem dve humanitarni, a naposled dve leti modroslovja. Pred cesarjem Jožefom je bilo do nove maše vsega vkup dovolj deset let učenja.«

³⁶ A. Slodnjak (v: Levstik, Zbrano delo VII, str. 363) Levstikove razlage v opombah k Vodnikovemu življenju ne komentira in poleg tega zagreši dve nedoslednosti: pri citatu iz Vodnikove novoletne pesmi zamenja sleparje s hinavcem (»Hinavcu pometat enajsto šolo«), pod vtisom Cankarjevega Mojega življenja, na katerega se sklicuje, pa enajsto šolo zmotno postavlja pod most: »ki je bila po ljudskem izreku na Vrhniki pod mostom«. Trditev o desetih letih šolanja do nove maše v času pred Jožefom II. povzema B. Merhar (v: Cankar, Izbrana dela VII, str. 498), J. Kos pa je niti ne komentira (Cankar, Zbrano delo XXII, str. 296).

³⁷ Prim. Schmidt, Zgodovina šolstva I, str. 179.

³⁸ Jezuitski gimnazijski kurs (studia inferiora) je imel po določbah njihovega študijskega reda iz leta 1599 pet stopenj pouka: tri gramatikalne (nižjo, srednjo in višjo) in dve humanitetni stopnji (poetika, retorika), in to ne glede na število razredov in oddelkov; prvo stopnjo so včasih delili na dva razreda. Tako so dobili šest razredov: infima (elementaris ali parva), principia, gramatica, sintaksa, poetika in retorika. Šolanje v enem razredu je trajalo praviloma eno leto, razen v retoriki, ki naj bi jo kandidati za vstop v jezuitski red obiskovali dve leti. Schmidt, Zgodovina šolstva I, str. 119–120. – Levstik v svoji razlagi – tri latinske, dve humanitarni šoli – misli na omenjenih pet stopenj gimnazijskega pouka: tri gramatikalne in dve humanitetni. Dve

Vodnik v svoji *Avtobiografiji* (1796) razlikuje med »prvo šolo« (elementarno stopnjo), »šestimi latinskimi« (jezuitska gimnazija) in »visokimi šolami« (frančiškanski študij za lastne naraščajnike).³⁹ Pri tem ne daje nikakršne opore za sklep, da so »šole« takrat seštevali. »Deset let učenja« bi kvedjemu dobili, če bi začeli šteti šele s šestimi latinskimi šolami (1770–1776), dodali dve leti študija filozofije v Novem mestu (1776–1778) in ljubljansko bogoslovje (od 1778 verjetno do 1780).⁴⁰ Levstikovo poznavanje izobraževanja v Vodnikovem času oziroma »pred cesarjem Jožefom« se je tako v podrobnostih izkazalo za pomanjkljivo. Čeprav je šolanje za duhovnika lahko trajalo eno desetletje, s tem ni rečeno, da je bila vrhniška *enajsta šola* mišljena ravno kot »višja stopnja« tem in takšnim »desetim šolam«.

Kako torej dognati, zakaj so jo poimenovali »enajsta«? Če sem hotel priti do česa otipljivega, je bilo najbolj smiselno poiskati analogne primere takšnih »visokih šol« v širšem zemljepisnem prostoru, saj bi morda tako dobil tudi natančnejše pojasnilo, odkod in zakaj takšno ime. Levstik je ponudil odlično izhodišče: **Gablitz na Avstrijskem**, kjer naj bi bil »sedež« enake *enajste šole* kakor na Vrhniki. Lega omenjenega kraja v okolici prestolnega Dunaja je navajala k sklepu, da je vrhniška *enajsta šola* »dunajski implantant«, ki so ga v provinco zanesli kranjski študenti in ga prilepili Vrhniki, podobno oddaljeni od Ljubljane, kot je znala razdalja med Dunajem in Gablitzem.⁴¹

leti modroslovja pa predstavljata že visokošolski, filozofski študij.

³⁹ »Pisati inu branje me je učil šolmašter Kolenec 1767; za prvo šolo stric Marcel Vodnik, frančiškanar v Novim mestu 1768 inu 1769. Od 1770 do 1775 poslušam per jezuitarjih v Lublani šest latinskeh šol. Tiga leta me ženejo muhe v klošter k frančiškanarjam, slišim visoke šole, berem novo mašo, se z oblubami zavežem; al 1784 me lublanski škof Herberstein vun pošle duše past.« Po: Vodnik, Zadovolne Krajnc, str. 116, faksimile str. 117.

⁴⁰ Geslo Vodnik Valentin v SBL XIV, str. 509. – Nekoliko drugačne letnice ponuja Slodnjak v opombah k Vodnikovemu življenju: študij modroslovja v Novem mestu 1777–1778, bogoslovja v Ljubljani 1778–1781 (v: Levstik, Zbrano delo VII, str. 363).

⁴¹ Gablitz leži danes v političnem okraju Dunaj-okolica (Wien-Umgebung) in je sedež trške občine z nekaj več kot 4.000 prebivalci. Podeželski kraj sredi Dunajskega gozda, približno pet kilometrov od meje z mestom Dunajem, je bil šele leta 1977 povzdignjen v trg. Po: <http://de.wikipedia.org/wiki/Gablitz>.

Toda moje poizvedovanje o *enajsti šoli* v Gablitzu in o morebitnih sorodnih »ustanovah« po Avstriji dolgo ni obrodilo sadu. In to navkljub »vsevednosti« medmrežja in izdatni pomoči avstrijskih kolegov, ki so iskanje *enajstih šol* spremenili v pravo malo »preiskavo«. Pomagati mi niso znali niti v »najbolj poklicanih krogih« na Dunaju, kjer niso slišali ne za *enajsto šolo* ne za karkoli podobnega, kar bi bilo povezano z bližnjim Gablitzem.⁴²

Slednjič sem posegel še po skrajnem sredstvu – povprašati, ali iskano reklo morda poznajo v Gablitzu. Čeprav poln dvoma o uspehu poizvedovanja, saj so »prizadeti« navadno najmanj poučeni – slabih stvari o samih sebi preprosto ne želimo slišati in poznati –, je odgovor predstavnikov krajevnne oblasti vseboval veliko več kot le kratko pojasnilo. Tega je spremljalo še eno presenečenje: v Gablitzu ne poznajo *enajste šole*, temveč *visoko šolo* (*»Die Hohe Schule in Gablitz«*), ki je vrhniški po vsebini podobna. Levstik se je torej tudi tu nekoliko uštel, kar navsezadnje pojasnjuje, zakaj o domnevni *enajsti šoli* v Gablitzu niso izbrskali česa natančnejšega že tisti, ki jim je uspelo kraj vsaj določiti.⁴³

O razlagah za nastanek rekla o tamkajšnji »visoki šoli« bomo še govorili. Kar zadeva njegovo morebitno povezavo s sorodno vrhniško zabavljivko, pa je zdaj zanesljivo, da *enajsta šola na Vrhniku* ni njen »kranjski plagiat«. A s tem se nismo približali odgovoru, zakaj se vrhniška imenuje »enajsta«. Odprto ostaja tudi vprašanje, ali je kot »šola« s tem imenom povsem osamljena ali pa ima kje zunaj slovenskega prostora vendarle še kakšno soimenjakinjo. Moja poizvedovanja, omejena le na ožji srednjeevropski okvir med Bavarsko, Češko,

Italijo in Hrvaško, so bila doslej neuspešna.⁴⁴ Od nikoder nisem dobil ničesar otipljivega, niti v zvezi z vrstilnim števnikom *enajsta* niti o kakšnem podobnem reklu, ki bi bilo povezano z določenim krajem. A vendar skoraj ni dvoma, da poznajo podobne »ustanove« še kje po svetu. Ali je vrhniška kot »enajsta« izvirna kranjska jezikovna domislica ali je morda samo izposojenka, pa bosta morda razkrila šele poglobljena raziskava ali srečno naključje. Pri tem bodo prejkone najlažje pomagali narodopisci. Brez novih odkritij pa moramo za zdaj ostati le pri domnevi, da je *enajsta šola* morebiti kranjska »iznajdba« za poimenovanje nečesa z občečloveško poanto.

In kaj je mogoče sklepati o razlogih za ime *enajsta*? Naj gre resnično za »nadaljevanje desetih let učenja«, kolikor je po Levstiku zadostovalo za duhovniški poklic, ali ne, je pomen števnik v nemčem jasen: v šolskem žargonu je pomenil nerealno visoko, neobstoječo šolsko stopnjo. Število enajst je bilo za kranjske razmere še toliko višje, ker je Ljubljana dolgo premogla le šestletno jezuitsko šolo, dokler se ji ni pozno, v začetku 18. stoletja, pridružil triletni, t. i. višji jezuitski študij.⁴⁵ In od šest do enajst se je zdelo strahotno daleč, ravno prav za porogljivi pomen števnik.

Da je *enajsta šola* zelo verjetno res namig na jezuitski šolski sistem s šestimi letniki, bržčas kaže naslednja analogija. Na Bavarskem, verjetno pa še kje v nemškem jezikovnem prostoru, so poznali poimenovanje »*osmi letnik*« (*»achte Klasse«*). S tem neobstoječim jezuitskim letnikom – po naše bi mu rekli »*osma šola*« – so namigovali na skrivni zaključek šolanja, rezerviran za neuspešne študente, ki so padli pri vseh izpitih.⁴⁶

Ne nazadnje pa se lahko v poimenovanju *enajsta šola* skriva tudi **simbolni pomen števila enajst**, umešččenega med dve izrazito pozitivni

⁴² Na zasedanju korespondentov Deželne zgodovinske komisije za Štajersko (Historische Landeskommission für Steiermark) v začetku oktobra 2007 je vprašanje odprla kolegica dr. Christa Schillinger Praßl, ki se ji za pomoč iskreno zahvaljujem. Poleg nje tudi upokojenemu prof. dr. Günterju Cerwinki iz Gradca in direktorju dunajskega mestnega in deželnega arhiva (Wiener Stadt- und Landesarchiv) prof. dr. Ferdinandu Opplu.

⁴³ Prim. Slodnjakovi razlagi »naselbina zahodno od Dunaja v okraju Hietzing« (v. Levstik, Frana Levstika zbrano delo VI, str. 39) in »nekdanja vas v današnjem dunajskem okraju Hietzing« (Levstik, Zbrano delo VII, str. 363). Podobno pravi Merhar: »vas zahodno od Dunaja« (v: Cankar, Izbrana dela VII, str. 498).

⁴⁴ Za pomoč se posebej zahvaljujem prof. Tomažu Simčiču iz Urada za slovenske šole pri Deželnem šolskem uradu za Furlanijo–Julijsko krajino v Trstu.

⁴⁵ V Ljubljani so jezuiti v 17. stoletju poznali samo teološka predavanja. S filozofskimi študiji so začeli šele leta 1704, precej pozneje kakor v Celovcu in Gorici (prim. Schmidt, Zgodovina šolstva I, str. 133–135).

⁴⁶ O tem naj bi pisal Cankarjev sodobnik, bavarski pisatelj in satirik Ludwig Thoma (1867–1921). Nanj in na vsebino pojma »achte Klasse« me je s posredovanjem dr. Christe Schillinger Praßl opozoril prof. dr. Günther Jontes, narodopisec iz Leobna, za kar se obema iskreno zahvaljujem.

števíli. Enajst je namreč število z dokaj skromnim obsegom simbolnih vsebin in še te so povečini negativne, saj enajstica presega idealno mero desetice, zato pomeni čezmernost in neurejenost, rušenje reda in harmonije, tudi nestanovitnost, nevero, herezijo in vsakovrstno zlo! Takšna simboličnost nedvomno temelji na pitagorejski številčni mistiki, negativen pomen števila enajst pa je v krščanstvu posebej poudarjen zaradi njegovega mesta med dvema odličnima številoma, od katerih vsako po svoje simbolizira popolnost: med desetico dekaloga in sveto apostolsko dvanajstico.⁴⁷ Tudi če očetje o rekle *enajsta šola* niso bili posebno poučeni, pa so zlahka poznali sloves enajstice kot »slabega števila«, zaradi česar je bilo le-to toliko bolj primerno za pejorativno oznako.

Zakaj ravno na Vrhniki in od kdaj?

Ostaja še temeljno vprašanje, zakaj so stari Kranjci *enajsto šolo* postavili ravno na Vrhniko. Ali se je *enajsta šola* tam že rodila, so jo na Vrhniko prenesli od drugod ali pa je šlo prvotno za abstraktno oznako in so jo kraju pritaknili šele pozneje? Je njenemu rojstvu botrovala kakšna posebnost Vrhnike in Vrhničanov ali kaka prigoda, ki je polagoma utonila v pozabo?

Zaradi pomanjkanja česar koli oprijemljivega se je bilo treba zateči k edini znani analogiji, v spodnjeavstrijski Gablitz. Tamkajšnja krajevna kronika, ki povzema starejše razlage o nastanku rekla »*visoka šola v Gablitzu*«, pozna več različic dveh možnih izvorov.⁴⁸ Prvi izvor je povezan z zgledno vzrejo volov kot daleč naokoli znano dejavnostjo domačinov, drugi pa z resnično ali izmišljeno prigodo o neuspešni »zasebni šoli«, v kateri je neki (pre)ambiciozni Gabličan šolal svoja za uk pretrda sinova. Prvič gre torej za splošno, drugič za konkretno razlago, obe pa se navezujeta na pikro misel o nevednosti in domišljavosti.

»Volovska« zgodba, ki je povezana z daleč slovečo dejavnostjo Gabličanov, se je ohranila v dveh različicah:

»*Adolf Schmiedl v svoji knjigi 'Dunajska okolica v 20 urah' (Wiener Umgebung auf 20 Stun-*

⁴⁷ Germ, *Simbolika števil*, str. 76–81.

⁴⁸ Vormaurer, Weiß, »Gablitz«, str. 135. – Kopijo strani iz krajevne kronike mi je priskrbelo tajništvo župana trške občine Gablitz, ki mu gre moja iskrena zahvala.

den) iz leta 1835 piše naslednje: 'Na polovici hriba pridemo čez pol ure v vas Gablitz, znano po veliki pivovarni, ki je rabila za povod nekemu ljudskemu reku. Tukajšnja vzreja volov je posebno na glasu in tako pravijo o neumnem človeku, da je študiral na visoki šoli v Gablitzu'.

V 'Slovarju dunajskega narečja' (*Wörterbuch des Wiener Dialektes*) Franza Jakoba iz leta 1929 je Gabličan ne ravno laskavo označen kot vol, in to zaradi nekdanjega zbirališča govedi v tem kraju. Od tod je izpeljan tudi izraz 'visoka šola v Gablitzu' (*Die Hohe Schule in Gablitz*).«

Drugačna je »šolska« zgodba, ki naj bi ji bil podlaga dogodek v nedoločljivi preteklosti; ohranjena je v treh različicah:

»V knjigi 'Ali govorite dunajsko?' (*Sprechen Sie Wienerisch? Von Adaxl bis Zwutschkerl*), ki jo je leta 1980 izdal ddr. Peter Wehle, se pojavlja 'gablški študent' (*Gablitzter Student*) s pomenom *neumen*, neizobražen človek, vendar je izraz opredeljen kot zastarel. Dr. Franz Seraph Hügel je za to reklo že leta 1873 ponudil naslednjo razlago: 'Da je nekdo študiral na visoki šoli v Gablitzu, je treba razumeti le kot posmehljivko, saj ta majhen kraj pri Purkersdorfu na Spodnjem Avstrijskem nima nika-kršne visoke šole; to pomeni toliko kot: ni študiral, tepec je. Tudi volovskim vpregam, dostojanstveno vpreženim v vozove, zlasti v one za pivo, v šali pravijo gablški študenti.'

S tem ljudskim rekom se je ukvarjal tudi okrajni glavar Primo Calvi, ki v 'Predstavitvi političnega okraja Hietzing-okolica' (*Darstellung des politischen Bezirkes Hietzing-Umgebung*) iz leta 1901 pravi: 'O Gablitzu obstaja tudi nadvse vesel rek, znan po vsem Spodnjem Avstrijskem, posebej ko z njim označijo kakšnega nevedneža: -Ta je študiral na visoki šoli v Gablitzu. Rek naj bi izviral od tod, ker je pred mnogimi leti neki pivovar prepustil svoja dva sinova v vzgojo nekemu duhovniku; stanovala sta v hiši na vzpetini nad pivovarno in bila tam deležna tudi pouka, a brez uspeha.

To predstavitev najdemo še v izročilu gospostva Mauerbach in se ujema s Schweikhardtovo (1877–1913) razlago v neki topografiji Spodnje Avstrije, ki prav tako ugotavlja: 'Še vedno pogosta ljudska šala pravi o nevednih, da so študirali na visoki šoli v Gablitzu. Ta rek naj bi nastal tako, da

je neki gabliški pivovar najel inštruktorja za poučevanje dveh sinov in ga nastanil v svoji hišici na vzpetini, a njegov trud pri neumnih mladeničih ni obrodil nikakršnega sadu.'⁴⁸

V obeh primerih so Gabličani predmet posmeha, le da je v prvem krivda »kolektivna« in v drugem »individualna«, v prvem se zdi povezava med »visoko šolo« in vzrejo volov nekoliko prisiljena in nelogična, v drugem, ki se nanaša na pivovarjevo »zasebno šolo«, pa je pojasnjen tudi izvor frazema.

Pri Vrhniku – če je njena *enajsta šola* res izvirno vrhniška – se nagibam k zelo podobnima sklepoma: ironično reklo *enajsta šola* so si prislužili Vrhničani kot skupnost, pač zaradi te ali one lastnosti ali jim ga je zaradi kakšnega zabavnega spodrsaljaja nehote »priskrbel« kak prebivalec tega kraja, vendar se prigoda v izročilu žal ni ohranila.

Vsi avtorji, ki zbadljivo reklo omenjajo, govorijo le o prvi možnosti – »kolektivni krivdi«. Posmehljivko naj bi si izmislili drugi, njen nastanek pa zakrivila prevzetnost Vrhničanov. Fran Petre (1947) je svojo razlago povedal v stavku: »Ker so se tržani košatili s svojim znanjem nemščine, so dali furmani Vrhniki vzdevek 'enajsta šola'.⁴⁹ Trditev je brez kakršne koli podkrepitve, poleg tega pa je postavljena v neustrezní kontekst Bachovega absolutizma in zgodnje ustavne dobe.

Drugačno razlago je ponudil Boris Merhar (1954), ki je sicer prav tako poudaril oholost Vrhničanov: »Na Vrhniko je to šolo lokalizirala pač zabavljiva domiselnost sosedov, gorkih Vrhničanom zato, ker so se le-ti menda že od nekdaj čutili 'nekaj več' od drugih.« Trditev je oprl na odlomek iz Cankarjevega *Mojega življenja*: »Vrhniški otrok bi ne smel po svetu, bi ne smel med tuje ljudi. Že navsezgodaj se ga drži tisti oklep ošabnosti, samozavesti in vsegavednosti, ki mu dela nerodo ob vsakem koraku in vse žive dni.⁵⁰

Podobno razlago, vendar brez utemeljitve, najdemo pri odličnem poznavalcu Cankarja in Vrhnike Francetu Dobrovoljcu (1972). *Enajsto šolo pod mostom* (sic!) razlaga z besedami: »Šaljiv vzdevek in krajevna posebnost, ki se drži Vrhnike v ljud-

ski govorici podobno kakor nekoč Višnje gore njen priklenjeni polž. Z njim so vrhniški sosedje tržanom nagajali, češ da so si pridobili znanje, s katerim so se postavljali pred kmečkim ljudstvom (zlasti z nemščino), na svojem visokem učilišču 'enajsti šoli', ki je višje od vseh nekdanjih 'črnih šol'. Izraz je poznal že Valentin Vodnik, razložil pa ga je Fran Levstik v članku *Vodnikovo življenje*. V resnici pa je bila 'enajsta šola' že od nekdaj zbirališče vrhniških otrok na plitvinah Ljubljaniice pod mostom, čez katerega vodi okrajna cesta Vrhnika–Borovnica.«⁵¹

Dobrovoljc je, kot kaže, povzel Petretovo trditev o košatenju Vrhničanov z znanjem nemščine, *enajsto šolo* pa z Vrhnike kot celote predstavil pod most, kjer naj bi bila »v resnici« in to »že od nekdaj«. Podobno sklepanje, zelo verjetno, čeprav ne tudi izrecno oprto na Dobrovoljčeve besede, najdemo tudi pri Jožetu Rodetu (1997): »To šolo je res proslavil Cankar, vendar je bila znana že veliko prej. Izmislili si je niso Vrhničani, marveč prebivalci okoliških krajev, pred katerimi so se tržani radi ponašali, posebno z nemščino, da so nekaj več. Zato so jim okoličani oponašali, da so lahko izobraženi, saj so se vsega tega znanja naučili v svojem 'vseučilišču', enajsti šoli, na Ljubljaniici.«⁵²

Dobrovoljc in Rode sta torej kot poseben razlog za nastanek rekla izpostavila bahanje Vrhničanov z nemščino, kar je pred njima storil že Petre. Poleg tega sta avtorstvo rekla pripisala prebivalcem okoliških krajev in *enajsto šolo* pod vtisom Cankarja umestila na plitvine Ljubljaniice, kamor jo je s pisateljevim dodatkom *pod mostom* postavil tudi Slodnjak (1958).⁵³ Kot smo opazili, nimata ne reka ne most nič skupnega s prvotnim pomenom besedne zveze, izpričane prvič leta 1744, saj so prvi most na tem mestu ne nazadnje zgradili šele leta 1790.⁵⁴ Tudi sklicevanje na nemščino in okoličane ni posebno prepričljivo. Vrhnika namreč v dobi nacionalnih bojev ni veljala za kakšno »trdnjavo nemštva«, ampak je kljub oviram zgodaj potrdila svoj slovenski značaj in narodno zavednost.⁵⁵ Ne-

⁵¹ Dobrovoljc, *Cankarjev album*, str. 241.

⁵² Rode, *Vrhnika*, str. 74.

⁵³ Levstik, *Zbrano delo VII*, str. 363.

⁵⁴ O mostu gl. Ogrin, *Vrhniški mitničarji*, str. 50; prim. tudi načrt Vrhnike iz okoli leta 1770 v: Habič, *Vrhnika*, sl. 14 med stranema 56 in 57.

⁵⁵ O tem in o tekmovanju vrhniškega slovenskega kulturnega življenja z nemškutarsko miselnostjo in organiziranostjo v drugi polovici 19. stoletja gl. Petre, *Rod in mladost*, pred-

dvomno pa so se zaradi prehodnosti svojega kraja mnogi Vrhničani s tujci sporazumevali v nemščini, ki je bila blizu tudi tanki plasti krajevne elite. In ker je bila vrhniška nemščina nemalokrat le priučena latovščina, je takšna mogla vzbujati smeh in posmeh. Toda temeljno znanje o šolski hierarhiji, ki so ga morali imeti avtorji rekla, slejkoprej priča, da se *enajsta šola* ni mogla poroditi v glavah preprostih, neizobraženih podeželskih okoličanov, ampak v drugačnem, o šolah bolje poučenem okolju, torej med šolanimi oziroma mestnimi ljudmi.

Bržčas niti gabliška *visoka šola* niti vrhniška *enajsta* ne bi imeli tolikšnega odmeva, ko ne bi kraja ležala v neposredni bližini prestolnic, cesarskega Dunaja in kranjske Ljubljane. Obe »najvišji šoli« sta namreč tudi nasprotje uradnemu šolskemu sistemu, ki ga utelešata glavni mesti. Priljubljenost ironičnega rekla pa se je v obeh primerih tem lažje povečala zato, ker sta bila primestna kraja dobro znana v obeh bližnjih mestih in širšem prostoru, Gablitz kot volovsko tržišče, Vrhnika kot vozlišče kopenskih in vodne poti.

Ni torej čudno, če postanejo prebivalci takšnih, sicer majhnih, a gospodarsko uspešnih krajev, prevzetni in domišljavi. Cankar je za Vrhničane trdil, da jim je bila oholost položena v zibelko. Čeprav je v pisateljevem času, v zadnji četrtini 19. stoletja, vrhniški trg gospodarsko že nazadoval, je bil spomin na vrhniške »zlate čase« v stoletjih predindustrijske dobe še vedno živ. Tedaj je Vrhnika ne le v kranjskem merilu slovela kot ena ključnih točk na »cesarski cesti« proti Jadranu. Pretovarjanje blaga in potnikov z vodne poti na kopensko in narobe je kraju ob izviru Ljubljance dajalo poseben življenjski utrip, njegovo ime pa je v ušesih popotnikov odzvanjalo podobno kot svoj čas ime predhodnika, antičnega Nauportusa.⁵⁶

Ob tem se postavlja vprašanje, ali je mogoče, da so vrhniško *enajsto šolo* poznali tudi v širšem prostoru, ne le na Kranjskem oziroma v de-

želah slovenskega jezika? Bi potemtakem nemški Korošec Johann Reichard, ki je leta 1744 v Višnji Gori ovekovečil njen obstoj, utegnil slišati zanjo že v rodnem Volšperku, kjer so jo potemtakem imenovali tako, kot je sam zapisal: »*die elfte Schule zu Oberlaibach*«? V takem primeru se ponuja še ena možna razlaga, zakaj je namišljena »šola« domovala prav na Vrhniku. Če ni zgolj naključje, potem bi mogla biti vmes besedna igra z nemškima imenom Ljubljane in Vrhnike: Laibach in Oberlaibach. Ker je Ljubljana premogla pravo »Schule«, je bil za ironijo v pomenu »Ober-Schule« kraj Oberlaibach nadvse primeren, saj je že po imenu »višji« od kranjske prestolnice. Popotniki in tovarniki iz sosednjih nemških dežel so vsekakor dobro vedeli za Oberlaibach, kjer se je končala plovna pot po reki Ljubljanici. In končno je širjenje védenja o vrhniški *enajsti šoli* morda pospeševalo še posmehovanje (nemških) sosedov Ljubljančanom in Kranjcem kot jezikovno drugačnim, zato v občevanju z »zunanjim svetom« neredko nerodnim in robotim. Toda takšna prikrita porogljivost, o kateri lahko le domnevamo, bi bila sekundarna. Ni namreč mogoče dvomiti, da je povezava *enajste šole* z Vrhniko plod domače, kranjske pameti, čeprav iznajdba same besedne zveze morda ni kranjska.

Če je njeno postavitve na Vrhniko povzročila »samo« prevzetnost Vrhničanov, ponosnih na pomembnost svojega kraja, ni v tem nič takšnega, po čemer bi bili Vrhničani drugačni od prebivalcev drugih mestnih in trških gnezd na Kranjskem. Zakaj se je torej ironično reklo pilepilo prav nanje, kot da v deželi ne bi manjkalo podobnih »purgarskih« središč? Nemara je del odgovora skrit v dejstvu, da je Vrhnika postala trg šele v zgodnjem novem veku in da ni nikoli premogla vseh lastnosti pravega trga. V notranjem življenju dejansko ni funkcionirala tako kot organizmi starejših, srednjeveških trgov in nekaterih njihovih novoveških posnemovalcev, saj ni izoblikovala sloja tržanov, ki bi se ponašal s »purgarskim« imenom, niti klasičnega avtonomnega organa – trškega sveta, poleg tega pa njen t. i. »trški sodnik« ni bil voljen organ trške skupnosti. Naziv trg si je Vrhnika prislužila šele v 16. stoletju, in še to predvsem zaradi predstave o gospodarski upravičenosti takšnega naslavljanja.⁵⁷ Tako je Vrhničane opazno zaznamovalo neskladje med pomembnostjo kraja in njegovo velikostjo na eni strani ter skromno razvi-

vsem str. 82–84, 90–96, 111–116. – Po zadnjem avstrijskem ljudskem štetju leta 1910 je bilo med 2347 Vrhničani (brez 19 tujih državljanov) le 11 takih, ki so kot občevalni jezik navedli nemščino, in 6 z drugim občevalnim jezikom, kar 2330 ali 99,3 % pa jih je priznavalo slovenski občevalni jezik (*Spezialortsrepertorium*, str. 53).

⁵⁶ O gospodarskem pomenu Vrhnike prim. zlasti Golec, *Zgodnjenovoveška*, str. 121–124; prim. tudi Habič, *Vrhnika*, str. 21–25.

⁵⁷ Prim. Golec, *Zgodnjenovoveška*, str. 109–121.

tostjo trške avtonomije na drugi. Prizadevanje za večjo družbeno veljavo je bilo toliko bolj značilno za krajevno elito in neskladna podoba vrhniškega »napol-trga« zato nadvse mikaven predmet ironiziranja.

Toda Vrhničani, kot kaže, le niso bili tako nepomembni in neupravičeno vzvišeni, da bi jim okolica poleg *enajste šole* nadela še kakšno zabavljivko ali da bi na njihov račun zbijala »butalske« šale, kakršnih je bilo v slovenskem prostoru denimo deležno mestece Višnja Gora, od trgov pa štajerski Lemberg, Marenberg in Veržej ali v nemškem prostoru prebivalci saškega mesta Schild (*Schildbürger*).⁵⁸ Pri zasmehovanju Vrhnike je šlo za ironijo, ki se je prejkone porodila iz drugačne vrste zavisti in prezira.

Vrhnika si je laže »prislužila« sedež *enajste šole* še zaradi ene pomembne pomanjkljivosti: ni namreč premogla prave šole. V delih, ki obravnavajo starejšo zgodovino kraja, pred koncem 18. stoletja ni najti nikakršnih namigov na še tako skromne oblike šolskega pouka. Če so za mnoge podeželske župnije izpričani vsaj »šolmoštri«, ki so bili običajno sicer le navadni organisti in mežnarji,⁵⁹ nimamo za Vrhniko poročil niti o vsebinsko praznem nazivu »šolmošter« (*Schulmeister*, *ludi magister*). Dobro poznamo zlasti razmere v letih pred terezijansko šolsko reformo (1774), ko so državne oblasti poizvedovale o obstoječih šolah v deželi Kranjski. Poročilo postojnskega okrožnega glavarja o šolah v notranjskem okrožju iz leta 1761 postavlja vrhniški trg ob bok trgom Šentvid pri Vipavi, Vipava, Cerknica in Planina, v katerih ni

bilo šol. Poleg tega naj bi bili tamkajšnji duhovniki-zorničarji in organisti sploh povsem nevešči nemščine in računstva.⁶⁰ Tudi leta 1774 poroča upravitelj gospostva Logatec, da v župniji Vrhnika in na celotnem območju logaškega gospostva ni nobene šole.⁶¹ Začetki vrhniškega šolstva segajo šele v dobo pospešenega ustanavljanja šolske mreže, ko so trivialke odprli tudi v mnogih manjših in manj pomembnih krajih. Vrhniška trivialka je prvič izpričana leta 1790,⁶² nekaj let prej kot njeno ustanovitev navajata zgodovinska in domoznanska literatura.⁶³

Da Vrhnika zelo dolgo ni bila šolsko središče, je razumljivo že zaradi njene lege v bližini Ljubljane. Domača elita je pač znala poiskati to ali ono primerno osebo za začetno izobraževanje svojih otrok, potem pa jih je poslala v »pravo« šolo v bližnjo deželno prestolnico. Mogoče je tudi, da je reklo *enajsta šola* zraslo iz kakšnega s tem povezanega resničnega pripetljaja, podobnega izročilu o gabliškem pivovarju, ki naj bi svoja dva sinova neuspešno šolal kar doma. Morda so Vrhničani imeli kdaj tudi »pravo« kratkotrajno šolo, potem pa se je na njihovo nesrečo razvedelo o njenem neuspehu oziroma slabem slovesu. Vendar o takšni ali drugačni »ponesrečeni« šoli na Vrhniki najbrž ne bomo nikoli izvedeli kaj določnejšega.

Naj je *enajsta šola na Vrhniki* nastala zgolj zaradi stereotipne domišljavosti Vrhničanov ali iz nekega resničnega pripetljaja, ki je vzbujal posmeh, gre za »staro ustanovo«. Izpričana je torej vse od leta 1744, skoraj sto let pred »visoko šolo v Gablitzu«, o kateri imamo prvo znano poročilo šele iz leta 1835, kar kajpak še ne dokazuje, da je vrhniška starejša. Razumljivo je, da »rojstnih letnic« ene in druge ne bomo dognali. Toda ali lahko vsaj pri-

⁵⁸ Prim. Golec, *Butale so vas*, str. 17.

⁵⁹ V tem pogledu so zgovorni odgovori nekaterih župnikov na uradno povpraševanje o stanju šol leta 1774 (ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, Politični oddelek, šk. 23, PP lit. F, No. 12, Vol. 1). Cerkovniki in organisti so izpričani kot nominalni »šolmoštri« v naslednjih župnijah in vikariatih dolenskega okrožja: v vikariatu Vavta vas mežnar, »den man vulgo schuelmeister nennt« (12. 4. 1774), v župnijah Metlika, Črnomelj in Semič organisti, »der abusum schullmeister genannt wirdt« (30. 3. 1774, 12. 4. 1774), v župniji Žužemberk »einer den man schulmeister nenet« (11. 4. 1774), v župniji Otočec cerkovnik in mežnar »wird zwar ein schulmeister abusive genent« (6. 4. 1774), pri župnijah Krka, Šentvid pri Stični, Šmartno pri Litiji, Šmarje in Višnja Gora prav tako »einige so betitlte schulmeisters« (21. 4. 1774). Edinole semiški župnik je zapisal, da tamkajšnji t. i. »schullmeister« občasno poučuje kakšnega fanta brati, pisati, ministrirati in moliti (30. 3. 1774).

⁶⁰ ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, Politični oddelek, šk. 75, PP, lit. T, No. 4, Vol. 1–2, *Teutsche oder sogenannte Trivial und Normal Schulle in Krain betr.*, 2. 3. 1762.

⁶¹ Prav tam, šk. 23, PP, lit. F, No. 12, Vol. 1, *Lehr=Schullen und Schullmeister, Stiftungen, Bibliotheken auf dem Lande und in den Städten*, 11. 3. 1774.

⁶² NŠAL, ŠAL, Šolstvo, fasc. 7, *Einkünften, Fassionen der Messner und Schullehrer 1790–1860*, 9. 7. 1790. – Za podatke se iskreno zahvaljujem kolegu mag. Stanetu Okolišu.

⁶³ Uveljavljena letnica začetka vrhniške šole je 1796. Prim. Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 364; prim. tudi Slovenski šolski muzej, Dokumentacijska zbirka, mapa šole Vrhnika, Kronika iz l. 1939.

Slovesno odkritje Cankarjevega spomenika na Vrhniki 10. avgusta 1930.

bližno določimo čas njenega možnega nastanka? Za gabliško ni zgodovinske opore, odgovor o starosti vrhniške pa moramo iskati pri »šolah«, kot so letnike šolanja od ena do šest imenovali jezuiti in njihovi gojenci. Sodeč po tem, da *enajsta* najverjetneje namiguje na to štetje, potem vrhniška »šola« ne more biti starejša od jezuitskega šolskega sistema in njegove uvedbe v Ljubljani. Tu so začeli gimnazijske razrede ustanavljati leta 1597, pouk v vseh šestih gimnazijskih razredih pa je stekel leta 1604.⁶⁴ Torej se je *enajsta šola* porodila enkrat po tem letu in je lahko stara štiristo let, glede na izpričanost zbadljivke leta 1744 v Višnji Gori pa vsaj tristo. Čas njenega nastanka moremo z veliko mero gotovosti postaviti v 17. stoletje.

Ob nastanku in najmanj še naslednji dve stoletji je bila »šola«, kot rečeno, zgolj na slabem glasu, v posmeh in nejevoljo Vrhničanom, v veselje in zabavo vsem drugim. Šele Cankar jo je rešil nečastnega slovesa, vendar jo je moral prej preseeliti pod verdski most in jo temu primerno na novo

krstiti za *enajsto šolo pod mostom*. Če pa hočemo biti povsem natančni, moramo tudi geografsko razlikovati dve vrhniški *enajsti šoli*. Prvotna je stala na nedoločljivi lokaciji, saj je pomenila celo Vrhniko. Pisateljsko pero je pozneje iznašlo svojo, popolnoma drugačno *enajsto šolo* z natančno določeno mikrolokacijo na bregu Ljubljane.⁶⁵

Sklep ali Cankarjeva preobrazba doživi popoln uspeh

Verjetno ima večina narodov kakšen kraj z imenitno neobstoječo šolo, podobno vrhniški in gabliški. Vendar pa bi zelo težko še kje našli pisateljsko preobrazbo, pri kateri je iz pejorativnega, krajevno omejenega rekla, nastala literarna besedna zveza z izrazito pozitivno vrednostjo. Vzrokov za tolikšen uspeh je več: poleg Cankarjeve literarne moči in ugleda zagotovo tudi ugodne objektivne okoliščine. Reklo se je tem lažje uveljavilo kot

⁶⁴ V Ljubljani so gimnazijske razrede začeli ustanavljati leta 1597. Od ustanovitve četrtega do samostojnega petega razreda so minila tri leta (1598–1601) in do ustanovitve šestega samostojnega razreda leta 1604 še nadaljnja tri (Schmidt, *Zgodovina šolstva I*, str. 119–120).

⁶⁵ A. Slodnjak (v: Levstik, *Zbrano delo VII*, str. 363) je oboje pomešal v eno, ko je *enajsti šoli* samovoljno dodal *most*, pod katerim naj bi bila locirana: »po ljudskem izreku na Vrhniki pod mostom« (!). Podobno zmoto lahko danes srečamo tudi na svetovnem spletu: »Izraz »enajsta šola pod mostom« je poznal že Valentin Vodnik.« (<http://www.vrhnika.si/index.php?m=knjiga&id=14>).

⁶⁶ Šumrada, Škrabec, »Vrhnika prečuden kraj«, št. 31.

Cankarjeva osebna stvaritev, brez hipoteke starega slabšalnega pomena, ker je ta že za pisateljevega življenja izgubljal aktualnost in prepoznavnost. Ko je prerojena *enajsta šola* s pridatkom »pod mostom« začela zmagovito pot, je bila prvotna *enajsta šola* vsaj med mlajšimi rodovi najbrž že precej pozabljena.⁶⁷ V slovenski književnosti je v 20. stoletju v tem pomenu, kot vse kaže, ni več najti; njena uvrstitev v Pleteršnikov slovar (1895) je tako pravzaprav tudi njen »labodji spev«.

Najsi je Cankar to želel in pričakoval ali pa sploh ni imel nikakršnih namenov, mu je »rehabilitacija« šaljivega rekla o Vrhniki in Vrhničanih več kakor uspela. Po knjižni izdaji *Mojega življenja* (1920) je namreč prenovljena *enajsta šola* presenetljivo hitro prešla tudi v kolektivno zavest.⁶⁸ Zanimivo bi bilo opazovati širjenje novega, Cankarjevega pomena besedne zveze v vseh zvrsteh jezika, še posebno v javnih občilih, kar ostaja izziv za prihodnost. V humorističnem leposlovju je reklo že zgodaj, v dvajsetih letih, parafraziral Fran Milčinski. V eni svojih butalskih zgodb namreč govori »o tujem mestu«, v katerem imajo »pod mostom deveto šolo«. Zgodba o tamkajšnjem prodajanju pameti v sodih je sicer bliže prvotnemu pomenu *enajste šole*, ki ga je pisatelj zanesljivo še poznal, a lega šole »pod mostom« nedvoumno izdaja Cankarjev vpliv.⁶⁹ »Enajsta šola« v Cankarjevem pomenu je že deset let po knjižni izdaji *Mojega življenja* odmevala tudi v strokovnem pisanju. Pedagog dr. Karel Ozvald je leta 1930 v delu *Duševna rast otroka in mladostnika* (1930) uporabil podnaslov *Igranje – »Enajsta šola«* in si pri obravnavi otroške dobe od

7. do 8. leta starosti izposodil dva odstavka iz *Mojega življenja*, ki ju je uvedel z besedami: »*Drugače rečeno – šola je to, in sicer tista »enajsta šola«, ki jo je Ivan Cankar nebeški lepo takole ovekovečil.*«⁷⁰ Novi frazem je že po nekaj desetletjih kot splošno uveljavljenega pripoznala slovenska leksikografija, iz katere pa je izginil prejšnji, »Pleteršnikov« pomen. Slovenski pravopis iz leta 1950 in 1962 ga v skladu s svojo zasnovo navaja brez razlage.⁷¹ Od frazeološkega slovarja J. Pavlice iz leta 1960 pa ga v slovaropisju srečujemo samo še v novi preobleki. Omenjeni avtor razlaga *enajsto šolo* celo že z razširjenim pomenom: zahajanje vanjo pomeni zanemarjati šolo in se raje potepati.⁷² Slovar slovenskega knjižnega jezika (1985) ob *enajsti šoli* navaja razlago *pridobivanje življenjskih izkušenj pri otrocih zunaj šole in družine*.⁷³ Skrajšano razlago *pridobivanje življenjskih izkušenj* najdemo tudi v Bezlajevem Etimološkem slovarju slovenskega jezika (2005), ki se sklicuje na Levstika in uvedbo (predrugečenega) Cankarjevega rekla v knjižni jezik.⁷⁴ Jezikovna praksa je torej naredila svoje, o čemer se najlaže prepričamo iz številnih naslovov najrazličnejših besedil, v katerih se *enajsta šola* kontinuirano pojavlja že desetletja.

V Cankarjevi maniri lahko sklenemo, da je veliki Vrhničan z rodnega trga »spral stoletno sramoto in ponižanje«, saj je neusmiljeni ljudski glas premagala privlačna moč literarnega peresa. Vsaj v tem primeru neizpodbitno in za vselej, kajti *enajsta šola pod mostom* ni dosegla le devete vasi, ampak je s ponatisi in prevodi *Mojega življenja* segla najmanj v devetdesetkrat deveto vas, če ne še v katero bolj oddaljeno in zakotnejšo.⁷⁵

⁶⁷ Dobrovoljc sicer govori v sedanjiku še leta 1972, ko *enajsto šolo* imenuje »šaljiv vzdevek in krajevna posebnost, ki se drži Vrhnike v ljudski govorici«, vendar je treba njegovo izbiro časa razumeti enako kot pri primerjavi, ki jo ponudi takoj zatem: »podobno kakor некоč(!) Višnje gore njen priklenjeni polž« (Dobrovoljc, Cankarjev album, str. 241). Po mnenju domačina Jožeta Rodeta, večkrat citiranega avtorja monografije o Vrhniki, je morala biti zbadljivka v resnici pozabljena že veliko prej, saj sam, rojen leta 1936, ni poznal prvotnega pomena *enajste šole*, dokler ni o njem bral v literaturi.

⁶⁸ V prvi knjižni objavi iz leta 1920, ki je brez uredniških opomb, razlago pojma *enajsta šola* razumljivo pogrešamo (Cankar, *Moje življenje*), prav tako pa tudi v opombah k Zbranim spisom iz leta 1934 (Cankar, *Zbrani spisi XVII*, str. 336–337).

⁶⁹ Golec, *Butale so vas*, str. 37. – Milčinski pravi: »Pa je naneslo in so praviti slišali o tujem mestu, da imajo pod mostom deveto šolo, v tem mestu da je toliko pameti, da jo kar v sodih prodajajo kakor kislo zelje.«

⁷⁰ Ozvald, *Duševna rast*, str. 76, 78. – Prim. ISJFR, Listkovna kartoteka, šk. E 13, *enajsta šola*.

⁷¹ Slovenski pravopis (1950), str. 792, geslo »šola«; Slovenski pravopis (1962), str. 871, geslo »šola«. Breznikov Slovenski pravopis (1920) in Breznik–Ramovšev Slovenski pravopis (1935) frazema še ne poznata.

⁷² Pavlica, *Frazeološki slovar*, str. 542: »Pogosto zahaja v »enajsto šolo« (hodi na potep namesto v šolo).« – Prim. ISJFR, Listkovna kartoteka, šk. E 13, *enajsta šola*.

⁷³ SSKJ IV, str. 1092, geslo »šola«. – Toporišičev Slovenski pravopis iz leta 2001 pojma nima in pri geslu »šola« navaja zelo malo primerov (Slovenski pravopis 2001, str. 1534, geslo »šola«).

⁷⁴ Bezlaj, *Etimološki slovar IV*, str. 91.

⁷⁵ Za strokovni pregled besedila se iskreno zahvaljujem dr. Marjanu Dolganu z Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.

Viri

ARS = Arhiv Republike Slovenije:

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 184.
AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, Politični
oddelek: šk. 23, 75.
AS 166, Mesto Višnja Gora: fasc. 2, 6.

ISJFR = Znanstvenoraziskovalni center
SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša:
Listkovna kartoteka.

GNI = Znanstvenoraziskovalni center
SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut:
Zbirka Odbora za nabiranje slovenskih narodnih
pesmi (=OSNP).

NŠAL = Nadškofijski arhiv Ljubljana:
ŠAL (=Škofijski arhiv Ljubljana), Šolstvo: fasc. 7.
ŽA (=Župnijski arhiv) Višnja Gora: poročna ma-
tična knjiga 1713–1754.

Slovenski šolski muzej:

Dokumentacijska zbirka, mapa šole Vrhnika.

Literatura

Bezljaj, France: *Etimološki slovar slovenskega je-
zika. Četrta knjiga Š–Ž.* Ljubljana : SAZU,
ZRC SAZU 2005.
Breznik, A.(nton): *Slovenski pravopis.* Ljubljana :
Jugoslovanska tiskarna 1920.
Breznik, A.(nton), Ramovš F. (ran): *Slovenski pra-
vopis.* Ljubljana: Znanstveno društvo 1935.
Cankar, Ivan: *Moje življenje* (Narodna knjižnica.
Snopič 13–15). Ljubljana: Zvezna tiskarna
1920.
Cankar, Ivan: *Moje življenje, v: Izbrana dela v de-
setih zvezkih. Sedmi zvezek.* Ljubljana : Can-
karjeva založba 1954, str. 291–345; opombe
Borisa Merharja na str. 482–504.
Cankar, Ivan: *Moje življenje, v: Zbrani spisi. Se-
demnajsti zvezek.* Ljubljana: Nova založ-
ba 1934; opombe Izidorja Cankarja na str.
336–337.
Cankar, Ivan: *Moje življenje, v: Zbrano delo. Dva-
indvajseta knjiga.* Ljubljana: Državna založ-
ba Slovenije 1975, str 7–52; opombe Janka
Kosa na str. 281–297.
Dobrovoljc, France: *Cankarjev album.* Maribor :
Založba Obzorja 1972.

Germ, Tine: *Simbolika števil.* Ljubljana: Mladin-
ska knjiga 2003,

Golec, Boris: »Butale so vas, pa ji pravijo mesto«. Butalstvo spodnjekranjske purgarije v pre-
drazsvetljenski dobi. V: *Zgodovina za vse* 4,
1997, str. 14–42.

Golec, Boris: *Iz zgodovine pisarniške slovenščine v
1. polovici 18. stoletja.* V: *Arhivi XXIV*, 2001,
str. 87–108.

Golec, Boris: *Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga
Vrhnika in Gorenji Logatec.* V: Jerše, Sašo
(ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem:
Vojetov zbornik.* Ljubljana: Založba ZRC,
ZRC SAZU 2006.

Habič, Peter: *Vrhnika.* Geografska monografi-
ja manjšega mesta. V: *Geografski zbornik.*
Acta geographica VII, 1962, str. 5–67.

Krajevni leksikon *Dravske banovine.* *Krajevni re-
pertorij z uradnimi, topografskimi, zemlje-
pisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospo-
darskimi in tujskoprometnimi podatki vseh
krajev dravske banovine.* Ljubljana: Uprava
Krajevnega leksikona Dravske banovine
1937.

Levstik, Fran: *Vodnikovo življenje, v: Zbrano
delo. Sedma knjiga.* Ljubljana : DZS 1958,
str. 9–27; opombe Antona Slodnjaka na str.
355–366.

Levstik, Fran: *Vodnikovo življenje.* V: *Levstikovi
zbrani spisi, III. zvezek, Proza I.* (uredil Fran-
čišek Levec). Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr &
Bamberg 1892.

Levstik, Fran: *Vodnikovo življenje.* V: *Frana Le-
vstika zbrano delo VI.* Ljubljana: Jugoslo-
vanska knjigarna 1935, str. 37–54; opombe
Antona Slodnjaka na str. 439–473.

Ogrin, Rafael: *Vrhniški mitničarji, v: Kronika X,*
1962, str. 50–54.

Ozvald dr. Karol: *Duševna rast otroka in mlado-
stnika.* Ljubljana: Slovenska šolska matica
1930.

Pavlica, Josip: *Frazeološki slovar v petih jezikih.*
*Rječnik slovenačkih, hrvatskosrpskih, nje-
mačkih, francuskih i engleskih fraza.* Lju-
bljana : DZS 1960.

Petre, F.(ran): *Rod in mladost Ivana Cankarja.*
Ljubljana : Slovenski knjižni zavod 1947.

Pleteršnik, Maks: *Slovensko-nemški slovar. Drugi
del. P–Ž.* Ljubljana: Knezoškofijstvo 1895.

Rode, Jože: *Vrhnika skozi stoletja*. Ljubljana: Založba Karantanija, Vrhnika: Občina Vrhnika 1997.

SBL XIV = *Slovenski biografski leksikon. Štirinajsti zvezek. Vode – Zdešar*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1986.

Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*. Ljubljana: Delavska enotnost 1988.

Slovenski pravopis. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije 1950.

Slovenski pravopis. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije 1962.

Slovenski pravopis. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Znanstveno raziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša 2001.

Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain. Wien: Statistische Zentralkommission 1919.

SSKJ IV = *Slovar slovenskega knjižnega jezika. Četrta knjiga. Preo–Š*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik, Državna založba Slovenije 1985.

Šumrada, Janez, Škrabec, Milan: »*Vrhnika prečuden kraj*«. *Kraji v občini Vrhnika na starih razglednicah*. Vrhnika: Skupščina občine 1990.

Velika pratika ali kalender sa tu prestopno lejtju 1796 ali M. DCC. XC. VI. Stiskan per Jan. Fridr. Egerju. V'Lublani Se najde per Wilh. Hajnrihu Kornu.

Vilfan–Bruckmüller, Irena: Višnja Gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju. Ob petstoletnici mesta. V: *Kronika* 26, 1978, str. 155–158.

Vodnik, Valentin: *Zadovolne Krajnc. Izbrano delo* (Zbirka Klasiki Kondorja; 20), Ljubljana : Mladinska knjiga 1997.

Vormaurer, Franz, Weiß, Berthold: »*Gablitz im Antlitz seiner Geschichte*«. *Das ist die Chronik der Marktgemeinde Gablitz zum Anlass der 800-Jahrfeier der Erstnennung von Gablitz*. Gablitz im Wienerwald : Verschönerungsverein, Klosterneuburg : Verlagf Mayer & Comp. 1993/1994.

Zarnik, Valentin: *Dr. Valentin Zarnikovih zbranih spisov I. zvezek. Pripovedni spisi*. V Ljubljani : Narodna tiskarna 1888; spremna beseda Ivan Železnikar, Dr. Valentin Zarnik, str. I–XXVIII.

Zarnik, Valentin: *Maščevanje osode* (Povest iz sedanjega življenja). V: *Slovenski glasnik*. Lepoznansko-podučen list, VIII. zv., 1862, št. 11, str. 355–367; št. 12, str. 373–402.

Spletni viri

<http://de.wikipedia.org/wiki/Gablitz>.

<http://www.vrhnika.si/index.php?m=knjiga&id=14>

Informator

Jože Rode, roj. 1936, Vrhnika.

Zusammenfassung

„DIE ELFTE SCHULE IN VRHNIKA“ – EINE EINRICHTUNG VON EHRBAREM ALTER, ABER SCHLECHTEM RUF

Auf den Spuren eines alten Krainer Spottbegriffes, dessen Ruf durch Cankar gerettet wurde und somit auch die Ehre von Vrhnika

Die Redewendung *die elfte Schule* hat in der zeitgenössischen slowenischen Phraseologie einen ausgesprochen positiven Wert, bedeutet sie doch „das Aneignen von Lebenserfahrung der Kinder außerhalb von Schule und Familie“ (Wörterbuch der slowenischen Schriftsprache). Diese Bedeutung setzte sich erst im 20. Jahrhundert durch, als der Spruch *die elfte Schule unter der Brücke* durch den größten slowenischen Schriftsteller Ivan Cankar (1876–1918) literarisch verewigt wurde. Damit paraphrasierte er den alten Spottbegriff von der *elften Schule in Vrhnika*, der in seinem Geburtsort Vrhnika, einem Markt in der Nähe von Ljubljana, verortet war. Bis zu Cankars Umformung spöttelte der Spruch über die menschliche Unwissenheit und Ungebildetheit, verbunden mit übertriebener Hochnäsigkeit – mit der *elften Schule* war nämlich ironisch die nichtexistente „höchste“ Schulstufe

gemeint, die von ungebildeten Schnöseln „abgeschlossen“ wird. Alles weist darauf hin, dass der Ursprung des Spruches eine Andeutung auf die sechs jesuitischen Gymnasialstufen bzw. die sogenannten „sechs lateinischen Schulen“ beinhaltet. Wahrscheinlich entstand der Spruch im 17. Jahrhundert, als Ljubljana 1604 ein vollständiges sechsjähriges Gymnasium bekam. Vielleicht verbirgt sich in der Phrase *elfte Schule* auch die symbolische Bedeutung des Elfers als einer „schlechten Zahl“.

Die Suche nach ähnlichen ironischen Wortverbindungen im weiteren geographischen Bezugsrahmen war bisher nicht sehr erfolgreich. Bekannt ist nur das Beispiel der sogenannten *hohen Schule* im ländlichen Ort Gablitz bei Wien („die hohe Schule in Gablitz“). Die dokumentierten Erklärungen für die Entstehung dieses Spottbegriffs bieten auch mögliche Erklärungen für die *elfte Schule in Vrhnika*. Es sind zwei Gründe denkbar, warum der Volksmund die *elfte Schule* gerade nach Vrhnika stellte: entweder ein Stereotyp über die Bewohner von Vrhnika (ihr Charakter und ihr Verhalten, die von der Umgebung als störend empfunden wurden) oder ein konkreter, aber in Vergessenheit geratener lustiger Fall eines erfolglosen Schulbesuchs einer unbekannten Person bzw. ein gescheiterter Versuch einer Schulgründung.

Der Spottbegriff *elfte Schule in Vrhnika* ist erstmals im Jahr 1744 belegt, interessanterweise in einem offiziellen Dokument. Der Begriff wurde von einem Stadtrichter im Städtchen Višnja Gora verwendet, in einer Antwort auf die Beschwerde einer Gruppe von Stadtbürgern über seine Leitung der Stadtverwaltung. Die Entdeckung dieser Archivaufzeichnung bestätigt die frühe Entstehung des Spottbegriffes, der in der slowenischen Literatur erstmals in einem Festlied von Valentin Vodnik im Jahr 1796 belegt ist, jedoch nur als *elfte Schule* ohne Verbindung mit Vrhnika. Als *elfte Schule in Vrhnika* taucht der Begriff erst im Jahr 1862 in der Prosa von Valentin Zarnik auf. Nachdem Fran Levstik den Ursprung des Begriffes – mit einer Anspielung auf die zehnjährige Schulbildung in regulären Schulen – erklärt hatte (vor 1870, veröffentlicht 1892), nahm auch das Slowenisch-deutsche Wörterbuch von Pleteršnik (1895) den Spottbegriff als Phrase auf. Zu Cankars Zeit war der Begriff wahrscheinlich noch allgemein

bekannt, obwohl seine Aktualität und Erkennbarkeit schon abnahmen. Gerade das Versiegen der originären Bedeutung beschleunigte schließlich die schnelle Durchsetzung der neuen Bedeutung des Phrasems, wodurch die ursprüngliche ironische Bedeutung vollständig in Vergessenheit gedrängt wurde.

Schlagwörter: *elfte Schule*, Vrhnika, Phrasologie, Ivan Cankar, Wörterbuch von Pleteršnik, Višnja Gora, Archivaufzeichnung, Gablitz.

Zmago Šmitek

Potovanja in prostori Zelenega Jurija

Šmitek Zmago, red. prof. dr., Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana

398(497.4+497.5): 2-36

POTOVANJA IN PROSTORI ZELENEGA JURIIJA

Članek obravnava s fenomenološkega in komparativnega vidika lik Zelenega Jurija, kot ga poznamo ponekod v Sloveniji in na Hrvaškem. Določene paralele temu našemu izročilu najdemo tudi v širšem evropskem in neevropskem prostoru, do Bližnjega vzhoda in Indije. Te povezave niso le tipološke, temveč v številnih primerih tudi genetske.

Ključne besede: Zeleni Jurij, sveti Jurij, deveti/deseti brat, hodološki prostor, simbolika števil, simbolika barv.

Človek je vedno bil – in je še – prebivalec okolja, v katerem se dogajajo opazna nihanja in spremembe (dan/noč, poletje/zima, toplo/mrzlo ter deževno/sušno obdobje ipd.). Na teh premenah je prvotno temeljilo tudi zaznavanje časa. Čeprav se je dan polagoma spreminjal v noč in poletje v zimo, je bil človeški spomin sposoben to razložiti kot kontinuiteto. V prostorskem smislu pa se nam kontinuiteta kaže kot pot ali smer, ki jo določata bližina centra in/ali cilja.

Poti predstavljajo eno od osnovnih značilnosti naše eksistence. Hodološki prostor vsebuje namesto ravnih smeri takšne, ki so kompromis med različnimi komponentami, npr. med tem, kar je najkrajša pot, ali onim, kar velja za tradicionalno pot, ali tistim, kar je najvarnejša ali najmanj naporna pot. Tako dobi izraz »izbrati si svojo pot« jasnejši pomen. Poti so bile vsaj v simboličnem (če že ne v geometričnem) smislu krožne, saj so

Šmitek Zmago, Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Department for Ethnology and Cultural Anthropology, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana

398(497.4+497.5): 2-36

MOVEMENTS AND ROUTES OF “ZELENI JURIJ”

The article takes a phenomenological and comparative view of the figure of “Zeleni Jurij” as we know it in some parts of Slovenia and Croatia. Certain parallels to this part of our cultural heritage can be found in the wider European and non-European area, from the Middle East to India. These links are not only typological but often also genetic.

Key words: Zeleni Jurij, (Green George) Saint George, ninth/tenth brother, hodological space, number symbolism, colour symbolism

predvidevale začasni odhod posameznika in njegov povratek.¹ Vendar so poti človeka v času njegovega življenja (vse do najnovejše dobe) vodile v *horizontalnem* prostoru. Po njegovi smrti pa je po številnih tradicionalnih verovanjih duša odpotovala v deželo pokojnikov, bodisi pod zemljo ali na nebo, od koder se je po določenem času spet reinkarnirala v zemeljskem okolju. Ta pot je bila torej ciklična v *vertikalni* smeri. In prav takšna je bila tudi pot Zelenega Jurija.

Pot, ki nima svojega cilja, bi bila nesmiselna. Za Jurijevim kroženjem je moral biti neki premišljen načrt. In res je bilo vsakoletno jesensko Jurijevo potovanje na »oni svet« zelo smotno. Ob svojem spomladanskem povratku je namreč prinesel prebuditev narave ter plodnost polj in živine. Jurij je odpotoval na zahod proti podzemskemu svetu

¹ Kristjan Norberg – Šulc, *Egzistencija, prostor i arhitektura*, Beograd: Građevinska knjiga, 1975, str. 24-26.

mrtvih, vračal pa se je (dvigajoč se iz zemlje) proti vzhodu v svet življenja in svetlobe. Pomembno pa je tudi, da ni potoval zgolj kot fizično telo (*Körper*), pač pa kot živo bitje (*Leib*). Drugače rečeno: Jurijev prostor ni bil geometrični ali evklidski prostor, pač pa človeška vizija prostora. In po drugi strani sta v Jurijevem liku (sledeč E. Husserlu) tesno prepletene telesnost (*Leibesraum*) in življenjski svet (*Lebenswelt*).

Kroženje Zelenega Jurija predstavlja, s človeškega stališča, orientacijo v prostoru in času in hkrati ustvarja prostor. Odpira pa tudi vprašanje središča in obrobja, notranjosti in zunanosti, ter odnosov med različnimi zaprtimi prostori.

Kolikor vemo, je bil že starogrški filozof Platon tisti, ki je zapisal, da to, kar je za nas levo ali desno, zavisi od položaja našega telesa (*Timaeus* 31c). Enaki binarni opoziciji pa sta obstajali tudi v arhaičnem človekovem odnosu do »onega sveta«. Zagrobni svet je bil zrcalna podoba našega zemeljskega okolja, zato je bil v vseh pogledih nasproten našim ustaljenim predstavam. Po nekaterih ljudskih razlagah je tam padla noč, ko je tu zasijal dan in je tam vladalo cvetoče poletje, ko je tu vse zmrzovalo v zimi.² Zeleni Jurij se je tako na svoji poti gibal med dvema zrcalnima svetovoma ali dvema ekstremoma; le tako nam je lahko iz podzemlja v kritičnih trenutkih vedno znova prinašal sončno toploto in dobro letino.

Potem ko je v topli polovici leta Zeleni Jurij opravil svojo nalogo v človeškem svetu, se je ponovno odpravil v onstranstvo. Tja in nazaj je vedno potoval prek vode ali skozi mokro zemljo. Njegovo pot in razloge zanjo sta v dobršni meri pojasnila Radoslav Katičič in Vitomir Belaj na podlagi obsežnih in prepričljivih slovanskih in baltskih primerjav folklornega izročila.³ Jurij (tudi *Jarilo*, *Jarylo*, staroslovanski *Jarovit*?) se tako kaže kot odpeljani Perunov sin, ki se na pomlad vrne iz sveta mrtvih in zasnuje gromovnikovo hčer, tj. svojo sestro. Od božanske svatbe, ki jo na zemeljskem nivoju ponazarjajo tudi kmečka svatbena slavlja ob

Ivanju, izvira rodovitnost človeškega in naravnega okolja. Nakazane so bile tudi povezave Jurija z volčjim pastirjem, likom konja in krščanskim svetim Jurijem. Obstajajo pa še zanimive paralele Zelenega Jurija z nekaterimi predeli zahodne in vzhodne Evrope, starega Egipta, zahodne Azije in Indije, kar pomeni, da ni le baltski in slovanski, pač pa širši fenomen, ki nastopa z različnimi imeni.

V antični Grčiji so posamezne hiše in mestne naselbine veljale za začasna bivališča potujočih bogov.⁴ Takšni bogovi so bili Dioskuri, Dioniz, Artemis in Apolon. Slednji je rad prezimoval v severnih (hiperborejskih) predelih. Tudi Dioniz je bil povsod prisoten, a nikjer doma. Potoval je brez pravega reda, z masko tujca na obrazu. Ob tem pa je treba dodati, da ima Dioniz v resnici veliko obrazov. Htonski Dioniz je kasna razvojna faza tega božanstva, povezana z orfičnimi doktrinami. Pri tem je prihajalo do identifikacij ali zamenjav Dioniza in Plutona. S tem je postajal Dioniz vse bolj zaščitnik mrtvih in dokaz za nesmrtnost duše.⁵ Po eni od orfičnih himen je bil Dioniz bog, ki pride na zemljo vsako drugo leto in medtem »*spi v hiši Perzefone*«. Bil je prihajajoči bog, ki se dviga iz zemlje in se tja tudi vrača, s sabo pa prinaša prebujanje narave. Ker je bil darovalec življenja po smrti, so ga razlikovali od htonskega vladarja mrtvih.⁶

Te religiozno-mitološke predstave segajo daleč nazaj v Homerjevo dobo, ki je poznala poleg nebesnega Zevsa tudi htonskega Zevsa. Slednji je kazal vplive minojske kulture in je bil bog vegetacije, ki se je rodil spomladi in jeseni umrl. Pomembno je, da htonski Zevs ni bil aspekt »nebesnega«, temveč je že imel svojo samostojno in jasno določeno funkcijo.⁷ Kot kažejo arheološke najdbe, se je ta tradicija ohranila v apelativih Zevsa (*Zeus Georgeus*) in Baala (*Belus Georgeus*), ki sta gotovo

² Zmago Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*, Ljubljana: Študentska založba 2004, str. 210-211.

³ Glej monografijo Vitomirja Belaja *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*, Zagreb 1998, s tam navedeno obsežno bibliografijo.

⁴ Marcel Detienne, *Dionysos at Large*, Harvard University Press 1989, str. 4.

⁵ H. Metzger, *Dionysos chthonien d'après les monuments figurés de la période classique*, *Bulletin de correspondance hellénique* 68/69 (1944-45), str. 296-339.

⁶ Günther Zuntz, *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford 1971, str. 407-411.

⁷ Evgenia Vikela, *The Survival of the Minoan Male Divinity in the Historical Period*, v: *Les temps de l'Europe*, Tome II., *Temps mythiques européens*, J. Bonnet et E. Karpodini – Dimitriadis (eds.), Council of Europe, Strassbourg 1994, str. 52-60.

prispevala svoj delež k izoblikovanju podobe svetnika Jurija v zgodnjekrščanski dobi.⁸

Arheološka najdišča staroslovanskih naselbin na Slovenskem izvirajo iz obdobja od druge polovice šestega stoletja do devetega stoletja. V tem večinoma še predkrščanskem obdobju so bila bivališča vkopana v zemljo do enega metra globoko, široka pa dva do tri metre in dolga pet do šest metrov. Takšne stavbe je bilo mogoče hitro postaviti in jih še hitreje zapustiti, zato kažejo na selitveno (mogoče tudi nomadsko) koncepcijo bivanja in prostora. A tudi v kasnejšem obdobju stalne naselitve in napredujočega pokristjanjevanja se je obdržal model krožnega potovanja v smislu časovnega ciklusa, le da v nekoliko drugačnem smislu. Povezanost s podzemljem, ki je že v poganski Evropi pomenila minljivost, je namreč pustila sledove v slovenskem tekstu Brižinskih spomenikov, obrednih in molitvenih obrazcev, zapisanih okoli leta 1000. Razumemo jih lahko le tako, da je bog večni, človekova ujetost v čas pa je domena hudiča ali demona, ki prebiva v globinah zemlje.⁹ Tako tudi Zeleni Jurij s svojim vsakoletnim potovanjem v podzemsko onstranstvo zaznamuje zaokroženo časovno celoto.

Selitve bogov in junakov lahko interpretiramo s človeškega zornega kota: če je domače bivališče res »središče svetá« in »območje miru«, je človek zunaj svoje hiše veliko bolj negotov in ranljiv. Zato je bilo Jurijevo (in tudi obče človeško) doživljanje brezdomstva lahko le travmatično. Belokranjci so prepevali o njem, da hodi po mokri in razriti poti, skozi raztrgane opanke pa mu pronica blato.¹⁰ Še bolj drastično in prav nič herojsko ga prikazuje odlomek koroške ljudske pesmi iz Zilje: čevlji so mu brez podplatov, srajca brez ovratnika in naseljena z bolhami, glava kot skala, ušesa kot pri konju, oči kot peči, nos kot ena kost, usta kot vrata, ki so lačna dobre jedi, roke kot grablje, koleno kot poleno in noge kot vile, ki so ves svet obhodile.¹¹ Jurijevo domače bivališče je bilo razumljeno le kot otoček relativne varnosti in zanesljivi-

vosti znotraj nepredvidljivega širšega okolja, njegova pot sem ali tja pa je pomenila vstop v odprti riskantni prostor, ki pa je bil tudi sam omejen.

Izmenično prepuščanje in zavzemanje prostora lahko pojasnimo kot odnos med dvema rivaloma. To situacijo je mogoče ponazoriti z nekaterimi primerjavami:

Geoffrey of Monmouth je v svojem zgodovinsko fiktivnem delu *Vita Merlini* iz 12. stoletja opisal angleško-keltskega junaka Merlina. Glede na to, da tekst vsebuje tudi avtentične mitološke fragmente, je seveda vreden naše pozornosti. Myrddin (v normansko-francoskih romancah Merlin) je bil pomembno božanstvo arturijanske epohe, njegova žena pa naj bi bila Elen, edina hči Camulusa/Coela, boga neba in vojne. Zanimivo je, da se v Walesu po njej imenujejo številne poti, ki so ji bile prvotno tudi posvečene.¹² *Vita Merlini* opisuje, kako je nekega dne na začetku zime Merlina zgrabila »čudna norost« (55, 57), tako da je zbežal od doma v gozdove. Podobno temu se je slovensko-hrvaški Zeleni Jurij zatekel pod zemljo. V gozdu je Merlin živel podobno kot žival, od zmrznjenega mahu. Njegova žena Guendolina se je medtem z Merlinovim dovoljenjem znova poročila. Ko pa je spomladi izvedel, da žena umira od obupa, se mu je povrnil razum in vrnil se je domov, pri čemer je ubil svojega tekmeča.

Merlinove vrnitve so povezane s petjem kukavice in se ponavljajo vsako leto.¹³ Kukavica kot glasnica pomladi in plodnosti nastopa v romunskih in portugalskih ljudskih karnevalih, opremljena z rogovi, saj je to čas »rogate lune« pomladanskega ekvinokcija. Tudi pri Slovanih je bila ta ptica pogostokrat povezana z erotiko. Tako so npr. v Makedoniji na kmečkih ognjiščih zažigali lubje dreves, na katerih so na jurjevo zapele kukavice. Namen teh dejanj je bila ljubezenska magija.¹⁴ Za naše primerjave z Zelenim Jurijem je torej pomembna asociacija med domom in pregnanstvom, med žensko in zemljo, ter menjava obeh njenih so-

⁸ H. S. Haddad, »Georgic« *Cults and Saints of the Levant*, *Numen* 16 (1996), str. 24.

⁹ Igor Grdina, *Brižinski spomeniki kot dialoški tekst*, *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 1 (1994), št. 2, str. 81-82.

¹⁰ Karel Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, zvezek 3, V Ljubljani 1904-1907, str. 138-139 (št. 4993).

¹¹ Vinko Möderndorfer, *Verovanja, uvere in običaji Slovencev*, knj. 2 (Prazniki), Celje 1948, str. 216.

¹² Charles Squire, *Mythology of the Celtic People*, London: Bracken Books 1996, str. 323-324.

¹³ Francisco Vaz da Silva, *Sexual Horns: The Anatomy and Metaphysics of Cuckoldry in European Folklore*, *Comparative Studies in Society and History* 48 (2006), str. 412-13.

¹⁴ Dragan Georgievski, *Gurgovdenski običaji vo kratovskokumanovski kraj*, *Muzejski glasnik*, *Naroden muzej Kumanovo* 4 (2002), št. 7-9, str. 218.

Jurij Šubic, *Obhod Zelenega Jurija na Štajerskem*
(Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark, Wien 1890).

progov v skladu z zaporedjem letnih časov. Zeleni Jurij pa se razlikuje od Merlina po tem, da se ne naseli na svojem domu, temveč »prebiva v selitvi«, torej v nenehnem gibanju, kot bomo pokazali še kasneje.

Opozicija dom/divjina ima v primeru Zelenega Jurija paralelo zgoraj/spodaj, visoko/nizko. Ta prostorska dimenzija je naravno dana in je v človekovem pokončnem svetu praktično neodvisna od njegove volje (medtem ko se dimenzije levo/desno, spredaj/zadaj lahko nenehno spreminjajo glede na trenutni človekov položaj na zemlji). Določanje tega, kar je zgoraj in spodaj pa ni mogoče brez horizontalne ploskve, na kateri stoji človeško telo.¹⁵ Zemeljska površina, skozi katero potuje Zeleni Jurij, tako tudi opredeljuje vertikalno os. Ker se je vse človekovo gibanje večinoma dogajalo na trdnih tleh, je bila Jurijeva pot navzdol in nato spet navzgor tisto, kar je presegalo sposobnosti navednega smrtnika. Skrivnostnost tega Jurijevega početja je bila še toliko globlja, ker je bilo dogajanje pod zemljo za nas nevidno in neznano.

Svet in zemlja sta si v opoziciji, saj je za svet značilna prostornost (zato tudi rečemo »šir-

ni svet«, »široka pot« ipd.), zemlja/podzemlje pa ponuja tesno zavetišče ali zaklonišče. Med obema je torej prostorski konflikt, hkrati pa sta povezana tudi v partnerskem odnosu.¹⁶ Namesto podzemlja si lahko zamislimo tudi morje, saj tudi to sega v očem skrite globine. To varianto najdemo v angleški folklori (*Padstow May Song*), ki opisuje potovanje svetega kralja ali junaka na Oni svet:

*Oh, where is Saint George, where is he oh?
He's out in his longboat
All on the salt sea oh!*¹⁷

Podobno situacijo opazimo tudi v slovenski ljudski pesmi:

*Po morju se vozijo barke tri.
V eni barki se vozi Jezus gospod,
v drugi se vozi Gospodbog,
v tretji se vozi Deveti kralj.*¹⁸

¹⁶ Edward S. Casey, *The Fate of Place. A Philosophical History*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1998, str. 265-267 (citira M. Heideggerja).

¹⁷ Bob Stewart, *Where is Saint George? Pagan imagery in English folksong*, 2nd ed., London-New York-Sydney 1988, str. 64.

¹⁸ Slovenske ljudske pesmi, Prva knjiga: Pripovedne pesmi, Z. Kumer, M. Matičetov, B. Merhar in V. Vodušek (ur.),

Maksim Gaspari, Belokranjski Zeleni Jurij (Kartografska in slikovna zbirka NUK)

Kot vidimo, je »Deveti kralj« ali v drugi verziji »Deveti mož«¹⁹ lik z nadčloveškimi sposobnostmi, saj je postavljen ob bok samemu Božjemu očetu in njegovemu sinu. Po prostranstvu, ki ga obvladujeta le še onadva, kroži z željo, da bi našel svoje žlahtne starše. Pesem nam razkrije, da obišče celo nebesa, naposled pa najde svojce v »črnem peklu« in jih, razen grešne matere, uspe odrešiti in pripeljati pred nebeška vrata. Čeprav se naša balada izteče v motiv »godca pred peklom« ali Orfeja, so uvodne vrstice z morjem (vodo, globino), potovanjem v različne svetovne sfere in številom devet vendarle karakteristične tudi za našega Jurija.

Občutje bližine in intimnosti, ki jo ponuja notranjost zemlje, pa na morskih poteh ni mogoče na mirnih vodnih širjavah, pač pa (če lahko zaupamo Martinu Heideggerju) le na »zaprt« valovitem morju.

Ljubljana 1970, str. 258 (št. 48/3); zapis M. Ravnikarja-Poženčana z Gorenjske, pred letom 1846.

¹⁹ Ibid., str. 259 (št. 48/4), zapis M. Valjavca z Gorenjske, pred letom 1860.

Doslej je bilo veliko napisanega tudi o Sir Gawainu, ki se prvič pojavi v angleški literaturi zgodnjega 12. stoletja kot Arturjev sorodnik Walwanus, v Franciji pa sredi 12. stoletja kot Gauvain. V arturijanski nemški književnosti srednje Evrope ga je upodobil Wolfram von Eschenbach v *Parzivalu*.²⁰

Nekateri raziskovalci so ta besedila razlagali kot vegetacijski mit ali mit o potovanju v deželo mrtvih z namenom premagati smrt.²¹ Drugi so menili, da je *Sir Gawayne and the Grene Knight* pesnitev o sredozimskem festivalu.

Tekmovanje Gawaina in Zelenega viteza namreč ni običajen viteški duel, pač pa ima obre-

²⁰ Cathalin B. Folks, Gawain, v: *Medieval Folklore. An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs*. Vol. 1, Carl Lindahl, John McNamara and John Lindow (eds.), Santa Barbara-Denver-Oxford 2002, str. 409-411.

²¹ Morton W. Bloomfield, *Sir Gawain and the Green Knight: An Appraisal*, v: *Critical Studies of Sir Gawain and the Green Knight*, Donald R. Howard and Christian Zacher (eds.), University of Notre Dame Press, London 1968, str. 41.

dni značaj. Epizoda, ko Zeleni vitez na Arturjevem dvoru zahteva, naj ga obglavijo, ima paralele v tradicionalnih ljudskih plesih z meči (Sword Dance, Morris Dance). Tudi tu gre za navidezno usmrtitev, ki ji sledi povrnitev v življenje (pogostokrat s pomočjo maskiranega Doktorja, ki ima pri sebi steklenico eliksirja življenja).

Zanimiva je še barvna simbolika obeh nasprotnikov. Zelenilo se razteza od vitezove kože do njegovega oblačila, orožja in celo konja. Izstopajo le njegove »rdeče oči«.²² Za razliko od Zelenega viteza je oprema Sir Gawaina in njegovega konja pretežno rdeča. O pomenu teh barv bomo podrobneje govorili pozneje; omenimo le še, da do ponovnega srečanja med Gawainom in Zelenim vitezom pride v Zeleni kapeli, ki je z zelenjem porasla podzemna votlina – vhod na drugi svet. Primerljiva lika Zelenemu vitezmu sta Zeleni mož (Jack-in-the-Green) in Divji mož v angleških in evropskih podeželskih festivalih.²³

Seveda ni nujno, da bi scenarij začetka zime in prihoda pomladi povsod v Evropi ali v indoevropskih tradicijah potekal na enak način. Da obstajajo neki stari skupni temelji te zgodbe, pa dokazuje indijska razlaga, da naj bi se začela zima takrat, ko se bog Šiva umakne v meditacijo in se v fizičnem in mentalnem smislu loči od našega sveta.²⁴ Meditacija v tem smislu pomeni askezo in telesno odrekanje, če že ne trpljenje ali simbolično smrt. Tu bi lahko govorili o duhovni dimenziji (in s tem dvojnosti) fizičnega telesa, ki omogoča tudi komunikacijo med našim in »onim« svetom.²⁵ O indijskem bogu Indri iz vedskega obdobja je bilo zapisano, da je bil rojen na novo leto in mu je bil zato posvečen novoletni festival (prim. *Taittiriya Samhita*). O tem festivalu vemo le to, da je trajal 5–7 dni in da so drevo, ki je predstavljalo Indro, na koncu odstranili in vrgli v vodo. Fitomorfna iden-

tifikacija je šla tako daleč, da tedanji teksti (*Purane*) omenjajo drevo kar kot boga samega.²⁶

Še pomembnejši pa je za primerjavo z Zelenim Jurijem status Indre v božanski hierarhiji. Tako kot Jurij je le v času svojega praznovanja glavni akter, ki obnavlja življenje in ponovno vzpostavlja kozmični red. Drevo, ki ga pooseblja, je v času festivala kozmično središče, vendar v sistemu klasifikacije Indra ni nikoli lokaliziran v centru. Govorimo torej lahko o njegovem sezonskem značaju.²⁷

Poseben zahvalni obred za žetev in monsunsko deževje, povezan z Indro, se dogaja v Katmanduju konec avgusta ali v začetku septembra. Tedaj na osrednjem trgu Durbar, pri stari kraljevski palači, postavijo 48 čevljev visok okrašen drog, ki predstavlja tega boga. Več manjših ceremonialnih drogov pa nosi skulpture Indre in Akash Bhairave (boga prostora) (prim. *Bhavishya Purana*).²⁸

Človekova varnost je povezana s pojmom »biti znotraj« (koncept hiše in mesta).²⁹ Podobnost z Merlinom, ki preživi zimsko obdobje kot ogrožena žival brez stalnega bivališča in se šele spomladi vrne v svoj domači utrjeni grad, bi mogli videti tudi pri Juriju. Njegov pravi dom je na tem svetu, kjer ga čaka nevesta, ki mu včasih v svoji nestrpnosti celo pride nasproti, in kjer vsako pomlad priredita svatbo. Za razliko od Merlina pa se Jurij giblje po navpični krožnici, tako kot sonce. Podobne solarne karakteristike opazimo tudi pri nekaterih junakih arturijanskega mitološkega ciklusa, npr. pri Sir Gawainu, katerega moč postopno narašča od zore do poldneva, nato pa začne pojemati. V srednjeveški tradiciji Zahodne in Srednje Evrope sta zanimiva tudi lika Percivala/Parzivala in Tristrema/Tristana kot prehod od polbožanskih sončnih junakov k vitezom.³⁰

Po nekaterih starih razlagah je bilo zadnje Merlinovo domovanje na pustem otoku Bardsey blizu najzahodnejše obale Caernarvonshira. Tja

²² Robert B. White Jr., *A Note on the Green Knight's Red Eyes*, v: *Critical Studies...*, str. 223-226.

²³ John Speirs, *Medieval English Poetry: The Non-Chaucerian Tradition*, London 1957, str. 219.

²⁴ Jayshree Sarkar, *Hindu feasts, fasts & ceremonies*, New Delhi 1999, str. 41-43.

²⁵ F. B. J. Kuiper, *Varuna and Vidūsaka. On the origin of the Sanskrit drama*, Amsterdam-Oxford-New York 1979, str. 30, 138.

²⁶ Ljubinko Radenković, *Simbolika brojeva u tradicijskoj kulturi*, v: *Folklor u Vojvodini* 8 (1994), str. 23.

²⁷ Kuiper, n. d., str. 25, 34.

²⁸ Durba K. Deep, *The Nepal Festivals*, 3rd ed., Kathmandu 1999, str. 92-94.

²⁹ Prim. Gaston Bachelard, *The Poetics of Space*, New York: The Orion Press 1964, pogl. 9.

³⁰ Squire, str. 360, 363.

naj bi bil odšel z devetimi spremljajočimi bardi (od tod tudi ime Bardsey). Aluzijo na takšen sveti kraj najdemo pri Plutarhu (1. –2. stol.), ki omenja neki otok ob britanski obali, na katerem je zaprt speči bog Cronos z drugimi pridruženimi bogovi.³¹ Za nas je pomembno, da je bil Merlin (in verjetno tudi Cronos) skupaj s svojimi devetimi spremljevalci *deseti*, kar ga povezuje tudi z egipčanskim Horusom, desetim bogom v božanski hierarhiji, pa tudi s slovenskim folklornim likom desetega brata in desetnice. O tem bomo kasneje povedali še nekaj več.

Ob indijskem festivalu *holi*, ki se dogaja ob polni luni konec februarja ali v začetku marca (torej ob koncu zimske sezone), se udeleženci med seboj posipajo z obarvanimi praški ali se brizgajo z obarvano vodo. Prvotni barvi sta bili zelena in rdeča: po eni od tamkajšnjih razlag pomeni zelena novo vegetacijo in plodnost, rdeča pa upanje.³² Komplementarna barvna kombinacija se pojavlja tudi na rogovih bivolov, ki nastopajo na indijskih vaških festivalih. Eden od rogov je pogostokrat pobarvan rdeče in drugi zeleno.

Zanimivo analogijo odkrijemo v slovenski ljudski folklori. Na današnjem obmejnem območju med Slovenijo in Italijo je bilo znano, da sveti Jurij ob svojem prihodu na ta svet prinese otrokom hlače.³³ Tudi te so »rogati simbol« v obliki znaka Y, le obrnjen narobe. Na severu slovenskega etničnega ozemlja (na Koroškem) pa je obstajala ustna tradicija, da ima sveti Jurij eno hlačnico rdečo in drugo zeleno.³⁴ Ali torej dve hlačnici (ki se pri hoji izmenično premikata) simbolično pomenita dve polovici enega leta, oz. kontinuiteto letnih časov? Takšna oblačila spominjajo tudi na karnevalske kostume, ki so bili pogostokrat dvobarvni. Belordeči kostum iz Nürnberga (iz leta 1472) je bil npr. na belem polju okrašen z znaki sonca, na rdečem pa z znamenji rogate lune.³⁵

Po mnenju nekaterih raziskovalcev rdeča in bela barva predstavljata dve vitalni tekočini: kri in

mleko. Bogata simbolika teh opozicij obstaja zlasti v Zahodni Evropi.³⁶ Sveta Agata (5. februarja) s svojimi odrezanimi prsmi pripoveduje zgodbo o smrti in novem rojstvu. Ta svetnica, rojena na Siciliji v 3. stoletju, je nekakšna naslednica boginje Demetre/Ceres, ki so jo z grškim pridevkom Agata (ágade = dobra) častili na tem otoku.³⁷ Čaščenje svete Agate, prinašalke pomladi in plodnosti, se je pod nemškim vplivom razširilo na Koroškem, drugod med Slovenci in marsikje med Slovani pa je prevladovala še drugačna simbolika krvi in mleka: Jurij ob prihodu na naš svet zaveže volkovom gobce in jim tako prepreči krvavi zimski posel.³⁸ Pašnike lahko potlej do jeseni brez tveganja naselijo pastirji s čredami goveda in drobnice, ki dajejo hranilno mleko.

Tako kot med rdečo in belo barvo odkrijemo neko simbolno nasprotje, sta bili tudi bela in zelena alternativni kombinaciji. Kadar je bila ob prihodu Zelenega Jurija pokrajina še pokrita s snegom, je junak prijahal na belem konju, ko pa je že ozelenela, je bil zelene barve tudi njegov konj.³⁹ Povezavo med zeleno barvo konja in vegetacijo dobro pojasnjuje ljudski rek: »Če do svetega Jurija zelenja ni, pa sveti Jurij zelenega konja ne dobi«.⁴⁰ Bela tako pomeni zimo, zelena pa začetek toplega obdobja in s tem tudi bujne pašnike in obilje belega mleka. Vse to pa je bilo tesno povezano s podzemljem, ki je bilo kraj smrti, a tudi vir plodnosti. Zato je imela bela barva še dodaten pomen: Jurijev beli konj je predstavljal onstranstvo in nekaj svetega, tako kot so bili beli konji povezani s slovanskim bogom Svetovidom in germanskim Odinom/Wodanom. Slovenska folklorja pozna poleg mitičnega belega konja še belega gamsa, belo košuto in belega jelenca.⁴¹

³⁶ Vaz da Silva, str. 409-410.

³⁷ Isabelle Bianquis-Gasser, *Les temps d'Agathe: Un mythe Européen de sang et de lait, v: Les temps de l'Europe, Tome II., Temps mythiques européens*, J. Bonnet et E. Karpodini-Dimitriadis (eds.), Council of Europe, Strassbourg 1994, str. 162-174.

³⁸ Mirjam Mencej, *Gospodar volkov v slovanski mitologiji*, Županičeva knjižnica, št. 6, Ljubljana 2001, str. 141-161.

³⁹ Šmitek, n. d., str. 155.

⁴⁰ Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev*, Prva knjiga, Ljubljana 1989, str. 268.

⁴¹ Roberto Dapit, Monika Kropelj, *Zlatorogovi čudežni vrtovi. Slovenske pripovedi o zmajih, belih gamsih, zlatih pticah in drugih bajnih živalih*, Zbirka Zakladnica slovenskih pripovedi, Radovljica 2004, str. 5-6, 15-17 (št. 1), 20-23 (št. 5-8).

³¹ Isti, str. 326.

³² Sarkar, str. 41-43.

³³ Pavle Merkiú, *Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji, zbrano v letih 1965-1974, Trst 1976*, str. 376 (št. 518).

³⁴ Niko Kuret, *Sveti Šentjuri potrkna na duri...*, Glasnik Slovenskega etnološkega društva 16 (1976), št. 2, str. 28.

³⁵ Claude Gaignebet, Jean Dominique Lajoux, *Art profane et religion populaire au Moyen Age*, Paris 1985, str. 66.

Maksim Gaspari, Jurjev sprevoz v Beli krajini (Kartografska in slikovna zbirka NUK)

Bela barva v tem mitičnem kontekstu lahko pomeni posvečenost, kulturo in urbanost, zelena pa naravo in agrarnost. Ista barvna kombinacija nastopa v srbskih svatbenih pesmih, kjer so *beli dvori* kraj, od koder se odpravijo svatje v *zeleno goro*, kjer izgubijo pot (zato je imenovana tudi *črna* ali *čarna gora*, kot aluzija na demonsko in podzemsko sfero). Oranje črne zemlje (kot krožno označevanje svojega prostora) se v srbskih ljudskih pesmih »pobeli«, tako da na domačem polju zraste »bela pšenica« sredi zelenega okolja. Barve rdeča, bela, zelena in črna torej simbolizirajo določene »svoje« ali »tuje« zaključene prostore in označujejo njihove meje.⁴²

Razlaga, da bela barva pomeni sneg, zimo in oni svet nam pomaga razumeti še drugačno barvno simboliko: marsikje, in tudi pri Južnih Slovanih, je bela barva pomenila zahod in smrt, rdeča

pa jug in s tem življenje.⁴³ Na jurjevo so ponekod v južni Srbiji nabirali vejice rdeče vrbe in jih zatikali v hiše, hleve, vodnjake, shrambe za žito, košare ipd. Če se je tak vrbov okras na stanovanjski hiši hitro posušil, je pomenilo, da bo družinski član, ki mu je pripadala določena vejica, še tisto leto umrl. Odpornejše koščke vrbe pa so uporabljali za zdravilo. Pomembno funkcijo v srbskih jurjevskih obredih je imelo tudi rdeče in belo jajce.⁴⁴

Tudi zelena barva je bila po pravilu povezana z onim svetom, bodisi s prerojevanjem ali s htonskimi bitji in demoni (npr. škrti, rusalkami z zelenimi naglavnimi venci, divjimi ženami z zelenimi lasmi). Zmaj bazilisk je ubijal žrtve s pogledom svojih zelenih oči. V francoski pravljici *La*

⁴² Zoja Karanović, *Simbolizacija prostora svatovskega rituala bojom*, v: *Folklor u Vojvodini* 8 (1994), str. 61-75.

⁴³ Milenko Filipović, *Nazivanje naroda i strana sveta po bojama*, *Zbornik za društvene nauke Matice Srpske* 29 (1961), str. 75.

⁴⁴ Dragutin M. Đorđević, *Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi*, *Srpski etnografski zbornik*, knj. 70 (*Život i običaji narodni*, knj. 31), Beograd 1958, str. 380-381.

Montagne verte (varianta AT 313) je »zelena gora« področje, kjer vlada hudič.⁴⁵ V evropskih čarovniških procesih je bil hudič »zeleni«, čaravnice pa je bilo mogoče prepoznati po zeleni barvi oblek ali po zelenih očeh.⁴⁶ Zelena barva oblačil je na britanskih otokih veljala za nesrečno in za napoved bližnje smrti (»black follows green«). Vendar nam žal za slednje prepričanje manjkajo podatki, starejši od konca 18. stoletja.⁴⁷ Angleški Zeleni Jurij (»Green George«) je kot prinašalec plodnosti znan tudi kot »Jack-in-the-Green« in »Green Man«. Prvi ni dokumentiran pred 17. stoletjem, o drugem pa imamo številna pričevanja.

Po pričevanju dveh srednjeveških kronik, ki sta ju sestavila Ralph of Coggeshall in William of Newburgh,⁴⁸ sta bila v času vladavine kralja Stephena najdena dva otroka poleg jame pri Woolpitu v Suffolku: njuna koža je bila zelenkasta, nihče ni razumel njune govorice in edina jed, ki sta jo uživala, je bil fižol. Eden od njiju, deček, je kmalu umrl, druga, deklica, pa je bila odpornejša in se je navadila na drugačno hrano, pri čemer je izgubila zeleno polt ... Ko se je naučila jezika svojega okolja, je razložila, da sta skupaj z bratom prišla iz podzemskega sveta, kjer ni nikdar sijalo sonce in kjer je bil vsakdo zelen ...⁴⁹ Trdila je, da so bili prebivalci te dežele, in vse drugo, kar so premogli, zelene barve in da niso videli sonca, pač pa le toliko svetlobe, kolikor jo je po sončnem zahodu.⁵⁰

Slovensko-hrvaškemu Zelenemu Juriju sta podobna slovenska Deseti brat in Desetnica po tem, da morata nenehno krožiti po svetu. Ideja, da ima sedmi ali deveti zaporedni otrok istih staršev in istega spola posebne sposobnosti, je bila znana ponekod v srednjeveški Evropi. Najzgodnejši vir je iz časa okoli leta 1250 (valižanski rokopi, ime-

novan *Physicians of Myddvai*). Pri sedmem sinu sedmega sina so se zdravilske in jasnovidne moči seveda še povečale. O podobni nadarjenosti sedme hčere ni bilo enotnega mnenja, ali pa so v zvezi s tem omenjali *deveto* hčer.⁵¹

Število devet je imelo značaj prehoda in spremembe od enošteviličnih k dvošteviličnim enotam. Devetica ali desetica sta torej začetek višjega nivoja, toliko bolj, ker je seštevek prstov na obeh rokah že sam po sebi neko končno število.⁵² Indoevropski pridevnik **neuo-* »nov« naj bi bil po nekaterih razlagah povezan z ide. števnikom **eneuen-*, **neun*, »devet«.⁵³ Število sedem bi po istem načelu lahko izhajalo iz šestiškega sistema štetja, ki je bil ponekod v Evropi (in tudi na Slovenskem) še dolgo v novi vek ohranjen v primitivnih tkalskih tehnikah.⁵⁴ Po italijanskem ljudskem verovanju imajo posebne sposobnosti otroci, ki so rojeni za šestimi brati ali za šestimi sestrami (torej »sedmi brat«, »sedma hči«), saj imajo v sebi »sedem duhov«.⁵⁵

Med mnogimi primeri iz evropske mitologije naj tu omenimo le tri: slovenski mitični junak *Kresnik* je bil nekakšen »deveti brat« že zato, ker je bil devetkrat krščen.⁵⁶ Démonski *Vidovina* se je rodil šele potem, ko je bila ženska noseča devet let.⁵⁷ Med Srbi na Kosovu pa se je ohranila predstava o nebesih, ki imajo devet nadstropij; na zadnjem je božji prestol.⁵⁸ V zvezi s številoma devet in deset kaže navesti tezo D. Dubuissona, ki je izhajala iz položaja človeškega telesa v prostoru, torej iz štirih strani sveta in središča, v katerem stoji človek in ki ima (ali pa tudi nima) značaj pete funkcije. Ker je pri tem treba upoštevati svetli in temni (binarni) vidik omenjenih komponent, nas to pripelje do

⁴⁵ Geneviève Massignon, *Contes de l'Ouest: Vendée, Brière, Angoumois*, Paris 1953.

⁴⁶ Mengis, Grün, v: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, E. Hoffmann-Krayer und H. Büchold-Stäubli, Bd. 3, Berlin und Leipzig 1930/31, str. 1182.

⁴⁷ Steve Roud, *Superstitions of Britain and England*, Penguin Books 2003, str. 223-224.

⁴⁸ Ralph of Coggeshall, umrl po letu 1227, avtor dela *Chronicon Anglicarum*. William of Newburgh, (pribl. 1136-1198), pisec *Historia rerum Anglicarum*.

⁴⁹ Jacqueline Simpson & Steve Roud, *A Dictionary of English Folklore*, Oxford University Press 2000, str. 153-154 (geslo »Green Children«).

⁵⁰ Katharine Briggs, *A Dictionary of Fairies*, Penguin Books, London 1976, str. 200-201.

⁵¹ Roud, n. d., str. 398.

⁵² Radenković, n. d., str. 29.

⁵³ Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997, str. 88 (geslo »devet«).

⁵⁴ Josip Mantuani, *Narodopisne študije I., Ostanek prazgodovinske tkalske tehnike na Kranjskem*, Carniola n. v. 6 (1915), str. 151-162.

⁵⁵ Carla Corradi Musi, *Shamanism from East to West*, Akademiai Kiadó, Budapest 1997, str. 16.

⁵⁶ Josip Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev*, V Ljubljani 1884, str. 81.

⁵⁷ Ivan Šašel, *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada 1*, Ljubljana 1906, str. 215.

⁵⁸ Radenković, str. 29, cit. po: T. Vukanović, *Srbi na Kosovu*, knj. 2, Vranje 1986, str. 456.

števila deset.⁵⁹ To je bilo tudi število glavnih bogov v panteonu nekaterih starih ljudstev (npr. bog Horus kot »deseti« v egipčanski hierarhiji).⁶⁰

V repertoarjih evropskih pustnih karnevalov je bila vedno tako ali drugače predstavljena cikličnost (oganj in vrtnčenje dima, ples v krogu, obredno oranje, simbol jajca in rumenjaka ...). To obredno dejanje nam postane bolj razumljivo, če ga primerjamo z nekaterimi južnoslovanskimi jurjevanji. Ženske iz nekaterih vasi Leskovačke Morave so npr. na jurjevski četrtek nabirale zelišča in travo »đurdevče« daleč od doma v planini. S seboj so vzele »kolce«, okroglo pecivo z odprtino na sredi, ki je bilo okrašeno z vlakni bele surove volne in rdečimi nitmi, včasih pa so mu dodali še košček slanine. Ko so našle iskano travo, so na vsak šop nataknile omenjeno pecivo. Travo so potem z motikami izkopale iz zemlje, jo zložile v košare in jo odnesle mimo treh izvirov ali treh potokov. S to vodo, ki so jo zajele v svoje opanke, so trikrat poškropile travo. Obedovale so pri izviru Zelenika(!) in tamkajšnjem kamnu, ki so mu pripisovali rodovitnostne moči.⁶¹ Tedaj so verjetno zaužile tudi »kolce«.

Oblika tega peciva je spominjala na mlinski kamen, ki je imel v srbskih jurjevskih šegah poseben pomen. Tako so npr. v Leskovački Moravi na jurjevo ženske namočile srajce bolnikov in zaljubljenec pri mlinskem kamnu in ko se je ta trikrat obrnil, naj bi težave minile. Da bi se fant poročil z izvoljenko pa so mu dali jabolko, ki se je trikrat zavrtelo na mlinskem kamnu.⁶² Mlinski kamen bi lahko definirali kot »materialni izraz prisotnosti Perunove moči«.⁶³ Spomnimo se le na grmeči zvok mlinskih kamnov, na njihovo trenje (iskra!), pa v zvezi z Jurijem tudi na njihovo krožno gibanje.

Okrogel hlebček ali jajce (surovo, pečeno ali kuhano) so Srbi na jurjevo dajali tudi živini med

krmo.⁶⁴ Ob omenjenih podatkih nam ne bo težko razumeti starega prepričanja štajerskih Slovencev, da so »poletno vročino /.../ napravili čarodeji tako, da so vrteli novopečeni kruh na kolu in ga nato vrgli v potok«.⁶⁵ Tudi v tej kombinaciji se pojavljata oganj in voda, okrogel kruh z odprtino v sredi, rotacija ipd. Med Slovenci v Italiji je bila v več variantah zapisana pesmica, ki je bila verjetno del obreda ob prihodu pomladi, na jurjevo:

*Juri po patoce tuli,
drva bere, pugačo peče.
Či jo načne, damu ne začne,
či jo snie, damu na smie.*⁶⁶

V dveh primerih je bila zapisana tudi melodija.⁶⁷ Podobno besedilo poznamo tudi iz okolice Ilirske Bistrice, na sedanji meji s hrvaško Istro:

*Jurij po potoku tuli
z belim hlebcem.
Če ga pojé,
domu ne sme;
če ga domu prinese,
hišo vso raznese.*⁶⁸

Jurij »tuli« tako, da trobi na rog iz vrbove ali kakšne drugačne drevesne skorje. Takšno trobljenje in piskanje je bilo običajno v slovenskih jurjevskih sprevodih in je imelo apotropijski pomen.⁶⁹ Potok, ob katerem se oglaš, vodi (tako kot vsak drug) iz našega sveta v podzemlje, tja, kamor se stekajo vse vode. Povratek iz podzemlja pa je naporen, saj pomeni prebijanje po vodeni razmočeni zemlji navzgor. Razumljivo je, da je Jurij povezan prvenstveno z vodo kot glavno pospeševalko rodovitnosti. Njegov prihod na ta svet je podoben človeškemu rojstvu, saj se po starih predstavah novorojenci pojavijo ob vodnih izvirih ali močvirjih. Jurij tako ob potoku, blizu Velesovega kraljestva, začenja svojo novo krožnico, ki jo ponazarja okrogla pogača, beli hleb, jajčni pečenjak ipd. Ko pecivo poje, je to potrditev, da se bo krožna pot na-

⁵⁹ Daniel Dubuisson, *Materiaux pour une typologie des structures trifonctionnelles*, *L'Homme* 93 (1985), str. 105-121; Emily Lyle, *A structure for the gods: the Indo-European pantheon reconsidered*, v: *Studia mythologica Slavica*, 9 (2006), str. 163-168.

⁶⁰ Šmitek, str. 134.

⁶¹ Đorđević, str. 378.

⁶² Prav tam, str. 377, 383.

⁶³ Radoslav Katičić, *Perunovo svetišče nad Moščenicama u svjetlu toponimije i topografije*, *Mošćenički zbornik* 3 (2006), br. 3, str. 44.

⁶⁴ Đorđević, n. d., str. 377-378, 380.

⁶⁵ Ožbalt Ilauinig, *Črni križ pri Hrastovcu*. Zgodovinska po-vest, 2. izd., Lenart 1988, str. 125.

⁶⁶ P. Merku, n. d., str. 17 (št. 4), 220 (št. 285), 241 (št. 304), 255 (št. 330), 320 (št. 433).

⁶⁷ Ivan Grbec, *Ljudske pesmi*, Pavle Merku (ur.), Trst 1971, št. 21.

⁶⁸ Kuret, *Praznično leto Slovencev*, str. 268.

⁶⁹ Prav tam, str. 256.

daljevala; tedaj ni več poti nazaj. To je bilo potrjeno tudi v obredni praksi: Zeleni Jurij iz Adlešičev, ki je jezdil na konju, ni smel razjahati, dokler ni obkrožil vse župnije. Koroški jurjevski koledniki se prav tako niso smeli zamujati, pač pa so morali nenehno hiteti naprej.⁷⁰ Pot naprej je bila vedno smer človeške dejavnosti in napredovanja k cilju. Pot nazaj (domov) bi pomenila beg iz neke širše realnosti v ožjo, notranjo sfero in s tem umik, ali celo destrukcijo (...»hišo vso raznese« ...), razen če takšna pot ni ciklična.⁷¹

O potoku Sjaunk pri vasi Police na Cerkljanskem so pripovedovali, da tam »divja svinja kotali krožnik«.⁷² To naj bi po nekaterih interpretacijah pomenilo krožno pot Sonca⁷³ in kroženje letnih dob, hkrati pa v mikrokozmičnem kontekstu predstavlja tudi posodo, v kateri so nekoč jurjevski koledniki pekli cvrtje iz testa ali jajc. Takšno razlago potrjuje zapis iz sredine 19. stoletja, da je bilo na slovenskem Štajerskem razširjeno verovanje, da na jurjevo pade na zemljo »zlata sončna skledica«, ki pomeni blagoslov za najditelja in njegovo posestvo.⁷⁴ Še do leta 1920 so se ob Stari babi (veliki skali na travniku) nad Šturjami pri Ajdovščini ob jurjevanjih zbirali vaški fantje in dekleta. Tja so odšli že ob treh zjutraj, torej so tam dočakali sončni vzhod.

Zakurili so ogenj in si na njem spekli *frtalo* (cvrtje) iz jajc in masti. Ob ognju so peli, plesali in vriskali ...⁷⁵ Temu primorskemu vzorcu, ki nas spominja na mikrolokacijo v srbski Leskovački Moravi, lahko dodamo štajerska praznovanja na pašnikih blizu vasi ali v gozdu. Belokranjski jurjevski koledniki so se po obhodu vasi vedno ustavili na križišču poti in si tam v ponvi ocvrli nabrana jajca.⁷⁶ Tudi hrvaški pastirji so si na pojemajočem kresnem ognju (med jurjevim in praznikom svetega Janeza Krstnika) pripravili večerjo iz jajc, ki so jih dobili od lastnikov čred.⁷⁷

⁷⁰ Prav tam, str. 260, 264.

⁷¹ Bollnow, n. d., str. 81.

⁷² Stanko Flego, *Poliške zgodbe. Ustno izročilo iz vasi Police pri Cerknem, Idrijski razgledi 51* (2006), št. 1, str. 92.

⁷³ Andrej Pleterski, *Poliški tročan, Studia mythologica Slavica 9* (2006), str. 44.

⁷⁴ Kuret, *Praznično leto Slovencev*, str. 253.

⁷⁵ Prav tam, str. 273.

⁷⁶ Prav tam, str. 260, 266.

⁷⁷ Anka Stipetič-Valka, *Ivanski krijes, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 10* (1905), str. 157-158.

Vlogo »divje svinje, ki kotali krožnik« bi lahko do neke mere pojasnili tudi z igro »prasca goniti« ali »svinjo biti«, ki so jo otroci igrali pri jurjevskem ognju. Na tem mestu so postavili križ in nanj obesili goveje rogovje. Igra je potekala tako, da so na tleh začrtali »gredice« in vanje posejali razna »semena«. Eden od udeležencev je prevzel vlogo vepra, ki je ogrožal nasad, a so ga na koncu le pregnali. Slovenski etnolog Niko Kuret je zapisal, da »je imela ta igra ob tej priložnosti in v svojem okolju – ob obešenih rogovih! – staro obredno jedro in da je 'prasec' nemara predstavljal posevkom škodljive sile, ki jih je (bilo) treba pregnati«.⁷⁸

Če na kratko povežemo to, kar smo povedali, vidimo, da se je v preprostem vaškem obredu cvrtja jajc ob studencu in kamnu (kot simbolu prvotne zemlje sredi morja) dogajala simbolična ponovitev stvarjenja sveta. Te šege so imele poseben pomen, saj so ohranjale orientacijo prvobitnega človeka v času kot simbolni zapis solarnega kalendarja in njegovih značilnosti.

Literatura

Gaston Bachelard, *The Poetics of Space*, New York: The Orion Press 1964.

Vitomir Belaj, *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*, Zagreb 1998.

Isabelle Bianquis-Gasser, *Les temps d'Agathe: Un mythe Européen de sang et de lait, v: Les temps de l'Europe*, Tome II., Temps mythiques européens, J. Bonnet et E. Karpodini-Dimitriadis (eds), Council of Europe, Strassbourg 1994.

Morton W. Bloomfield, *Sir Gawain and the Green Knight: An Appraisal*, v: *Critical Studies of Sir Gawain and the Green Knight*, Donald R. Howard and Christian Zacher (eds.), University of Notre Dame Press, London 1968.

Otto Friedrich Bollnow, *Mensch und Raum*, Stuttgart 1963.

Katharine Briggs, *A Dictionary of Fairies*, Penguin Books, London 1976.

Edward S. Casey, *The Fate of Place. A Philosophical History*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1998.

Carla Corradi Musi, *Shamanism from East to West*, Akademiai Kiadó, Budapest 1997.

⁷⁸ Kuret, str. 272.

- Roberto Dapit, Monika Kropelj**, *Zlatorogovi čudežni vrtovi. Slovenske pripovedi o zmajih, belih gamsih, zlatih pticah in drugih bajnih živalih*, Zbirka Zakladnica slovenskih pripovedi, Radovljica 2004.
- Durba K. Deep**, *The Nepal Festivals*, 3rd ed., Kathmandu 1999.
- Marcel Detienne**, *Dionysos at Large*, Harvard University Press 1989.
- Daniel Dubuisson**, *Materiaux pour une typologie des structures trifonctionnelles*, L'Homme 93 (1985).
- Dragutin M. Đorđević**, *Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi*, Srpski etnografski zbornik, knj. 70 (Život i običaji narodni, knj. 31), Beograd 1958.
- Milenko Filipović**, *Nazivanje naroda i strana sveta po bojama*, Zbornik za društvene nauke Matice Srpske 29 (1961).
- Stanko Flego**, *Poliške zgodbe. Ustno izročilo iz vasi Police pri Cerknem*, Idrijski razgledi 51 (2006), št. 1.
- Cathalin B. Folks**, *Gawain*, v: *Medieval Folklore. An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs and Customs*. Vol. 1, Carl Lindahl, John McNamara and John Lindow (eds.), Santa Barbara-Denver-Oxford 2002.
- Claude Gaignebet, Jean Dominique Lajoux**, *Art profane et religion populaire au Moyen Age*, Paris 1985.
- Dragan Georgievski**, *Gurgovdenski običaji vo kratovsko-kumanovski kraj*, Muzejski glasnik, Narodni muzej Kumanovo 4 (2002), št. 7-9.
- Ivan Grbec**, *Ljudske pesmi*, Pavle Merkú (ur.), Trst 1971.
- Igor Grdina**, *Brižinski spomeniki kot dialoški tekst*, Zgodovina za vse, vse za zgodovino 1 (1994), št. 2.
- H. S. Haddad**, »Georgic« *Cults and Saints of the Levant*, Numen 16 (1996).
- Ožbalt Ilaunig**, *Črni križ pri Hrastovcu*. Zgodovinska povest, 2. izd., Lenart 1988.
- Zoja Karanović**, *Simbolizacija prostora svatovskog rituala bojom*, v: *Folklor u Vojvodini* 8 (1994).
- Radoslav Katičić**, *Perunovo svetišče nad Mošćenicama u svjetlu toponimije i topografije*, Mošćenički zbornik 3 (2006).
- F. B. J. Kuiper**, *Varuna and Vidūsaka. On the origin of the Sanskrit drama*, Amsterdam-Oxford-New York 1979.
- Niko Kuret**, *Praznično leto Slovencev*, prva knjiga, Ljubljana 1989.
- Niko Kuret**, *Sveti Šentjuri potrkna na duri...*, Glasnik Slovenskega etnološkega društva 16 (1976), št. 2.
- Josip Mantuani**, *Narodopisne študije I., Ostanek prazgodovinske tkalske tehnike na Kranjskem, Carniola* n. v. 6 (1915).
- Geneviève Massignon**, *Contes de l'Ouest: Vendée, Brière, Angoumois*, Paris 1953.
- Mirjam Mencej**, *Gospodar volkov v slovanski mitologiji*, Županičeva knjižnica, št. 6, Ljubljana 2001.
- Mengis, Grün**, v: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, E. Hoffmann-Krayer und H. Bächtold-Stäubli, Bd. 3, Berlin und Leipzig 1930/31.
- Pavle Merkú**, *Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji, zbrano v letih 1965–1974*, Trst 1976.
- H. Metzger**, *Dionysos chthonien d'après les monuments figurés de la période classique*, Bulletin de correspondance hellénique 68/69 (1944–45).
- Vinko Möderndorfer**, *Verovanja, uvere in običaji Slovencev*, knj. 2 (Prazniki), Celje 1948.
- Kristjan Norberg – Šulc**, *Egzistencija, prostor i arhitektura*, Beograd: Građevinska knjiga, 1975.
- Josip Pajek**, *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev*, V Ljubljani 1884.
- Andrej Pleterski**, *Poliški tročan*, Studia mythologica Slavica 9 (2006).
- Ljubinko Radenković**, *Simbolika brojeva u tradicijskoj kulturi*, v: *Folklor u Vojvodini* 8 (1994).
- Steve Roud**, *Superstitions of Britain and England*, Penguin Books 2003.
- Jayshree Sarkar**, *Hindu feasts, fasts & ceremonies*, New Delhi 1999.
- Jacqueline Simpson & Steve Roud**, *A Dictionary of English Folklore*, Oxford University Press 2000.
- Slovenske ljudske pesmi**, Prva knjiga: *Pripovedne pesmi*, Z. Kumer, M. Matičetov, B. Merhar in V. Vodušek (ur.), Ljubljana 1970.
- Marko Snoj**, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.

- John Speirs**, *Medieval English Poetry: The Non-Chaucerian Tradition*, London 1957.
- Charles Squire**, *Mythology of the Celtic People*, London: Bracken Books 1996.
- Bob Stewart**, *Where is Saint George? Pagan imagery in English folksong*, 2nd edition, London-New York-Sydney 1988.
- Anka Stipetič-Valka**, *Ivanski krijes*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 10 (1905).
- Ivan Šašelj**, *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada* 1, Ljubljana 1906.
- Zmago Šmitek**, *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*, Ljubljana: Študentska založba 2004.
- Karel Štrekelj**, *Slovenske narodne pesmi*, zvezek 3, V Ljubljani 1904–1907.
- Francisco Vaz da Silva**, *Sexual Horns: The Anatomy and Metaphysics of Cuckoldry in European Folklore*, Comparative Studies in Society and History 48 (2006).
- Evgenia Vikela**, *The Survival of the Minoan Male Divinity in the Historical Period*, v: *Les temps de l'Europe*, Tome II., Temps mythiques européens, J. Bonnet et E. Karpodini – Dimitriadis (eds), Council of Europe, Strassbourg 1994.
- T. Vukanović**, *Srbi na Kosovu*, knj. 2, Vranje 1986.
- Robert B. White Jr.**, *A Note on the Green Knight's Red Eyes*, v: *Critical Studies*.
- Günther Zuntz**, *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford 1971.
- Emily Lyle**, *A structure for the gods : the Indo-European pantheon reconsidered*, v: *Studia mythologica Slavica*, 9 (2006), str. 163–168.

Zusammenfassung

DIE REISEN UND RÄUME DES GRÜNEN GEORG

An die Figur des Grünen Georg, wie sie in Ostslowenien und dem kajkavischen Kroatien bekannt ist, sind volkstümliche Vorstellungen über seine alljährliche Rundreise von unterhalb der Erde in unsere Welt und wieder zurück gebunden. Dieses Kreisen versinnbildlichen zahlreiche

volkstümliche Rituale und Symbole, die auch im nördlichen und westlichen Slowenien existieren und bisher noch nicht zur Genüge berücksichtigt bzw. richtig erklärt wurden. Parallelen finden wir auch im weiteren Umkreis Europas und des Nahen Ostens bis hin nach Indien.

Im Beitrag werden dargestellt: rituelle Formen, die die Umlaufbahn oder die Sonne versinnbildlichen (Ei, Kuchen, Apfel, Mühlstein, Umzüge der Georg-Klopfer, Reigen), die Symbolik der Farben weiß – grün – rot; die Symbolik des/der siebenten, neunten und zehnten Bruders/Schwester sowie begleitende kosmogonische und Fruchtbarkeitssymbole (Wasserquelle, Stein, Kräuter, Gras u. a.).

Das Kreisen des Grünen Georg bedeutet vom menschlichen (und phänomenologischen) Standpunkt eine Orientierung in Zeit und Raum. Das menschliche Reisen ist in symbolischer Hinsicht immer kreisförmig, denn nach der Abreise sieht es auch eine Rückkehr vor. Das vorübergehende Verlassen des eigenen Heimes kann auch als Überlassung dieses Raumes an den Rivalen interpretiert werden, so zum Beispiel beim englisch-keltischen Merlin. Der traumatische Charakter dieser Erfahrung ist sowohl bei Merlin als auch beim Grünen Georg sichtbar. Die Opposition Heim – Wildnis tritt beim Grünen Georg aber auch in der Bedeutung hoch – nieder, oben – unten auf. Und anders als Merlin wird der Grüne Georg nicht einmal vorübergehend in seinem Heim sesshaft, vielmehr „lebt er in Wanderung“. In einer solchen ständigen Bewegung sind auch die verwandten slowenischen Figuren des zehnten Bruders und der zehnten Tochter.

Schlagwörter: der Grüne Georg, St. Georg, der neunte/zehnte Bruder, Symbolik der Farben, Symbolik der Zahlen

Katjuša Arčon

»Judje niso sicer zanesljivi, in ne verjamemo jim radi«

Nasprotja med slovenskimi goriškimi časopisi glede judovstva

Arčon Katjuša, univ. dipl. zgodovinarica, Orehovlje 61, SI-5291 Miren
Email: Katjusca83@hotmail.com

323.12(=411.16)(450Gorica)18”

»JUDJE NISO SICER ZANESLJIVI, IN NE VERJAMEMO JIM RADI«
Nasprotja med slovenskimi goriškimi časopisi glede judovstva

Goriški Judje so se začeli v 19. stoletju vključevati v goriško družbo. Ko so se vrata geta odprla, so se posamezniki stapljali z okoljem, ki jih je obdajalo, hoteli so postati lojalni državljani in ne le drugorazredni prebivalci mesta. Njihov občevalni jezik in kultura sta bila vedno italijanska, zato ni čudno, da so si prizadevali za prehod Gorice pod Italijo. Sobivanje s slovenskim življenjem jih ni oviralo, dokler se interesi Slovencev niso križali z njihovimi. S slovenskimi prebivalci so stopali v stike kot prodajalci, zagovorniki v pravadah, sanitetni delavci. Seveda so se porajale tudi nestrpnosti in antisemitska čustva, ki so bila odraz nevoščljivosti do uspehov, ki so jih Judje imeli pri svojih poslih, pri Slovencih pa zlasti zaradi nasprotovanja proitalijanskim čustvom, ki so jih goriški Judje gojili. Članek opisuje nekatera nasprotja in odnose do judovstva v časopisih *Soča* in *Gorica* v zadnjih desetletjih 19. stoletja.

Ključne besede: Judje, Gorica, Soča, antisemitizem.

Arčon Katjuša, BA History, Orehovlje 61, SI - 5291 Miren
Katjusca83@hotmail.com

323.12(=411.16)(450Gorica)18”

“JEWS OTHERWISE ARE UNRELIABLE AND WE PREFER NOT TO TRUST THEM”
The contrasting views of Jewry in Slovene newspapers from the Gorizia region

In the 19th century the Jews living in and around Gorizia began to integrate into local society. Once the door of the ghetto opened, individuals began to blend into the surrounding environment, where they wanted to become loyal citizens, not only second-class townspeople. Their colloquial language and culture had always been Italian, so it was not surprising that they wanted Gorizia to become part of Italy. Their coexistence with the Slovenian population was not a problem as long as the interests of the groups did not conflict. They had contacts with the Slovene population as merchants, as their advocates in legal suits and as medical workers. Occasionally, intolerance and anti-Semitic feelings sprang up as well. These were a sign of envy due to Jewish success in business, and in Slovenians such feelings were particularly strong because of the pro-Italian sentiment among the Jews from Gorizia. The article describes some opposing views and the attitude toward the Jewry in the newspapers *Soča* and *Gorica* in the last decades of the 19th century.

Key words: Jews, Gorica (Newspaper), Soča (Newspaper), anti-Semitism

Uvod

Gorica se v pisnih virih prvič omenja leta 1001. Judje se v njeni zgodovini poimensko omenjajo od konca 13. stoletja, verjetno pa so v mestu bivali že prej. Skozi stoletja je bila njihova eksistenca tesno povezana s posojanjem denarja, kar se je začelo spreminjati šele za časa cesarja Jožefa II. Z Goriške niso bili nikoli izgnani, kot se je to dogodilo Judom na Koroškem in Štajerskem. Šele relativno pozno, leta 1698, so bili po ukazu cesarja Leopolda primorani prodati imetje v mestu in se naseliti v getu, ki je nastal v četrti svetega Ivana. Tu še danes stojita sinagoga in muzej, ki spominjata na goriške Jude. V 19. stoletju se je s porastom nacionalnih teženj večina pripadnikov skupnosti opredelila za Italijane. V mestu so bili priznani zdravniki, trgovci in odvetniki. Po 23. novembru 1943, ko je bila večina v mestu živčih Judov deportirana v koncentracijsko taborišče Auschwitz, si skupnost ni več opomogla. Dokončno je prenehala obstajati leta 1969, ko je bila pripojena tržaški skupnosti.

19. stoletje

Pisci in raziskovalci goriške judovske skupnosti so si enotni, da so v teh letih Judje znatno pripomogli h kulturnemu, ekonomskemu in intelektualnemu razvoju mesta. Te Gorice, ki jo okrožni poverjenik leta 1838 opiše kot *»una città insignificante, possiede poche risorse, non offre campo all'industria, sta fuori delle vie di comunicazione, è senza manifatture, senza arti e senza commerci che la possano sollevare«*.¹

V tem stoletju je pri goriških Judih opazna želja po integraciji z ostalim mestnim prebivalstvom. To se je odražalo na več načinov: starši so pošiljali svoje otroke v navadne mestne šole, najemali so katoliško služinčad, zlasti kuharice, kar je onemogočalo sledenje judovskim prehranjevalnim normam.² Vedno manj je bilo obrednih obre-

zovanj dečkov in vedno več civilnih porok.³ Pogo-
stejše so bile tudi oporoke, v katerih so rajni pre-
puščali del svojega imetja krščanskim skupnostim
ali cerkvam. To zasledimo kot zgled in posnema-
nja vredno dejanje v časopisu. *»Bratje Morpurgo
so pri priložnosti materine smrti podarili za uboge
goriške kristjane 100 gold., in za uboge jude, njiho-
ve sobrate 100 gold. Gotovo posnemanja vredno in
človečansko.«*⁴ Tudi tuji Judje, živeči v Gorici, so
se spomnili v poslednjih željah krščanskih sobra-
tov. Gospod Eduardo Cohen, rojen v Nikolsburgu,
živeč 40 let kot trgovec v Gorici, je tako opisan:
*»Imeli so ga za poštenjaka in dobrotnika. Od pre-
moženja, katerega je zapustil svojemu stričniku, je
odločil 5000 gl. ljudski kuhinji za uboge goriškega
mesta, 1000 gl. zapuščenim otrokom, 600 gl. me-
stnim ubogim, po 25 gl. pa vsakemu diuristu tukaj-
šnje višje in okr. sodnije.«*⁵ Najde se tudi primere
spreobrnjenja v krščansko vero, kot je to storil Jud
Janez Schnabel, ki se je 12. junija 1880 dal krstiti,
takoj naslednji dan pa še birmati. Botra sta mu bila
sama grofica Matilda in grof Karel Coronini. Soča
pa k temu pikro dodaja: *»/.../ če tudi se prav pri
pokristjanjenih Židih opazuje pogosto, da ne pre-
stopajo k drugi veri iz pravih, plemenitih namenov,
ampak da so mnogokrat razni časni oziri, ki jih pri-
vedejo da priganjajo h kateremu koraku.«*⁶

Antisemitizem v Gorici

Čeprav je antisemitizem dosegel svoj vrh v
20. stoletju, je že v 19. stoletju opaziti njegov porast.
Tradicionalni krščanski predsodki⁷ so se začeli
mešati z zavistjo zaradi splošnega uspeha Judov na
vseh področjih udejstvovanja. Tudi na Slovenskem
je opaziti protijudovske vzklike, tako med vodil-

nella tradizione, Collana ebraismo, Associazione amici di Israele, Gorizia, 1994.

³ Orietta Altieri, *Integrazione e specificità ebraiche a Gorizia tra Ottocento e Novecento*. V: *Cultura ebraica nel Goriziano, Istituto di storia sociale e religiosa, Gorizia, 2007*. Eno takih omenja tudi Soča 30. marca 1901, št. 38 in sicer med Benvenutom Pajerjem in Elizo Dörfles. Zanimivo je, ker je v članku izrecno omenjeno, da je ta poroka šesta civilna poroka v Gorici.

⁴ Soča, 21. januar 1875, št. 3.

⁵ Soča, 28. oktober 1881, št. 44. G. Ed. Cohen.

⁶ Soča, 13. junij 1880, št. 24. »Prestopil je h katoliški cerkvi Janez Schnabel«.

⁷ Nekaj podatkov o tem: Mihael Hudelja, Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru. Stereotipi o Judih na Slovenskem in Ahasver. V: Časopis za kritiko znanosti, letnik XXIV, št. 179, Ljubljana, 1996, str. 47—62.

Parcelna razdelitev goriškega geta iz leta 1822. Parcela št. 339 predstavlja sinagogo, parcela 379 pa cerkev svetega Ivana. Geto je sestavljalo 22 hiš. Vir: Associazione amici di Israele Gorizia.

nimi slovenskimi politiki, kot je bil Josip Vošnjak, kot med predstavniki katoliških gibanj (Anton Mahnič in Janez Evangelist Krek). Slovenski pisatelji – denimo Ivan Cankar in Jakob Sket – so polnili liste s protijudovsko vsebino.⁸ Primorski Judje so bili večinoma proitalijansko usmerjeni in so zavračali slovenske težnje v Gorici in Trstu. Temu bi lahko pripisali antisemitske težnje pri primorskih Slovencih v obeh taborih, tako liberalnem kot klerikalnem. Da pa ni bil antisemitizem opazen le na slovenski strani, opazimo, če prebiramo Sočo. Ko je neznanec zamazal zid uredništva goriškega italijanskega časopisa *Corriere di Gorizia*, je uredništvo le-tega takoj namignilo na krivdo Slovencev. Soča je pripomnila, da bi to lahko storili tudi Italijani »ker protisemitizem se vedno bolj širi tudi med Italijani, ki so marsikje že do grla siti židovskega terorizma s pomočjo 'Corriera'«. ⁹

Vse do 20. stoletja niso prenehale v javnost zahajati novice o umorih zaradi obrednih potreb po krščanski krvi ali kraji hostij. Ko je časopis *Eco del Litorale* poročal, da so nekje na Ogrskem Judje ubili otroka zaradi svojega verskega obreda, je to sprožilo odgovor goriškega Juda Benedetta Morpurga, ki je na lastne stroške izdal pamflet »*Protesta di Benedetto Morpurgo contro l'orribile calunnia dell'omicidio rituale*«. ¹⁰ Brezplačno so ga delili po vseh domovih v Gorici. Gorica je še leta 1901 pisala, da naj bi neki Jud pri Dunaju odvezel krščanskemu dekletu kri, drugi Jud v Galiciji pa naj bi krščanskemu dečku prerezal členke na roki. ¹¹

Slovenski liberalni časopis Soča je v Gorici izhajal od leta 1871 do 1915. Njegov namen je bil, kot priča že sam Sočin podnaslov, »*bramba narodnih pravic*«. V prvih letih izhajanja ni zaslediti nestrpnosti do Judov oziroma antisemitskega duha. Omejuje se na objavljane oglasov judovskih trgovcev in obrtnikov iz mesta. Naj navedemo nekaj primerov: bratje Morpurgo dajejo na znanje, »*da bodo s 1. aprilom začeni v svoji prodajalnici manufakturnih izdelkov v Gosposki ulici prodajali*

Carolina Coen Luzzatto
Vir: Maura Bozzini la Stella, Carolina Coen Luzzatto, Edizione della laguna, Monfalcone, 1995.

vse blago po *'trdni, zadnji ceni'*«. ¹² »*Rih. Gaertnerjeva tekoča francoska mast za čevlje*«, ki jo izdelujejo na Dunaju, se v Gorici dobi v Gosposki ulici pri Emiliju Gentiliju. ¹³ Cenjenim strankam Jeronim Morpurgo sporoča, da se bo njegova trgovina z izdelanim blagom iz ulice Signori 19 v avgustu premaknila v hišo Sturli na Travniku št. 18. ¹⁴ Na Gosposki ulici je imel svojo prodajalno tudi Emil Gentile, ki je oglaševal »*čevlje za možke po angleškem načinu z elastiko vse en kos*«. ¹⁵

Situacija se bistveno zaostri po letu 1883, ko začne v Gorici izhajati časopis *Corriere di Gorizia*, ki ga je urejala znana judovska iredentistka Carolina Luzzatto (1837/9– 1919). ¹⁶ Rojena je bila v Trstu, v pobožni družini Sabbadinijev, ki so bili sefarditskega izvora. Leta 1856 se je poročila z

⁸ Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860; Moj narod nima domovine, Nova revija, Ljubljana, 2003, str. 431, 432.

⁹ Soča, 5. maj 1893, št. 19. »Corrierovo uredništvo«.

¹⁰ Protest Benedetta Morpurga proti strašnemu obrekovanju o ritualnem umoru. Novico prinaša Soča, 17. april 1896, št. 16. »Žid proti 'Ecovcem'«.

¹¹ Gorica, 18. maj 1901, št. 39. »Židje in krščanska kri«.

¹² Soča, 30. marec 1876, št. 13. »Pozor!«

¹³ Soča, 14. marec 1880, št. 11.

¹⁴ Soča, 22. julij 1881, št. 30.

¹⁵ Soča, 23. oktober 1885, št. 43.

¹⁶ Več o Carolini Luzzatto glej: Maura Bozzini la Stella, Carolina Coen Luzzatto, Edizione della Laguna, Monfalcone, 1995.

Girolamom Coen Luzzatom iz Gorice, kamor se je mlada nevesta preselila. Par je imel tri otroke: Graziadia, Cornelio in Ado.

Carolina je svoje proste trenutke posvečala pisanju. Sprva je občudovala slovensko stran, kako skrbi za svoja glasila, za svoje pravice, kako zna prebroditi notranja nesoglasja in se oba tabora, tako liberalni kot klerikalni, borita skupaj. Za zgled je navajala društvo *Sloga*. Kot učenega moža je spoštovala tudi Štefana Kociančiča, profesorja Starega testamenta in vzhodnih jezikov v goriškem semenišču, velikega poznavalca hebrejščine in judovske kulture. Kasneje je to njeno občudovanje preraslo v strah, da lahko to slovensko delovanje ogrozi pravice Italijanov v Primorju. Tudi italijanski avtorji opazijo to njeno slavofobijo: »*La devi vignir presto 'sta benedeta Italia se no, i s'ciavi ne magna.*«¹⁷ Andrej Gabršček, goriški publicist, politik, založnik in novinar, je menil, da je Carolina »jako sposobna ženska, a strupena sovražnica vsega, kar je bilo slovansko in pa huda iredentistka«.¹⁸ Slovensko je najbrž znala vsaj v osnovah, saj Soča večkrat ozmerja *Corriere*, naj natančneje prebira njene članke »in iz tega napravlja svoje konkluzije. Kadar se naše prve osebe ostro napadajo, takrat si privoščijo naravnost prevod najbolj pikantnih stvari ter ga prinese svojim čitateljem.«¹⁹ A ko je duhovnik Budin – *Corriere* ga je večkrat obtožil, da grozi s posmrtnimi kaznimi slovenskim materam, ki svoje otroke vpisujejo v italijanske šole, ter da je na splošno vulgaren in žaljiv – proti njej in njenemu časopisu vložil obtožnico, je le-to zavrnila, češ »da kot Italijanka ni dolžna sprejeti slovenske obtožnice«.²⁰ Sodišče ji je obtožnico izročilo v italijanskem prevodu, kar je seveda pri Soči sprožilo val ogorčenja. V tistem času naj bi namreč tudi neka slovenska kmeta prejela italijansko obtožnico, ki je zaradi neznanja italijanskega jezika nista razumela, pa jima je vseeno niso prevedli v slovenščino. Carolina Luzzatto je sodelovala pri nastanku in delu časnikov *L'Imparziale* (Gorica, 21. april – 15. november 1880), *Il Raccoglitore* (Gorica, 12.

Andrej Gabršček (1864–1938), urednik časopisa Soča
Vir: Branko Marušič, Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899, Goriški muzej, Nova Gorica, 2005, str. 307.

maj – 23. november 1880), vodila je tudi periodični časopis *Corriere di Gorizia* (3. januar 1883 – 14. december 1899) ter *Corriere friulano* (1901 – 1914). V vseh se je zavzemala za pravice in povezovanje Italijanov, saj naj bi avstrijska oblast izkoriščala Slovence, da bi tako lažje krotila Italijane. Zlasti časnik *Corriere di Gorizia* je bil nenaklonjen do Slovencev v Gorici.

Na začetku izhajanja so se Slovenci čudili, da jih *Corriere* ne omenja, kot da bi v mestu ne obstajali. Slovenci so ogorčeno izjavljali, da tudi oni plačujejo davke kot bratje Italijani in da tudi njim pritičejo sedeži v deželnem zboru: »*Goričani smo eni in drugi; Gorica je dovolj velika, da oboji vkup živimo, da se v bratski ljubezni spoštujemo in da pomagamo drug drugemu v dosego naravnih pravic.*«²¹ Ta poziv je Soča sprožila, saj je v mestu opazala vedno večje nasprotovanje do vsega, kar je slovensko. Čudilo jo je, da se Italijani, ki so se imeli za velike liberalce, do Judov, ki jih je bilo v mestu veliko manj kot Slovencev, obnašajo »jako vljudno;

²¹ Soča, 16. maj 1884, št. 20. »Dopisi. V. Gorici«.

¹⁷ »Ta prekleta Italija mora priti čimprej, drugače nas bodo Slovani pojedli!« V: Maura Bozzini la Stella, Carolina Coen Luzzatto, str. 105.

¹⁸ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, v samozaložbi, Ljubljana, 1932, str. 317.

¹⁹ Soča, 28. november 1899, št. 95. »Dopisi. Iz Gorice«.

²⁰ Soča, 4. junij 1897, št. 23. »Enaka mera Slovincu, kakor Italijanu«.

vedno skrbijo, da sta dva ali trije mestni sedeži v judovskih rokah». ²² Še do Nemcev, so zapisali v Soči, so veliko bolj strpni kot do Slovencev in podarili, da se nasprotovanja ne omejujejo zgolj na zastopanost Slovencev v deželnem zboru. *Corriere* je motilo tudi Sočino navajanje imen Goričanov in Goričank, ki naj bi jih namenoma slovenili in na tak način pačili, zlasti s »kapami« (črka k namesto c) in »pipami« (strešice na č, š, ž). Soča seveda ni ostala tiho: »Kakó daleč sega židovska slepota in strast! Tista imena, katera mi pišemo s »kapami« in »pipami«, ni treba še le poslovenjati, ker so že slovenska, odkar so na svetu. A kaj moremo mi za to, ako je večina goriških priimkov očitno slovenskega izvira?» ²³ »'Corriere' /.../ naj pogleda malo: koliko resnično laških priimkov najde med njimi. Evo dokaz, kaki ljudje bivajo v Gorici!» ²⁴ Časopisa se prepirata tudi o slovenjenju in poitalijančevanju krajevnih imen »per gli errori di alterazione e storpiamento di nomi italiani in sloveno, a libito e capriccio dei registri: Aquileia diventa 'Oglei' e Monfalcone, 'Terzič'«. ²⁵ Sočo so razburile tudi *Corrierove* izjave, da ime Gorizia ne izvira iz imena Gorica, ker da takrat tu še ni bilo Slovencev. Poleg kratke utemeljitve, da se pošteno motijo, pa zasledimo v Soči zaključne besede: »Sicer se s cepci okoli 'C.' o tem ne bomo prepirali!» ²⁶

Tako zapazimo v Soči vedno ostrejšo nasprotovanje tako italijanskim gibanjem v mestu kot tudi *Corrierovim* novicam in njihovim piscem. Soča je *Corriere* večkrat označila kot »lahonski list«, ²⁷ »goriški židovsko-liberalni list, prijatelj nemških ustavakov, ki črtijo slovensko ime kjerkoli se pojavi ...«. ²⁸ »Ščuvanja goriškega 'Corriera' ni ne konca ne kraja, /.../ v svoji neposrednosti in zavesti, da je varen, nadleguje Slovence z vednim zbadanjem in nagajanjem. Najmanjši povod mu zadostuje, da spravi vznemirjajočo in dražečo vest v svoje predale, katerih mu nikdo ne preobrača.« ²⁹ Ni malo

prilik, ko se Soča huduje, da so navedene izjave v *Corrieru* »židovska predrznost«. ³⁰

Ker je bila urednica Judinja, dobi judovstvo v Sočinih očeh na splošno negativno konotacijo. Judje se začno označevati kot »čifutski krivonosci«, »čifuti«. ³¹ Judovstvo dobi negativno konotacijo, preraste v negativen stereotip: »Žid je vedno nersramen in izkoristi vsako priliko v svoje namene, ponajveč z lažjo.« ³² Ali pa: »Judje niso sicer zanesljivi, in ne verjamemo jim radi.« ³³ Eden takih, do judovstva silno negativno naravnani spis, ki ga je napisal dr. Rohling, se nahaja v treh nadaljevanjih v Soči pod naslovom *Židovsko nравоslovje v Talmudu*. Med razlagami judovskih nauk, v verodostojnost katerih je pisec tako zaverovan, da ponuja celo nagrado 1000 tolarjev tistemu, ki bi uspel dokazati zmotnost napisanega, lahko preberemo: »Mesija kadar pride, /.../ vsi narodi sprejmejo v tem času židovsko vero, samo kristjani bajé ne bodo deležni te milosti, marveč bodo iztrebljeni do poslednjega.« ³⁴ /.../ »... ti, ki niso židje, niso samo psi, marveč tudi osli. /.../ Po Talmudu se samo židje imenujejo ljudje, ostali narodi so le malikovalci, in ker malikovalci izvirajo od nečistih duhov, zato so bajé prasci.« /.../ »Po Talmudu mora kristjansko (nežidovsko) dete, ki ukrade manj nego jeden vinar, biti umorjeno /.../. Nasprotno pa je židom dovoljeno delati krivico neverniku (goi), kakor tudi odirati nevernike.« ³⁵ To so samo nekateri od primerov, ki jih navaja članek in ki slovenskemu kristjanu zagotovo niso pomagale k pozitivnemu vrednotenju judovstva in Judov. Soča je nakup knjižice toplo priporočala, saj članka ni le objavila, ampak ga je tudi natisnila v posebni brošuri za 10 kron. ³⁶

Goriški Judje naj bi po Sočinih besedah nobene stvari ne spoštovali več. Njihova predrznost je šla celo tako daleč, da so v katoliški cerkvi sv.

²² Soča, 16. maj 1884, št. 20. »Dopisi. V Gorici«.

²³ Soča, 31. marec 1893, št. 14. »Umrli v Gorici«.

²⁴ Soča, 7. april 1893, št. 15. »Corriere«.

²⁵ »Pri ponarejanju in pačenju italijanskih imen v slovenščini zaradi muh in želja piscev; Aquileia postane Oglej, Monfalcone postane Terzič.« *L'Eco del Litorale*, 29. januar 1898. V: Maura Bozzini la Stella, Carolina Coen Luzzatto, *Edizione della laguna, Monfalcone*, 1995, str. 125.

²⁶ Soča, 7. marec 1899, št. 19. »Corrierova učenost«.

²⁷ Soča, 5. maj 1893, št. 19. »Corriere«.

²⁸ Soča, 13. marec 1885, št. 11.

²⁹ Soča, 28. avgust 1885, št. 35.

³⁰ Ena takih ob novici, da otroci v mestu mečejo kamenje, poškodujejo drevesa v nasadih. *Corriere* naj bi pisal, da to počnejo slovenski otroci, Soča pa ugovarja, da vsi vedo, da je najbolj razposajena »laška« mladež in ker naj bi se tega Italijani sramovali, prevračajo krivdo na slovenske otroke. Soča, 21. marec 1899, št. 23. »Corriere' in slovenska mladež«.

³¹ Soča, 8. maj 1896, št. 19. »Židovska predrznost«.

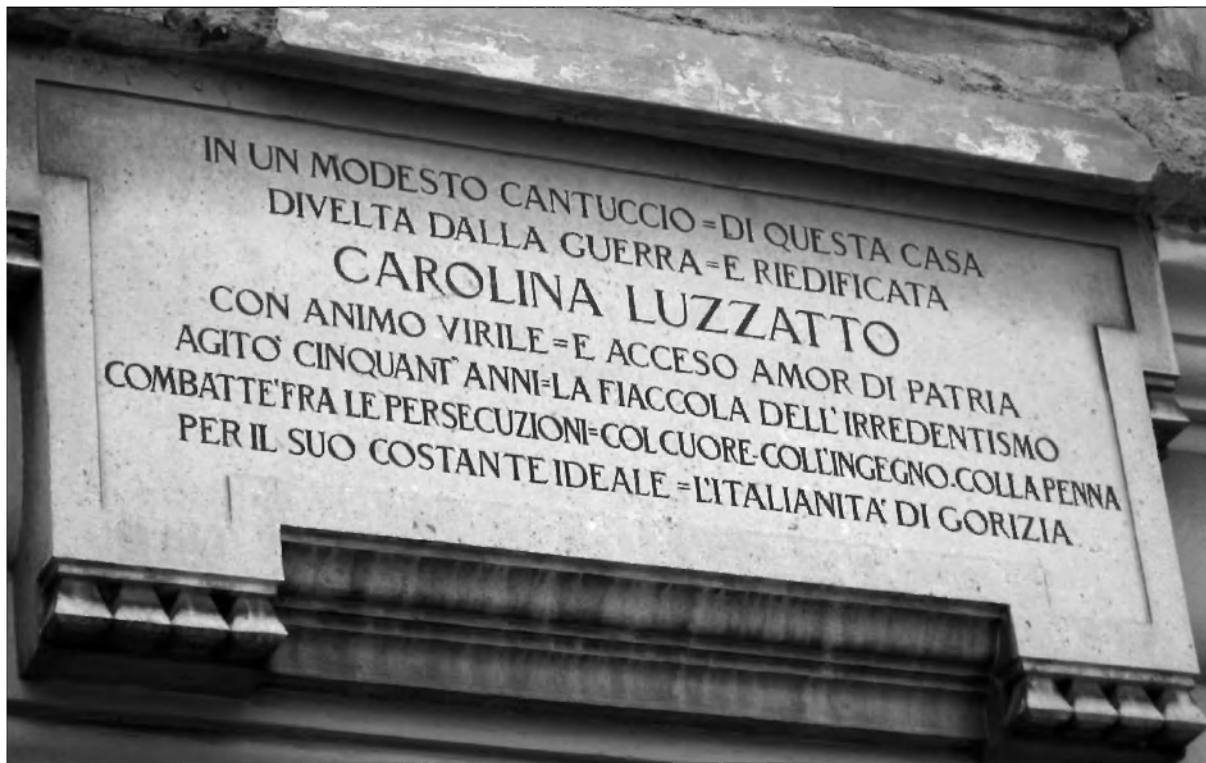
³² Soča, 16. avgust 1898, št. 64. »Židje lažejo«.

³³ Soča, 7. marec 1890, št. 10. »Kaj res?«

³⁴ Soča, 29. maj 1896, št. 22. »Židovsko nравоslovje v Talmudu«.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Soča, 28. maj 1897, št. 22. »Brošurica o židih«.

Kamniti napis, ki krasi hišo v Gorici, v kateri je živel Carolina Luzzatto. Na njem je jasno poudarjeno, da je bila Carolina plamen iredentizma in da se je borila za svoj ideal: italijansko Gorico. Vir slike: Katjuša Arčon, 7. 6. 2007.

Ignacija priredili laični koncert, za katerega tam službujoči duhovnik ni vedel. Dogodek so Judje organizirali s pomočjo orglarja v cerkvi. Soča je to označila kot napad na katoliško Cerkev, saj naj bi katoliške cerkve Judje spremenili v prostore, »kjer bodo imeli svoje koncerte«. Ker je bila goriška judovska skupnost na koncertu zastopana v velikem številu, je Soča zlobno dodala, češ da bi imel fotograf ob dogodku možnost posneti zanimivo sliko – »toliko krivih nosov v katoliški cerkvi!«³⁷ Ob drugi priliki, pogrebu obrtnika Josipa Bitežnika, je slovenska stran nosila tudi zastavo Bralnega podpornega društva. *Corriere* je pozval italijanske bralce, naj se ne udeležujejo pogrebov, kjer vihrajo ruske zastave. Soča je odgovorila: »Kaj briga žida pogreb katoličana?«³⁸ Večkrat se je med obema stranema vnel spor zaradi slovanskih barv, ki naj bi spodbujale rusofilstvo. Prišlo je celo do takih ekstremov, da so se v italijanskih časnikih zgrajali, ker da slovenski javni uslužbenci uporabljajo moder in rdeč svinčnik na beli podlagi! Ker sta bili ti dve barvi tudi sicer najbolj v uporabi (in tako je še danes), je Soča posmehljivo pripomnila: »Stavili

bi glavo, da celò madama Luzzatto in tudi krivonosni urednik 'Sentinelle' imata na mizi modro-rdeč panslavistični svinčnik!«³⁹ To je opazil tudi *Corriere* in zapisal, da je Soča »quel giornale che dell'odio di nazionalità, dell'odio di razza, dell'odio di persone s'è fatto la sua bandiera«.⁴⁰

Tudi šolske zadeve so bile vir sporov med obema časnikoma. Zaradi pretiranega poudarjanja pomena in strogosti pri učenju nemškega jezika v šolah je večkrat prišlo do nestrinjanj in pritožb. Temu so pripisovali tudi največjo krivdo za velik osip števila dijakov, saj so bile razlike med začetnim in končnim številom vpisanih vedno večje. Leta 1893 se je tako na goriško gimnazijo vpisalo 427 dijakov, končalo pa jih je letnik 408, leta 1896 pa je bil razkorak še večji: od 454 vpisanih je letnik dokončalo le 416 dijakov. O tem problemu so pisali tudi v Soči, kjer so zasmehovali list *Corriere di Gorizia*: »Židovski Corriere je pa molčal, kajti njemu je ljubše, da v srednjih šolah gospoduje nem-

³⁷ Soča, 29. april 1898. »Židovska predrznost v katoliški cerkvi«.

³⁸ Soča, 2. avgust 1898, št. 61. »Slovenski pogreb«.

³⁹ Soča, 16. december 1898, št. 100. »Panslavistični svinčniki«.

⁴⁰ »Časopis, ki si je iz sovraštva do narodnosti, sovraštva do rase, sovraštva do oseb, naredil svojo zastavo.« *Corriere di Gorizia*, 13–16. maj 1893, št. 57, 58. »Polemica Šantel«.

ški nego da bi z Italijani vred tudi Slovenci zado-
bili narodne pravice; raje pusti trpeti Italijane, da
le trpé tudi Slovenci. Takó daleč sega narodnostna
strast naših 'Corrierovcev'!»⁴¹ Se je pa že leta 1883
v *Corrieru* pojavil članek, naj se italijanski otroci
raje učijo nemškega jezika, češ, »che è quella di una
nazione colta, civile, che ha una letteratura gloriosa
al par della nostra e che è la lingua dello stato».⁴²
O slovenščini pa so menili, »che non si sa ancora
precisamente qual sia, che va vagellando fra mille
forme diverse, che ognuno scrive e pronuncia in al-
tra guisa /.../.«⁴³ Ob drugi priliki pa naj bi *Corriere*
blatilo slovenske učitelje, ki naj bi grozili z dvojkami
učencem, če bi ne hoteli obiskati čitalnic, ki da so
vrelci rusofilstva. Uredništvo *Soče* se je jezilo: »Ali
misli kar takó pustiti (c. kr. deželni šolski svet, op.
p.), da bodo židovski mazači še nadalje blatili in
nesramno obrekovali vse c. kr. profesorje ene naro-
dnosti v deželi?»⁴⁴ *Corriere* je namreč opozarjal, da
se je treba bati slovenskih zahtev po svojih šolah
in uradih, ki da se navidezno zdijo majhne, a so
dejansko počasna nacionalna invazija.⁴⁵

Leta 1899 je *Corriere* prenehal izhajati, isto-
časno pa so se zaostrila nasprotja med slovenski-
ma časnikoma, *Sočo* in *Gorico*. Slednja je to leto
še začela izhajati, a je bila za razliko od *Soče* kle-
rikalno usmerjena. Bila je tudi odkrito protijudo-
vsko naravnana,⁴⁶ saj naj bi po njenih besedah »ži-
dovstvo izpodkopalo in še izpodkopuje samostojni
napredek krščanskih narodov /.../. Ali tudi našemu
trgovcu in obrtniku je izpodkopalo tla židovstvo.«⁴⁷
Klerikalni krogi okrog *Gorice* so videli vzrok sla-
bega položaja slovenskega kmeta v podobi »žido-
vskega milijarderja«, ki naj bi neukemu ljudstvu
preko svojih socialno-demokratskih agentov (to

naj bi bili tudi krogi okrog *Soče*) prikazovali duho-
vščino kot glavnega krivca za revščino in trpljenje.
Zaradi Judov naj bi bilo ob dom in kruh na tisoče
kmetov; *Gorica* noče, da bi postali judovski podlo-
žniki.⁴⁸ *Soča* pa po besedah *Gorice* vse to podpira
in judovstvu poje slavospeve »židovstva, ki je naj-
nevarnejši sovražnik našemu gmotnemu in torej
tudi narodnemu obstanku /.../.«⁴⁹ To judovstvo je
po besedah *Gorice* izkoristilo marsikatero situaci-
jo za svoj žep, v judovski naravi je živo »drezanje in
neganje o delovanju drugih».⁵⁰ Njihov »talent«
naj bi bil tudi prevratniški duh in zarote proti družbi
in državi.

Namesto *Corriera* zdaj v *Soči* napadajo *Go-
rico*. Tako ni več zaslediti zapisov o nesramnih Ju-
dih, ampak o nesramnih »Goričanih«
in obratno. Tudi tekmovalnost *Gorice* pri pridobivanju bral-
cev in izdajanje prilog po njenem zgledu, se *Soči*
zdi »umazana konkurenca po židovskem načinu».⁵¹
Večjo pozornost judovskemu vprašanju, pa še to
ne Judom v mestu, *Soča* namenja v članku *O an-
tisemitizmu*, ki je izhajal po delih. Avtor sestavka
je bil francoski pisatelj Anatole Seroy-Beaulieu,
po češkem prevodu pa ga je za *Sočo* priredil D.
Lončar. Uredništvo *Soče* je bralcem pojasnilo, da
se z vsemi stališči v članku sicer ne strinja, da pa
članek nudi veliko koristnih informacij o judo-
vskem vprašanju.⁵² Ta objava je zadostovala, da so
v *Slovenskem listu* v Ljubljani in tudi v duhovni-
ških krogih *Sočo* označili ne le za antiklerikalno,
ampak tudi »filosemitsko».⁵³ Na ta namigovanja je
uredništvo odgovorilo, češ da je opozorilo, da se
ne strinja z vsemi trditvami v omenjenem članku,
da pa zaradi tega članku ni treba odvzeti možno-
sti objave, saj so bralci *Soče* dovolj bistri, da imajo
svoje mnenje in znajo samostojno presojati. Za-
pisalo je še, da naj bi pravi antisemiti, za katere
pa se oni nimajo, Jude obtoževali že zaradi imena
samega, prav nič pa se ne trudijo česa raziskati o
tem ljudstvu, ki da ima tudi pozitivne, posnema-
nja vredne lastnosti, kot sta denimo »čudovita pri-
dnost in varčnost itd.»⁵⁴

⁴¹ *Soča*, 28. julij 1893, št. 31. »Germanizacija na Gori-
škem«.

⁴² »... ki je jezik omikanega, civiliziranega naroda, ki ima
veličastno književnost kot mi (Italijani) in je državni je-
zik«. *Corriere di Gorizia*, 3. februar 1883. »A proposito di
letteratura slovena«.

⁴³ »... ki še ne pozna točnih oblik, ki koleba med tisočimi
različnimi oblikami, ki jih vsakdo piše in izgovarja na svoj
način.« *Prav tam*.

⁴⁴ *Soča*, 26. maj 1893, št. 22. »Javno vprašanje velesl. c. kr.
šol. svetu«.

⁴⁵ *Corriere di Gorizia*, 10. januar 1883, št. 3. »Le scuole pri-
vate slovene«.

⁴⁶ Glej članek z naslovom »V prepiru torej naj išče narod svo-
jo srečo, svoj obstanek!«
Gorica, avgust 1901.

⁴⁷ *Gorica*, 3. september 1901, št. 70. »V prepiru torej išče naš
narod svojo srečo, svoj obstanek!«

⁴⁸ *Gorica*, 7. september 1901, št. 71. »V prepiru torej išče naš
narod svojo srečo, svoj obstanek!«

⁴⁹ *Gorica*, 4. maj 1901, št. 35. »Židovska trombeta«.

⁵⁰ *Prav tam*.

⁵¹ *Soča*, 24. januar 1901, št. 11. »Židovska vsiljivost Gregor-
cigeve tiskarne«.

⁵² *Soča*, 19. december 1899, št. 101. »O antisemitizmu«.

⁵³ *Soča*, 4. januar 1900, št. 2. »Soča – filosemitska«.

⁵⁴ *Prav tam*.

Samo 50 kr. za 2 žrebanja.

Glavni dobitek 100.000 Kron in 2 krat 25.000 Kron
gotov. z 20% odbitka

Predzadnji teden!

Šrečke po 50 kr. priporočajo G. Gentilli, A. V. Jona, Michlstädter & C.

Šrečke po 50 kr. razstavne srečke po 50 kr. žrebanje: 15. septembra in 22. oktobra 1898.

Oznanilo.

V tem ko si dovoljujemo slavno občinstvo opozoriti, da smo v Dalmaciji in sicer na otokih šebeniških in na Oger-skem in v Istriji osebno nakupili velike posode nepokvarjenega vina letošnjega pridelka; spoznavamo ob enem za dobro priobčenje potrjenega spričevala od strani tukajšnjega slavnega municipija z namenom, da uničimo krivično obrekovanje, katero so nekateri zatrosili v našo škodo, da bi takó slavno občinstvo krivo sodilo o nepokvarjenih naših vinih.

Bratje Bolaffio.

Spričevalo.

Na prošnjo gospodov bratov Bolaffio iz Gorice, kupcev z vini na veliko potrjujemo, da smo njih vinske zaloge pogostoma preiskavali in poskušavali prejšnja leta, kakor tudi letos in sicer meseca novembra, in da smo našli vselej prava narurna vina, in nikoli nismo imeli povodov za preiskovanje zaradi kakoršnega si bodi popačevanja.

Goriški municipij, 14. decembra 1880.
 L. S. Zupan Deperis, l. r.

Namigovanju Gorice o prijateljevanju Soče z Judi pa s tem še ni bilo konca. Soča naj bi namreč – tako so zapisali – postala »židovska trombeta«,⁵⁵ v nemala naj bi se za Jude in se posluževala judovske politike. Ščuvala naj bi ljudi proti duhovščini, pa ne zato, ker bi ta bila nasprotna napredku, temveč »židovskim krvosesom«.⁵⁶ Urednik Gabršček naj bi se zelo spremenil, odkar je postal član Tumove klike, »on, ki je bil še nedavno antisemit, se

⁵⁵ Gorica, 4. maj 1901, št. 35. »Židovska trombeta«.

⁵⁶ Gorica, 27. avgust 1901, št. 68. »V prepiru torej išče naš narod svojo srečo, svoj obstanek!«

Zgoraj: Trije judovski finančniki oglašujejo loterijske srečke. Vir: Soča, 6. september 1898, št. 71. Levo: Oglas judovskih bratov Bolaffio o prodaji vina. Vir: Soča, 1. januar 1881, št. 1.

današnji dan brati z židom dr. Graz. Luzzatom«.⁵⁷ Temu je botrovalo tudi dejstvo, da je odločilen vpliv pri Soči imel v tem obdobju dr. Tuma, ki se je zavzemal za nastanek kmečko-delavske demokratične stranke.⁵⁸ Soča se je vedno bolj ukvarjala s socialnimi vprašanji, Gabršček in Tuma pa sta leta 1900 ustanovila narodnonapredno stranko, ki se je zavzemala tudi za delavsko gibanje. Za Gorico pa je bila socialna demokracija sinonim judovstva in je Soča s tem postala »izdajalsko glasilo židovske socijalne demokracije«.⁵⁹ Na tak način naj bi se Soča izneverila lastnemu ljudstvu. Boljše bo šele takrat, »kadar se izvije iz spon židovskega moloha, kadar se temu molohu nadenejo jekleni okovi — potem še le bo mogoča prava svoboda in pravi napredek narodov«.⁶⁰

Tudi goriški teolog Anton Mahnič je bil v svojem časniku *Rimski katolik* prepričan, da sta tako judovstvo kot poganski liberalizem kriva za stisko kmečkih množic, češ, »ljudstvo je treba otre-ti židovskih in liberalnih pijavk«.⁶¹ Te težave lahko po njegovem mnenju reši le Kristusova Cerkev, zato židom in liberalcem napoveduje »vojsko na življenje in smrt«.

⁵⁷ Gorica, 24. avgust 1901, št. 67. »Skrajna nedoslednost Gabrščeka in njegove 'Soče'«.

⁵⁸ Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*, Goriški muzej, Nova Gorica, 2005, str. 339. Tu je tudi natančneje opisano politično življenje in spori med goriškimi Slovenci.

⁵⁹ Gorica, 7. september 1901, št. 71. »V prepiru torej išče naš narod svojo srečo, svoj obstanek!«

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Anton Mahnič, *Cerkev in politika*, v: *Več luči! Iz »Rimskega katolika« zbrani spisi*, Katoliško tiskovno društvo, Ljubljana, 1912, str. 317–340.

Med italijanskimi časopisi je zlasti veliko člankov o Judih prinašal časopis *Il Rinnovamento*, ki so ga urejali italijanskemu iredentizmu nasprotni Italijani v Gorici. Ti so hoteli slovenske in slovanske probleme predstaviti italijanskim krogom. Časopis je bil odkrito antisemitski⁶² in je bil zaradi tega tudi velikokrat zaplenjen: kar 27 od 147 števil! O tem poroča tudi Soča: »*Rinnovamento je bil trikrat zaporedoma zopet zaplenjen; vselej zaradi spisov o židih. Zato je od naše strani vreden in potreben največje podpore. Kdor čita italijanski, naroči naj se na ta izborni list.*«⁶³

Pisanje proti posameznim judom

Med goriškimi Judi so bili zlasti na udaru tisti, ki so bili najbolj dejavni v kulturnem, socialnem in političnem življenju mesta. Poleg že omenjene Caroline Luzzatto velja omeniti še nekatere posameznike. Prvi je Graziadio Luzzatto (1857–1918), ki je bil sin *Corriero*ve urednice Caroline Luzzatto. Po končani gimnaziji v Gorici je študiral pravo v Padovi. Po vrnitvi v rodno mesto je nekaj časa delal v odvetniški pisarni bratranca Raimonda Luzzatta, ki se je nahajala v ulici Scuole 4. Ta je leta 1884 postal zagovornik v kazenskih zadevah; prej je bil pripravnik na sodišču v Gorici in kot tak znan tudi slovenskim klientom. Zaradi tveganih finančnih operacij in udeležbe pri stečaju družbe *Banca Popolare Goriziana* se je Graziadio leta 1904 zatekel v Grčijo, od koder se ni več vrnil v mesto ob Soči.

Soča ga velikokrat omenja kot pravnika, ki vedno nastopa v pravih proti Slovincem in je slovenskim zahtevam nasproten: »... *on, ki je odkrit sovražnik vsega, kar je slovensko v Gorici*«. ⁶⁴ Označi ga celo za največjega narodnega nasprotnika Slovencev.⁶⁵ Na take obtožbe je dr. Luzzatto odgovoril s pisnim popravkom, v katerem je za-trdil, »*da ni sovražen Slovincem, saj se v njegovi družini celo slovenski govori*«. ⁶⁶ Njegova žena naj bi bila celo iz Mirna. Tudi na *Sočine* očitke, da

piše protislovenske članke za *Corriere*, je ugovarjal, češ da ni *Corrierov* dopisnik in da je v desetih letih obstanka tega časnika vanj napisal le sedem člankov, ki pa so se vsi nanašali na njegov poklic.⁶⁷ Dejstvo pa je, da je bil po prepričanju Italijan in se je torej zavzemal za pravice Italijanov v mestu. Bil je nasproten slovenski mestni šoli, saj bi »*rad tisto vsoto, katero plačuje mesto za slovensko šolo, imel za laško vseučilišče v Trstu*«. ⁶⁸ V njegovo pisarno, ki je stala nasproti nadškofijske palače, je kljub Sočinemu pozivu *Svoji k svojim!* zahajalo tudi veliko Slovencev, zaradi česar je dr. Luzzatto imel zaposlenega tudi slovenskega uradnika. Soča je zato žalostno ugotavljala, da dr. Graziadio »*živi v prvi vrsti s slovenskimi groši*« in da je »*mož, katerega redé Slovenci*«. ⁶⁹ Zato je spraševala slovenske stranke dr. Luzzatta: »*Kdaj ponehate nositi židu dr. Graziadiu Luzzattu v Gorici groše, s katerimi se živi, da potem uganja po mestni hiši in na shodih svojo politiko proti Slovincem! ?*«⁷⁰

Ena njegovih pravi je bila t. i. *tiskovna pravda*, v kateri je profesor na goriški realki Franc Babsch tožil urednika *Nove Soče*⁷¹ zaradi razžalitve časti. Gospod Babsch je bil poznan kot dopisnik graškega časopisa *Tagespost*, kjer naj bi objavljaj do goriških Slovencev sovražne članke. Eden takih je opisoval pretep goriških kolesarjev pri Mirnu, *Tagespost* pa ga je pripisal »*narodnemu fanatizmu slovenskih okoličanov do Nemcev in Italijanov*«. ⁷² To sodbo je takoj povzel tudi goriški *Corriere*, *Nova Soča* pa je odgovorila in označila Babscha kot tistega, ki pošilja *Tagespostu* neresnične strupene dopise: ta trditev je bila povod za srečanje na sodišču. Babschev zagovornik je bil znani goriški pravnik, Jud dr. Graziadio Luzzatto, trije Judje pa so bili člani porotnega zbora. Odvetnik Luzzatto je bil znan kot človek, ki rad politizira. Tudi v zaključnem govoru, ki ga je imel na tem procesu, je

⁶⁷ Soča, 14. julij 1893, št. 29. »Dr. Graziadio Luzzatto«.

⁶⁸ Soča, 24. januar 1899, št. 7. »Slovenska mestna šola v Gorici«.

⁶⁹ Soča, 14. februar 1899, št. 13. »Slovenska mestna šola v Gorici«.

⁷⁰ Soča, 14. januar 1899, št. 7. »Slovenska mestna šola v Gorici«.

⁷¹ Nova Soča je bilo ime časniku, ki sta ga od 31. 10. 1889 urejala Anton Gregorčič in Andrej Gabršček, saj sta prišla v spor z dr. Tonkljem, sourednikom Soče. Tonkljeva Soča je izhajala do 8. avgusta 1891, nato je njeno urednikovanje zopet prevzel A. Gabršček, saj je Nova Soča 23. 12. 1892 prenehala izhajati.

⁷² Soča, 28. aprila 1893, št. 18. »Tiskovna pravda«.

⁶² Slovenska kronika XIX. stoletja, 1884–1899, *Il Rinnovamento*, italijanski list s slovansko dušo, Nova revija, Ljubljana, 2003, str. 175, 176.

⁶³ Soča, 24. februar 1893, št. 9. »Rinnovamento«.

⁶⁴ Soča, 14. februar 1899, št. 13. »Slovenska mestna šola v Gorici«.

⁶⁵ Soča, 31. januar 1899, št. 9. »Upupa epops«.

⁶⁶ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, str. 321.

– poleg razlage, kaj je čast – napadel Sočo, češ da »hajska deželane proti meščanom«. ⁷³ Profesor Bab-sch naj bi bil pošten mož, medtem ko naj bi bila Soča orodje obrekovanja in hujskanja, ki »tepta načela enakopravnosti in pravice, ki seje povsod le sovraštvo in narodno nestrpnost, itd.«. ⁷⁴ Te besede so bile preostre celo za predsednika sodišča, ki je govor dr. Luzzatta prekinil. Odvetnik Luzzatto je za urednika Nove Soče zahteval strogo kazen: izgubo dela varščine za Novo Sočo, poravnavo pravnih stroškov ter objavo razsodbe v časnikih Nova Soča, Corriere di Gorizia, Eco del Litorale, Osservatore Triestino in Tagespost. Sodni zbor je Andreju Gabrščku naložil 200 goldinarjev globe, dodatnih 100 goldinarjev izgube pri varščini, poravnavo pravnih stroškov (dr. Graziadio je zahteval čez 500 goldinarjev) ⁷⁵ ter objavo razsodbe v Novi Soči in Osservatore Triestino; v obeh v italijanščini, na kar pa se je slovenska stran pritožila. Soča je začela prejemati denarne prispevke iz mesta, s podeželja in ostalih dežel za pomoč pri plačilu teh denarnih dolgov. Zanimive so opazke, ki so jih nekateri donatorji pripisali svojemu prispevku, npr. »nekdo iz goriškega okraja, ki je večkrat rabil židovske odvetnike, po pravdi proti 'Soči' in Podgorcem pa se je zarotil, da ne prestopi več praga židovske pisarnice, daruje za pokoro 10 gld.«, ali »Protisemit, ki se vese-li, da je dr. Graziadio Luzzatto takó strupeno začel udrihati po 'Soči', da mu je predsednik pretrgal be-sedo, daruje z nado, da si ta slučaj dobro zapomnijo njegovi slovenski kljenti, znesek 12 gld.« ⁷⁶

Drug primer, v katerem je dr. Luzzatto za-govarjal koristi časnika Corriere di Gorizia, se je dogajal junija 1893. Časnik je bil tožena stranka, ker ni hotel sprejeti uradnega popravka treh ravnateljev goriških srednjih šol glede članka »Agita-zione panslavista«, ki se je nanašal na slovenske učitelje na goriških šolah. Ti sicer izrecno niso bili imenovani, na kar se je skliceval tudi dr. Luzzatto in sodbo dobil. ⁷⁷ Soča je žalostno pristavila: »Tudi ta junaški čin naših ljubeznivih laških Goričanov, ki pridno love Slovence v svoje pisarne, tiskarne in prodajalne, zapomnimo si dobro in ravnajmo se po naukih, ki jih najpriprostejši Slovenec sam najde v

vsaki številki našega lista. Pomagajmo si sami - in Bog nam bo pomagal!« ⁷⁸

Sčasoma je postal dr. Graziadio s svoji-mi političnimi ambicijami vsem v napoto, zlasti vodilnim italijanskim poslancem dr. Pajerju, dr. Venuttiju in dr. Maraniju. »Tem je žid Luzzatto prenadarjen in /.../ nevaren.« ⁷⁹ V Gorici so se raz-širile celo govorice, da se resno poteguje za mesto v deželnem zboru. »Ker pa mu je baje jako na poti – židovsko veroizpovedovanje, pravijo, da se da – krstiti.« ⁸⁰ Na eni od obravnav naj bi se še posebej na vso moč trudil, »ker je takrat še sanjal, da ute-gne postati poslanec mesta Gorice in še celo dežel-ni glavar, česar pa 'očka' Pajer nočejo«. ⁸¹ Soče pa te spletke niso zanimale: »Nam je vse jedno, ali so židje in vitezi v kršanskem prijateljstvu med seboj združeni v boju proti nam, ali pa nastopa vsak po svoji poti: vemo, da nas strupeno sovražijo vsi, žid Graziadio Luzzatto, Nemec pl. Eggere in stari naš znanec komendator dr. Pajer.« ⁸²

Dr. Luzzatto ni bil edini goriški pravnik judovskega rodu. Res pa je, da so prav ti pogosto nastopali kot zagovorniki italijanskih strank pro-ti slovenskim, zato pri Slovencih niso bili najbolj spoštovani in priljubljeni. Soča je izrabila vsako malenkost, da je dokazovala, kako so ti Judje ne-pošteni in skorumpirani. Da pa to ni bilo iz trte zvito dokazuje dejstvo, da je problem goriškega sodstva prišel celo pred dunajski državni zbor. Dr. Gessmann je na seji 19. julija 1895 predstavil pri-tožbe, ki jih je prejel: » ... okrožno sodišče v Gorici gre na popolno nepristojen način tamošnjim ži-dovskim odvetnikom na roko. (Slišite! Slišite!) /.../ da se tam odvetniki na popolno nespodoben način mešajo v posvetovanja porotnikov (Slišite! Slišite!) /.../ da so spremljali porotnike – kar je naravnost proti zakonu – celo v posvetovalno sobo. (Slišite! Slišite!)« Drugi primer v istem članku pa navaja krivo pričanje odvetnika Marca Morpurga. Ta je tožil sodnega slugo Katnika, ker naj bi mu ta ne poravnal sodnih stroškov v višini 152,52 goldinar-jev. Katnik je trdil nasprotno, oba pa sta prisegla, da govorita resnico. Ker je Katnik založil potrdilo

⁷³ Soča, 12. maj 1893, št. 20. »Tiskovna pravda«.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Podatek prinaša Soča 2. junija 1893, št. 23. »Žid dr. Gra-ziadio«.

⁷⁶ Soča, 2. junij 1893, št. 23. »Za vsak slučaj«.

⁷⁷ Soča, 9. junij 1893, št. 24. »Zanimiva tiskovna pravda«.

⁷⁸ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, str. 337.

⁷⁹ Soča, 28. november 1899, št. 95. »Dopisi. Iz Gorice«.

⁸⁰ Soča, 3. februar 1899, št. 10. »Dopolnilna volitev«.

⁸¹ Soča, 3. marec 1899, št. 18. »Gioventù friulana in dr. Gra-ziadio Luzzatto«.

⁸² Glej opombo 79.

o plačilu, tega ni uspel dokazati, ko pa ga je našel, je proti odvetniku Morpurgu sprožil kazensko ovadbo: »Kar pa daje pomisliti, je okoliščina, da predsednik okrožnega sodišča je dal sodnijskemu slugi umeti, naj bi ne ovadil te krive prisege (Slišite! Slišite!) /.../. Tako vedenje moža, ki je v prvi vrsti poklican, da varuje postavbo, mora napraviti prav čuden vtis. Tudi to je nasledek one izredne premoči tamošnjih židovskih odvetnikov, ki je le tako postala mogočna, da se je od strani merodajnih oseb sodnega dvora njim nasproti na prav neprimeren način popuščalo. Morebiti ima v tem svoj razlog, da so dotični gospodje odvetniki večinoma irredentističnega mišljenja ...«⁸³ 15. januarja 1895 je pred okrožnim sodiščem v Gorici tekla tožba proti krivemu pričanju odvetnika Morpurga; bil je oproščen, saj se je skliceval na pozabljivost. Vse te okoliščine so sprožile s strani skupine poslancev, ki jih je vodil Alfred Coronini, interpelacijo na ministrstvo za pravosodje.⁸⁴

Najbolj poznan predstavnik goriške judovske skupnosti pa je zagotovo bil Graziadio Isaia Ascoli, velik jezikoslovec in filolog. Rodil se je v goriškem getu 16. julija 1829. Januarja 1852 se je poročil s Tržačanko Fanny Beatrice Kohen. Kasneje se je preselil v Milan, kjer je več kot štirideset let poučeval na *Accademia scientifico-letteraria*, in sicer primerjalno slovnico in orientalske jezike. Znano je, da je tako pomembno vplival na številne italijanske jezikoslovce. Za svoje delo je prejel častni naziv senatorja Kraljevine Italije. Ob tej priliki se je Soča hudovala: »Goriški Žid G. I. Ascoli je profesor v Milanu. Ne vemo za kake zasluge je dobil odlikovanje italijanskega kralja. To je dalo povod, da je mestni župan dr. Maurovič brzojavno čestital židovskemu profesorju na tem odlikovanju. Storil je pa to na način, ki veliko več pove nego besede same. Žid Isaia Ascoli se je seveda tako brzojavno zahvalil na tej čestitki. Zakaj se mestni denar uporablja za take čestitke lahonskim krivonoscem? !⁸⁵ /.../. Čestitke lahonskim krivonoscem? !«⁸⁶

V 90. letih je Ascoli kot večina italijanskih publicistov prebujanje narodnostnih zahtev Slovencev grajal. Menil je, da avstrijska oblast uporablja Slované na Primorskem za umirjanje Ita-

Graziadio Isaia Ascoli
Vir: Maria Elisabetta Loricchio, Graziadio Isaia Ascoli materiali per una biografia intellettuale. V: Ha-tikvā. La speranza. Attraverso l'ebraismo goriziano, Edizione della laguna, Monfalcone, 1991.

lijanov. Slovanom ni odrekel pravice do lastnega razvoja, le da bi ta ne bila v nasprotju z italijanskimi težnjami. Razmišljal je tudi o upravni preureditvi Avstrijskega Primorja po narodnostnem principu. Soča je njegov predlog slabo sprejela, saj naj bi ta nova pokrajina, sestavljena iz Goriške in Gradiške brez Soške doline, s Trstom in Istro brez Liburnije,⁸⁷ vsebovala slovansko manjšino in bi ta bila v tem primeru prepuščena na milost in nemilost Italijanov.⁸⁸ Vendar pa po drugi strani poudarja važnost Ascolijevega spisa, v katerem avtor piše, da so Slovani dejstvo, s katerim morajo Italijani računati. Italijanom je odprl oči, »da vidijo Slované, katerih prej niso hoteli videti«.⁸⁹ Prej so italijanski krogi trdili, da je v jadranskem prostoru »tutto tutto xe italian«, Soča pa je Ascoliju hvaležna, da je svojim rojakom odprl oči.⁹⁰

⁸³ Soča, 2. avgust 1895, št. 31. »Goriške sodne razmere«.

⁸⁴ Soča, 7. februar 1896, št. 6. »VII. seja 31. jan. 1896«.

⁸⁵ Soča, 13. januar 1893, št. 3.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ Soča, 28. marec 1899, št. 25. »Senator Ascoli in primorski Italijani«.

⁸⁸ Soča, 7. marec 1899, št. 19. »Znamenja onemoglosti«.

⁸⁹ Soča, 28. marec 1899, št. 25. »Senator Ascoli in primorski Italijani«.

⁹⁰ Prav tam.

Viri in literatura

- Orietta Altieri**, *Integrazione e specificità ebraiche a Gorizia tra Ottocento e Novecento*. V: Cultura ebraica nel Goriziano, Istituto di storia sociale e religiosa, Gorizia, 2007.
- Carlo Luigi Bozzi**, *Gorizia agli albori del Risorgimento*, Tipografia G. Paternolli, Gorizia, 1948.
- Maura Bozzini la Stella**, *Carolina Coen Luzzatto*, Edizione della laguna, Monfalcone, 1995.
- Corriere di Gorizia**. Tipografia Paternolli, Gorizia, 1883–1899.
- Andrej Gabršček**, *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. 1. knjiga, v samozaložbi, Ljubljana, 1932.
- Gorica**, Gorica, 1899–1914.
- Mihael Hudelja**, *Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru. Stereotipi o Judih na Slovenskem in Ahasver*. V: Časopis za kritiko znanosti, XXIV, št. 179, Ljubljana, 1996, str. 47–62.
- Anton Mahnič**, *Več luči! Iz »Rimskega katolika« zbrani spisi*, Katoliško tiskovno društvo, Ljubljana, 1912.
- Branko Marušič**, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*, Goriški muzej, Nova Gorica, 2005.
- Soča**: organ slovenskega političnega društva goriškega za branbo narodnih pravic. Gorica. 31. marec 1871–29. januar 1915.
- Slovenska kronika XIX. stoletja**. 1800–1860, 1884–1899, Nova revija, Ljubljana, 2003.

Zusammenfassung

„DIE JUDEN SIND FREILICH NICHT VERLÄSSLICH, UND WIR GLAUBEN IHNEN UNGERN“

Konflikte zwischen slowenischen Zeitungen in Görz hinsichtlich des Judentums

Nach dem Jahr 1848 und der Gründung des Königreiches Italien verstärkten sich auch in Görz die Bestrebungen des proitalienischen Bevölkerungsteils für einen Zusammenschluss der Stadt mit den italienischen Brüdern. Auch die Mehrheit der Juden in Görz setzte sich für die Rechte der

Italiener der Stadt ein, zu denen sie sich zählten. Eifrig waren sie in verschiedenen italienischen Vereinen und Gruppen aktiv, die für Erziehung und Pflege proitalienischer Gefühle sorgten. Diese Aktivitäten führten die Juden mehrmals in Konflikt mit der slowenischen Seite, die zu jener Zeit für die Rechte der Slowenen in der Stadt kämpfte. Das frühere friedliche Zusammenleben begann sich in ständige Gegnerschaft und gegenseitige Beschuldigungen zu wandeln. Jede Seite störten die Forderungen der Gegenseite. Die Italiener sahen in den Slowenen ein Werkzeug des Staates, um die italienischen Forderungen im Küstenland zu bändigen. Weil sich die Görzer Juden zu den Italienern zählten, begannen die Slowenen die Gegnerschaft gegen italienische Forderungen mit der Gegnerschaft gegen Juden gleichzusetzen.

Unter den jüdischen Irredentisten stach insbesondere die Zeitungsredakteurin Carolina Luzzatto hervor. Ihre Ansichten über die Lage in der Stadt und die Gegnerschaft zu den präpotenten Forderungen der Slowenen wurden vor allem in der Zeitung *Corriere di Gorizia* sichtbar, deren Redakteurin sie in den Jahren 1883 bis 1899 war. Diese Artikel vertieften in den Augen der Zeitung *Soča* noch die negative Konnotation mit allem, was jüdisch war. Es entstanden offen antisemitische Schriften gegen das Judentum, die Görzer jüdische Gemeinde sowie Einzelpersonen, die in der Görzer Gesellschaft eine prominentere Rolle spielten. Besonders der Anwalt Graziadio Luzzatto, der Sohn der zuvor genannten Carolina, war Ziel vieler negativer Erwähnungen. *Soča* sah ihn als Feind von allem, was slowenisch war, auch wenn er selbst dies in Abrede stellte. Juden wurden als verlogen und krummnasig dargestellt und *Soča* veröffentlichte auch mehrere Abhandlungen, die die jüdischen Glaubenslehren mit Beispielen beschrieben, die bei der slowenischen Leserschaft sicher keine Wertschätzung hervorriefen. Nach der Einstellung der Zeitung *Corriere di Gorizia* kam es zu größeren Konflikten zwischen der Zeitung *Soča* und dem slowenischen klerikalen Blatt *Gorica*, das *Soča* als philosemitische Zeitung ansah. Nach Meinung des Blattes *Gorica* waren sowohl das Judentum als auch die Sozialdemokratie schuld an der Verarmung der slowenischen Bauern.

Schlagwörter: Juden, Zeitung *Gorica*, Zeitung *Soča*, Antisemitismus.

Barbara Pečnik

»Ako ste primorani, idite v javno gostilnico, ki je na dobrem glasu«

Vedenje v gostilnah glede na bontone 19. in začetka 20. stoletja

PEČNIK Barbara, prof. zgodovine in univ. dipl.
sociologinja kulture, podiplomska študentka
zgodovine, Male Lašče 103, SI – 1315 Velike Lašče

395: 640.43(497.4)”19/20”
640.43: 395(497.4)”19/20”

»AKO STE PRIMORANI, IDITE V JAVNO
GOSTILNICO, KI JE NA DOBREM GLASU«
*Vedenje v gostilnah glede na bontone 19. in začetka 20.
stoletja*

Obiskovanje gostiln in kavarn je bilo v vsakdanjem življenju meščanov 19. stoletja ena od najznačilnejših oblik družabnega življenja. Zato je bila pogosto tudi predmet bontonov 19. in začetka 20. stoletja. Njihovi avtorji, v glavnem katoliški moralisti, so meščanom priporočali le obisk uglednejših gostiln in le ob določenih priložnostih. Poučevali so jih, kako se v njih vedejo gostje in kako gostilničarji, še posebej ženske pa so opozarjali, kako se je potrebno obleči za v javen lokal, in kdaj jim je tja sploh dovoljeno iti. Gostilne so bile, v nasprotju s cerkvijo, namreč polne najrazličnejših nevarnosti za posameznikovo čistost. Zlasti v gostilnah nižje vrste, v zakotnih krčmah in beznicah, se je odigravalo pestro pijansko življenje, ki je vodilo v pogoste izgrede in pretepe, v hazarderstvo in nespodoben ples.

Ključne besede: gostilne, bontoni, morala, alkoholizem, ples, igre na srečo, pretepi.

PEČNIK Barbara, BA History and Sociology of
Culture, Graduate student of history, Male Lašče 103,
SI – 1315 Velike Lašče

395: 640.43(497.4)”19/20”
640.43: 395(497.4)”19/20”

“IF YOU MUST, GO TO A PUBLIC HOUSE WITH A
GOOD REPUTATION”
*Code of conduct in public houses in the light of
etiquette rules of the 19th and the beginning of the 20th
century*

For townspeople frequenting public houses and coffee shops represented one of the most characteristic forms of social life in the 19th century. For this reason this was a common subject of books on etiquette rules in the 19th and the beginning of the 20th century. Their authors, mostly Catholic moralists, advised townspeople to go only to public houses that enjoyed a good reputation and only on special occasions. They taught the guests and publicans how to behave there. Women, in particular, were warned about what to wear on public premises and when they were allowed to visit them in the first place. Unlike churches, public houses teemed with various threats to an individual's purity. It was particular public houses of a lower rank, the obscure taverns and dives, that featured a lively intoxicated life, which often resulted in scuffles and fights, gambling and indecent dancing.

Key words: public houses, morality, alcoholism, dance, gambling, fights.

Gostilna je že v preteklosti zavzemala položaj družabnega shajališča in zabavišča, kjer je igrala godba in so potekali plesi, kjer so kartali, igrali domino, biljard, kegljali. Bila je vir vseh novic in kraj razgovorov o vseh perečih javnih in zasebnih zadevah. V njej se je proti koncu 19. stoletja (in že prej) budila slovenska narodna zavest, saj so se tu zbirali literati in umetniki.

Gostilne so bile torej središče družbenega in družabnega življenja in kot take so bile predmet številnih bontonov 19. in začetka 20. stoletja. V njih je bilo pogosto moč najti poglavja o priporočilih za lepo vedenje v gostilnah in kavarnah. Ker pa so bili bontoni pravzaprav popoln odraz krščanske morale, so v njih pisci (tako pa je bilo tudi splošno prepričanje) gostilne povezovali s številnimi nevarnostmi zoper posameznikovo čistost, zaradi česar je bilo v njih potrebno še posebej paziti na oliko.

Gostilne so bile po njihovem mnenju sicer lahko v skupno korist, še večkrat pa v skupno škodo. V gostilnah je lahko tujec našel prenočišče, utrujeni počitek, lačen jedi, žejen pijače, samotar prijatelje, neizkušeni pouk, žalostni tolažbo. Obenem pa se je lahko zmernik naučil piti, nedolžni je podlegel zapeljevanju, mirni je začel razgrajati. Pogosto je v gostilni delavec zapravil zadnji denar ter tako pokopal srečo svoje družine. Nekateri so se iz gostilne vrnili v mirno družinsko življenje h koristnemu delu, več pa je bilo tistih, ki so pristali v zastavljalnici, v ječi, ubožnici, norišnici ali bolnišnici.¹

Toda, kar priporočajo bontoni je nekaj povsem drugega kot tisto, kar se dogaja v resnici. Svarila avtorjev so pogosto naletela na gluha ušesa, poleg tega pa so ta bila v prvi vrsti namenjena meščanskemu sloju, ne pa »nižjim« in preprostim ljudem. Predvsem zakotnejše gostilne, v katere višji sloji praviloma niso zahajali, so bile tako glavno prizorišče popivanja, iger na srečo, pretepov, nedovoljenih plesov in drugih nespodobnosti.

Bontoni so prav tako nagovarjali le moške, v čemer se je odražala podrejenost žensk in njihova omejenost na dom in gospodinjstvo.

¹ Anton Mrkun, *Alkoholno vprašanje* (dalje: *Alkoholno*), *Osrednja zadruha »Brezalkoholna produkcija«*, Ljubljana 1927, str. 45.

Vedenje v gostilnah glede na bontone 19. in začetka 20. stoletja

Obiskovanje gostiln

Čeprav je gostiln kar mrgolelo, so avtorji bontonov priporočali le obisk uglednejših gostiln in le ob določenih priložnostih, nikakor pa niso zagovarjali vsakodnevnega zahajanja v gostilne. Človek naj bi zahajal v javno gostilnico le iz potrebe, torej kadar je na potovanju oz. daleč od doma, zaradi česar ne more jesti in piti doma.² »Kdor pa zahaja blizu svojega stanovanja in blizu svoje družine pogostoma, morebiti vsak dan bolj iz strastne navade kakor iz potrebe v javno gostilnico, kaže očitno, da svoje družine ne ljubi, da družinska hrana ni zadostna, da si skrivaj poboljšava in da ni dober gospodar. V gostilnici pije tak človek več kot je potreba, brez ozira na draginjo, govori vinjen, kar se ne spodobi, se skrega in potolče, domov pride togoten, oškoduje svojo nedolžno družino, in končno prodajo včasih njegovo zanemarjeno premoženje na javni dražbi. Kdor je mlad pijanec in postopač, bo star gotovo preganjan potepuh in najnesrečnejši berač!«³ Kdor torej tako ravna, ne časti Boga in ne spoštuje ne samega sebe in ne drugih ljudi.⁴

Za obiskovanje gostiln kot eno izmed oblik družjenja so veljala splošna pravila in načela družabnosti, ki so jo že takrat opredeljevali kot človeku prirojeno lastnost. V družbi človek išče spodbude, užitek, uteho in razvedrilo. V razumnih mejah je občevanje v družbi vsakemu koristno in potrebno,⁵ vendar pa so za vsakega človeka na prvem mestu poklicne, družinske in osebne dolžnosti in šele nato je na vrsti družba. Pri tem mora vsak seveda paziti, da ne ovira drugih ljudi v izvrševanju njihovih osebnih ali družbenih opravil.⁶ »Najprvo je, da spolnimo dolžnosti svoje, drugo je družčina,«⁷ piše Ivan Vesel v prvem slovenskem

² Josip Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče* (dalje: *Vzgoja*), *Samozaložba*, Ljubljana 1899, str. 230–231.

³ Prav tam.

⁴ Bernard Galura, *Napeljevanje k poboshnimu shivljenju in lepimu sadershanju* (dalje: *Napeljevanje*), Jožef Blaznik, Ljubljana 1840, str. 125–126.

⁵ J. Dostojen, *Pravila za oliko. Okrajšana izdaja »Knjige o lepem vedenju«* (dalje: *Pravila*), Katoliška bukvarna, Ljubljana 1918, str. 41.

⁶ Valenčič, *Vzgoja*, str. 93.

⁷ Ivan Vesel, *Olikani Slovenec* (dalje: *Olikani*), Matica slovenska, Ljubljana 1868, str. 42.

bontonu *Olikani Slovenec*. In nadaljuje: »*Kdor se vsak dan krog potika, le novice po vseh kotih zbira, otuji se domači hiši, otuji se lastnemu srcu, more le v gneči lenih ljudi pregnati si strašni dolgi čas, zgubi vse zaupanje do sebe, ne ve, kaj bi delal, kadar mora sam biti in mu zmanjka navadnih zabav. S takim vedenjem pa zgubi tudi vse više čustvo za resnico, dobroto in lepoto, da presliši najglasneje opomine vesti, ali pa jih s tem ogлуši, da se ves uda raztresljivemu veselju.*«⁸

Pomembno je tudi, da se vsak druži le z osebami, ki so njegovim lastnostim in načelom približno enake; vsak naj torej zahaja le v gostilno, primerno svojemu stanu.⁹ Z obiskovanjem gostiln se zlasti srednji sloji gmotno uničujejo in veliko boljše ter cenejše je, da kdaj pa kdaj svoje znance raje kot v gostilno povabijo k sebi na dom.¹⁰ Izjeme pri tem so neomožene in samostojne ženske, kot tudi neoženjeni moški, ki niso dolžni vabiti na veliko gostijo. Taki moški vabijo gosta in njegovega sina v gostilnico na zajtrk, ženske pa povabijo gostjo in njene hčere na kavo ali na čaj.¹¹

Zahajanje v gostilno je bilo ob določenih dnevih in okoliščinah še posebej nespodobno, celo prepovedano. Graje vredno je bilo obiskovanje gostiln v času od prve adventne nedelje do božiča ter od pepelnice do velikonočne nedelje.¹²

Prihod, pozdravljanje in predstavljanje v gostilnah in kavarnah

Bontoni od 40-ih let 19. do začetka 20. stoletja so zelo natančno določali pravila vedenja v gostilnah in kavarnah. »*Tudi v gostilnici se moramo priljudno in spodobno obnašati, zakaj krščanska priljudnost izvira iz ljubezni, nikjer pa ne smemo*

zoper krščansko ljubezen ravnati«. ¹³ Mnogi obiskovalci so sicer mislili, da jim je v gostilni več dovoljeno kakor drugod, ker da so tam samo zaradi zabave in da za svoj denar pač lahko počnejo, kar se jim že zljubi. Nasprotno so si bili strokovnjaki za lepo vedenje edini, da moramo v gostilni še posebej paziti, kako se obnašamo. Vino in veselje namreč človeka velikokrat zapeljeta v nespametno govorjenje in ravnanje. Prav tako smo v gostilnici pogosto med neznanimi ljudmi, mnogi izmed njih pa so nemalokrat zelo predrzni in nepotrpežljivi.¹⁴ Nekateri mislijo, da so gostilne zavetje nevljudnosti in brezobzirnosti. Taki ljudje nimajo pravice do olike in lepega vedenja.¹⁵

Že sam način, kako kdo vstopi v gostilno ali kavarno, kaže stopnjo posameznikove vljudnosti in omike ter kateremu sloju pripada. Kadar človek vstopi v javen prostor, torej tudi v gostilno, mora takoj sneti klobuk in vse navzoče pozdraviti.¹⁶ Ob vходу se ne sme prerivati in vedno mora dati prednost dami, starejši ali pa socialno nadrejeni osebi. Pri tem mora sam stopiti nazaj in pustiti osebo, ki ji gre prednost, naprej, oziroma ji pri tem odpreti tudi vrata.¹⁷ Ker nekateri gostilničarji še niso naučeni oziroma so nekateri že prebogati in nočejo gostov in pivcev sprejeti spretno in prijazno že pri vratih ter jim hitro postreči, je potrebno nastopiti v gostilnici prijazno, a odločno. Če gostilničar gostu že sam ne ponudi stola, naj ga ta prosi, da mu najde sedež, zlasti če je vse polno pivcev. V primeru, da gostilničar res nima časa, pa naj gleda gost mirno že od vrat, da si sam najde prazen sedež. Paziti mora, da pri tem ne bega od mize do mize. Gost ne sme zasesti rezerviranega mesta, če pa je za mizo več pivcev, jih mora prijazno vprašati za dovoljenje, da lahko prisede. Imenitnejše osebe, ki so prišle z njim, naj sedejo prej in na imenitnejše sedeže. Dežnik, sončnik, palico, plašč ali klobuk se odloži na primerno mesto blizu sebe, pri čemer je dobrodošla natakarjeva pomoč.¹⁸ Nikakor pa teh

⁸ Prav tam, str. 16.

⁹ Valenčič, Vzgoja, str. 93; glej tudi Dostojen, Pravila, str. 42: »Ne sili v družbo, kjer se shajajo ljudje, ki so stanovsko nad teboj, ker se boš le dolgočasil in igral smešno vlogo. Če pa prideš v tako družbo, bodi vljuden in kaži spoštovanje do vseh; nikdar se pa ne prihuli, ampak vedi se moško. Po drugi strani pa je zelo neolikano, če se bogataš baha in revnejšega človeka prezira.«

¹⁰ Franc Terseglav (Urbanus), Knjiga o lepem vedenju (dalje: Knjiga o lepem 1910), Katoliška bukvarna, Ljubljana 1910, str. 302.

¹¹ Valenčič, Vzgoja, str. 187.

¹² Prav tam, str. 143; glej tudi poglavje o plesih ter o praviilih.

¹³ Galura, Napeljevanje, str. 125.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Edvin Rozman, O dostojnosti, Samozaložba, Ljubljana 1909, str. 21.

¹⁶ Terseglav, Knjiga o lepem, str. 165; Dostojen, Pravila, str. 138; Rozman, O dostojnosti, str. 22; France Bevk, Lepo vedenje (dalje: Lepo), Unione Editorale Gorizia, Gorica 1938.

¹⁷ Dostojen, Pravila, str. 77; Terseglav, Knjiga o lepem, str. 26–27; Rozman, O dostojnosti, str. 22.

¹⁸ Valenčič, Vzgoja, str. 231; Rozman, O dostojnosti, str. 22.

Adamovo, Gostilna Podboj, posl. 1911, iz: Pozdravi iz slovenskih krajev, 1987, str. 249.

reči ni vljudno odlagati preko stola ali zofe zraven sebe, da se s tem ne zasede prostora drugim.¹⁹

V primeru, da pride pozneje k isti mizi dosti imenitnejša oseba, jo je potrebno pozdraviti s priklonom glave ali celo zgornjega telesa, vstane pa se le, če je še posebej imenitna.²⁰ Ženska pri pozdravu nikoli ne vstane, prav tako se nikomur ne vstaja v gostilni v pozni uri.²¹

V javnih krčmah in v kavarnah, tako kot na koncertih, v gledališču in na potovanju, se nepoznane osebe ne predstavljajo, ker so le za malo časa skupaj. Dovolj je, če samo vljudno pozdravijo, saj je prepogosto predstavljanje vsiljivo in nezaželeno.²² Kljub temu se smejo gostje med seboj pogovarjati in če iz pogovora spoznajo, da so približno enake olike, veljave in mišljenja, se lahko med daljnim

pogovorom predstavijo.²³ Seveda se tako na cesti, kakor v javnih prostorih in zaključenih družbah redno pripeti, da pridejo skupaj osebe, ki se ne poznajo, pa morajo vsaj za tisti čas stopiti med seboj v razgovor. Da se pa spoznajo, je treba, da jih kdo, ki pozna enega in drugega, med seboj predstavi. Če torej v tvoji navzočnosti ali doma pri tebi do tega pride, imaš dolžnost da drugo drugi predstaviš, ne da bi te moral kdo za to šele posebej naprositi.²⁴

Pri predstavljanju je potrebno upoštevati splošna pravila, denimo: vedno je treba predstaviti pripadnike nižjega stanu višjemu, mlado žensko starejši, gospodično gospe, gospoda dami. Le v primeru, da gre za moško osebo visoke družabne stopnje ali slovesa (npr. bana, škofa ...), se morajo le-tej tudi dame predstaviti prve. V velikih družbah je veliko med seboj nepoznanih oseb, ki jih en sam ne more vseh med seboj seznaniti. V tem primeru se predstavijo tudi same med seboj.²⁵

¹⁹ Bon ton. Knjiga o lepem vedenju, govorjenju in oblačenju v zasebnem in javnem življenju, Tiskovna zadruga, Ljubljana 1926, str. 150.

²⁰ Valenčič, Vzgoja, str. 123.

²¹ Terseglav, Knjiga o lepem, str. 8; Bevk, Lepo, str. 8; Dostojen, Pravila, str. 139; Franc Terseglav (Urbanus), Knjiga o lepem vedenju, Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana 1932 (dalje: Terseglav, Knjiga o lepem 1932), str. 166–167.

²² Terseglav, Knjiga o lepem, str. 20.

²³ Valenčič, Vzgoja, str. 158.

²⁴ Terseglav, Knjiga o lepem, str. 18; Bon ton, str. 151; Dostojen, Pravila, str. 139.

²⁵ Terseglav, Knjiga o lepem, str. 20–21.

Kako se je sicer treba vesti v gostilnah in kavarnah

V javni gostilnici jed in pijačo vedno vljudno in prijazno naroči natakarju le gospod. Ko sede, naj najprej pregleda jedilnik in počaka na natakarja, da mu naroči, kar želi. Če ga natakar ni opazil, naj ne kriči in mu ne maha z roko, ampak ga mirno pokliče. Raje naj tudi ne trka z noževo konico po kozarcu, čeprav je to precej razširjena navada. Z natakarji morajo biti gostje vedno vljudni, do njih ne smejo biti zadirčni, nestrpni ali celo osorni. Ne smejo biti tudi nedostojni in nespoštljivi do natakaric. Če česa nimajo, se naj ne kregajo, če jim ni kaj po godu, naj se ne znašajo nad natakarjem ali natakarico ali glasno kritizirajo, ampak naj se raje pritožijo gospodarju.²⁶

Še posebej je potrebno paziti, da se v gostilni pravilno jí in pije, saj ostali gostje vsakogar ostro opazujejo in kaj kmalu lahko ugotovijo, ali se človek zna primerno vesti ali ne. Predvsem je nedopustno pred jedjo brisati s servieto krožnik ali pribor. Nevljudno pa je tudi brskati po krožniku, premetavati in ogledovati naročene jedi ter jih glasno kritizirati. Servieta ni namenjena za brisanje potu, namizni prt pa ne brisanju mastnih prstov, zažiganju s cigareto ali s cigaro, niti ne zabadanju vilic vanj. Hrane, ki je gost ne more pojesti, naj nikar ne odnaša s seboj.²⁷

V predmarčnem bontonu *Napeljevanje k poboshnimu shivljenju in lepimu sadershanju*²⁸ lahko preberemo, da je potrebno v gostilni opustiti vse govorjenje, petje in dejanja, ki kršijo katero izmed božjih zapovedi, vse, kar druge žali in jezi, ter vse, kar hudo napeljuje in kar otroke in mlade ljudi pohujša. V gostilni in kavarni je gost ves čas pod drobnogledom drugih, zato se mora tam vesti mirno in tiho. Govoriti ali smejati se ne sme tako glasno, da bi zbujal pozornost drugih gostov pri sosednji mizi. Nikoli naj ne prepeva in kriči, saj to delajo le pijanci ali preprosteži na kmetih. Res

pa je, da je petje veliko boljše, kot pa da bi se pretepali.²⁹

Gostilna in kavarna sta prostora za lahko in prijetno zabavo, ne pa za debate o resnih političnih, socialnih, umetniških in drugih kočljivih vprašanjih, ker le-te lahko kaj hitro privedejo do nepotrebnih prerekanj. Ravno tako ni dobro govoriti o svojih domačih opravilih, saj gost pride v gostilno, da se malo razveseli in odpočije od vsakdanjih skrbi. Gost naj tudi ne govori o zasebnih in zaupnih stvareh, saj gostilniški pogovori nikoli ne ostanejo tajni.³⁰

Neprimerno je šepetanje na uho v družbi, prav tako če ne gledamo v oči tistega, s katerim govorimo. Medtem ko je molčečnost imenitna čednost družb, je vsega obsojanja deležna kletev.³¹ Vsak razgovor z opitimi ljudmi je nepotreben. Če se ne moremo otresti nadležneža, sedimo k drugi mizi ali pa prosimo lastnika lokala, da nas reši nadležneža. Vse to pa moramo storiti neopazno. Če pridejo k mizi krošnarji in ponujajo razne predmete, jih vljudno, vendar odločno zavrnimo, če ne mislimo ničesar kupiti.³²

Vsekakor pa je zelo nedostojno in neolikano, če si kdo v gostilni pri mizi čisti nohte, češe brado ali brke ter celo pljuva po tleh.³³ Gnusno pljuvanje je bilo namreč nekoč na dnevnem redu ne samo v gostilnah na kmetih, ampak tudi v marsikateri mestni in primestni krčmi. Gostilniška tla so se mnogokrat kar svetila od pljunkov raznih tobakarjev in čikarjev, vendar se ti kaj dosti niso zmenili za opozorila, da to ni le gnusno, ampak tudi nezdravo ter pravo leglo bakterij in nalezljivih bolezni.³⁴

Podobna določila veljajo za vedenje v kavarnah, med katerimi je večkrat še posebej izpostavljeno načelo o branju časopisov. Nikakor ni vljudno, da si gost nagrabi vse časopise naenkrat, saj v

²⁶ Valenčič, *Vzgoja*, str. 231; *Bon ton*, str. 150–151; Terseglav, *Knjiga o lepem* 1932, str. 167; Dostojen, *Pravila*, str. 140; Bevk, *Lepo*, str. 68; Rozman, *O dostojnosti*, str. 23.

²⁷ Bevk, *Lepo*, str. 68; Bodanius, *Knjiga o vedenju v odličnih krogih* (dalje: *Knjiga*), *Umetniška propaganda*, Ljubljana 1935, str. 49; Terseglav, *Knjiga o lepem*, str. 39; Terseglav, *Knjiga o lepem* 1932, str. 167; Dostojen, *Pravila*, str. 140.

²⁸ Galura, *Napeljevanje*, str. 125–126.

²⁹ Bevk, *Lepo*, str. 68; *Bon ton*, str. 1, 10, 151.

³⁰ *Bon ton*, str. 151; Bodanius, *Knjiga*, str. 133; Bevk, *Lepo*, str. 68; Vesel, *Olikani*, str. 36; Josip Vidmar, *Lepo vedenje* (dalje: *Lepo*), Samozaložba, Ljubljana 1944.

³¹ Vesel, *Olikani*, str. 38.

³² Bodanius, *Knjiga*, str. 133.

³³ Dostojen, *Pravila*, str. 139; Terseglav, *Knjiga o lepem*, str. 167; Bevk, *Lepo*, str. 68.

³⁴ Mirko Černič, *Higijena na kmetih*, Ljudska knjižnica, Krško 1910, str. 18.

kavarni ni sam. Priporočljivo je vzeti vedno le po en časopis in ga prebranega zamenjati.³⁵ Obiskovalcu naj časnike prinese in odnese natakarakar. Časnikov tudi ni vljudno predolgo brati, še posebej neolikano pa je, če jih gost odnese s seboj ali pa izrezuje posamezne slike iz ilustriranih revij.³⁶

Dolžnosti gostilničarjev in natakarakarjev

Avtorji bontonov se ne obračajo le na obiskovalce gostiln, ampak dajejo navodila tudi gostilničarjem. Spodoben gostilničar »ne sme nevarnim in neporednim ljudem potuhe dajati; on mora svojo hišo vsega očistiti, kar Boga razžali, kar je zoper spodobnost in čednost, kar druge pohujša, kar ljudi upijani, v škodo in nečast pripravi, kar razprtje dela; kar je zoper deželine postave. Kdor drugači ravna, se veliko tujih grehov udeleži; on zgubi čast in žegen božji; on hoče pridobiti, in zgubi veliko, morda vse; ker, kaj pomaga človeku, ko bi cel svet pridobil, zraven pa čast in dušo izgubil«. ³⁷ Vsak gostilničar mora v svoji gostilni skrbeti za čistočo, red in hitro postrežbo. Mize morajo biti vedno pogrnjene. Gostilničar mora večkrat pogledati po gostih ter biti do vseh prijazen. ³⁸ Prav tako morajo biti vljudni in prijazni natakarakarji. Strežnice morajo biti čedno in dostojno oblečene, potrpežljive, »ne smejo pa gostom dovoliti, da bi uganjali z njimi nespodobne šale. Take reči mora pošteno dekle dostojno zavrniti«. ³⁹

Obleka

Za javne lokale se je potrebno obleči vselej zelo skrbno, nečedna obleka je namreč znak nespodobnosti. Pri tem se ne sme pozabiti, da je obleka vedno primerna stanu, premoženju, deželni šegi in starosti. ⁴⁰ Napake nečimrnosti ali celo nespodobne obleke so pogostejše pri ženskah, ki

zaradi svoje lahkomiselnosti in nevednosti preveč gledajo na zunanost. ⁴¹ Ker je »prezala« obleka že sama na sebi pregrešna, morajo ženske še posebej paziti, da se dostojno oblečejo. ⁴² Ne smejo preveč »lišpati« svoje obleke, jo kititi s čipkami in trakovi. Bolje, kot da se slepo vdajajo modi, je, da se oblačijo mirno, harmonično in preprosto. ⁴³

Katoliški moralisti so »nespodobno« ⁴⁴ oblečene ženske enačili s satanovim orodjem, »ker po njih, kakor nekdan po kači govori«. ⁴⁵ Prav tako sta veljali »gizdost in nečimurna obleka ali noša« za enega izmed najhujših sovražnikov devištva. ⁴⁶

Pred vojno je veljalo za zelo neolikano, če si je gospod, ki je sedel na gostilniškem vrtu, v vročini slekel jopič in ga obesil zadaj na stol. V preprostih gostilnah je bilo seveda vse bolj domače. ⁴⁷ Po prvi svetovni vojni so pravila postala malo milejša, saj je bilo na gostilniški verandi ali na vrtu dovoljeno sleči suknjič, seveda pa je bilo potrebno pod njim nositi zelo modno in čedno srajco. ⁴⁸ Niti v najhujši vročini pa takrat še noben gost ni smel sedeti golorok ali brez ovratnika. ⁴⁹

Nespodobnosti in razne druge nevarnosti veseljaškega življenja po gostilnah

Stvarno gostilniško življenje je bilo precej drugačno, kot so si ga zamišljali Vesel, Valenčič, Zwerger, Terseglav in drugi. Omenjeni bontoni so nagovarjali le višji, meščanski sloj, ki je zahajal v odličnejše restavracije in gostilne ter kavarne. Vendar pa je bilo veliko več kot teh tistih nižje vrste – zloglasnih zakotnih pivnic, beznic oz. br-

³⁵ Valenčič, Vzgoja, str. 233; Bon ton, str. 151.

³⁶ Bevk, Lepo, str. 68; Dostojen, Pravila, str. 140.

³⁷ Galura, Napeljevanje, str. 127.

³⁸ Na opozorila o neprijaznih gostilničarjih naletimo že v članku Henrika Coste v Novicah leta 1845 z naslovom »Kerčmarji! Bodite priljudni in postrežni!«. Glej v: Andrej Studen, Neprijazni gostilničarji, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860, Nova revija, Ljubljana 2001, str. 278.

³⁹ Terseglav, Knjiga o lepem 1932, str. 165; Dostojen, Pravila, str. 138.

⁴⁰ Galura, Napeljevanje, str. 35.

⁴¹ Andrej Studen, »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdan po kači govori« (dalje: Nespodobno), v: Stiplovškov zbornik, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2005, str. 89–90.

⁴² Janez Zwerger, Nar lepši čednost in nar gerši pregreh (dalje: Nar lepši), J. Zupan, Ljubljana 1879, str. 150–151.

⁴³ Kaj se ne spodobi. Žepna knjižica o razvadah in pregreških proti lepem vedenju po raznih virih sestavljeno (dalje: Kaj se ne spodobi), Vedež, Maribor 19??, str. 32.

⁴⁴ Tj. po najnovejši modi.

⁴⁵ Studen, Nespodobno, str. 90.

⁴⁶ Anton Martin Slomšek, Krščansko devištvo. Nauki, vzgledi in molitve za dekleta (dalje: Krščansko), Družba sv. Mohorja, Prevalje 1923, str. 27.

⁴⁷ Bevk, Lepo, str. 68; Kaj se ne spodobi, str. 8.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Bon ton, str. 151.

logov, kot jih imenuje Jakob Alešovec,⁵⁰ ki pa so tudi izredno dobro nesle. V beznicah, gostilnah na samem dnu kakovostne lestvice, ki so bile pravo nasprotje svetlim, snažnim in gosposkim gostilniškim lokalom » /.../ mize niso pogrnjene, ali če so, z umazanim ali strganim prtom, stoli okorni, tla nesnažna, duh neprijeten. Postrežba je ženska. Kletarici se vidi burna preteklost že na obrazu in na vsej postavi /.../ Pijača in jed slaba /.../ Podnevi ne boš videl znanega človeka iti v ta 'brlog' ali 'pajzeljc'. Zato krčmarju ni treba skrbeti ne za kuhinjo, ne za pijačo, pač pa za take ženske, ki so z vsakim 'prijazne'.«⁵¹

Še slabše kot v krčmah nižje vrste pa je bilo v »šnopsariji« ali žganjarni, ki je » /.../ nečedna, temna, zatohla, prekajena s špiritom, smrdljivim tobakom in še z drugimi dišavami; mize so težke in površno otesane, stolov malo, večidel klopi /.../ Gostje ne hodijo sem jest, ampak le pit, a ne zaradi žeje nego ali iz navade ali iz obupnosti. Pijača ima različna imena, pa je le voda in špirit, morda je še kakega cveta kaj v nji, da ji daje duh, po katerem se razločuje. Gosti so ljudje nižjega stanu, delavci, lenuhi, berači; ti zamenjujejo tu svoje priberačene krajcarje za 'kratkega'. Odlikujejo se po strgani, oguljeni in umazani obleki, razmršenih laseh in zabuhlem obrazu.«⁵²

Pijančevanje

V pivnicah in krčmah, predvsem zakotnih temnih luknjah, se je odigravalo tudi pestro pijansko življenje. Po mnenju velikega protialkoholnega borca Antona Mrkuna je bilo naše gostilniško življenje popolnoma izprijeno. Gostilna, ki naj bi bila kraj razvedrila, je bila nasprotno »prisilnica« k zlorabi alkohola. Ni skrbela za pravo okrepčilo gostov, ampak se je v njej s kavo, z limonado in drugimi brezalkoholnimi pijačami postreglo s prikritim zaničevanjem. Lokali premnogih gostilničarjev » /.../ niso nič drugega, kakor premeteno urejeni zavodi, kjer se sistematično vodi k pijančevanju.«⁵³ Krčmar je bil gostu prvi sopivec,

ki je imel s tem, da je zraven pil na njegov račun, dvojen dobiček.⁵⁴

Bolj malo je cenil gostilničarje tudi Jakob Alešovec,⁵⁵ ki jih primerja s sesalkami in polipi, katerih sesala so natakarki in natakarice. V svojem brlogu ves čas čakajo na plen, pri čemer razločujejo le dve vrsti ljudi. Visoko spoštujejo tiste, ki imajo denar, tistim, ki ga nimajo, pa svojega zaničevanja ne skrivajo.⁵⁶

Ampak za pijačo je bilo denarja vedno dovolj. Pilo se je ob vsakem delu in ob vsakem življenjskem dogodku, ob krstu, poroki, smrti in kupčiji, tako ob delavnikih kot tudi ob nedeljah in praznikih.⁵⁷

Že ljubljanski zdravnik dr. Viljem Lipič,⁵⁸ ki je 1834 podrobno popisal razmere v Ljubljani, je ugotovil (po njem Josip Mal), da je bilo v njegovi dobi s 15.000 prebivalci kakih 400 pijancev. Kar sploh ni bilo čudno glede na tako številčnost gostiln, krčem, pivnic in žganjarij. Po podatkih Ivana Vrhovca - Staroslava⁵⁹ je bilo leta 1887 v Ljubljani kar 173 krčem in vinotočev ter 14 kavarn. Leta 1880 je Ljubljana štela 24.613 prebivalcev in Staroslav je na podlagi teh podatkov izračunal, da je prišla ena pivnica na 131 glav. Dalje navaja, da so Ljubljančani leta 1820 popili 28.288 veder laškega vina, 62.544 veder dolenjca, 50.440 veder piva in 1786 veder žganih pijač. Deset let kasneje je potrošnja vina upadla, narasla pa je poraba piva in žganja, dveh cenejših pijač, ki so ju pili zlasti nižji sloji. Po Lipičevih navedbah je v mestu delovalo 8 žganjarjev, ki so letno skuhali 50.000 litrov žganja. Kot najbolj priljubljeno je omenil brinovo žganje.⁶⁰

⁵⁴ Vrhovnik, *Gostilne*, str. 9.

⁵⁵ Jakob Alešovec gostilničarje (*Homo spirituosus*) razvršča v štiri kategorije: *Polypus nobilis* (gostilničar za gospodo), *Pater familiaris* (gostilničar boljše vrste), *Homo copulator speculans* (krčmar nižje vrste) in *Homo veneno vivens* (žganjar). Tipologijo povzema tudi Ivan Vrhovnik - Staroslav.

⁵⁶ Alešovec, *Ljubljanske*, str. 93.

⁵⁷ Mrkun, *Alkoholno*, str. 28.

⁵⁸ Dr. Fran Viljem Lipič (1799–1845) je med leti 1823 in 1834 v Ljubljani opravljal delo drugega mestnega zdravnika; je avtor prve znanstvene razprave o alkoholizmu na svetu *Osnovne značilnosti dipsobiostatike*; pozival je k ustanovitvi protialkoholnih ustanov za zdravljenje alkoholikov.

⁵⁹ Vrhovnik, *Gostilne*, str. 5–8.

⁶⁰ Anton Šepetavc, *Pijem, torej sem Slovenec ali alkohol (izem) kot tabu in fenomen slovenstva* (dalje: *Pijem*), v: *Zgodovina za vse*, leto 2, št. 1, Celje 1995, str. 21–25.

Kako pereč problem je bilo pitje žganja tudi kasneje, opozarja velik protialkoholni borec Janez Kalan, ki v hitrem širjenju zlasti umetnega žganja in špirita vidi hudo bolezen, ki »/.../ utegne uničiti vse naše ljudi, posebno na Gorenjskem in ljubljanski okolici.«⁶¹

Pri pijančevanju so sodelovali tako moški kot ženske, včasih tudi otroci, ne glede na starost in socialni status.⁶² Vendar pa so bile verjetno najhujše težave v boju zoper nezmernost v pijači pri nižjih slojih, saj jim je manjkalo »plemenitega razvedrila.«⁶³

Na to, da so spadali ljubljanski pijančki med najbolj vsakdanje mestne figure, kažejo tudi številni nazorni opisi v neznanstvenih, literarnih delih. Med njimi je gotovo eden izmed najbolj zanimivih in slikovitih Suchyjev⁶⁴ prikaz, ki je te glede na vedenje uvrstil v tri oz. štiri kategorije in jih hudomušno poimenoval ponočnjaki, vinski bratci in »tihi« pijančki oz. »kvartalni« pijančki. **Ponočnjaki** pričnejo svoj delovni dan, ko se zmračí, ravno nasprotno kot navadni ljudje. Celo noč hodijo okrog, od gostilne do gostilne ter pijejo veliko in različno pijačo. Domov se vrnejo proti jutru, večinoma sicer nepoškodovani. Taki pijančki pijejo, dokler jih ne doleti huda bolezen.⁶⁵ Druga vrsta so **vinski bratci** ali t. i. stalni gostje, ki pijejo in se veselijo le v dobri družbi. V gostilni pravzaprav šele začnejo živeti.⁶⁶ Nasprotno se »**tihi**« **pijančki** dosti ne menijo za razgrajujoče, hrupno, divje in svobodno gostilniško življenje. Sovražijo glasno pijančevanje, nedostojne in brezsmiselne šale ter prazno veseljačenje. Namesto tega ždijo v oddaljenem gostilniškem kotu ter počasi srkajo kapljico za kapljico. Po Suchyjevem mnenju je tak tip še najbolj simpatična prikazen, medtem ko je »**kvartalni**« **pijanček** ali četrtletni pijanček že kar psihopatičen pojav. Ta je sicer najboljši družinski oče, uradnik, delavec itd., ki pa kar naenkrat zane-

mari vse svoje obveznosti in odide v gostilno. Tako stanje navadno traja le nekaj dni skupaj.⁶⁷

Obsojanje pijanstva in alkoholizma

Veseljačenju in pijančevanju pa seveda ni bilo naklonjeno vse ljubljansko prebivalstvo. Že zelo zgodaj sta bila namreč predmet številnih obtožb in obsojanj. Tako so po besedah Staroslava⁶⁸ v Ljubljani že v 16. stoletju zelo strogo ravnali s pijanci, ki jim je bilo prepovedano posedati po gostilnah in igrati. Nobena gostilna v mestu ni smela biti odprta po deveti uri zvečer, prav tako ne ob nedeljah in praznikih v času službe božje. Tisti, ki tega ni upošteval, pa naj je bil gost ali pa gostilničar in natakara, je hitro končal za zapahi ali v norišnici. Še strožje prepovedi so veljale v času kuge.

Poleg zdravnikov, kot je bil npr. Lipič, ki je konec 20. in v začetku 30. let 19. stoletja preučeval vzroke in posledice prekomernega pitja Ljubljančanov in ugotavljal, kako je alkohol škodljiv za zdravje, so nevarnosti nezmernosti v pijači posvečali veliko pozornosti že omenjeni izvedenci za lepo vedenje, ki so bili v glavnem vsi po vrsti tipični katoliški moralisti. Vsi so obravnavali nepotrebno in nezmerno pitje ali celo upijanjanje za največjo in neodpušljivo nespodobnost, grob čednostnega, dostojnega vedenja in vsake olike in omike. Pijančevanje je bilo hkrati največja nevarnost zoper čistost in mnogi so bili zato nečisti, ker so bili nezmerni v pijači.⁶⁹

Pijanost je bila pojmovana tudi kot ena izmed zelo slabih navad proti samemu sebi. Bila je namreč »*divja mati vseh pregreh, kužna bolezen lahkomišelnih ljudi, morilka časti, poštenja in moralnosti sploh, strup za človeško kri in zdravje, zatiralka ljudi, grob premoženja in izvir vsega slabega.*« »*Kdor se navadi čezmerno uživati opojne pijače, se prostovoljno odreka vsemu, kar je pametno, dobro in dopadljivo, zameta sploh vso blagovitost ter pada vedno nižje v radovoljno samoto, blaznost, težko ali celo nezdravo bolezen, v veliko trpljenje, zgodnjo in nenaravno smrt, skratka v gotovo pogubo. Lahkomiselni ljudje, ki se boje dela, si iščejo družabnikov, hite precej zjutraj v pivnico, pijejo tam morda ume-*

⁶¹ Janez Kalan, *Početek protialkoholnega gibanja na Sloven-skem. Poročilo o I. protialkoholnem shodu z namečkom, Slovenska krščansko-socialna zveza, Ljubljana 1902, str. 96.*

⁶² Milan Likič, *Pijanci, pijanke in druge ljubljanske slike v Hribarjevi dobi (dalje: Pijanci), v: Kronika, let. 45, št. 1–2, Ljubljana 1997, str. 126.*

⁶³ Mrkun, *Alkoholno*, str. 46.

⁶⁴ Josip Suchy, *Ljubljanski tipi (dalje: Ljubljanski), Samoza-ložba, Ljubljana 1924.*

⁶⁵ *Prav tam*, str. 9–11.

⁶⁶ *Prav tam*, str. 13.

⁶⁷ *Prav tam*, str. 14–16.

⁶⁸ Vrhovnik, *Gostilne*, str. 4.

⁶⁹ Zwerger, *Nar lepši*, str. 22.

tno vino ali celo strupeno žganje, igrajo in zapravljajo svoj denar. Pri tem jim gine pamet, da govore neumnosti, se prepirajo in togote, tako da se mora trezen človek od studa zgroziti. Pijanec je nedostojen, nesramen, razžaljiv, se rad prepira in pretepa ter dela škodo sebi in drugim. Njegova zunanost je ostudna, da se mu umakne vsak trezen človek in ga zaničuje. Čestokrat zagreše pijanci kazniva dejanja, da, celo grozovita hudodelstva«, piše Valenčič⁷⁰ v svojem bontonu. Hkrati opozarja na zdravstvene in družbeno škodljive posledice alkoholnih oz. opojnih pijač, ki pijancu pokončajo zlasti možgane in hrbtni mozeg, mu oslabijo pamet ter budijo in dražijo v njem divja poželenja in strasti. Pijanec postane nemiren, ne more spati, začne se tresti, njegova usta, goltanec in želodec mu uniči vnetje. Mnogo pijancev tudi zblazni, svoje premoženje zapravijo in uničijo svojo družino. Žganje negativne posledice le še poglobi.⁷¹

Podobno razmišlja Anton Mrkun, ki vidi v pijančevanju povzročitelja mnogih grehov, hudodelstev in drugih nesreč. V pijanosti ljudje kolnejo, razgrajajo, zmerjajo in se pretepajo. Pod vplivom alkohola se dogajajo raznovrstni zločini. Človek, ki je vdan pijači, krade, ropa, tudi umori bližnjega, samo da pride do denarja, s katerim si kupi pijačo.⁷²

Posledica alkoholizma je premnogokrat tudi samomor. Pijanec si vzame življenje, ali ker ne ve, kaj dela, ali ker pijanost pripelje človeka v samoto, uboštvo, dolgove, nevero ali obup. Pijači vdan človek nima veselja za cerkev.⁷³ Alkohol pa ne oškoduje samo posameznikov, ampak tudi državo. Če bi država zaprla polovico gostiln, potem bi si lahko prihranila polovico vsote, ki jo izda vsako leto za zdravilišča, bolnišnice, sirotišnice, norišnice itd.⁷⁴

Verjetno najhujša posledica pijančevanja pa je propad moralnega življenja, ki uničuje vso družabno srečo. Nenravnost in nečistost se kažeta v padanju števila rojstev po eni strani in večanju števila nezakonskih otrok po drugi; kjer je alkoholizem zelo razširjen, je tudi velika prostitucija. V

pijanem stanju se najpogosteje izvrše razna spolna posilstva, pri čemer so usodna zlasti plesišča po deželi, kjer se zbira mladina brez nadzora.⁷⁵

Valenčič meščanske bralce uči in opominja, kako naj se vedejo do pijancev. Ker »delajo« pijanci javno pohujšanje, je dolžnost vsakega pametnega človeka, še zlasti pa pijančevih sorodnikov, da pijanca nemudoma odstranijo izpred oči javnosti, mirnega v posteljo, razgrajača pa v prazno sobo, da se strezni. Ko se pijanec strezni, mu je potrebno predočiti vse njegove norosti in surovosti, katere je govoril in delal v pijanosti ter ga opozoriti na nespodobnost in nevarnost njegovega početja. Seveda pa se je pijancem najbolje čimbolj izogibati.⁷⁶

Slovensko protialkoholno gibanje

Iz zgoraj omenjenih kritik pijančevanja so se sčasoma izluščili posamezni zanesenjaki, če jih naj ne imenujemo kar utopisti, predvsem iz katoliških vrst, ki so začeli organizirati protialkoholne akcije in s tem opozarjati na veliko družbeno zlo, ki ga je povzročal alkohol.⁷⁷

Začetki slovenskega protialkoholnega gibanja segajo že v 16. stoletje, ko naj bi na Koroškem po pričevanju Valvasorja v njegovi *Slavi Vojvodine Kranjske* in Megiserja v koroški kroniki deloval za odpravo preklinjanja, grdega govorjenja in pijanstva red sv. Krištofa. O čezmernem pitju je pisal in priporočal treznost okrog leta 1700 zdravnik Marko Gerbec (1658–1718) iz Šentvida pri Stični,⁷⁸ popolno vzdržnost od žganja pa sta zahtevala leta 1853 Janez Volčič v knjižici *Žganju slovo! vojsko!* in Anton Martin Slomšek, ki je bil sploh pobudnik protialkoholnega gibanja na Slovenskem.⁷⁹

Protialkoholnih poskusov je bilo sicer precej, vendar pa so bili vsi po vrsti neuspešni. Podobno je veljalo tudi za razne protialkoholne družbe,

⁷⁰ Valenčič, Vzgoja, str. 40.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Mrkun, Alkoholno, str. 22.

⁷³ Prav tam, str. 21.

⁷⁴ Prav tam, str. 25.

⁷⁵ Prav tam, str. 31–33.

⁷⁶ Prav tam, str. 57.

⁷⁷ Likič, Pijanci, str. 126.

⁷⁸ Fran Viljem Lipič, Osnovne značilnosti dipsobiostatike oziroma predstavitev posledic alkohola (dalje: Osnovne), Založba ZRC, Ljubljana 2005, str. 189.

⁷⁹ Andrej Studen, Slovenci, problem alkoholizma in katoliška morala pred prvo svetovno vojno, v: Glasnik Slovenskega etnološkega društva, let. 46, št. 3/4, Ljubljana 2006, str. 15–24.

kot je bila Družba treznosti, ki jo je leta 1887 ustanovil ljubljanski škof Missia.

Nov zagon je protialkoholno gibanje dobilo septembra 1902, ko so v Ljubljani organizirali prvi slovenski protialkoholni shod, ki se ga je sicer udeležilo le skromnih 50 ljudi, župnikov, zdravnikov in učiteljev.⁸⁰ Za cilj so si postavili dolgoročno zaviranje pitja, najprej s poučevanjem mladine v šolah o škodljivih učinkih alkohola na telo in človeške organe. Uvideli so namreč, da je potrebna samopomoč, dokler ne poseže vlada z omejevalnim načrtom za obratovanje krčem, s prepovedjo veselice, z iskanjem podpore v glasilih, z ustanavljanjem društev *Čebelice* z večstopenjskim zavračanjem alkohola, z neplačevanjem poslov s pijačo in z zahtevo po abstinenci do 14. leta.⁸¹

Na drugem shodu oktobra 1903 so ugotovili, da se alkoholizem še vedno širi. Leta 1905 je bilo ustanovljeno društvo *Abstinent*, kateremu je predsedoval Janez Ev. Krek in je izdajalo društveno glasilo *Piščalka – mesečnik za »abstinentne, pivce in pijance«*. *Piščalka* je poudarjala, da je za slovenski narod najvažnejše socialno vprašanje alkoholno vprašanje. Postavila se je na stališče popolne abstinence (zdržnosti) pod geslom, da je alkohol strup in da ni nikdar potrebe uživati ta strup.⁸²

Na stališče, da je najboljši pripomoček za treznost abstinence se je postavil tudi že omenjeni Anton Mrkun. Abstinent naj postane vsak, ki se želi poboljšati, saj pijanec ne more zmerno piti. To naj bodo tudi vsi otroci in mladi ljudje ter vsi tisti, ki hočejo pijance reševati.⁸³ V protialkoholni boj poziva celotno družbo, duhovnike, učitelje, vzgojitelje, zdravnike, voditelje društev, pisatelje in državo. Ob tem predlaga številne ukrepe od reformiranja gostiln in ustanavljanja brezalkoholnih lokalov, veliko obdavčitev gostilničarjev, povečanja naklade na alkoholne pijače do sprejetja ustrezne zakonodaje v boju zoper alkoholizem.⁸⁴

Piščalka je že s 17. številko leta 1907 prenehala izhajati. Nasledila jo je *Zlata doba* (1907–1920), v letih 1914–1919 pa je izhajalo tudi glasilo *Sveta*

vojska, vendar je protialkoholno gibanje temeljito presahnilo.⁸⁵

Izgredi in pretepi

Pijanost vodi v najrazličnejše zločine, med katerimi so poleg ubojev, umorov in nenravnosti, najpogostejši pretepi.⁸⁶ Marsikateri razgrajači so postali zaradi pijanosti nerazsodni ter nekoliko bolj agresivni in nevarnejši kot običajni pivski bratje. S takimi obiskovalci niso imeli težav le gostilničarji, temveč je zaradi njih trpela tudi sosesčina. Številni hišni posestniki so se namreč pritoževali nad gostilničarji, češ da pri njih lahko pijančki popivajo in razgrajajo pozno v noč. Posestnike, ki so stanovali v bližini gostinskih lokalov, je poleg petja in vpitja pijancev motilo tudi to, da so zaradi neznosnega smradu po uriniranju in bruhanju zelo težko oddajali stanovanja. Smrdelo je tudi znotraj številnih gostiln in celo kavarn, da ne omenjamo 'šnopsarij', ki so imele zelo zanemarjena in onesnažena stranišča.⁸⁷

Včasih so nekateri pod vplivom alkohola izgubili prav vsak čut za spodobno vedenje. Na javnem mestu so opravljali svoja najintimnejša opravila, od uriniranja do spolnega občevanja.⁸⁸ Pivski veseljaki so bili velikokrat tudi grobi in nasilni do stražnikov, ki so jih hoteli pomiriti ali aretirati. V lase so si skočili, sicer dobri, pivski tovariši ali pa se je vnel pretep med naključnimi obiskovalci lokala. Še posebej pogosti so bili pretepi v času veselice, ki so se zato velikokrat končale predčasno. Veljalo je pravilo, da veselica brez pretepa ni prava veselica.⁸⁹ Ložarjeva piše: »Izzvali so jih vedno isti pretepači, ki so prišli v gostilno izzivat 'na aufbiks', 'na korajžo'; pretep je nastal v razgretih glavah zaradi preobilo popite pijače, zaradi deklet, raznih žaljivk, pa tudi političnih nasprotij.«⁹⁰

Pretepi pa niso bili le stvar nižjih, navadnih ljudi. Številnih in raznovrstnih izgrede so se re-

⁸⁰ Šepetavc, *Pijem*, str. 33.

⁸¹ Lipič, *Osnovne*, str. 70–71.

⁸² Šepetavc, *Pijem*, str. 33.

⁸³ Mrkun, *Alkoholno*, str. 9–10.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Šepetavc, *Pijem*, str. 34.

⁸⁶ Mrkun, *Alkoholno*, str. 20.

⁸⁷ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani (dalje: Stanovati)*, ISH, Ljubljana 1995, str. 165–166.

⁸⁸ Likič, *Pijanci*, str. 129.

⁸⁹ Prav tam, str. 130.

⁹⁰ Slavka Ložar, *Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini (dalje: Stare gostilne)*, Dolenjska založba, Novo mesto 1991, str. 18–19.

dno udeleževali vojaki, celo umetniki in pisatelji ter študentje in dijaki.⁹¹

Igre na srečo

Poleg pretepov so bile pogoste spremljevalke alkohola in pijančevanja igre na srečo oz. hazardne igre. Marsikdo je v veliki razgretosti in pod vplivom alkohola v nekaj urah zaigral celo premoženje ter sam z družino vred prišel na beraško palico, občini pa v breme.⁹²

Zapravljivi pijanci in igralci na srečo so bili za katoliške moraliste eden od hujših sovražnikov svetega zakona in družine.⁹³ Igre so veljale za revno obliko zabave,⁹⁴ delili pa so jih na lepe in koristne ter na prepovedane in škodljive. Slednje so bile npr. »igre na golo srečo«, nekatere igre s kartami, igre na kegljiščih in biljardnih mizah, kjer »kroglo goni kakšna mašina ali zmet«, loterija in podobno.⁹⁵ Po Valenčičevem mnenju je bilo za zabavo in druženje primerno včasih tudi igrati na karte, domino, tivoli, biljard ali kaj drugega. Pri tem opozarja, da so dovoljene igre le tiste, pri katerih sta dobiček oz. izguba odvisna od igralčeve sposobnosti in spretnosti, ne pa od naključja in sreče. V nasprotnem primeru je igra »postavno« prepovedana in se kot taka kaznuje.⁹⁶ Kaznujejo se tako igralci kot tisti, ki trpijo igranje v svoji hiši, torej tudi gostilničarji. Da so se izvrševali zakonski ukazi in razglasi, s katerimi so bile prepovedane razne igre, zlasti hazardne in prepovedani srečelovi, so skrbela županstva.⁹⁷

Valenčič meni, da se je treba prepovedanih iger izogibati tudi zaradi številnih škodljivih posledic, kot so razdražljivost, nemir srca in vesti, nervoznost, dolгови, surovost, lakomnost, jeza,

preklinjanje, nevoščljivost, škodoželjnost, hinarstvo, laž, goljufija, prepir, sovraštvo, izguba prijateljstva, večkrat pretepanje, izguba dobrega imena in premoženja, splošna razuzdanost, vrhunec obupnosti in prepogosto tudi – samomor.⁹⁸ Če se v gostilni že igra, naj se spodobno, dobljena stava pa naj se takoj porabi v korist družb.⁹⁹

Sicer je bilo igranje iger ustaljena zabava tudi po boljših gostilnah in kavarnah. Ob večerih so možje v svojem stalnem kotu ali mizi igrali karte, npr. durak, ajnc in šnops. Pogosto so igrali marjanco (v Prekmurju t. i. pudlanca), tombolo ali špano. Tombole so najpogosteje prirejala gasilska društva, in sicer so jih ponavadi združili še z ljudsko veselico ali s koncertom. V nekaterih boljših, ponavadi mestnih gostilnah so imeli tudi biljard. Največkrat so igrali za denar ali za pijačo.¹⁰⁰

Ples

V gostilnah se je vedno zelo veliko plesalo. Gostilničarji so prirejali razne zabave in veselice (prireditve, na kateri se zberejo ljudje »veselega lica«, šagre) s plesom, srečelovom, v pustnem času z maškarado. Poleti so pripravljali vrtno veselico s plesom in tombolo, jeseni trgatve, martinovanja, pozimi miklavževanja, božičnice in silvestrovanja. Vinske trgatve in veselice so bile v tem času za revnejše prebivalstvo najbolj priljubljena oblika zabave, zaradi njihovega pogostega dobrodelnega značaja, pa so jih obiskovali tudi meščani. Pogostejše so bile med Slovenci kot pa Nemci. Ljudje so plesali na različno godbo. Gostilne so imele pogosto svojega muzikanta, ki je bil bodisi član družine ali znan vaščan, sosed, bodisi vaški revež, ki se je pri hiši hranil in spal. V marsikateri gostilni pa so imeli tudi citre, gramofon, orkestrion (lajno), prepevali so domači pevski zbori, včasih pa tudi vaški fantje. Posebno imenitni gostilničarji so si omislili celo klavir. V takih gostilnah so navadno prirejali društvene zabave ali prireditve, pa tudi t. i. plesne venčke. Plesni venčki so bili mnogokrat organizirani le za člane društev, ki so jih prirejala. Goste so na zabave vabili s pisnimi vabili, ki so jih razpošiljali na domove. Tudi v časopisih je bilo v vabilih poudarjeno, da je plesni večer namenjen le

⁹¹ Likič, *Pijanci*, str. 128.

⁹² Mrkun, *Alkoholno*, str. 85.

⁹³ Andrej Studen, *Zlo pijančevanja in hudodelstvo. K moralni zgodovini hudičeve nadloge – žganjepivcev in kriminalcev – v 19. stoletju*, v: *Acta Histriae*, let. 15, št. 1, Koper 2007, str. 115–126.

⁹⁴ Vesel, *Olikani*, str. 36.

⁹⁵ Zora Torkar, *Beži Ljubljana, Gradec se skrij, Dunaj tud' Kamniku gliha nič ni*, Kulturni center, Kamnik 1991, str. 17–18.

⁹⁶ *Kaznuje se po kazenskem zakonu, kasneje tudi po Pravilniku o gostilnah, kavarnah in ostalih obratovalnicah z alkoholnimi pijačami iz leta 1925. Glej v: Mrkun, Alkoholno*, str. 86.

⁹⁷ Mrkun, *Alkoholno*, str. 86; Valenčič, *Vzgoja*, str. 198.

⁹⁸ Valenčič, *Vzgoja*, str. 198.

⁹⁹ Valenčič, *Vzgoja*, str. 205.

¹⁰⁰ Tanja Tomažič, *Gostilne, kakršnih se pri nas spominjamo*, v: *Slovenski etnograf*, let. 29, Ljubljana 1976, str. 3–38.

članom društev in njihovim prijateljem, ki so jih smeli pripeljati s seboj. V javnosti so bili priljubljeni trgovski plesni venčki. Plesi so se odvijali predvsem ob sobotah, včasih ob nedeljah in praznikih, v večernih urah in so trajali tudi do zgodnjih jutranjih ur. Na podeželju so plesali največ polko, valček ali »pouštertanc«, v mestnih gostilnah pa tudi že modernejše plesе.¹⁰¹

Ples v bontonih

Vendar pa je ples, še posebej gostilniški oz. t. i. prosti ples veljal znotraj omikanih krogov za eno izmed največjih nevarnosti zoper čistost in spodobnost, pred katero je potrebno vedno znova svariti. Plesi naj bi dušili duha pobožnosti ter v srce zasajali posvetnost. Sami po sebi sicer niso bili pregrešni, vendar pa so ljudi pogosto napeljevali h grehu. »Na plesišču plešejo vsi grehi /.../«, saj plesе prirejajo v glavnem ponoči, ko se »/.../ v temi rado v srce kaj hudega pritepe«.¹⁰²

Zwerger v svojem bontonu¹⁰³ primerja ples z gobami in meni, da tudi najboljši plesi veliko ne veljajo. Če že moraš jesti gobe, naj bodo dobro pripravljene, prav tako naj bo ples pripravljen s spodobnostjo, resnostjo in dobrim namenom. Obeh naj se uživa malo. Po uživanju gob zdravniki priporočajo pitje vina, po plesu pa je potrebno premišljevati o svetih in zveličavnih stvareh, da se zadušijo nevarni vtisi, ki so morda ostali v srcu.

Plesi predstavljajo še zlasti veliko nevarnost za ženske. Ženske si namreč zelo želijo ugajati drugim, svojo veljavo pa tako zlahka lahko dosega na plesišču. Tam je veliko priložnosti za druženje pripadnikov obeh spolov, za zbujanje strasti in domišljije. Bog je ženske kot pripadnice šibkejšega spola še posebej bogato obdaril z dvema čuvajkama čednosti – s sramežljivostjo in samoto. Na plesu se sramežljivost s pogledi, približevanji, dotiki in raznimi gibi, pogosto popolnoma podre. Prav tako se tam ne dopušča samota.¹⁰⁴ »Plesišče je deviške čistosti morišče; angel nedolžnosti se joka, peklenski zavodljivec pa ima svojo radost in veselje,« piše A. M. Slomšek.¹⁰⁵

¹⁰¹ Ložar, *Stare gostilne*.

¹⁰² Zwerger, *Nar lepši*, str. 155–158.

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Slomšek, *Krščansko*, str. 31.

»Pri plesu se nalašč zbirajo, da bi videli in bili videni, vidi je se tam v obleki, z migleji in vedenjem, katerih se sicer brez ostrega svarila ne puščati, z naravno in umetno razdraženimi čuti in občutljivostjo; in tedaj se v dušo preseli mnogo podob in predstav, ki so še dolgo potem vir brezštevilnih nevarnih domišljij, iz katerih v veliki obilnosti izvirajo hude misli in želje, kakor mrčesi iz smrdljivega močvirja«.¹⁰⁶

Vse te nevarnosti so pri pustnih veselicah še pomnožene. Tam se neznani gospodje in neznane dame lahko tikajo in tudi marsikaj je dovoljeno, kar sicer ne bi bilo. Člani dobre družbe naj torej plesov v maskah ne bi obiskovali, še posebej tistih, ki jih prirejajo nižji sloji in ki so navadno zelo neokusni.¹⁰⁷

Medtem ko nekateri, kot npr. Zwerger, celo vztrajajo, da človek kot dober kristjan ne sme nikoli na ples, jih drugi v določeni meri mladim ljudem dopuščajo ter jih obravnavajo kot mladim potreben način družabnosti, pravzaprav višek družabniškega življenja in hkrati preizkusni kamen družabniške olike.¹⁰⁸ Plesišče je namreč po eni strani primeren, po drugi strani pa tudi zelo nevaren prostor za spoznavanje in sklepanje poznanstev med mladenkami in mladeniči. Na plesih le-ti najlažje pokažejo svojo oliko in svojo vrednost, hkrati pa tudi nikjer ni tako lahko prestopiti meje dostojnosti in spodobnosti, zlasti če je zraven še alkohol.¹⁰⁹

Da bi ublažili nevarnosti in negativne učinke plesov, so takratni strokovnjaki za lepo vedenje obiskovalcem plesov dajali številne nasvete, kaj naj premišljujejo ob tem, ko plešejo. Vsak, ki želi plesati, mora poznati vsaj temelj te umetnosti. Prav tako naj bi se pri prirejanju plesov upoštevala številna važna pravila, od tega, kakšna mora biti dvorana za ples, – pri čemer je še posebej treba paziti, da je dovolj osvetljena –, kako se oblečeš za ples, s katerimi damami plešeš, kako zaprosiš damo za ples, s čim in kako se pri plesu postreže, do tega, da vsak ples vodi plesovodja. Plesalec dame ne sme med plesom pritiskati preveč k sebi, prav tako je ne sme držati predaleč od sebe, ker to ni lepo in ker

¹⁰⁶ Zwerger, *Nar lepši*, str. 156.

¹⁰⁷ Bodanius, *Knjiga*, str. 181.

¹⁰⁸ Rozman, *O dostojnosti*, str. 23.

¹⁰⁹ Valenčič, *Vzgoja*, str. 209.

to otežuje ples.¹¹⁰ Plesalko je praviloma spremljala na ples in nazaj domov njena mati ali druga sorodnica ali starejša oseba. Če se plesalke in plesalci še niso poznali, so se pred začetkom plesa moški predstavili ženskam. Vsak javen ples, torej ples, ki so se ga lahko udeležili vsi in ni bil namenjen zgolj povabljenim, je bilo potrebno prijaviti pristojnemu občinskemu uradu ter pridobiti ustrezno dovoljenje.¹¹¹

Plesati se je smelo le v nekaterih okoliščinah, in sicer le pod pogojem, » /.../ kadar modrost in priljudnost tako svetujeta, če je treba npr. poštenu družbi ustreči, le pod pogojem, če s tem ne prelomi nobene zapovedi, nobene dolžnosti«. ¹¹² Človek tudi nikakor ne sme, tudi iz ustrežljivosti ne, sprejeti povabilo na ples v času od cerkvene prepovedi npr. v adventu ali postu, ali zvečer pred nedeljo ali večino praznikov, ki jih je cerkev določila, da se človek za prihodnji dan pripravlja in zbere svoje misli. ¹¹³ Povsem nedopustno pa je petje, godba in ples pri poroki vdovca ali vdove. ¹¹⁴

(Zakonska) pravila in kršenje le-teh

Niso bili vsi plesi primerni za boljšo družbo. Nekateri »izrodki« so bili primerni le za ljudi iz predmestij, in to na manjvrednih plesiščih. Prireditelji teh in večine gostilniških plesov so v nasprotju s t. i. družinskimi plesi omenjena pravila v glavnem na veliko obšli, ¹¹⁵ kar lepo ponazarja tudi naslednji odlomek:

»Obširna gostilniška soba je bila že dubkom polna hrupnih gostov in plesočih parov; mize so bile postavljene po veži in po lesenem hodniku proti vrtni strani. Komaj je odpasal Janez svojo sabljo, se je že oklenil svoje Alenke ter jo odvedel na ples. Tone ga je ročno posnemal ter se zavrtel s Tončko. Spočetka ji je uhajal takt, kmalu pa se je privadila. Krepko sta se sprijela s Tonetom in zaplesala kot najvrlejša plesalca. Ko se je usopla, jo je peljal na hodnik, kjer sta našla še prazno mizo, ter ji ponudil vina. In Tončka je pila.

Tončka je plesala veliko. Komaj jo je izpustil iz rok Tone, je prišel ponjo Janez, ki jo je izročil tretjemu tovarišu Sušniku /.../

Vriskanje plesalcev, bučni zvoki harmonike, topotanje razbrzdanih peta, smeh plesalk, opojni vinski vzduh /.../ vse je vplivalo na njene živce otno, mamljivo.«¹¹⁶

Nedovoljeni in »brezumni« (nespodobni) plesi v slabših gostilnah in beznicah so bili pogosto povezani s pijančevanjem in prekoračenjem policijske ure oziroma določenega delovnega (obratovalnega) časa gostiln in točilnic. C. kr. deželni namestnik za Kranjsko je leta 1885 določil policijsko uro za vse lokale po deželi, glede na katero naj bi gostilne in točilnice v poletnem in jesenskem času zapirali ob 23. uri, pozimi pa eno uro prej. Tiste gostilne in kavarne, ki so točile žganje, so se morale zapirati ob sobotah ob 5. uri popoldne ter ob nedeljah in praznikih ob 12. uri. Za podaljšanje poslovanja pa je bilo potrebno dovoljenje in plačilo posebne pristojbine. ¹¹⁷

Kdaj so bili dovoljeni plesi in glasba, je določal zakon iz leta 1826 (najvišji sklep od 19. avg. 1826 in 5. 5. 1827, ki ureja godbo v gostilnah). In sicer so bili plesi prepovedani od 1. adventne nedelje do praznika svetih treh kraljev, nato od pepelnične srede do ponedeljka po prvi nedelji po veliki noči ter vse zapovedane postne dni. Zakon iz leta 1842 pa je prav tako prepovedoval zabavo in ples ob nedeljah in praznikih do štirih popoldne. ¹¹⁸ Po dekretu iz leta 1927 se ob nedeljah in praznikih javni ples ni smel začeti prej kot eno uro po končani službi božji. Zaključiti pa se je moral v mestih ob 24. uri ponoči, v manjših krajih, trgih in vaseh pa ob 22. uri. ¹¹⁹

Marsikateri gostilničar se teh pravil ni držal in je zato prišel v policijske arhive. Zlasti pogosta so bila kršenja policijske ure. Gostilničarji so pogosto potegnili z delom tako v veselje gostov kot na svoj račun. Posamezni gostilničarji so si podaljšanje obratovalnih ur tudi plačali. Gostilničarji so pogosto prosili za podaljšanje obratovalnega

¹¹⁰ Rozman, O dostojnosti, str. 32.

¹¹¹ Valenčič, Vzgoja, str. 209–210; podobno tudi Rozman, O dostojnosti, str. 32.

¹¹² Zwerger, Nar lepši, str. 160.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Terseglav, Knjiga o lepem 1932, str. 147.

¹¹⁵ Prav tam, str. 227.

¹¹⁶ Fran Govekar, V krvi, Mladinska knjiga, Ljubljana 1966, str. 32.

¹¹⁷ Torkar, Beži Ljubljana, str. 17–18.

¹¹⁸ Prav tam.

¹¹⁹ Mrkun, Alkoholno, str. 77.

časa, posebno v dneh, ko so v mestih bile gledališke prireditve, koncerti, ali v času predpustnih in poletnih veselic. Včasih so imeli takrat odprto celo noč.¹²⁰

Policaji so bili seveda popustljivejši pri izvajanju reda v gostilnah, v katerih se je zadrževala gospoda.

Gostilne – svet moških

Gostilne so bile svet moških, kar glede na takratne družbene norme sploh ne preseneča. Že konec 18. stoletja se je izoblikovala (nova) meščanska miselnost, ki je utemeljila nove oblike delitve dela med moškim in žensko ter vsebovala takratne norme in vrednote o vlogah obeh spolov.¹²¹ Na čelu družine je bil mož/oče – poglavar, ki je veljal kot »producent« in varuh družinskega premoženja ter je skrbel za materialno blagostanje družine, njeno varnost in ugled v družbi. Žena/mati je skrbela za rojevanje in vzgojo otrok ter »uravnavanje družinske porabe«, tako da je »vsak dobil svoj kos«, prav tako je tudi nadzirala vsa gospodinjska opravila med hišnimi posli, skrbela za vajence, pomočnike in morebitne najemnike. Svojega moža je v njegovih vlogah zamenjala le izjemoma, ko jih le ta ni mogel več opravljati zaradi bolezni ali smrti.¹²² Skratka, veljalo je, da »/.../ ženska naj se drži kuhalnice, moški pa naj s svojim delom, posestjo, izobrazbo ter pravičnostjo skrbi za zaslužek in obstoj družine«.¹²³

Ta ideal meščanske družine se je odražal tudi v oblikah »moške« in »ženske« družabnosti. Nobenega dvoma ni bilo, da je bila žena »v hiši bolj privezana kot mož«.¹²⁴ Medtem ko so moški spleтали svoje družbene vezi na raznih društvenih sestankih v zaključenih družbah (ob stalnih omizjih) v gostilnah in z bolj ali manj rednim obiskovanjem kavarn, so se meščanske ženske obiskovale v glav-

nem po domovih in gojile t. i. kulturo obiskov.¹²⁵ Če so pred 1. sv. vojno meščanske ženske že zahajale v gostilne in restavracije, so to počele vedno v spremstvu mož. Ženske z otroki so ponavadi zahajale v gostilne samo ob sobotah in nedeljah.¹²⁶

Moški so bili glavni obiskovalci ne samo gostiln, ampak tudi kavarn. To se je vzporedno z rahljanjem klasičnih meščanskih vrednot malo spremenilo po 1. svetovni vojni, ko so dame prihajale v kavarno vsak delavnik ob pol dvanajstih ali ob enih, še enkrat pa tudi med šesto in pol osmo uro popoldne (t. i. narodne dame).¹²⁷

Takšna meščanska ideologija o vlogah moškega in ženske se je odražala tudi v bontonih iz 19. stoletja in začetka 20. stoletja, v prvi vrsti z neposrednim nagovarjanjem moških – tistih pravih nosilcev družbene moči. Njihovi avtorji so še posebej opozarjali ženske, kako naj se obnašajo.¹²⁸ Ženske moške v njihovi družbeni vlogi le ustrezno dopolnjujejo, kajti njihova poklicanost je v tem, da odigrajo ustrezno vlogo žene, matere, hčere, sestre in seveda gospodinje. V javnem življenju je njihova vloga omejena na reprezentativno področje. Z neprimernim obnašanjem lahko zato zelo škodujejo družbenemu ugledu svojih soprogov, sinov, očetov ali bratov.¹²⁹

Vljudni in omikani moški morajo do »krasnega spola« v javnosti izkazovati vljudnost, obzirnost, pomoč in zaščitništvo. Dame prepuščajo pogovor z natakarjem le svojemu spremljevalcu. Njegova dolžnost je, da jim priskrbi primeren prostor v primerni družbi.¹³⁰ Med plesom mora biti gospod do dame spodoben, pri igri prizanesljiv in popustljiv. Ker pa ženske moškim intelektualno ne sežejo niti do kolen, se z njimi nikakor naj ne

¹²⁵ Torkar, Beži Ljubljana, str. 137.

¹²⁶ Damjan Ovsec, Oris družabnega življenja od začetkov 20. stoletja do prve svetovne vojne (dalje: Oris), Društvo arhitektov Ljubljane, Ljubljana 1979, str. 29–30; Janez Cvirn, Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske, v: Iz zgodovine Celja 1918–1941, Muzej novejšje zgodovine, Celje 2001, str. 198; Rozman, O dostojnosti, str. 22.

¹²⁷ Ovsec, Oris, str. 29–30.

¹²⁸ Pri tem avtorji bontonov vsebine sploh ne naslavljajo neposredno na ženske, razen kadar gre za naslavljanje v negativnem (svarilnem ali zgražajočem) smislu.

¹²⁹ Janja Žagar, Primerno in lepo skozi bonton, v: Etnolog, let. 16, Ljubljana 2006, str. 58; Cvirn, Meščanstvo, str. 198.

¹³⁰ Rozman, O dostojnosti, str. 22.

¹²⁰ Gorazd Stariha, Zgodbe Kranjčanov, kot jih je pisalo življenje v prejšnjem stoletju, v: Kranjski zbornik, Mestna občina Kranj, Kranj 1995, str. 106–121.

¹²¹ Studen, Stanovati, str. 73.

¹²² Torkar, Beži Ljubljana, str. 137; Peter Vodopivec, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje, v: Zgodovina za vse, leto 1, št. 2, Celje 1994, str. 31.

¹²³ Povzeto po Studen, Stanovati, str. 149.

¹²⁴ Janko Sernec, Nauk o gospodinjstvu. Slovenskim gospodinjam, Družba sv. Mohorja, Celovec 1871, str. 1.

pogovarja o učenih stvareh. Žensk ne zanimajo politični pogovori, »njihova dejavnost namreč ni na očitnem¹³¹ odru sveta, domače tiho veselje veže njihova srca«. ¹³²

Še strožje kot ženske nasploh so bile nadzirane mlade ženske in dekleta. Po mnenju katoliških moralistov so krčme deklicam posebej nevarne. Bile so ene najhujših sovražnic devištva. Anton Martin Slomšek opozarja mlada dekleta pred potikanjem po krčmah ob nedeljah in praznikih ter pitjem alkohola. »V vinu je nečistost, žganje, rozolj so deklicam smrtni strup. Grdo ni gršega je pijanec, a sedemkrat grša je pijanka, ona še svojega sramu ne pokrije in kako bi ostala čista devica.« ¹³³

Je pa obstajalo precejšnje neskladje med bogatimi in revnimi. Ženska je lahko v celoti prepustila možu skrb za materialno blaginjo samo v meščanskih in premožnih slojih, kar pa še zdaleč ni veljalo za ženske delavcev. Zaradi slabih socialnih razmer so bile prisiljene sodelovati pri služenju denarja. Hkrati jim je to dopuščalo večjo svobodo, tudi pri zahajanju v gostilne. ¹³⁴ Tudi kmečke ženske so brez zadržkov obiskovale gostilne ob dopoldnevih ali zgodaj popoldne, ko so prihajale v mesta po opravkih. ¹³⁵

Kot že rečeno, se je v obdobju med obema vojnama odnos do ženske spremenil, kar so ravno tako zaznali bonton. Predvsem se je to pokazalo v dovoljenem samostojnem sprehajanju, obiskovanju gledališč, koncertov, celo kavarn in gostiln, a le za samostojne ženske. ¹³⁶ »Samostojne ženske, bodisi omožene, bodisi samske uradnice, učiteljice idr. prihajajo lahko same v gostilno ali kavarno, v gledališče ali na koncerte ter se vedejo, kakor samostojni moški najboljših manir. Seveda mora biti ženska glede gostilne in kavarne skrajno izbirična; zato zahaja le v zares ugledne hiše, nikoli pa ne v beznice ali razvpita zabavišča«, je moč prebrati v Bon tonu. ¹³⁷ Takoj ko ženska vstopi v lokal, naj si izbere majhno mizico in hitro sede. Če se bo mirno vedla in se ne menila za svojo okolico, je ne bo nihče nadlegoval z drznimi pogledi ali jo skušal

ogovoriti. Še posebej mora biti dama pazljiva zvečer. ¹³⁸

Gostilna polna moških gostov je bila zato nekaj popolnoma vsakdanjega. Sem in tja si sicer lahko naletel na kakšen ženski obraz, vendar so bile to v glavnem gostilničarke, ki so velikokrat nadaljevale z gostilniško obrtjo po moževi smrti, in natakarike. V družbi so veljale, ene zaslužen in druge po krivici, za ženske dvomljivega slovesa. Predvsem gostilne »na slabem glasu« so bile namreč med najbolj priljubljenimi shajališči ter hkrati prebivališča neprijavljenih prostitutk. Poleg tega je večina natakarike ter včasih tudi sama gostilničarka včasih kaj postrani zaslužila. ¹³⁹

Prostituirale so se ženske, ki so izvirale iz revnejših slojev družbe. Nekaterim je bil to edini vir preživetja, drugim zgolj dodatni zaslužek. Policijski uradniki so v rubriko posel (ali poklic) največkrat vpisali termin »vlačuga«, mnogo manj pa je bilo vpisov, ki so lahkoživke označevali kot služkinjo, delavko, brez posla, natakarico, kuharico ... ¹⁴⁰

Otroci in gostilne

Tako kot gostilna ni bila primerno shajališče žensk, tako je bila tudi povsem neprimeren prostor za otroke. »Otrok ne vodi v gostilno, ne v kavarno. Pametnega se v gostilni itak ničesar ne naučijo, gostom so pa v nadlego«, je moč prebrati v marsikaterem bontonu. ¹⁴¹

V kavarne in druge gostinske lokale je bilo prepovedano zahajati prav tako dijakom brez spremstva staršev, kljub temu pa prepovedi niso upoštevali. Zahajali so zato v tiste bolj odmaknjene, ali pa v tiste, kamor njihovi profesorji zaradi svojega političnega prepričanja niso stopili. ¹⁴²

Poznejši ljubljanski župan Ivan Hribar je v svojih dijaških letih s svojimi sošolci ob sobo-

¹³¹ Tj. javnem.

¹³² Vesel, Olikani, str. 66.

¹³³ Slomšek, Krščansko, str. 31.

¹³⁴ Studen, Stanovati, str. 77.

¹³⁵ Ložar, Stare gostilne.

¹³⁶ Žagar, Primerno, str. 58.

¹³⁷ Bon ton, str. 152.

¹³⁸ Bodanius, Knjiga, str. 134–135.

¹³⁹ Bojan Cvelfar, »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi«, v: Zgodovina za vse, let. 1, št. 2, Celje 1994, str. 25–28.

¹⁴⁰ Prav tam.

¹⁴¹ Dostojen, Pravila, str. 139; Terseglav, Knjiga o lepem 1932, str. 168.

¹⁴² Maja Godina-Golija, Maribor 1919–1942. Oris družabnega življenja, Obzorja, Maribor 1986, str. 15.

tnih večerih pogosto zahajal v gostilnice, kjer se je debatiralo, kartalo, kegljalo, prepevalo in pijančevalo. Izključeno ni bilo tudi glasno razgrajanje, s katerim so jezili mestnega redarja. Taki obiski so pustili posledice v glavnem le v že tako in tako napol praznih dijaških žepih.¹⁴³

Zaključek

Obiskovanje gostiln, kavarn in drugih javnih lokalov je bila v vsakdanjem življenju meščanov 19. stoletja poleg obiskovanja na domu, vsakodnevnih večernih in nedeljskih promenad ena od najznačilnejših in najpogostejših oblik družabnega življenja. Meščani lokalov niso obiskovali le zaradi hrane in pijače, ampak predvsem iz potrebe po druženju in pogovoru s prijatelji in znanci.

Tako, kot je veljalo za druge sfere življenja, je bila tudi »gostilniška« in »kavarniška« družabnost v službi ideologije novega meščanstva (meščanstva po premoženju in izobrazbi), ki je med drugim zelo poudarjala krepostno in moralno življenje. Po drugi strani je bil to še vedno čas, ko je modele obnašanja obvladovala katoliška Cerkev oziroma iz nje izhajajoča krščanska morala. Olika je bila celo eno in isto kot krščanska etika. Neizpodbitno je bilo dejstvo, da kdor ne živi v skladu s krščanskimi vrednotami, pač ne more biti olikan.

Oba omenjena segmenta sta se prepletala v bontonih tedanjega časa, ki so iz že navedenih razlogov precej svojega prostora namenili obnašanju v javnih lokalih. Pripadnike družbene elite ter tiste, ki so si to želeli postati, so poučevali, katere lokale je dovoljeno obiskovati in katerih se je bolje izogibati, kdaj se sme v gostilno, kako pogosto in kako naj se tam vede. Ni naključje, da je bil ritem zahajanja v lokale vezan na cerkveni koledar.

Gostilne so bile poleg cerkve eden najpomembnejših javnih prostorov. Vendar so bile v nasprotju s cerkvijo polne najrazličnejših pasti in nevarnosti za posameznikovo čistost. Med temi je bilo najhujše pijančevanje, ki ni bilo škodljivo le za zdravje, temveč je bilo tudi socialni strup. Za katoliške moraliste je bilo nekontrolirano pitje eden glavnih vzrokov pomanjkanja morale in naraščanja hudodelstev. Alkoholizem je poveče-

val nenravnost in nečistost, prostitucijo in število spolnih zločinov. Pod vplivom alkohola je marsikdo, sicer miren človek, postal agresiven razgrajač in pretepač, obubožan hazarder in berač. Ob prisotnosti opojnih pijač se je vsak še tako spodoben ples izrodil in postal nedostojen, celo vulgaren.

Vse omenjene nevarnosti so se z nižanjem kvalitete gostinskih lokalov in družbenega statusa obiskovalcev še stopnjevale. Najslabše je bilo v zakotnih pivnicah – beznicah ter žganjarnah, ki so bile za avtorje bontonov prispodobe najhujšega družbenega zla.

Meščanska ideologija s svojimi uveljavljenimi normami in vrednotami se je kazala še na en način, v spolni strukturi obiskovalcev gostiln in kavarn. V gostilnah za ženske, izvzemši natakarice in dame dvomljivega slovesa, ni bilo prostora. Tam so se srečevali moški ter debatirali in politizirali, ob čemer bi se ženske z nižjo inteligenco lahko le dolgočasile.

Hkrati je bilo to skladno s priporočili tedanjih izvedencev za lepo vedenje in omiko, ki so lepšemu spolu priporočali le obisk najuglednejših lokalov, vendar vedno le v spremstvu mož. Pri tem so morale še veliko bolj paziti na svoje vedenje, da niso z ničemer ogrozile moževega ugleda ter mu delale sramote v javnosti.

Literatura

Jakob Alešovec, *Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*, Samozaložba, Ljubljana 1879.

France Bevk, *Lepo vedenje*, Unione Editorale Gorizia, Gorica 1938.

Bodanius, *Knjiga o vedenju v odličnih krogih*, Umetniška propaganda, Ljubljana 1935.

Bon ton. *Knjiga o lepem vedenju, govorjenju in oblačenju v zasebnem in javnem življenju*, Tiskovna zadruga, Ljubljana 1926.

Bojan Cvelfar, »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi«, v: *Zgodovina za vse*, let. 1, št. 2, Celje 1994, str. 11–29.

Janez Cvirn, *Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske*, v: *Izzgodovine Celja 1918–1941*,

¹⁴³ Ivan Hribar, *Moji spomini*, Slovenska matica, Ljubljana 1983, str. 48–49.

- Muzej novejšje zgodovine, Celje 2001, str. 119–216.
- Mirko Černič**, *Higijena na kmetih*, Ljudska knjižnica, Krško 1910.
- J. Dostojen**, *Pravila za oliko. Okrajšana izdaja »Knjige o lepem vedenju«*, Katoliška bukvarna, Ljubljana 1918.
- Ernest Feltgen**, *Higijena na kmetih*, Ljudska knjižnica, Krško 1910.
- Rolanda Fugger Germadnik**, *»Pri poljubu se ne sme cmokati in sliniti, marveč tenkoglasno vase cikniti, da se malo sliši, pa dosti čuti«*, v: To in ono o meščanstvu v provinci, Pokrajinski muzej, Celje 1995, str. 34–41.
- Maja Godina-Golija**, *Maribor 1919–1942. Oris družabnega življenja*, Obzorja, Maribor 1986.
- Bernard Galura**, *Napeljevanje k poboshnimu shi-vljenju in lepimu sadershanju*, Jožef Blaznik, Ljubljana 1840.
- Fran Govekar**, *V krvi*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1966.
- Ivan Hribar**, *Moji spomini*, Slovenska matica, Ljubljana 1983.
- Kaj se ne spodobi. Žepna knjižica o razvadah in pregreških proti lepem vedenju po raznih virih sestavljeno*, Vedež, Maribor 19? ? .
- Janez Kalan**, *Početek protialkoholnega gibanja na Slovenskem. Poročilo o I. protialkoholnem shodu z namečkom*, Slovenska krščansko-socialna zveza, Ljubljana 1902.
- Janez Kalan**, *Kaj je torej z alkoholom?* Katoliška bukvarna, Ljubljana 1906.
- Milan Likič**, *Pijanci, pijanke in druge ljubljanske slike v Hribarjevi dobi*, v: Kronika, let. 45, št. 1/2, Ljubljana 1997, str. 126–138.
- Fran Viljem Lipič**, *Osnovne značilnosti dipsobio-statike oziroma predstavitev posledic alkohola*, Založba ZRC, Ljubljana 2005.
- Slavka Ložar**, *Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini*, Dolenjska založba, Novo mesto 1991.
- Anton Mrkun**, *Mali protialkoholni katekizem za male pa tudi velike ljudi*, Protialkoholna zveza »Sveta vojska«, Ljubljana 1913.
- Anton Mrkun**, *Alkoholno vprašanje*, Osrednja zadruha »Brezalkoholna produkcija«, Ljubljana 1927.
- Damjan Ovsec**, *Oris družabnega življenja od začetkov 20. stoletja do prve svetovne vojne*, Društvo arhitektov Ljubljane, Ljubljana 1979.
- Edvin Rozman**, *O dostojnosti*, Samozaložba, Ljubljana 1909.
- Janko Sernec**, *Nauk o gospodinjstvu. Slovenskim gospodinjam*, Družba sv. Mohorja, Celovec 1871.
- Anton Martin Slomšek**, *Krščansko devišstvo. Nauki, vzgledi in molitve za dekleta*, Družba sv. Mohorja, Prevalje 1923.
- Josip Suchy**, *Ljubljanski tipi*, Samozaložba, Ljubljana 1924.
- Gorazd Stariha**, *Zgodbe Kranjčanov, kot jih je pisalo življenje v prejšnjem stoletju*, v: Kranjski zbornik, Mestna občina Kranj, Kranj 1995, str. 106–121.
- Andrej Studen**, *Zlo pijančevanja in hudodelstvo. K moralni zgodovini hudičeve nadloge – žganjepivcev in kriminalcev – v 19. stoletju*, v: Acta Histriae, let. 15, št. 1, Koper 2007, str. 115–126.
- Andrej Studen**, *Ženska naj se drži kuhalnice*, v: Historični seminar, ZRC SAZU, Ljubljana 1994, str. 149–164.
- Andrej Studen**, *Stanovati v Ljubljani*, ISH, Ljubljana 1995.
- Andrej Studen**, *Neprijazni gostilničarji*, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860, Nova revija, Ljubljana 2001, str. 278.
- Andrej Studen**, *»Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdaj po kači govori«*, v: Stiplovškov zbornik Filozofska fakulteta, Ljubljana 2005, str. 89–102.
- Andrej Studen**, *Slovenci, problem alkoholizma in katoliška morala pred prvo svetovno vojno*, v: Glasnik Slovenskega etnološkega društva, let. 46, št. 3/4, leto 46, Ljubljana 2006, str. 15–24.
- Anton Šepetavc**, *Pijem, torej sem Slovenec ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen slovenstva*, v: Zgodovina za vse, let. 2, št. 1, Celje 1995, str. 18–35.
- Fran Šuklje**, *Iz mojih spominov I*, Slovenska matica, Ljubljana 1988.
- Franc Terseglav (Urbanus)**, *Knjiga o lepem vedenju*, Katoliška bukvarna, Ljubljana 1910.
- Franc Terseglav (Urbanus)**, *Knjiga o lepem vedenju*, Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana 1932.

Tanja Tomažič, *Gostilne, kakršnih se pri nas spominjamo*, v: Slovenski etnograf, let. 29, Ljubljana 1976, str. 3–38.

Zora Torkar, *Beži Ljubljana, Gradec se skrij, Dunaj tud' Kamniku gliha nič ni*, Kulturni center, Kamnik 1991.

Josip Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Samozaložba, Ljubljana 1899.

Ivan Vesel, *Olikani Slovenec*, Matica slovenska, Ljubljana 1868.

Josip Vidmar, *Lepo vedenje*, Samozaložba, Ljubljana 1944.

Peter Vodopivec, *Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje*, v: Zgodovina za vse, leto 1, št. 2, Celje 1994, str. 30–44.

Ivan Vrhovnik (Staroslav), *Gostilne v stari Ljubljani*, Jutro, Ljubljana 1926.

Janez Zwerger, *Nar lepši čednost in nar gerši pregreha*, J. Zupan, Ljubljana 1879.

Janja Žagar, *Primerno in lepo skozi bonton*, v: Etnolog, let. 16, Ljubljana 2006, str. 53–73.

Zusammenfassung

„WENN SIE DENN GEHEN, DANN IN EIN ÖFFENTLICHES GASTHÄUSCHEN, DAS EINEN GUTEN RUF HAT“

Das Verhalten in Gasthäusern laut Benimmbüchern des 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts

Der Besuch von Gasthäusern, Cafés und anderen öffentlichen Lokalen war im Alltagsleben der Bürger des 19. Jahrhunderts – neben Hausbesuchen, täglichen Abendpromenaden und der sonntäglichen Promenade – eine der charakteristischsten und verbreitetsten Formen des geselligen Lebens. Die Bürger besuchten die Lokale nicht nur wegen Speis und Trank, sondern vor allem aus dem Bedürfnis nach Geselligkeit und nach Gesprächen mit Freunden und Bekannten.

Gasthäuser waren also ein Zentrum des gesellschaftlichen und geselligen Lebens und als solche oft Gegenstand zahlreicher Benimmbücher

des 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts. Die Angehörigen der gesellschaftlichen Elite und jene, die dazu gehören wollten, wurden belehrt, welche Lokale man aufsuchen durfte und welche man besser mied; wann und wie oft man ins Gasthaus gehen sollte und wie man sich dort zu benehmen hatte. Es ist kein Zufall, dass der Rhythmus der Lokalbesuche an den Kirchenkalender gebunden war.

Die Autoren der Benimmbücher, hauptsächlich katholische Moralisten, sahen in Gasthäusern zahlreiche Gefahren für die Tugend des Einzelnen, weshalb es galt, dort noch besonders auf die Umgangsformen zu achten. Schon die Art und Weise, wie jemand ein Gasthaus oder Café betrat, zeigte die Stufe der Höflichkeit und Bildung sowie die Zugehörigkeit zu einer sozialen Schicht. Beim Eintreten musste man immer grüßen, am Eingang nicht drängeln, sondern rasch einen geeigneten Platz suchen und sich setzen. Gegenüber den Kellnern und Gastwirten musste man sowohl beim Bestellen als auch beim Zahlen höflich sein. Diese wiederum mussten den Gästen mit Achtung und Höflichkeit begegnen. In Gasthäusern war besonders darauf zu achten, dass man richtig aß und trank. Man durfte nicht zu laut reden oder lachen und niemals singen oder schreien, denn dies taten nur Betrunkene und einfache Leute vom Land. Für öffentliche Lokale musste man sich immer sorgfältig ankleiden, da eine unsaubere Bekleidung als Zeichen der Unschicklichkeit galt.

Was die Benimmbücher empfahlen war jedoch etwas völlig anderes als das, was in Wirklichkeit geschah. Außerdem wandten sich die Bücher nur an die höheren, bürgerlichen Schichten, die in vornehmeren Restaurants, Gasthäusern und Cafés verkehrten. Von diesen Lokalitäten aber gab es viel weniger als von jenen der niederen Art – berühmte entlegene Bierschenken, Spelunken und Lasterhöhlen, die der Hauptschauplatz für Saufgelage, Glücksspiele, Prügeleien, unerlaubte Tänze und andere Unanständigkeiten waren. Am schlimmsten war die Trinkerei, die nicht nur die Gesundheit schädigte, sondern auch Gift für das soziale Gefüge war. Für die katholischen Moralisten war das unkontrollierte Trinken eine der Hauptursachen für den Mangel an Moral und die Zunahme von Verbrechen. Alkoholismus ließ Unsittlichkeit, Unkeuschheit, Prostitution und die

Zahl der Sexualverbrechen ansteigen. Unter Alkoholeinfluss konnte aus manch einem ansonsten ruhigen Menschen ein aggressiver Krawallmacher und Raufbold, ein verarmter Hasardeur oder ein Bettler werden. Wenn berauschende Getränke im Spiel waren, konnte jedes noch so anständige Tanzfest ausarten und ungeziemend oder sogar vulgär werden.

Die bürgerliche Ideologie mit ihren geltenden Normen und Werten äußerte sich noch auf andere Art und Weise, nämlich in der Geschlechterstruktur der Besucher von Gasthäusern und Cafés. Mit Ausnahme von Kellnerinnen und Damen von zweifelhaftem Ruf war für Frauen kein Platz in diesen Lokalen. Hier trafen sich Männer und debattierten und politisierten – und dabei würden sich angeblich Frauen mit ihrer niederen Intelligenz nur langweilen.

Gleichzeitig stimmte dies mit den Empfehlungen der damaligen Experten für gutes Benehmen und feine Sitten überein, die dem schöneren Geschlecht den Besuch ausschließlich der angesehensten Lokale empfahlen, immer jedoch in Begleitung der Ehemänner. Dabei mussten Frauen noch besonders auf ihr Benehmen achten, damit sie das Ansehen des Mannes durch nichts gefährdeten und ihm keine Schande in der Öffentlichkeit bereiteten.

Schlagwörter: Gasthäuser, Benimmbücher, Moral, Alkoholismus, Tanz, Glücksspiel, Prügeleien.

Bogdan Šteh

Mamin paket zavit v „veleizdajalsko vsebino“

Slovenski vojak in politika med prvo svetovno vojno

Šteh Bogdan univ. dipl. zgodovinar; Novi dom 45; SI - 1420 Trbovlje

94(497.4)”1915/1917”
32(497.4)”1915/1917”

MAMIN PAKET ZAVIT V „VELEIZDAJALSKO VSEBINO“

Slovenski vojak in politika med prvo svetovno vojno

Dnevniška, spominska literatura in objavljena pisemska korespondenca slovenskih vojakov, udeležencev 1. svetovne vojne, se tematsko največ ukvarja z vojakovimi strahovi pred smrtjo, obupnimi razmerami na fronti in skrbjo za domače, ki so bili spričo pomanjkanja živil v zaledju le malenkost na boljšem kot sami vojaki. Razumljivo je, da ob grozi, ki so jo doživljali na bojišču, zanimanje za politiko ni njihova prioriteta. To še posebno velja za dnevniško literaturo in pisma, ki so veliko bolj vereodostojni kazalec stanja duha posameznikov, kot kasneje izdani spomini. Predvsem spomini tistih udeležencev 1. svetovne vojne, ki so se med njo postavili na protihabsburško stran, pogosto v pripoved vnašajo spoznanja, ki sodijo v čas izdaje spominov, ne pa v čas 1. svetovne vojne. V grobem lahko rečemo, da slovenski vojak spremlja politiko in ima o dogodkih svoje mnenje, ki ga navadno izrazi v obliki krajšega komentarja. Politične dogodke so večinoma spremljali prek časopisov, dokler so ti lahko prišli do vojakov na fronto, le v manjši meri prek pisem. Večina slovenskih vojakov je ostala zvestih habsburški monarhiji, čeprav imajo do nje kritičen odnos. Prihodnost Slovencev vidijo v okviru preurejene habsburške monarhije, po predvojnem programu trializma.

Ključne besede: 1. svetovna vojna, slovenski vojaki, razmere na fronti, dnevniki, spominska literatura.

Šteh Bogdan, BA History; Novi dom 45; SI - 1420 Trbovlje

94(497.4)”1915/1917”
32(497.4)”1915/1917”

MOTHER’S PACKAGE WRAPPED IN „TREASONABLE MATERIALS“

The Slovene soldier and politics during World War I

The published diaries, memoirs and written correspondence of Slovene soldiers who participated in WW I commonly deal with themes such as the soldiers' fear of death, the appalling conditions on the front, and anxiety over loved ones, whose situation in the hinterland was often only marginally better than that of the soldiers because of food shortages. It is understandable that, amid the horrors of the battlefield, politics did not represent a priority for them. This is particularly evident from the diaries and letters, which are a much more reliable indicator of the individuals' spirits than the later published memoirs. It is particularly the memories of those participants in WW I who opted for the anti-Hapsburg side that often feature views characteristic of the time when the memoirs were published and not of the years during the 1st World War. We can say, roughly speaking, that the Slovene soldier followed politics and had his opinion about the events. He usually expressed it in the form of a brief comment. He followed political events mostly through newspapers, as long as these could reach him at the front. Only a small part of the information was obtained through letters. Most Slovene soldiers remained loyal to the Hapsburg monarchy, even though they were critical of it. They thought Slovenes had a future within a restructured Hapsburg monarchy along the lines of the pre-war tripartite arrangement.

Key words: World War I, Slovene soldiers, conditions on the frontline, diaries, memoirs.

Uvod

Proučevanje spremljanja političnih dogodkov med slovenskimi vojaki, udeleženci 1. svetovne vojne, že na samem začetku trči ob problem ustreznih virov, ki nam pričajo o politični misli med slovenskimi vojaki. V ozir je potrebno vzeti posebne okoliščine, v katerih so se znašli vojaki po začetku oboroženih spopadov. Spoznanje, da bo vojna dolgotrajna, je od vojskujočih se držav zahtevalo, da mobilizirajo vse člene svoje družbe za vztrajanje do konca (torej do zmage). V takšnih okoliščinah, ko gre za zmago v spopadu, pa svobodno izražanje političnih misli škodi tako politikom kot vojaškim oblastem. V Avstro-Ogrski so se zaradi narodnostno zelo pisane monarhije te nevarnosti še posebej zavedali. V zaledju je vojni absolutizem napravil konec javnemu političnemu življenju,¹ začel se je lov na „nepatriotične elemente“ med Slovenci;² na Štajerskem je bilo med osumljenci tudi veliko slovenskih duhovnikov.³

Našemu zanimanju za prisotnost politične misli med slovenskimi vojaki tudi ne bo koristila uvedba cenzure,⁴ ki je v Avstriji zaobsegla skoraj vse ravni komuniciranja, celo zbirateljsko dejavnost.⁵ Cenzura je bila ves čas vojne podrejena vojaškim interesom, kar je vodilo do predimenzioniranega vpliva vojaških ustanov, to pa je bilo možno le ob začasni prekinitvi delovanja parlamenta, kot demokratičnega korektiva državnega aparata. Zaradi tega je, po mnenju avstrijskih pravnikov, avstrijski

cenzurni sistem presegal razumne meje oblastne samovolje.⁶ Nadzoru niso ubežali niti vojaki, ki so se znašli v vojnem ujetništvu. Ravno nasprotno, pri tej kategoriji pošte je bila cenzura še posebno stroga.⁷ Medtem ko se je korespondenca s tujino do konca leta 1916 pregledovala na 22 različnih lokacijah in se je cenzura korespondence znotraj države osredotočila na „problematična območja“ (pa še tu je pregledovala le vzorce pošte), je Skupni centralni poizvedovalni urad (*Gemeinsames Zentralnachweissbureau* ali GZNB) deloval na enem samem mestu: na Dunaju. Urad, pod vodstvom majorja Theodora Primavesija, je tam pregledoval vso pošto, ki je prihajala ali bila namenjena vojnim ujetnikom. S tem je urad izvajal dvojno funkcijo: poleg cenzure same pošte se je ukvarjal še z obveščevalno dejavnostjo.⁸

Za avstroogrške vojaške oblasti slovenski vojaki niso bili problematični. Celo pisma iz ujetništva so izkazovala lojalnost domovini, tako da je major Primavesi o Slovencih zapisal, da ne sodijo v povprečni okvir velikosrbske zarote, agitacija da je zajela le inteligenco, držo enot s slovenskimi vojaki pa je ocenil za neoporečno.⁹ Visoko mnenje o slovenskih vojakih je imel tudi načelnik vrhovnega armadnega poveljstva (AOK), general Franz Conrad von Hötzendorff. V poročilu AOK za leto 1914 o vojakih posameznih narodnosti se Slovenci omenjajo skupaj s Hrvati, Slovaki in Nemci kot vojaki, ki so izpolnili svoje vojaške obveznosti in se zelo izkazali.¹⁰ Tudi v poročilu za leto 1915 Conrad opisuje slovenske vojake kot dinastiji lojalne borce, ki da svojo lojalnost plačujejo z velikimi žrtvami. Kakšnega večjega panslavističnega gibanja med slovenskimi vojaki AOK ni zaznala.¹¹ Conrad in

¹ O političnem življenju med 1. svetovno vojno glej npr.: Janko Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Slovenska matica, Ljubljana 1971; isti, Dr. Ivan Šušteršič, ZRC SAZU, Ljubljana 1998; Walter Lukan, *Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im Ersten Weltkrieg* (manuskript).

² Glej npr. Martin Moll, *Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn. Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark*, v: Zbornik Janka Pleterškega, ZRC SAZU, Ljubljana 2003, str. 253–283; *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije*. Pripravil dr. Janko Pleterški, Arhivsko društvo Slovenije, Viri 1, Ljubljana 1980; *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor)*, pripravil dr. Janko Pleterški, Arhivsko društvo Slovenije, Viri 2, Ljubljana 1982.

³ Martin Moll, Filip Čuček, *Duhovniki za rešetkami. Priester hinter Gittern*, Arhivsko društvo Slovenije, Viri 22, Ljubljana 2006.

⁴ Glej npr. Petra Svoljšak, *Slovenci v primežu avstrijske cenzure*, v: *Velika vojna in Slovenci*, str. 109–127.

⁵ Svoljšak, *Slovenci*, str. 111.

⁶ Prav tam.

⁷ Posebej o cenzuri korespondence vojnih ujetnikov glej: Alon Rachamimov, *Arbiters of Allegiance. Austro-Hungarian Censors during World War I*, v: *Constructing Nationalities in East Central Europe. Austrian history, Culture and Society*, Vol. 6 (ed. Pieter M. Judson and Marsha L. Rozenblit), Berghahn Books, New York/Oxford 2005, str. 157–177.

⁸ Rachamimov, *Arbiters*, str. 163. Podroben opis postopka cenzure v uradu je opisan na straneh 164–166.

⁹ Svoljšak, *Slovenci*, str. 117.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) / Kriegsarchiv (KA), B / 762:1; Nachlaß Dr. Robert Nowak, *Manuskript Die Klammer des Reichs*, str. 367. Na (doslej neobjavljeno) delo me je opozoril prof. dr. Walter Lukan, ki mi je tudi priskrbel arhivske vire iz dunajskega vojnega arhiva. Za oboje se mu najlepše zahvaljujem.

¹¹ Nowak, *Die Klammer*, str. 376–377.

AOK nista imela visokega mnenja le o slovenskih vojaki, temveč sta tudi držo slovenskega naroda kot celote ocenila za vzorno. To lahko razberemo iz poročila AOK z dne 16. decembra 1915,¹² napisanega na podlagi poizvedb obveščevalne službe, ki jih je pripravil stotnik von Gross, temeljili pa so na poročilih zaupnika AOK, stotnika Viktorja Andrejke, ki je pred bližajočo se vojno z Italijo opravil več pogovorov s pomembnimi, v politiki dejavnimi osebami. Na poročilo so se odzvali na poveljstvu Jugozahodne fronte, ki je vodila vojaške operacije proti Italiji. V poveljstvu so prevladovali ljudje nemškonacionalne politične usmeritve, ki so želeli predstaviti slovensko inteligenco kot državi nevarno skupino znotraj slovenskega prebivalstva. Na poročilo AOK so se odzvali z več svojimi poročili o Slovencih, 15. januarja 1916 je svoje poročilo¹³ poslal tudi poveljnik Jugozahodne fronte, nadvojvoda Evgen. V njem poveljstvo Jugozahodne fronte izraža zadržke do stališč AOK o Slovencih, dvomi v objektivnost obveščevalca AOK (ker je bil slovenske narodnosti) in predlaga bolj zadržano ravnanje s Slovenci, pri čemer pa se ne sme prezreti pogumnih dejanj slovenskih vojakov. Skrb poveljstva Jugozahodne fronte se s tem še ni končala, saj so marca 1916 na vsa pomembnejša poveljstva, ki so imela opravka s slovenskimi vojniki, razposlali brošuro,¹⁴ ki je pojasnjevala razliko med avstrijsko usmerjenim narodom in politično sumljivo, vendar ne nujno odkrito veleizdajalsko inteligenco. Analiza gradiva v dunajskem vojnem arhivu, ki se ukvarja z držo južnoslovanskih vojakov med 1. svetovno vojno,¹⁵ daje bolj prav poročilu, ki so ga pripravili v AOK. V poročilih se Slovence velikokrat omenja kot vojaške, ki so se izkazali med vojaško službo, delež poročil o sumljivih primerih in slabem opravljanju dolžnosti pa je v primerjavi s pohvalami zelo majhen.

Nezanemarljiv je vpliv propagande¹⁶ na vojakovo dožemanje političnih dogodkov. Patriotična propaganda lastnih sil in poskusi nasprotni strani, da prek propagande skrha moralo nasprotnika, so ustvarjali poplavo različnih informacij in dezinformacij, ki so vojaku zameglile sliko politične realnosti.

Poleg vpliva propagande (lastne in sovražnikove) in cenzure je pri vprašanju politike v dnevniški in spominski literaturi¹⁷ potrebno upoštevati še eno, morda celo ključno dejstvo. Vojaku na fronti,¹⁸ kjer je praktično vsaka ura lahko bila tudi njegova zadnja v življenju, informiranost o političnem dogajanju ni prioriteta. Pri tem ne igra veliko vloge predvojno zanimanje posameznika za politiko, saj je v novem okolju v prvi vrsti orientiran na reševanje lastnega življenja. Kljub temu lahko z analizo dnevniških zapisov, spominov in objavljenih pisem pridemo do nekaterih zaključkov glede zanimanja za politiko med slovenskimi vojniki, kar bomo predstavili v nadaljevanju.

Slovenski vojak v prvi svetovni vojni in njegova spominska literatura

Na naslednjih straneh bom skušal s pomočjo analizirane spominske in dnevniške literature predstaviti politični profil slovenskega vojaka, udeleženca 1. svetovne vojne. Ne gre sicer že za dokončno študijo o vplivu politike na slovenske vojaške, saj smo omejeni na vire, ki so bili doslej publicirani in na voljo za analizo. To bo le začetni vpogled v razmišljanje oseb v vojaški suknji v prvi svetovni vojni. Velika večina slovenskih vojakov se je borila v vrstah avstro-ogrske armade, upošteval pa sem tudi spomine posameznih Slovencev, ki so

¹² ÖStA / KA, AOK, Nabt. K. Nr. 17.728 / III / 1915: *Haltung der Slowenen im Kriege*.

¹³ ÖStA / KA, AOK, Nabt. K. Nr. 1328 / 1916: *Haltung der Slowenen*. Poročilo je bilo v prilogi priloženo poročilo ljubljanskega gimnazijskega profesorja dr. Josepha Bischofa in poročilo kranjskega deželnega predsedstva.

¹⁴ ÖStA / KA, Evb. K. Nr. 5895 / 1916: *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*. Bolj podrobno o brošuri sami glej: Rok Stergar, „Politični cilji slovenske inteligence.“ *Nekaj drobcev o vohunih in vojaki, v: Zgodovina za vse V* (1998), št. 1, str. 21–29.

¹⁵ Reinhardt Eugen Bösch, *Die Haltung der südslawischen Soldaten des österreich-ungarischen Heeres im Ersten Weltkrieg*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien 1982.

¹⁶ Glej npr. Mark Cornwall, *The Undermining of Austro-Hungary: The Battle for hearts and minds*, St. Martin Press, New York 2000.

¹⁷ Pregled spominske literature, ki je izšla do slovenske osamosvojitve, je objavljen v: Petra Svoljšak, *Prva svetovna vojna in Slovenci*. Oris zgodovinopisja, publicistike in spominske literature o prvi svetovni vojni, v: *Zgodovinski časopis (ZČ)* 47 (1993), št. 2 str. 263–287 in št. 4 (1993), str. 547–567.

¹⁸ Za podrobno analizo doživljanja vojne s strani slovenskega vojaka (na podlagi dnevniških zapisov, spominske literature in pisem) glej: Sonja Mavsar, *Slovenski vojak v prvi svetovni vojni*. Analiza dnevnikov, spominske literature in pisem vojakov, izdanih po 1945, Diplomsko naloga na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2004.

se borili v armadah antantnih sil, predvsem v srbski vojski.

Dela, našeta v dodatku, bodo služila za osnovni vzorec pri ugotavljanju zanimanja za politiko med slovenskimi vojaki. Pri vprašanjih, ki se bolj poglobljajo v politično prepričanje posameznikov, pa bom pod drobnogled vzel le tisti del osnovnega vzorca, pri katerem se pojavlja politična tematika. V vseh izračunih in grafičnih prikazih je odstotni delež zaokrožen na cel procent.

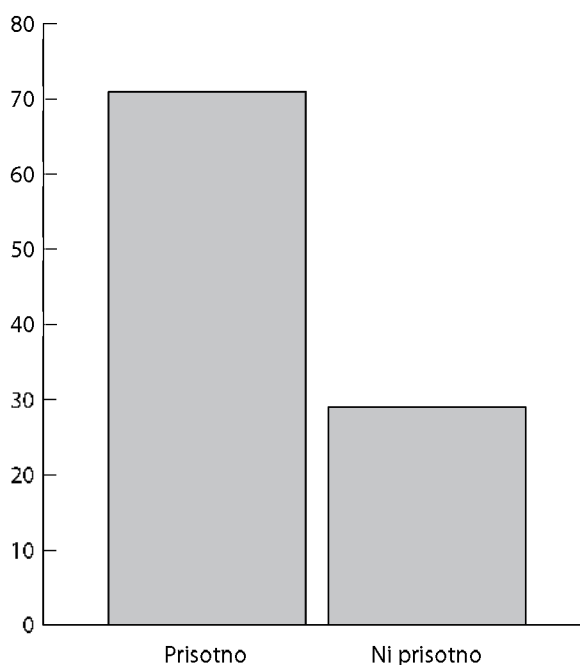
Ob uporabi spominske literature se nam zastavi vprašanje verodostojnosti zapisanega. Ravno zato sem že na začetku ločil izdane dnevnikove in objave pisemske korespondence od spominske literature. Dnevnik in pisma, ki so nastala v obravnavanem času, so bolj verodostojen vir o razmišljanju vojakov v tistem času kot kasneje pisani spomini. Pogosto se pri spominih pojavljajo sodbe o dogodkih, ki so bolj odsev časa, v katerem so bili napisani, kot pa dejanskega stanja med 1. svetovno vojno. Nepomemben tudi ni vpliv založniške politike, ki je krojila izdajanje dnevnikov in spominov. V času med obema vojnoma se je večinoma izdajalo spomine oseb, ki so bile dejavno udeležene pri jugoslovanskem zedinjenju. Bolj raznovrstna je postala memoarska literatura šele v 60. letih 20. stoletja (takrat izidejo prenovljeni spomini Ivana Matičiča), pomembne prispevke je ob koncu 80. in v začetku 90. let 20. stoletja objavljala revija *Borec*. V času po slovenski osamosvojitvi se je število objav dnevniških in spominskih zapisov iz časa 1. svetovne vojne še povečalo. Še vedno pa je tovrstnega materiala premalo, da bi lahko samo na podlagi spominske literature izdelali relevantno študijo. V raziskavo bi bilo nujno vključiti še dodatne vire, predvsem poročila vojaških enot, kjer so služili Slovenci, in zapisnike procesov pred vojaškimi sodišči. Vključitev teh virov v raziskavo bi pripomogla k še tehtnejšim zaključkom o politični miselnosti slovenskih vojakov med 1. svetovno vojno.

Zanimanje za politiko med slovenskimi vojaki

Čeprav politika ni prevladujoča tema v dnevnikih in spominih slovenskih vojakov, je količina zapisov na to temo tolikšna, da je ne kaže spregledati. Predvsem vpoklic rezervistov je v

vojsko pripeljal ljudi, ki so se v civilnem življenju zanimali za politično dogajanje okrog sebe ali pa so bili celo aktivno udeleženi pri političnem odločanju. Z izbruhom vojne njihovo zanimanje za politiko ni zamrlo, celo med boji so se trudili ostati na tekočem s političnimi dogodki.

Prisotnost politične tematike v spominskih zapisih slovenskih vojakov

Skupno število analiziranih zapisov (vsi zapisi) N = 28
 PRISOTNO: 20 (71 %)
 NI PRISOTNO: 8 (29 %)

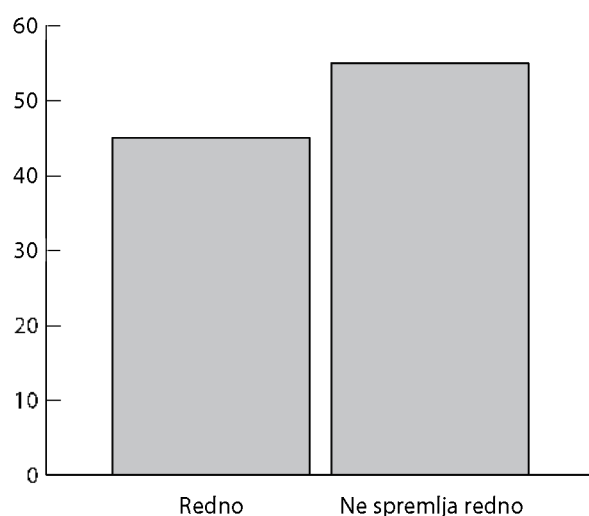
Iz grafa je razvidno, da skoraj $\frac{3}{4}$ piscev dnevniške ali spominske literature v svojih zapisih omenja tudi dogodke, ki so povezani s politiko. Vendar je med pisci precejšnja razlika v podajanju političnega dogajanja – nekateri posvečajo politiki cele odstavke, včasih je politika celo edini zapis v dnevniku za tisti dan, drugi spet pa s politiko opravijo na hitro, v stilu: *‘Avstrijska nota za Ameriko. Avstrija sprejela vse pogoje’*, kot se Ciril Prestor spominja konca vojne.¹⁹ Politika je prišla skoraj do vsakega vojaka, ta pa jo je različno sprejemal, kot nekaj pomembnega ali kot nekaj obrobnege. Več zapisov s politično tematiko najdemo pri osebah, ki so se med vojno odločile delovati (odkriti ali prikriti) proti Avstro-Ogrski. Politika

¹⁹ Eva Holz, *Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne*, v: *Kronika* 34 (1986), št.1-2, str. 87 (29. 10. 1918).

je bolj prisotna v dnevnikih ali spominih oficirjev kot pa navadnih vojakov, obstajajo pa tudi izjeme. Ne smemo zanemariti tudi vpliva okolja, iz katerega je vojak izhajal, in njegovega predznanja.

Morda je celo bolj kot sama prisotnost politike v dnevniški in spominski literaturi pomembno, ali je posameznik redno spremljal politične dogodke. Posameznik, ki politiko spremlja redno, mora pač imeti zanj poseben interes, ki najbrž izvira še iz njegovega civilnega življenja, ima pa o političnih dogodkih svoje mnenje, sploh če je bil pred vojno aktiven v politiki.

Redno ali neredno spremljanje političnih dogodkov med slovenskimi vojaki

Skupno število analiziranih zapisov (samo tisti, kjer se pojavlja politična tematika) N = 20
 REDNO: 9 (45 %)
 NE SPREMLJA REDNO: 11 (55 %)

Za kriterij rednega spremljanja političnih dogodkov smo vzeli enakomerno porazdeljeno pisanje o političnih dogodkih, brez večjih oscilacij skozi čas vojne, ter omenjanje večine pomembnejših medvojnih političnih dogodkov (vstop Italije v vojno, majniška deklaracija, revolucija v Rusiji). Protihabsburško usmerjeni vojaki so bolj redno spremljali politične dogodke kot pa prohabsburško usmerjeni. Oficirji so bili bolj na tekočem s političnimi dogodki kot navadni vojaki. Seveda pa to, da je le slaba polovica redno spremljala politiko, še ne pomeni, da je imela druga polovica zanj manj interesa. Njihovo neredno ukvarjanje s politiko lahko z veliko verjetnostjo pripišemo

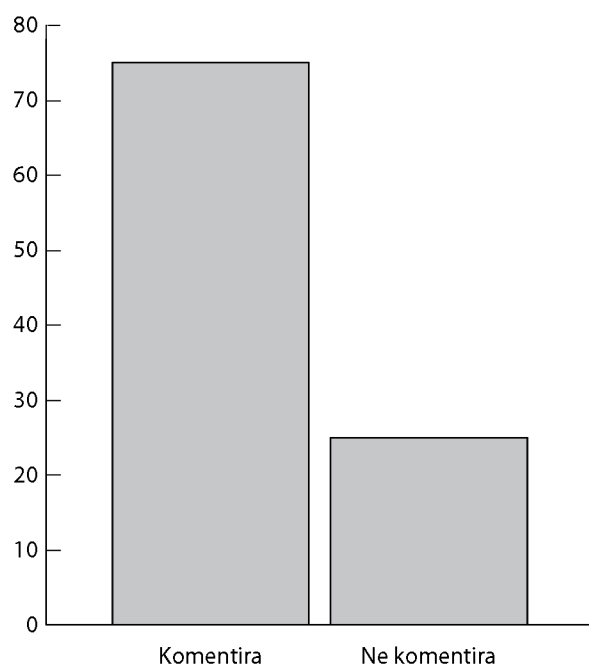
maršem, bivanju na frontni črti ali na izpostavljenih postojankah (predvsem na Tirolskem so bili vojaki na vrhovih tudi po 3 tedne brez stika z zaledjem). Svoje je dodala tudi vojaška komanda, ki je pazila, kakšne novice so prihajale do vojakov. Anton Grahek se spominja odrezanosti od zaledja v zadnjem letu vojne takole: *“Pisma ni nobeden dobil, časopisi so nam tudi bili ustavljeni. Tako smo bili popolnoma odrezani od zaledja. Zato tudi nismo nič znali, kaj se godi za našim hrbtom.”*²⁰ Ob takšnem dogajanju tudi interes posameznika ni bil ključen za (ne)zanimanje za politiko. Včasih niti dobra obveščenost ni pomagala pri treznem razmisleku o dogajanju, predvsem v domovini ob koncu 1. svetovne vojne. Eden od redkih slovenskih vojnih ujetnikov v Angliji, Karel Jagodič, kljub dobri informiranosti ne more dojeti novega položaja v domovini ob koncu vojne in piše: *“Novice dobivam iz časopisa, vendar so bodisi grozljive, ker opisujejo neverjetne stvari, ali pa splošna poročila, tako da si moreš posameznosti šele sam misliti; seveda dobim tako, se mi zdi, na splošno napačno podobo, ker si razmer doma gotovo ne zamišljam takih, kakršne so v resnici; sprememba je pač prevelika in nenavadna, da bi jo mogel človek tu dojeti.”*²¹ Le redki so pričakovali tako vratolomen konec vojne, zato je bilo ujetnikom, sploh če so v ujetništvu bivali dalj časa, skoraj nemojstljivo, do kakšnih sprememb je prišlo.

Vojak je lahko politiko spremljal pasivno in le zbiral informacije, lahko pa si je o političnih dogodkih ustvaril tudi lastno mnenje. V tem primeru v dnevnikih ali spominih poleg opisa dogodka stoji tudi posameznikov komentar.

²⁰ Anton Grahek, *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo*, Založba Mladika, Ljubljana 2001, str. 163.

²¹ Karel Jagodič, *Med življenjem in smrtjo. Iz dnevnika in pisem iz 1. svetovne vojne*, v: *Borec XL* (1988), str. 719. *Pismo mami iz ujetništva*, 28. 12. 1918.

Komentiranje političnih dogodkov s strani vojakov

Skupno število analiziranih zapisov (samo tisti, kjer se pojavlja politična tematika) N = 20
 KOMENTIRA: 15 (75 %)
 NE KOMENTIRA: 5 (25 %)

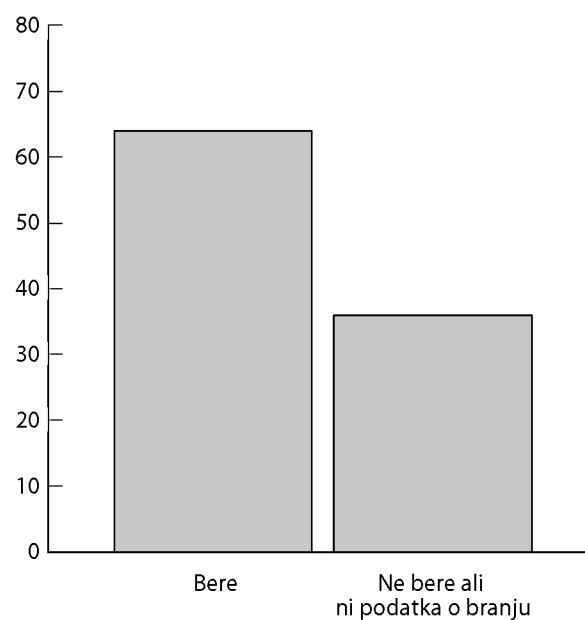
Le redki med vojaki, ki so se zanimali za politiko, ostajajo pasivni spremljevalci političnih dogodkov. Pri dnevnikih navadno stoji poleg izpisa dogodka še krajši pripis lastnega mnenja o zadevi, zlasti če je dogodek povezan z narodnostnim vprašanjem. V spominski literaturi so komentarji navadno obširnejši, vendar je potrebno pri interpretaciji teh komentarjev postopati previdno. Protihabsburško usmerjeni pisci v spominih, izdanih po končani vojni, ali celo po 2. svetovni vojni, pretiravajo s svojimi "vizionarskimi" komentarji, ki po vsebini ne sodijo v čas prve svetovne vojne ali neposredno po njej. Posebej velja to za spomine, objavljene v času med obema vojnama, katerih pisci izhajajo iz vrst dobrovoljcev.

Časopisje med vojaki in njihova strankarska pripadnost

Vojak na fronti ali tik za njo je seveda težje prihajal do novic o politiki kot vojak v zaledju ali civilist. Eden od virov informacij so bila pisma vojakom na fronto, vendar so ta šla preko cenzure, zato na tak način navadno vojak ni mogel priti do

kakšnih tehtnejših informacij o dogajanju v politiki. Drugi, precej pomembnejši vir informacij, pa so bili časopisi.

Branje časopisov med vojaki

Skupno število analiziranih zapisov (vsi zapisi) N = 28
 BERE: 18 (64 %)
 NE BERE ALI NI PODATKA O BRANJU: 10 (36 %)

Kar 2/3 vojakov, zajetih v našo analizo, je bralo časopise, pa tudi za preostanek ni možno izključiti, da časopisov niso dobivali v roke, vendar smo omejeni na zapisane izjave o branju časopisov. Za nekatere je možno trditi, da so podatke, ki jih najdemo pri njih, vzeli iz časopisov. Veliko vojakov ne navaja natančno, iz katerega časopisa so črpali informacije. Od slovenskega tiska sta prisotna oba največja dnevnika na Slovenskem, *Slovenec* in *Slovenski narod*, in to ne glede na politično pripadnost vojaka. Poleg dnevnikov se med čtivom pojavljajo še *Edinost*, *Slovan*, *Ljubljanski zvon*, *Sokolski vestnik*. Od tujih časopisov najdemo v Zupančičevih spominih večkrat omenjen graški časopis *Tagespost*, v ujetništvu v Rusiji pa so prebirali lokalni tisk. Ivan Lah je prebiral *Arbeiter Zeitung*, Ivan Matičič pa je kupil v Galiciji izvod časnika *Slowo Polskie*. Zanimivo je, da se med obravnavanimi pisci spominov najde kar nekaj publicistov. Slovenski dobrovoljec Vitomir Jelenc je že kot študent pisal za revijo *Dan*, ki je zastopala jugoslovansko politično in kulturno ideologijo. Med vojno je v Solunu delal v uredništvu *Srbskih*

novin. Ivan Lah je objavljajal svoje prispevke v *Slovanu*. Vinko V. Gaberc je ob izbruhu vojne delal v uredništvu *Polaer Tagblatt* (poluradnem glasilu cesarsko-kraljeve mornarice), prej pa pisal za *Slovenca* in *Edinost*. Želel si je postati vojni poročevalec, kar mu ni uspelo ne pri *Slovincu* ne pri *Slovenskem narodu*, ker sta oba imela ljudi, ki so jima bili (najbrž politično) bližje.²² Obstajali pa so tudi posamezniki, ki se jim ni zdelo smiselno brati časopisov. Poročnik Egon Jezeršek je zapisal: “Časnikov ne čitam nobenih – se mi zdi vse to preneumno – le toliko vem, da je še vojna in da te ne bo tako kmalu konca.”²³ Nasprotno je njegov brat, Janko Jezeršek, celo s fronte domov pošiljal zahteve po časopisih: “Pisal sem ti kaj je s knjigami, dalje ali ste še naročeni na Tedenske Slike, Ljubljanski zvon, Slovan – pa ne dobim nobenega odgovora. Žal bi mi bilo, v resnici žal, ko bi letnike prekinili, ker s tem zgubijo vso vrednost. V slučaju, da jih niste dalje naročili, naročite prec iz moje kase.”²⁴ Pozive za nakup časopisov je kasneje še večkrat ponovil. Nad pisanjem časopisov so se znali vojaki tudi pritoževati. Karel Jagodič je zapisal sledečo misel: “Kaj vedo ti zadaj iz časopisov, kaj vedo povedati o človeški usodi! Kaj piše danes v njih? Nič novega! Topovska dejavnost! Kakšna ironija!”²⁵ Vinko V. Gaberc si je dovolil tudi malce spreminjati naslove časopisov, saj je časopis *Ostdeutsche Rundschau*, zavoljo “nabuhle in zaokrožujoče vsenemške politike”, preimenoval v *Runddeutsche Ostsau*.²⁶ Pohvalil pa je dunajski tednik *Muskete*, ki je objavil karikaturu zanemarenega vojaka z levjo grivo, lepo oblečenega oficirja z oslovsko glavo in generala z odlikovanji brez glave. Gaberc karikaturu in ravnanje lista komentira: “S tem je bilo rečeno, da so bili v bitkah vojaki levi, oficirji osli, generali pa brez glave. Res je, da so list zaplenili, a vsekakor je za svobodo tiska v stari Avstriji značilno, da si je v vojnem času upal prinašati take nezdrave reči. Zanimivo je, da so vojaki in tudi oficirji tolmačili kratiko AOK, ki je pomenila *Armeeoberkommando* (vrhovno poveljstvo vojske)

čisto po svoje, češ da znači “Alles ohne Kopf”(vse brez glave).”²⁷

V zadnjem letu vojne se je poostril nadzor nad razširjenostjo slovenskega časopisja med vojniki. Dne 11. junija 1918 je poveljstvo 87. pehotnega polka poročalo, da so med pošto, ki jo svojci pošiljajo vojakom na fronto, tudi časopisi, v katerih naj bi bila objavljena pisma, ki so ob neredih v Judenburgu izražala boljševistične ideje, zaradi česar da je potrebno poostriiti kontrolo nad pošto.²⁸ Nadzor so res poostriili. Anton Grahek se spominja dogajanj s časopisi proti koncu vojne: “Jaz sem dobival v roke časopis, kateri je bil tudi ustavljen. Večkrat je prišel, a so vse izvode zaplenili. Nisem si mogel raztolmačiti, kaj je temu vzrok. Pisal sem na uredništvo, ki mi je sporočilo, da je na vojno pošto prepovedano pošiljati časopise. Sedaj mi je bilo šele jasno, da je časopis gotovo poročal resnico, zato je bil prepovedan.”²⁹ Vnašanje prepovedanih časopisov je postalo hudo kaznivo dejanje, tudi če je šlo za tako banalen primer, kot se je pripetil Franju Lubeju. Podpolkovnik ga je namreč obtožil “silno predkane” nakane za vnos prepovedanega čtiva: “In paket je zavil v časopis, v katerem je polno klevet in podtikanj o trdnosti armade in države. Spretno ste skušali vtihotapiti časopis na fronto. Ali veste, da je to najstrožje prepovedano in da se oficir, ki to zagreši, kaznuje po zakonu o veleizdaji!”³⁰ Prepoved pa discipline ni okrepila, temveč po pričevanju Janka Jezerška še okrepila uporni duh v že tako napetem vzdušju v armadi ob koncu vojne. “Naše fante so torej zopet premestili na nemška tla, pač žalostno dovolj, tudi tu je že vse tako napeto, da mora v kratkem kaj zaropotati, posebno, ker ne dobivamo vojniki časopisov, torej se nimamo za nič smisla vojskovati za one, ki to prepovedujejo.”³¹ Avstrijska vojaška oblast se je zavedala moči časopisov, zato je skušala preprečiti vojakom, da bi brali čtivo, ki bi lahko kvarljivo vplivalo na disciplino v vojski.

Ostala literatura se je le redko pojavljala med vojniki. Ivan Matičič omenja, da je med pohodom v Italijo leta 1917 iz neke italijanske hiše vzel izvod Dantejeve *Božanske komedije*. Janko Jezer-

²² Vinko V. Gaberc – Gaberski, *Brez slave*. Spomini na svetovno vojno. Samozaložba, Ljubljana 1935, str. 234.

²³ Miomir Križaj, *Pisma poročnika Jezerška iz soškega bojišča*, v: *Vojnozgodovinski zbornik*, 2000, št. 4, str. 6. Pismo iz Judenburga, 27. 11. 1914.

²⁴ Isti, *Še o poročniku Egonu Jezeršku in pisma njegovega brata Janka Jezerška*, v: *Vojnozgodovinski zbornik*, 2000, št. 5, str. 26. Pismo 7. 8. 1917.

²⁵ Jagodič, *Med življenjem in smrtjo*, str. 701.

²⁶ Gaberc, *Brez slave*, str. 83.

²⁷ Prav tam, str. 147–148.

²⁸ Bösch, *Die Haltung*, str. 146–147.

²⁹ Grahek, *Spomini*, str. 159.

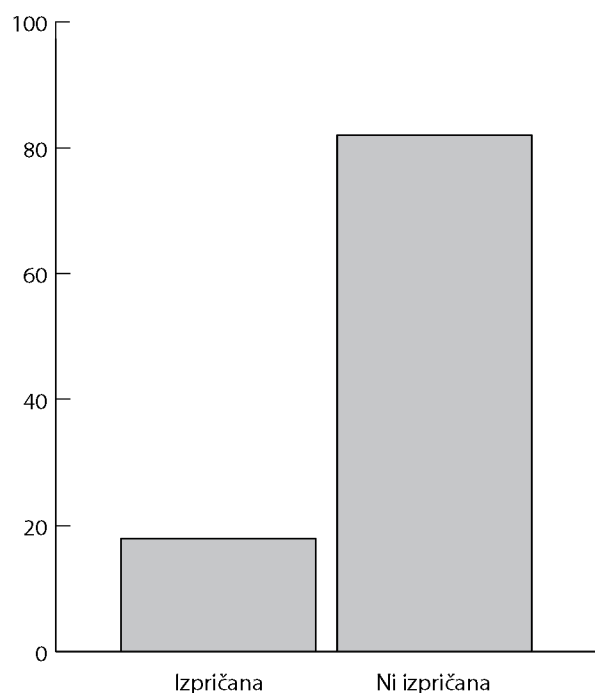
³⁰ Franjo Lubej, *Za sokolskim praporom*, Založba Borec, Ljubljana 1985, str. 100.

³¹ Križaj, *Še o Jezeršku*, str. 38. Pismo 14. 7. 1918.

šek je prek domačih naročil romane, ki jih je izdajala *Slovenska matica*. Poročnik Leo Mežan, ki sicer v svojih pisemh sploh ne spregovori o politiki, v enem od pisem poroča, da bere *Ano Karenino*. Skorajšnji spor v zvezi s knjigami omenja nadporočnik Franc Zupančič v svojem zapisu v dnevniku z dne 25. junija 1917: „Zvečer bi se zopet kmalu spopadla s stotnikom, ker ne pusti razdeliti med moštvo slovenskih knjig, ki jih je darovala gospa dr. Tavčarjeva.“³² O kakšnem sumljivem tisku in literaturi ni sledu, tudi pri vojnih ujetnikih v Rusiji, ki se jih je povojna oblast v kraljevini SHS tako bala, da je za njih v Mariboru osnovala sprejemno taborišče. Tam so nastavili policijskega uradnika, ki je skrbel za „odkrivanje boljševističnih idej in literature med ujetniki“.³³

Strankarska pripadnost je izpričana le pri nekaterih posameznikih.

Politična pripadnost vojakov strankam

Skupno število analiziranih zapisov (vsi zapisi) N = 28

IZPRIČANA: 5 (18 %)

NI IZPRIČANA: 23 (82 %)

³² Franc Zupančič, *Dnevnik 1914–1918, Slovenska matica, Ljubljana 1998, str. 189*. V Zupančičevi zapuščini je ohranjen tudi seznam vseh 35 knjig in evidenca izposoje knjig moštvu.

³³ Pavle Čelik, *Slovenski stražniki 1918–1941. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2002, str. 25*.

Med redkimi vojaki, ki so razkrili svojo strankarsko pripadnost, je le en član *Slovenske ljudske stranke* (SLS), Franc Rueh, ki se je med študijem v Gradcu pridružil katoliškemu akademskemu društvu *Zarja*, med vojno pa je bil na strani mlade struje znotraj SLS, ki je delovala proti predsedniku SLS in kranjskemu deželnemu glavarju dr. Šušteršiču. Ostale štiri osebe z izpričano strankarsko pripadnostjo so člani *Narodno napredne stranke*, slovenskih liberalcev. To so Ivan Lah, Janko Jezeršek, Franjo Lubej in Ljudevit Pivko. Pri ugotavljanju strankarske pripadnosti smo izhajali iz izjav piscev, ali pač jasnih namigov, h kateri opciji se nagibajo (npr. članstvo v *Sokolu* je močan namig za vsaj simpatije do liberalne opcije, pomembno je tudi branje časopisov, čeprav ni bila nobena redkost, da so vojaki prebirali tako *Slovenca* kot *Slovenski narod*). V primeru Janka Jezerška je k identifikaciji pripomoglo naključje. Na zadnjo stran enega od njegovih ohranjenih pisem so domači kasneje, verjetno v času pomanjkanja papirja po končani vojni, izpisali seznam simpatizerjev *Jugoslovanske demokratske stranke* (tako so se po novem imenovali liberalci). Skupaj je šlo za 24 imen iz krajev v okolici Tržiča.³⁴ Pogojno bi lahko k tem petim prišteli tudi brata Janka Jezerška, Egona, za katerim je objavil osmrtnico *Slovenski narod*, bil pa naj bi tudi član *Sokola*. Sicer pa v stilu pisanja in v odzivih na politične dogodke strankarska pripadnost ne igra velike vloge. V odzivih, predvsem ko gre za stvari povezane z narodnim vprašanjem, so si vsi pisci bolj ali manj enotni.

Odnos slovenskega vojaka do habsburške monarhije in slovenskega nacionalnega vprašanja

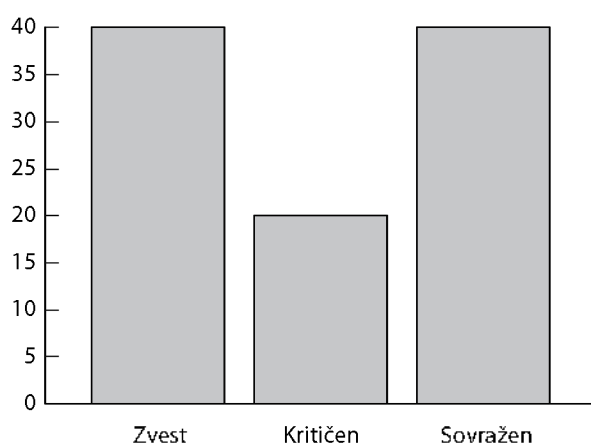
Le redki posamezniki so pričakovali, da bo ob koncu vojne monarhija razpadla. Že pred vojno pa so bile postavljene smernice, po katerih naj bi tekel nadaljnji narodni razvoj. V svojem odnosu do oblasti se pisci delijo takole:

- pisec je oblastem zvest in proti njim nima pritožb,
- pisec je kritičen do razmer v državi in do oblasti, vendar nima namena škodovati oblastem,

³⁴ Križaj, Še o Jezeršku, str. 37. Pismo je sicer datirano z 21. 5. 1918.

- pisec izraža sovraštvo do države in oblasti.

Odnos vojakov do države in oblasti

Skupno število analiziranih zapisov (samo tisti, kjer se pojavlja politična tematika) N = 20

ZVEST: 8 (40 %)

KRITIČEN: 4 (20 %)

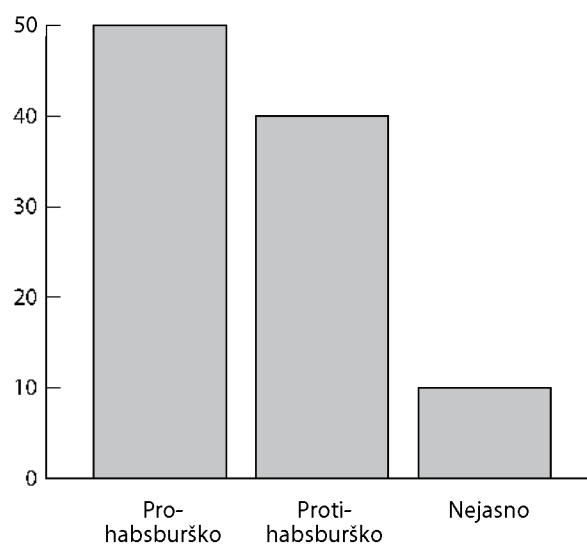
SOVRAŽEN: 8 (40 %)

Vojaki zelo jasno izražajo svoj odnos do oblasti in države. Število državi zvestih in sovražnih posameznikov je sicer izenačeno, vendar le navidezno. Kot sem že omenil, so v vzorcu nadpovprečno zastopani vojaki, ki so bili protihabsburško orientirani. Ti pa ne predstavljajo večine med slovenskimi vojaki, ki so ohranili zvestobo monarhiji do konca vojne. Sovražno nastrojeni posamezniki namenjajo v svojih spominih več prostora politiki, kot pa državi zvesti posamezniki. Državi sovražne zapise večinoma najdemo v spominih, izdanih po končani vojni, medtem ko se v dnevnikih najde le malo tovrstnih zapisov.

Zapise glede nacionalnega vprašanja lahko razvrstimo v tri skupine:

- prohabsburško usmerjeni pisci (piscu se zdi sedanji položaj Slovencev primeren ali pa zagovarja združitev vseh Južnih Slovanov znotraj monarhije v enotno tvorbo pod žezlom Habsburžanov);
- protihabsburško usmerjeni pisci (pisec vidi prihodnost Slovencev izven monarhije);
- pisci, ki se nejasno ali sploh ne opredelijo do narodnostnega vprašanja.

Stališče slovenskih vojakov do habsburške monarhije

Skupno število analiziranih zapisov (samo tisti, kjer se pojavlja politična tematika) N = 20

PROHABSBURŠKO: 10 (50 %)

PROTIHABSBURŠKO: 8 (40 %)

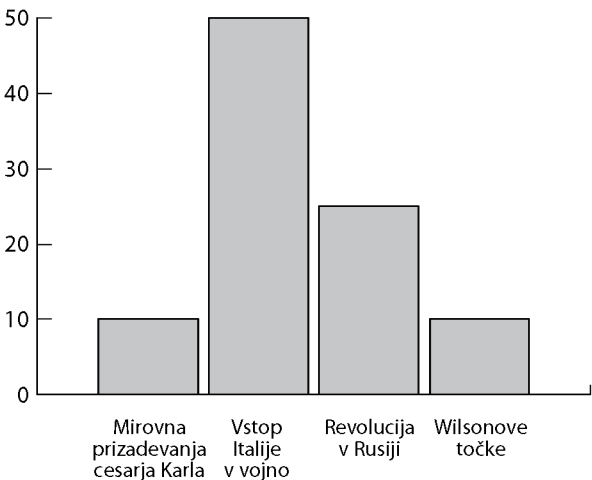
NEJASNO: 2 (10 %)

Vsaj polovica slovenskih vojakov je usmerjena prohabsburško in vidi prihodnost Slovencev znotraj habsburške monarhije. Tudi do oblasti kritični posamezniki se pri iskanju rešitev za boljši položaj Slovencev omejujejo na rešitve, izvedljive znotraj okvira monarhije. Zagovorniki združevanja Južnih Slovanov večinoma računajo na njihovo združitev znotraj habsburške monarhije, pod žezlom Habsburžanov (po programu trializma), le redki pa razmišljajo o prihodnosti Slovencev izven monarhije; nekateri so celo pristaši velikosrbske ideje. Zastopniki teh idej so Slovenci, ki so vstopili med dobrovoljce.

V zapisih izpostavljeni politični dogodki

Pri ugotavljanju političnega profila slovenskega vojaka med 1. svetovno vojno je nujno, da ugotovimo, kateri konkretni politični dogodki so pritegnili njegovo pozornost. Na ta način bomo lahko ugotovili, katere dogodke je slovenski vojak štel za tako pomembne, da jih je zabeležil v dnevnik ali omenil v spominih.

Izpostavljeni politični dogodki
(zunanja politika)

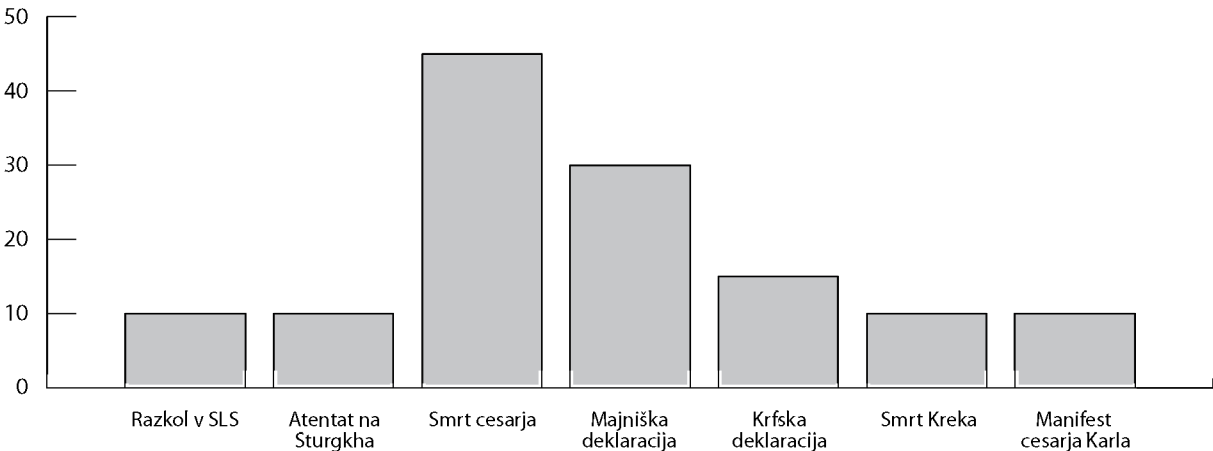
Skupno število analiziranih zapisov (samo tisti, kjer se pojavlja politična tematika) N = 20
MIROVNA PRIZADEVANJA CESARJA KARLA: 2 (10 %)
VSTOP ITALIJE V VOJNO: 10 (50 %)
REVOLUCIJA V RUSIJI: 5 (25 %)
WILSONOVE TOČKE: 2 (10 %)

Največ pozornosti je med vojaki pritegnil vstop Italije v vojno, kar ne preseneča, saj je to pomenilo neposredno grožnjo slovenskemu etnične-

mu ozemlju. Dejansko je številka najbrž še večja, saj so oblasti računale, da se bodo Slovenci z večjim žarom borili za Avstro-Ogrsko, če bo šlo pri tem tudi za njihove interese in njihovo zemljo. Vstop Italije v vojno so podkrepili z močno domoljubno propagando, ki je najbrž obšla skoraj vse vojake slovenske narodnosti. Lahko sklepamo, da je velika večina slovenskih vojakov hitro izvedela za vstop Italije v vojno, očitno pa si vsi tega niso tudi zapisali v svoje spomine. Preseneča nizko število omemb Wilsonovih točk pri vojakihi, ki so zainteresirani za politiko, saj je slovenska politika v te točke polagala velike upe, predvsem na samoodločbo narodov. Procent omembe revolucije v Rusiji je v okviru pričakovanega, saj so dejanske informacije o dogajanju v Rusiji prihajale relativno pozno, šele z vračanjem vojnihi ujetnikov iz Rusije. Pogosto lahko opazimo, da v času, ko je že bila izvedena oktobrska revolucija, vojaki še vedno govorijo o buržoazni revoluciji v Rusiji. Vprašljiv je tudi nizek procent zapisov o mirovnihi prizadevanjih cesarja Karla med vojaki, ki so bila podprta z močno propagando.³⁵ Možno je, da so vojaki za prizadevanja vedeli, niso pa jim pripisovali prevelikega pomena.

Pri notranjepolitičnih dogodkih pa so v ožji izbor prišli v grafu navedeni dogodki:

Izpostavljeni politični dogodki – notranja politika

Skupno število analiziranih zapisov (samo tisti, kjer se pojavlja politična tematika) N = 20
RAZKOL V SLS: 2 (osebi) (10 %)
ATENTAT NA PREDSEDNIKA VLADE STURGHKA: 2 (10 %)
SMRT CESARJA: 9 (45 %)
MAJNIŠKA DEKLARACIJA IN DEKLARACIJSKO GIBANJE: 6 (30 %)
KRFSKA DEKLARACIJA: 3 (15 %)
SMRT KREKA: 2 (10 %)
MANIFEST CESARJA KARLA: 2 (10 %)

³⁵ O propagandni kampanji Avstro-Ogrske proti Italiji glej: Cornwall, *Undermining*, str. 74–111.

Smrt dolgoletnega monarha Franca Jožefa I. je najbolj odmevala med vojaki. Lahko celo trdimo, podobno kot za vstop Italije v vojno, da vojak ni mogel izpustiti novice o smrti cesarja, saj so vsi morali priseči novemu. Dejansko so vsi vedeli za smrt, le nekateri tega ne zabeležijo, drugi pa v tistem času še niso bili na fronti. Cesarjevi smrti po številu omemb sledi majniška deklaracija in gibanje, ki ga je deklaracija sprožila. Informacije o teh dogodkih so vojaki zajemali ali iz časopisov ali so jih o dogodkih obveščali domači prek pisem, vsaj dokler se ni poostrila cenzura. Vsi ostali dogodki so manj v ospredju in so plod specifičnega zanimanja posameznih vojakov.

Večina slovenskih vojakov se je med vojno uspela informirati o aktualnih političnih dogajanjih in jih tudi zapisati v dnevnike, oziroma v povojne spomine. Vsaj polovica slovenskih vojakov je med vojno redno spremljala politične dogodke. Večina je prepisanim novicam dodala tudi svoj komentar, le redki pa so bili na fronti politično aktivni. Strankarska pripadnost pri večini vojakov ni izpričana, oziroma so politično neopredeljeni. Glavno sredstvo za informiranje je bil časopis, po katerem tudi dosti povprašujejo. Prepoved pošiljanja časopisov na fronte sprejmejo vojaki z negodovanjem. Strankarska pripadnost ni vplivala na izbor časopisa, ki ga je vojak prebiral. Glede slovenskega narodnostnega vprašanja so slovenski vojaki večinoma zmernih usmeritev. Med tistimi ki se intenzivneje ukvarjajo s politiko, najdemo tudi bolj ekstremna stališča.

Podlaga za analizo so sledeči, kronološko razporejeni, spominski in dnevniški zapiski – skupaj 28 del.

Dnevniki in korespondenca

Eva Holz, Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne, v: Kronika 34 (1986), št. 1-2, str. 72–88.

Franč Reberšek, Pisma slovenskega vojaka iz 1. svetovne vojne. Uredil Janez Cvirn, v: Borec XL (1988), str. 767–814.

Karel Jagodič, Med življenjem in smrtjo. Iz dnevnika in pisem iz 1. svetovne vojne, v: Borec XL (1988), str. 659–766.

Leopold Vadnjal, Zapiski vojaka 1914–1921. Borec XLI (1989), št. 12, str. 1235–1407.

Alojz in Tomaž Košar v pismih iz 1. svetovne vojne. Uredil, povezal in za tisk pripravil Janko Moder, v: Borec XLIV (1992), str. 47–78.

Albin Mlakar, Dnevnik 1914–1918. Turistična agencija K. C. K., d. o. o., Kobarid 1995.

Dominik Kacin, Dnevnik iz avstrijsko-ruske fronte na Karpatih in spomini iz vojaške bolnišnice v Romuniji iz let 1917–1918, v: Borec, 555–556 (1997), str. 29–60.

Davor Kernel, Pisma avstroogrškega vojaka 1917–1918, v: Zgodovina za vse, V (1998), št. 1, str. 57–76.

Franč Zupančič, Dnevnik 1914–1918. Slovenska matica, Ljubljana 1998.

Franč Rueh, Moj dnevnik 1915–1918. Slovenska matica, Ljubljana 1999.

Miomir Križaj, Pisma poročnika Jezerška iz soškega bojišča, v: Vojnozgodovinski zbornik, 2000, št. 4, str. 6–11.

Miomir Križaj, Še o poročniku Egonu Jezeršku in pisma njegovega brata Janka Jezerška, v: Vojnozgodovinski zbornik, 2000, št. 5, str. 29–42.

Mitja Močnik, Dnevnik Edvarda Brankoviča 1915–17, v: Vojnozgodovinski zbornik, 2000, št. 5, str. 58–66.

Matija Malešič, Vojni dnevnik 1914, v: Vojnozgodovinski zbornik, 2001, št. 6, str. 28–43.

Miomir Križaj, Dopisovanje vojnega invalida, v: Vojnozgodovinski zbornik, 2001, št. 7, str. 39–44.

Spominska literatura

Vitimir Feodor Jelenc, 1914–1918. Spomini jugoslovanskega dobrovoljca. Učiteljska tiskarna v Ljubljani, Ljubljana 1922.

Josip Jeras, Planina smrti, Ljubljana 1929.

Vinko V. Gaberc – Gaberski, Brez slave. Spomini na svetovno vojno. Samozaložba, Ljubljana 1935.

Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918. Sreške organizacije saveza ratnih dobrovoljaca kraljevine Jugoslavije v Ljubljani in Mariboru, Ljubljana 1936.

S. K. Podobirski, Iz svetovne vojne. Družba Sv. Cirila in Mohorja, Celje 1936.

Ivan Lah, Druga knjiga spominov. Odbor za postavitev nagrobnega spomenika dr. Ivanu Lahu, Ljubljana 1940.

Ivan Matičič, Skozi plamene prve svetovne vojne. Po neskončni poti s slovenskim planinskim polkom. Zavod Borec, Ljubljana 1966.

Franc Arnejc, Od Dnjestra do Piave. Spomini iz prve svetovne vojne. Družba Sv. Mohorja, Celovec 1970.

Janez Jurca, V daljavi so želje. Mohorjeva družba, Celje 1974.

Andrej Zlobec, Za blagor očetnjave. Spomini od 1914 do 1945. Mladinska knjiga, Ljubljana 1981.

Franjo Lubej, Za sokolskim praporom. Založba Borec, Ljubljana 1985.

Ljudevit Pivko, Proti Avstriji. Založba Obzorja Maribor, Maribor 1991.

Anton Grahek, Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo. Založba Mladika, Ljubljana 2001.

ßen und Ganzen kann man sagen, dass der slowenische Soldat die Politik mitverfolgte und sich seine Meinung über die Ereignisse bildete, die er gewöhnlich in Form eines kürzeren Kommentars ausdrückte. Die politischen Geschehnisse wurden meist mit Hilfe von Zeitungen verfolgt, solange diese bis zu den Soldaten an die Front gelangten, und nur in geringerem Maße mit Hilfe von Briefen. Die Mehrheit der slowenischen Soldaten blieb der Habsburgermonarchie treu, obwohl sie ihr gegenüber eine kritische Einstellung hatten. Sie sahen die Zukunft der Slowenen im Rahmen einer gemäß dem Vorkriegsprogramm des Trialismus neu geordneten Habsburgermonarchie.

Schlagwörter: Erster Weltkrieg, slowenischer Soldat, Verhältnisse an der Front, Tagebücher, Memoirenliteratur.

Zusammenfassung

MUTTERS PAKET IN „HOCHVERRÄTERISCHEN INHALT“ GEHÜLLT

Slowenische Soldaten und die Politik während des Ersten Weltkriegs

Tagebücher, Memoirenliteratur und die veröffentlichte Briefkorrespondenz slowenischer Soldaten, die am Ersten Weltkrieg teilnahmen, befassen sich thematisch meist mit der Angst der Soldaten vor dem Tod, den entsetzlichen Verhältnissen an der Front und der Sorge um die Familien zu Hause, denen es aufgrund des Lebensmittelmangels im Hinterland nur wenig besser ging als den Soldaten. Es ist verständlich, dass angesichts der Schrecken, die die Soldaten am Schlachtfeld erlebten, ihr Interesse an Politik keine Priorität hatte. Das gilt insbesondere für die Tagebuchliteratur und die Briefe, die ein viel glaubwürdigerer Indikator für den Gemütszustand des Einzelnen sind als später herausgegebene Erinnerungen. Vor allem die Erinnerungen jener Teilnehmer des Ersten Weltkriegs, die sich während des Krieges auf die antihabsburgische Seite stellten, fügen oft Erkenntnisse in die Erzählung ein, die nicht aus der Zeit des Krieges, sondern aus der Zeit der Herausgabe der Erinnerungen stammen. Im Gro-

Vida Rožac Darovec

Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja

Rožac Darovec Vida, strokovna sodelavka v humanistiki, Inštitut za zgodovinske študije Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem, Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper; vida.rozac.darovec@zrs.upr.si

930.1"20"

AFIRMACIJA USTNE ZGODOVINE V KONTEKSTU PRIPOVEDNEGA ZGODOVINOPISJA

Različne zgodovinske usmeritve se v osnovi razlikujejo predvsem po tem, da ene zagovarjajo zgodovino kot pripoved, zgodovino dogodkov in posameznikov, druge pa zgodovino struktur oz. dolgega trajanja. V prispevku je pozornost namenjena predvsem obratu k ovrednotenju naracije v zgodovinopisju oz. t. i. lingvističnemu obratu, ki ga je proizvedlo narativno zgodovinopisje. K njemu je med drugim prispevala tudi ustna zgodovina, ki se je razvila v 70. letih 20. stoletja. Z zgodovino marginalnih družbenih slojev pa je v 80. letih 20. stoletja odprla nekatera metodološka vprašanja, ki so ustni zgodovini pripomogla k afirmaciji znotraj zgodovinske stroke.

Ključne besede: ustna zgodovina, dogodkovna zgodovina, zgodovina struktur, narativno zgodovinopisje.

Rožac Darovec Vida, Professional Collaborator in Humanities; Institute for Historical Studies, Science and Research Centre, University of Primorska, Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper; vida.rozac.darovec@zrs.upr.si

930.1"20"

AFFIRMATION OF ORAL HISTORY IN THE CONTEXT OF NARRATIVE HISTORIOGRAPHY

The various historiographical approaches differ from one another mostly in that some advocate history as a narrative, a history of events and individuals, while others see history as a set of structures or long eras. The article focuses primarily on the turn towards an assessment of narration in historiography, or the "linguistic turn" that was the product of narrative historiography. One factor that contributed to this was oral history, which developed in the 1970s. In the 1980s the history of marginal social strata opened up some methodological issues that enabled oral history to establish itself within historiography.

Key words: oral history, history of events, history of structures, narrative historiography.

ZGODOVINA MED STRUKTURO IN PRIPOVEDJO

Prekritje dogodka in vračanje k njemu

Problematika pripovedi in vloge posameznika v zgodovinopisju je v ospredju zgodovinskih debat že celo stoletje. Diskusije so sprva privedle do popolnega odmika od pripovedi pa do postmodernističnega vračanja k njej.

Ko obravnavamo odnos med zgodovino in pripovedjo, ne moremo mimo dela Paula Ricoeurja, ki se v knjigi *Zgodovina in pripoved* (2001) kompleksno loti težavnosti delitve na dve zgodovinski usmeritvi. Na eno stran postavi zgodovino kot pripoved, zgodovino dogodkov in posameznikov, na drugo pa zgodovino družbenih struktur oziroma zgodovino dolgega trajanja, ki je zaslužna za velike spremembe na področju zgodovinopisja, predvsem pa odmik od politične zgodovine. Ricourjeva teza temelji na trditvi o posredni derivacijski vezi, s katero zgodovinsko znanje izhaja iz narativnega razumevanja, ne da bi pri tem izgubilo znanstveno ambicijo.¹ Tako se tudi na koncu njegova študija o narativni naravi zgodovine ne izide v zagovor nekakšne posebne oblike zgodovine – narativne zgodovine, kot tudi ne v povsem negativno kritiko modela zgodovine dolgega trajanja, temveč poskuša med obema vidikoma vnesti nekakšno dialektiko. Oglejmo si jo!

Da bi torej odkril značilnosti in vsebino te povezave, je Ricoeur najprej postavil pod kritično luč oba modela. S tem namenom je preučil prispevke francoskega in anglosaškega zgodovinopisja k teoriji zgodovine in sledil nizu »kritike dogodkov«, ki jo je štel kot kritiko zavračanja kategorije pripovedi. Dogodek se po njegovem vseskozi kaže kot tradicionalni kamen spotike v teoriji zgodovinopisja.

Diskusija, ki je privedla do dinamičnega razvoja zgodovinopisja v 20. st., se je začela v Franciji konec 19. st., ko je tradicionalno zgodovinopisje sredi širše družbene in socialne krize zašlo v krizo. V letih okrog 1900 so v Franciji in Nemčiji pote-

kale živahne razprave, ki so se kritično odzivale na takratno politično zgodovino. Kritika zgodovinopisja je prihajala v veliki meri iz socioloških krogov; Comte, Spencer in Durkheim so zgodovinopisju očitali površnost. Ugotavljali so, da »posebni dogodki« (*événements particuliers*) ponujajo zgolj navidezno zgodovino kakega naroda. Kriza je privedla do »revolucije francoskega zgodovinopisja«, kot zgodovinopisni obrat v Franciji imenuje Peter Burke. Zanj sta bila zaslužna predvsem Lucien Febvre in Marc Bloch, ustanovitelja slovitega časopisa *Annales d'histoire économique et sociale* in promotorja »nove zgodovine«, ki se je:

- na prvem mestu zavzela za problemsko usmerjeno analitično zgodovino, za njeno celovito obravnavo in interdisciplinarnost;
- na drugem mestu pa je šlo za vzpostavitev zgodovine cele vrste človeških aktivnosti, ki nadomesti prevladujočo politično zgodovino.

Da bi dosegli prva dva cilja, začne zgodovina sodelovati z drugimi vedami: geografijo, sociologijo, psihologijo, ekonomijo, lingvistiko, socialno antropologijo ...²

Če sta M. Bloch in L. Febvre lahko računala na skromno podporo v dokaj konservativnih zgodovinopisnih krogih 20. in 30. let, je Fernand Braudel, njun naslednik in zagovornik globalne in strukturne zgodovine, računal na širšo podporo. S koncipiranjem zgodovine kot procesa dolgega trajanja je zasenčil dogodek in postavil v slabo luč dolgo prevladujočo dogodkovno zgodovino.³ Na Collège de France je leta 1950 v svojem »nastopnem predavanju« poudaril, da je zgodovina dogodkov zgodovina kratkotrajnih, hitrih in nervoznih nihanj, najbogatejša v človeškosti, hkrati pa najnevarnejša. Pod to zgodovino in njenim lastnim časom se razgrinja »ritmično počasno razgibana zgodovina« in njeno »dolgo trajanje«: gre za socialno zgodovino, zgodovino skupin in globokih teženj.⁴

Naslednja, tretja faza v zgodovini tega gibanja se je začela okrog leta 1968. Zaznamovali so jo Jacques Le Goff, Philippe Aries, Georges Duby,

¹ Ricoeur, P.: *Zgodovina in pripoved*, Društvo Apokalipsa, Ljubljana, 2001, str. 7.

² Burke, P.: *Revolucija v francoskem zgodovinopisju*. *Studia humanitatis*, Ljubljana, 1993, str. 12–17.

³ Prav tam, str. 8.

⁴ Ricoeur, P.: n. d., str. 26.

Emmanuel le Roy Ladurie idr. To fazo zaznamuje odkritje zgodovine mentalitet, uporaba kvantitativnih metod v kulturni zgodovini, in končno reakcija proti tem metodam v obliki historične antropologije. Fazo zaznamuje obrat »od socialne zgodovine družbe h kulturni zgodovini družbe«, kot je preusmeritev poimenoval Chartier, ki je zagovarjal, da je tisto, kar so starejši zgodovinarji šteli za objektivne strukture, treba opazovati kot kulturno »konstituirano« ali kulturno »konstruirano«. Družba sama je kolektivna reprezentacija. Z deli Fureta in Vovella pa pride do vračanja k politični zgodovini in/ali do ponovnega oživljanja naracije.⁵

Poleg francoskega modela zgodovinopisja je tudi angleški nomološki model zgodovinopisja v anglosaški analitični filozofiji dal enak rezultat kot zgodovina dolgega trajanja, tj. prekritje pripovedi. Utemeljitelj nomološkega modela Carl G. Hempel je zagovarjal tezo, »da imajo splošni zakoni popolnoma analogne funkcije v zgodovini in naravoslovnih znanostih«. Zgodovina mora za zagovornike nomološkega modela ostati objektivna. Zanje je bila pripoved preveč osnoven in prereven način oblikovanja snovi, da bi lahko služila razlaganju. Pripoved je le epizodnega značaja, ne pa tudi konfiguracijskega, zato so med zgodovino in pripovedjo videli epistemološki prelom. Ricoeur ugotavlja, da se je kritika nomološkega modela končala z razpadom samega pojma razlage in tako odprla možnosti, da so se vprašanja lotili z nasprotnega vidika. Natančneje so ovrednotili zlasti vire razumljivosti v pripovedi. Narativno razumevanje je tako postalo precenjeno, medtem ko je zgodovinska razlaga izgubljala vrednost.⁶

Skratka, tako za francosko zgodovinopisje kot za anglosaksonsko nomološko teorijo je pripoved le epizodnega značaja, nikakor pa ne konfiguracijskega. Zato so tako eni kot drugi med zgodovino in pripovedjo videli epistemološki prelom. Medtem ko francosko zgodovinopisje izhaja iz dejstva, da zgodovine ne konstruira delujoči posameznik, temveč da se pojavlja kot totalno družbeno dejstvo, pa pri logičnem pozitivizmu prekritje pripovedi izhaja predvsem iz epistemološkega raz-

hajanja med zgodovinsko razlago in narativnim razumevanjem.⁷

Mnoge kritike francoskega modela so letele prav na zanemarjanje kratkega trajanja oz. dogodka, kar so nenazadnje tudi sami sprevideli. Res je sicer, da je v različnih fazah analovske produkcije razvidno ciklično nihanje med odklonilnim odnosom do dogodkovne in politične zgodovine ter vloge posameznika v zgodovinskem procesu in zagovarjanjem zgodovine družbenih struktur oziroma zgodovine dolgega trajanja, ki vnese na področje zgodovinopisja odmik od politične zgodovine in nato ponovno vračanje k dogodku in naraciji. Prehod na zgodovino mentalitet je povzročil ovrednotenje literarnih in ikonografskih virov ter ustnih pričevanj. S tem pa so tudi interpretacijsko posegli onstran zidu molka, v katerega so bili zagrneni vsi tisti, ki v reprezentativnih virih niso bili zastopani in zato niso mogli pripovedovati svoje zgodbe. V tem kontekstu govori Vovelle o dialektiki kratkega in dolgega časa in se naslanja na Norraja, ko je v svojem delu *Delati zgodovino* oznail »vrnitev dogodka«.⁸

Zagovor pripovedi in umeščanje ustne zgodovine v njen kontekst

Najdlje v zagovoru pripovedi gre Hayden White v danes že znamenitem delu *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (1973), ki je uvedel koncept pretvorb dogodkov v fabule. Zanj pripadata fikcija in zgodovina glede na narativno strukturo isti kategoriji, kar obenem povzroči tudi zbliževanje zgodovine in literature. Zgodovina je za Whitea literarni artefakt. Fabulo (*plot*) umesti med zgodbo in argument. Zgodbo razume v ožjem pomenu – *telling stories*: v pomenu predvsem sekvenčne pripovedi z začetkom, sredino in koncem. V bistvu gre bolj za »tok zgodbe« (*story-line*). Ta delitev se mu v zgodovini zdi nujnejša kot v literarni teoriji, v zgodovini namreč dogodki, ki tvorijo rdečo nit zgodbe, niso plod zgodovinarjeve domišljije, temveč so podvrženi postopkom dokazovanja.⁹

Tudi L. Stone ugotavlja, da ostaja med običajnimi zgodbami in zgodbami tradicionalnega

⁵ Burke, P.: n. d., str. 88–96.

⁶ Ricoeur, P.: n. d., str. 42–60.

⁷ Prav tam, str. 12.

⁸ Vovelle, M.: *Ideologije in mentalitete. Studia humanitatis*, Ljubljana, 2004, str. 249.

⁹ Ricoeur, P.: n. d., str. 140.

zgodovinopisja nekaj bistvenih razlik. Nove zgodbe se ukvarjajo z življenjem, občutki in ravnanjem ubogih in nepomembnih:

- k njihovi metodi spada tako opisovanje kot analiza – opirajo se na nove vire; pogosto gre za kazenske spise sodišč, ki so delovala po rimskem pravu in hranile pisne protokole celotnih izjav zaslišanih prič;
- pisci se lotevajo tudi nezavednega, ne da bi se zadovoljili zgolj z dejstvi, ki so pred njimi kot na dlani, pod vplivom etnologije pa poskušajo iz ravnanja sklepati na njegov simbolni pomen;
- zgodovina neke osebe, sodnega procesa ali dramatičnega dogodka ni podana zaradi sebe, ampak zato, da bi na novo osvetlila način življenja neke pretekle kulture ali družbe.¹⁰

Zahteva po več pripovedi izhaja tudi iz socialno-zgodovinskega konceptualnega področja, ki ga poznamo tudi kot *zgodovino vsakdanjega življenja*. *Alltagsgeschichte* se je razvila iz nemške socialne zgodovine in se je lotila preučevanja zgodovine »od spodaj navzgor« (*history from below*), tj. nižjih slojev, in pri tem pokazala domet mikro študij (*case studies*) in ustne zgodovine ter z njo komunikološke analize popularne kulture. Še posebej v nemškem prostoru se je pokazalo, kako pomembno je strukture in procese posredovati s pomočjo njihovih akterjev in dogodkov ter jih glede na to predstaviti pripovedno.¹¹ Pionir tovrstnih mikrozgodovinskih pristopov je Le Roy Ladurie s svojo študijo *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (1975).

Sočasno s tovrstnimi historiografskimi pristopi se je v sedemdesetih letih 20. stoletja razvila tudi zgodovinska biografija, in sicer takšen biografski pristop k raziskovanju, ki umešča posameznika v širši družbeni in kulturni kontekst. V ta kontekst prištevamo Ginzburgovo študijo *Il formaggio e il verni* (1976), Natalie Z. Davis *Il ritorno di Martin Guerre* (1984) in Giovannija Levija z biografijo piemontskega eksorcista.¹²

¹⁰ Stone, L.: *Vrnitev pripovedne umetnosti. Razmišljanje ob novem starem zgodovinopisju*. V: Luthar, O. (ur.): *Vsi Tukididovi možje*. Krt, Ljubljana 1990, str. 163–177.

¹¹ Luthar, O.: *Med kronologijo in fikcijo. Znanstveno in publicistično središče*, Ljubljana 1993, str. 101–110.

¹² Verginella, M.: *Suha pašta, pesek in bombe. Vojni dnevnik Bruna Trampuža*. Založba Annales, Koper 2004, str. 7–9.

Po dveh desetletjih in več lahko ugotovimo, da biografija nikakor ni le modni pojav, temveč sredstvo historiografskega obrata, ki se je dogodil sočasno z razvojem ustne zgodovine in se je z njo nemalokrat prepletal, omogočil različne nastavke preučevanja vsakdanjega življenja ter uveljavil argumentacijo »kritične teorije subjekta«.

Prehod modernističnega zgodovinopisja v postmoderno se v zgodovinopisju kaže znotraj dveh sklopov: prvi se nanaša na vsebino, drugi na metodo. Prvi sklop se osredotoča na koncept identitete in kolektivne memorije, drugi pa na razvoj ustne zgodovine in teorije narativnosti. Identitete, ki se oblikujejo na temelju odnosa do nacije, etnije, pripadnosti različnim družbenim skupinam in spolom ter širokega niza drugih kulturnih fenomenov, so podkrepljene s kolektivno memorijo in se najbolj razkrivajo v pripovedi posameznika, ki predstavlja osrednji raziskovalni problem v zgodovinopisju in je aktualen v zadnjem desetletju.¹³

S preučevanjem identitet zgodovinopisje vključuje tako posameznika kot širšo družbeno skupnost. Postmodernistične zgodovinarje zanima kulturno oblikovanje identitet, oz. kakšno vlogo igrajo spol, rasa, etnija, razred ter družbena integracija pri oblikovanju osebnega pogleda na svet in ideologije. Medtem ko so bile na primer modernistične študije na področju spolov usmerjene v emancipacijo spolov, pa postmoderniste zanimajo medsebojni odnosi moških in žensk skozi čas in načini, kako so se konstruirale osebne identitete. Zanima jih tudi telo samo in njegova zgodovina ter spremembe na področju občutenja sebe.

Del teh zapletenih diskusij se nanaša tudi na memorijo. Lahko se strinjamo, da je individualna memorija družbeno konstruirana, oz. produkt razreda, rase, televizije, časopisov itd., kot je to v svojem delu *Kolektivni spomin* dejal Maurice Halbwachs. Memorija pa zagotavlja tudi identiteto družbenih skupin in je kot taka »splošna ekonomija in upravljanje s preteklostjo v sedanjosti«.¹⁴ Pove-

¹³ Bentley, M.: *Modern Historiography. An Introduction*. Routledge, London and New York, 1999, str. 151.

¹⁴ Kramberger, T.: *Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije (spremna beseda)*. V: Halbwachs, M.: *Kolektivni spomin. Studia humanitatis*, Ljubljana, 2001, str. 242–243.

zava med spominom in oralnostjo je pomembno poglobila problem identitete v zgodovinopisju. Kot primere lahko navedemo zgodovino Afrike, delavskega razreda, migrantov, spolov itd.¹⁵

Prav po zaslugi nove podobe ustne zgodovine, povezane z identiteto, spominom, jezikom in naracijo je postala bolj sprejeta tudi v tradicionalnejših zgodovinopisnih krogih. Številne publikacije, kot npr. Thompsonova *International Yearbook of Oral History and Life Story*, pa nemška revija *Bios* itd., prepletajo ustno zgodovino z identiteto kot njeno osrednjo raziskovalno problematiko.¹⁶

Do podobnih premikov v sprejemanju ustnih virov kot zgodovinsko relevantnih pa je prišlo celo v strukturalno usmerjenem francoskem zgodovinopisju. Ko denimo Vovelle razpravlja o zgodovinopisnih virih, pravi: »*Ko ni več pisnega dokumenta, najdemo nadomestilo v različnih virih, pri katerih sama njihova narava ponuja širši način branja: pisno izgublja privilegij, v ospredje stopajo arheologija in ikonografski dokument, tudi oralna raziskava v okviru zgodovinske etnologije.*»¹⁷

RAZVOJ IN DOSEŽKI USTNE ZGODOVINE

Za začetek razprave se moramo vprašati, kaj novega je ustna zgodovina vnesla v zgodovinsko prakso.

Razvoj moderne ustne zgodovine je potekal v smeri od preučevanja elit proti množicam in tako močno razširil fokus zgodovinske obravnave. Do besede so prišli ljudje, ki so bili dotlej »skriti pred zgodovino«, kar pomeni, da je v določenem smislu demokratizirala zgodovinopisje. Ustna zgodovina omogoči pripadnikom nižjih družbenih razredov in marginalnih družbenih skupin, kot so delavci, domorodci, pripadniki kulturnih manjšin, ženske, imigranti idr., da povedo svoje izkušnje, ki bi bile drugače izgubljene, ker niso zavedene v pisnih virih. Ustni viri so specifični tudi v tem, da razkrivajo določene vidike družbenega življenja, kot so osebni odnosi, družinsko življenje ali gospodarjenje, kar iz drugih virov težko razberemo. Prav po

zaslugi vključevanja širokih množic v svojo obravnavo in interdisciplinarnem povezovanju zgodovine z drugimi družboslovnimi ter humanističnimi znanostmi se nam preteklost po zaslugi ustne zgodovine razkriva v novi perspektivi.

V bistvu je ustna zgodovina – kot pravi tudi eden izmed njenih utemeljiteljev, Paul Thompson – stara kot zgodovina sama. Bila je prva oblika zgodovine. Ustni zgodovinarji so bili že Tukidid, Herodot, Beda, Michelet ... Ko pa je bilo zgodovinopisje postavljeno na »objektivne« znanstvene temelje, se je usmerilo pretežno v pisne vire, kar naj bi zagotavljalo večjo objektivnost. Ustno pa je ostalo v domeni folkloristike in etnologije. Toda že francoski zgodovinar J. Michelet je v svojem delu *History of the French Revolution* zahteval, da morajo biti pisni dokumenti le eni od virov. Tudi sam je sistematično zbiral ustna pričevanja in navajal pomembnost ljudske ustne tradicije.¹⁸

Moderna ustna zgodovina se je deloma razvila tudi zaradi poskusov rekonstrukcije zgodovine nepismenih družb, kot npr. predkolonialne Afrike, o katerih pisnih dokumentov skorajda ne najdemo, imajo pa bogato ustno izročilo, ki se že stoletja ohranja s pomočjo oralne tradicije. Klasik tovrstnih raziskav je Jan Vansina, ki je raziskoval zgodovino Ekvatorialne Afrike.¹⁹ V podobnem položaju so se znašli tudi zgodovinarji, ki so preučevali politično in socialno zgodovino. Ker za določene teme ni bilo na razpolago zadovoljivih dokumentov, so za zbiranje dokazov začeli uporabljati pričevanja. Obstoječe dokumente pa so uporabili skupaj z ustnim dokaznim gradivom.²⁰

Prva faza razvoja ustne zgodovine – zgodovina elit

Svoj povratak je ustna zgodovina doživela v ZDA, kjer se je zbiranje življenjskih zgodb začelo v družboslovnih znanostih, posebej v sociologiji, v t. i. čikaški šoli, ki je sledila delu W. I. Thomasa in Zanieckega (1918–1921). Študije čikaške šole so se gibale v specifičnem teoretičnem polju t. i. simboličnega interakcionizma. Njihove študije so bile usmerjene predvsem na zbiranje življenjskih

¹⁵ Prim. Vansina, J.: *Oral Tradition. A Study in Historical Methodology*. Penguin Books, Harmondsworth, 1973.

¹⁶ Bentley, M.: n. d., str. 156–157.

¹⁷ Vovelle, M.: *Ideologije in mentalitete*. Studia humanitatis, Ljubljana 2004, str. 241.

¹⁸ Thompson, P.: *The Voice of the Past (Third Edition)*. Oxford University Press, Oxford, 2000, str. 25.

¹⁹ Vansina, J.: n. d.

²⁰ Prav tam, str. 26–27.

zgodb med marginalnimi skupinami (mladinsko prestopništvo, potepuštvo, kriminal, imigranti).²¹

Pod vplivom sociologije se je v ZDA začela razvijati »sodobna« ustna zgodovina. Njen začetnik Allan Nevins je kot politični zgodovinar na Univerzi Kolumbija ustanovil prvi arhiv ustne zgodovine in napisal delo *The Gateway to History* (1946). Intervjuval je predvsem vodilne predstavnike v vladi, podjetjih in družbi nasploh. Pokazal je, da je ta metodološki prijem primeren tudi za raziskovanje vodilnih elit in da ne gre zgolj za arhivistično prakso. Nevins je sicer postal tudi predsednik Ameriškega združenja zgodovinarjev (*American Historical Association*), vendar je bil v marsičem »outsider« v stroki. Ustna zgodovina je bila namreč v tistem času videna bolj kot arhivistična praksa.

Čeprav je v letih 1948–1960 ustna zgodovina doživela velik razcvet, je za to obdobje značilno, da je bila osredotočena predvsem na elite in odrijena med arhiviste in knjižničarje.

Teoretične diskusije so se v tem času namreč sukale predvsem okrog tega, kako naj se izvajajo in katalogizirajo intervjuji, kakšne so zakonite odgovornosti intervjuvanca in kakšni so odnosi med ustnimi in drugimi viri v arhivu. Še dolgo po Nevinsovi upokojitvi so na Kolumbiji nadaljevali z intervjuvanjem sodnikov, senatorjev, založnikov, poslovnežev in drugih voditeljev, skratka elite.²²

Druga faza – poseg na področje socialne zgodovine in »zgodovine od spodaj«

Nasprotno pa je evropska ustna zgodovina od samega začetka v domeni socialnih zgodovinarjev, ki so se ukvarjali z življenji in izkušnjami delavskega razreda, žensk in raznih manjšin. V 60-ih je na ustno zgodovino, kot na mnoge druge znanosti, vplivala Nova levica. V zgodovinopisju se to kaže kot kreiranje »zgodovine od spodaj« (*history from below*) oz. »nove socialne zgodovine«.

²¹ Sedmak, M.: *The Voice of the Past (Third Edition)*. Oxford University Press, Oxford, 2001, str. 181.

²² Grele, R. J.: *Directions for Oral History in the United States*. V: Dunaway D. K. & W. K. Baum: *Oral history. An Interdisciplinary Anthology*. AltaMira Press, Walnut Creek, str. 72.

V sedemdesetih je temeljno delo, ki je v marsičem usmerilo nadaljnji razvoj ustne zgodovine na polje socialne zgodovine in »zgodovine od spodaj«, bila Thompsonova študija *The Edwardians: The Remarking of British Society*, ki je postala zgled vsem kasnejšim raziskavam. V tem delu je Thompson poleg zgodovinske vključil tudi sociološko perspektivo, raziskavo pa je izvedel na zelo obširnem vzorcu 444 vprašanih, ki so bili rojeni med leti 1872 in 1906. Z bogatim korpusom pričevanj je pridobil po eni strani primerljive podatke, ki so se nanašali na posamezne argumente (spomini na otroštvo, odnosi med vasjo in mestom, razlike med spolom in starostjo), po drugi pa izčrpne biografske podatke posameznikov, ki so pripadali različnim družbenim razredom. Z intervjuji pridobljene podatke je kombiniral z drugimi pisnimi viri, kot so statistični in demografski podatki, uradnimi institucionalnimi viri itd. Thompsonu je tako uspelo prikazati individualno ozadje družbenih konfliktov, razredno neenakost in krizo vsakdanjega življenja v takratni britanski družbi. Hkrati pa je tudi osvetlil raznolike segmente človekovega delovanja od ekonomije do prostega časa, od religioznosti do kriminala, pa vse do delavskega in feminističnega gibanja. Ustni viri so mu omogočili dognati, kako posamezniki živijo v velikih zgodovinskih procesih in družbenih spremembah.²³

Še večji zgodovinopisni odmev je doživelo njegovo delo *The Voices of the Past*, ki je postalo temeljno metodološko delo za študij in raziskovanje ustne zgodovine. V njem je obranil ustno zgodovino pred kritikami vseh tistih, ki niso bili pripravljeni zaupati spominu.

Po letu 1970 se je tudi mlajša generacija ameriških zgodovinarjev začela ukvarjati s socialno ustno zgodovino. V njej je izstopal Studs Terkl, ki je napisal temeljna dela *Hard times* (1970), *Working Class* (1974) in *The Good War* (1984) ter v njih ujel glasove t. i. malih ljudi.

Tudi Alex Haley je v delu *Roots* (Korenine) na podoben način inspiriral ljudi, še posebej Afro-američane, da so začeli zbirati svoje družinske zgodovine s pomočjo intervjujev, kar je razkrilo pretresljive spomine na suženjstvo in njegovo de-

²³ Passerini, L.: *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria*. La Nuova Italia Editrice, Firenze, 1988, str. 142.

diščino, ki bi bili sicer za zgodovinopisje izgubljeni. Delo je odprlo tudi zelo pomembno področje t. i. »black history«, za katero praktično ni ohranjenih pisnih virov. Zgodovina ameriških črncev je pomembno zaznamovala ameriško ustno zgodovino, njen začetnik pa je Alex Haley z delom *The Autobiography of Malcolm X*.²⁴

Z vključevanjem ustnih virov je ustna zgodovina veliko prispevala tudi k obstoječim področjem zgodovinskih študij, kjer sicer dominirajo pisni viri, kot sta ekonomska in politična zgodovina.

Ustni viri so se pokazali kot pomemben korektiv in dodatek k obstoječim virom tudi za ekonomsko zgodovino. Tudi statistični viri, kot so plače, so lahko zavajajoči, saj so mnogi faktorji glede življenjskega standarda prikazani zgolj s statističnimi indici in so zato lahko napačno razumljeni.

Velikega pomena za ekonomsko zgodovino je tudi preučevanje kmetijstva s pomočjo ustnih pričevanj. Statistični viri so na tem področju prisotni le na velikih farmah, pa tudi če so, so pogosto nerealni. Referenčno delo na tem področju je študija o vzhodnem angleškem kmetijstvu *The Horse in the Furrow, The farm and the Village*, ki jo je napisal George Ewart Evans.

Na ekonomsko ustno zgodovino se veže tudi zgodovina dela, ki se je razvila v različnih oblikah: biografski, avtobiografski ali pa v obliki »skupnostnih študij« (community study). Raziskovanje zgodovine dela je primerno zlasti za mesta, ki so odvisna od ene same industrijske panoge, ali pa za problematiko nezaposlenosti in iskanja službe. Najbolj odmevna študija s tega področja je vsekakor delo Studsa Trekla *Hard Times*, ki govori o veliki ameriški gospodarski krizi, in njegova druga mojstrovina *Working*, v sklopu katere nam 130 Američanov posreduje izkušnje o delu, o družbenih odnosih in kulturi, ki iz njih izhaja. Na tem mestu moramo navesti tudi delo Luise Passerini *Fascism in Popular Memory*, v katerem avtorica raziskuje italijansko delavsko zavest. V ta sklop pa sodi tudi revija *I giorni cantati*.

²⁴ Thompson, P.: n. d., str. 82–117.

V kontekstu socialne naravnosti ustne zgodovine je bilo nujno vključiti v obravnavo tudi delavski razred. Nekatere klasične študije na tem področju so: Peter Towsend: *The Family Life of Old People* (1975), Brian Jackson in Dennis Marsden: *Education and the Working Class* (1963) in nena zadnje Edvard Thompson z znamenito študijo *The making of the English working Class* (1963).²⁵

Šestdeseta leta so vplivala tudi na oblikovanje zgodovine žensk, kar je ne le vključilo v zgodovinopisje »nevidne« ženske, temveč tudi odpiralo nova vprašanja, ki jih zgodovinopisje obravnava. Odslej se sprašujemo tudi o oblačenju, fizični aktivnosti, menstruaciji, poznavanju in navadah glede preprečevanja rojstev, rojevanju, družinski ekonomiji, gospodinjstvu, menopavzalnih izkušnjah ter o medosebnih odnosih v javnem in privatnem življenju.²⁶ Med najpomembnejše raziskave ustne zgodovine žensk sodijo študije Sherne Gluck, med katerimi je najopaznejša *From Parol to Prison*, ki govori o življenju ameriških sufražetk. Prav tako pomembne so tudi Mary Chamberlain s *Fenwoman*, Sheila Rowbotham in Jean McCrindle z *Dutiful Daughters* ter Elizabeth Roberts z *A woman's places*.²⁷

Svoj prispevek pa je ustna zgodovina dala tudi na področju politične zgodovine. Ena od oblik raziskovanja je biografija politikov. Ustni viri pa so prispevali tudi k raziskavam biografij politikov, kot je npr. T. H. Williamsova *Huey Long*, pa tudi političnih navad in osebnih življenj tudi manj znanih političnih aktivistov. Eno takih raziskav predstavlja delo Kathleen Blee *Women of the Klan*, v katerem avtorica popisuje izkušnje žensk, ki so sodelovale v Ku–klux–klanu. Številne so tudi študije o drugi svetovni vojni, med katerimi so pomembne zlasti študije o holokavstu, o preživetju med vojno, o kolaboraciji, otrocih kot žrtvah itd. Prominentna dela s tega področja so Portelijevo *The Battle of Valle Giulia*, Fraserjevo *Blood of Spain* in Alistair Thomsonovo *Anzac Memories*. Tudi slovensko zgodovinopisje je na tem področju dobilo eno prvih ustnozgodovinskih del, *Ljudje v*

²⁵ Thompson, P.: n. d., str. 73.

²⁶ Gluck, S.: *What's So Special About Woman. Women's Oral History*. V: Dunaway D. K. & W. K. Baum: *Oral history. An Interdisciplinary Anthology*. AltaMira Press, Walnut Creek, 1996, str. 215–231.

²⁷ Thompson, P.: n. d., 2000, str. 112.

vojni (1995), izpod peresa Marte Verginelle, Sandija Volka in Katje Colja. Delo obravnava pričevanja navadnih ljudi o njihovem doživljanju vojne na Tržaškem. Tržačani pa so po zaslugi Marte Verginelle bogatejši še za eno delo s področja memoristike, ki opisuje malega posameznika v vojnem vrtincu, to je monografija *Suha pašta, pesek in bombe. Vojni dnevnik Bruna Trampuža* (2004), ki temelji na dnevniku vojaka iz druge svetovne vojne Bruna Trampuža.

Ustna zgodovina se je razvijala tudi v smeri raziskovanja imaginarija, ideologij in mentalitet skozi čas dolgega trajanja. Tovrstni pristop je med prvimi ubral Philippe Joutard v svojem delu *Légende des Comisards* (1977). Tako kakor etnologi se je na podlagi neposrednega raziskovanja lotil obnavljanja elementov kolektivnega spomina o dani temi: spomin na spopad iz vojne kamižolarjev, kroga francoskih protestantov proti kralju Ludviku XIV. Primerjal je zgodovinske zapise in »dejstva«, rokopisna pričevanja nastala v obdobju med 1730 in 1760, iz srede 19. stoletja ter pričevanja, ki jih je sam zbral na terenu med potomci tedanjih upornikov. Najprej je ugotovil, da se je od 221 zbranih ljudskih pripovedk kar tri četrtine nanašalo na kamižolarje, vendar pa je le polovica teh zgodb omenjala spopad. Ob tem se je poglobil v nedoslednosti, pravzaprav že prave konfuznosti med samimi zgodbami. S tem ko je sledil njihovim spremembam skozi čas, pa je ugotovil, da to niso bile individualne, temveč kolektivne konfuznosti. Joutard jih definira kot kolektivne mentalitete oz. kot kulturne identitete, kjer memorija odigra aktivno vlogo v reinterpretaciji lastne zgodovine in pomembno vsebinsko vez med preteklostjo in sodobnostjo določene skupnosti.²⁸ Tako ponazori prav poseben čas, oziroma spomin, ki, kot pravi Vovelle, »siromaši, a je istočasno ustvarjal, ki včasih v enem spominjanju združuje različne dogodke, to je spomin, ki je ob stiku s pisno kulturo sposoben obogatiti odkritja zaporednih plasti«.²⁹

Teoretična introspekcija

Na prvem mednarodnem kongresu ustne zgodovine v Essexu leta 1978 je prišlo prvič do soočenja med ameriškimi in evropskimi ustnimi zgodovinarji. Tema razprave so bili teoretični in

metodološki problemi ustne zgodovine glede subjektivnosti na področju razbiranja ideoloških elementov v ustni pripovedi. Na tej konferenci je Luisa Passerini v prispevku *Work ideology and consensus under Italian fascism* odprla diskusijo o vrednotenju in veljavnosti ustne zgodovine. Še pomembnejša pa je bila njena razprava o vlogi subjektivnosti v zgodovinopisju, oz. o zavednih in nezavednih pomenih in izkušnjah, ki so jih vprašani doživeli in se jih spominjali. Opozorila je tudi na vpliv ljudske kulture in ideologije na individualno memorijo, ki se lahko razkriva z molkom, protislovnostjo in posebnostjo pričevanja.

To je bil začetek širšega razmisleka, ki se je nadaljeval v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja. Razprave so šle v smer razmišljanja o naravi zgodovine in zgodovinskega znanja, pridobljenega z ustno zgodovino, in prav Passerinijeva sodi, poleg Alessandra Portellija in Ronalda Greleja, med najpomembnejše teoretike na tem področju.

Ron Grele, direktor raziskovalnega oddelka za ustno zgodovino na Kolumbijski univerzi, je v svojem članku *Movement without aim*, ki ga je prvič objavil l. 1975, pozival k večji teoretični introspekciji. Menil je, da bi morali ustni zgodovinarji raziskovati odnose, ki nastopajo v procesu spraševanja, in sicer lingvistični in performativni aspekt intervjuja ter povezavo med individualno in družbeno zgodovinsko zavestjo. Zavzemal se je tudi za interdisciplinarnost zgodovinske vede ter tako pomembno vplival na raziskave v naslednjih desetletjih.³⁰

Med ključne tekste, ki so postavili teoretične temelje ustni zgodovini, sodi delo Alessandra Portellija *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories*, kjer poskuša prikazati, kako skozi raziskave narativne forme, ki so značilne za ustno pričevanje, ljudje oblikujejo svojo formulacijo zgodovine, preko katere razlagajo preteklost ter informirajo sedanost in bodočnost. Delo je pomembno tudi zaradi tega, ker prispeva k razumevanju odnosa med pripovedovalcem in raziskovalcem kot zgodovinskim akterjem. Končni produkt intervjuja

²⁸ Passerini, L.: n. d., str. 146–149.

²⁹ Vovelle, M.: n. d., str. 242.

³⁰ Grele, R. J.: *Movement without aim*. V: Perks, R. & A. Thomson: *The Oral History Reader*. Rutledge, London, New York, 2005, str. 38–52.

je vedno produkt obeh, spraševalca in spraševanega.

Na primeru povojne stavke v Terniju, ko so smrt delavca Trastullija kronološko zamešali, Portelli prikaže, da ustna zgodovina prispeva več k razkrivanju pomena kot dejstev. Enkratnost ustnih virov je prav v pripovedovalčevi subjektivnosti. Ustni viri nam ne povejo le, kaj so ljudje storili, temveč tudi, kaj so želeli ali nameravali storiti, ali kaj verjamejo, da so storili. To, kar je pri pričevanjih pomembno, ni le dejstvo, temveč način, kako deluje človeški spomin. Kar človek verjame, je v resnici »fakt«. Pomen ustnih virov je prav v odklonu od dejstev, ki se kažejo v imaginaciji, simbolizmu in željah, tako da ne moremo govoriti o napačnih virih. Tudi napačna trditev je psihološko relevantna. Očitek, da so tako pridobljeni viri v primerjavi s pisnimi zaradi nepopolnosti spomina vprašljivi, zavrača Portelli z ugotovitvijo, da to velja tudi za pisne vire, saj jih veliko nastane po tem, ko se je dogodek že zgodil, in s strani tistih, ki niso bili udeleženi.

Skratka, če parafraziramo Portellija je »zgodovinsko delo, ki uporablja ustne vire nedokončano zaradi narave virov, zgodovinsko delo, ki izključuje ustne vire pa je nekompletno že po definiciji«.³¹

Tretja faza - lingvistični obrat

Nekaj časa so se ustni zgodovinarji prepirali tudi okrog tega, ali naj intervjuvajo elite ali neelite. Po letu 1980 pa so ustnozgodovinski projekti združili oba aspekta. Ugotovili so, da nobena družbena skupina ne poseduje ekskluzivnega razumevanja preteklosti in da so najboljši tisti projekti, ki so zasnovani čim širše.³²

V zadnjem času pa prevladujejo razprave, ki jih imenujemo »lingvistični obrat«. Ta je v svetu zajel tako družboslovne kot humanistične vede in se nanaša na vprašanja jezika in jezikovnih kodov ter zagovarja, da je družbena realnost lahko razumljena le prek diskurza o tej realnosti. Ali, kot je dejal Stephan Jay Gould: zgodovina ni toliko opis

resnične preteklosti, kot je v resnici le niz argumentov, ki kreirajo preteklost kot družbeno konstrukcijo. Ta vprašanja sovpadajo s poststrukturalističnimi in postmodernističnimi pristopi k jeziku in reprezentaciji. Tovrstni pristop je gotovo središčen v delih, ki si prizadevajo odkriti jezik vsakdanjosti in samopredstavitve narativnih struktur znotraj pripovedi ter tako ohranjati osebne zgodovine pri življenju.³³

Upravičenost takšne obravnave pričevanj je tudi dejstvo, da so pričevanja neizobraženih ljudi povezana s tradicionalnimi ljudskimi pripovedmi; tako so lahko zgodovinske, poetične in legendarne pripovedi pogosto pomešane. Rezultat takih pričevanj je pripoved, v kateri so zabrisane meje med notranjim svetom pripovedovalca in objektivno zunanostjo. Pripovedi neizobraženih lahko zaradi tega postanejo težje razumljive kot pripovedi bolj izobraženih, saj obstaja večja možnost, da se njihova osebna resnica pomeša z domišljijo. Večja ali manjša prisotnost pregovorov, pesmi, formul in stereotipov pa lahko na drugi strani kaže na stopnjo prisotnosti kolektivnega pogleda v individualni pripovedi.³⁴

Novejši pristopi v ustni zgodovini klasificirajo intervjuje kot žanr, ki osvetljuje tako način, kako je zgodba povedana, kot tudi, kako oblika, v kateri je povedana, izoblikuje vsebino. Pri analizi pripovedi, pa je pomemben tudi način pripovedovanja, da smo pozorni na hitrost in trajanje pripovedi.

Žanr je oblika literarne analize, ki je uporabljena v študijah popularne kulture, pa tudi v afriških študijah, v okviru katerih na primer Ruth Finnegan raziskuje oralno literaturo. Tonkinova je v delu *Narrative and Genre* pokazala, da je tako kot intervjuje moč preučevati zahodne oralne žanre, kot so šale, sentimentalne zgodbe, radijske napovedi, TV-komedije, gostilniške zgodbe, psihoanalitične izpovedi idr. Opozorila je tudi, da ustna pričevanja vsebujejo druge žanre, kot na primer pregovore, anekdote, seksualne zgodbe (večinoma moške), vojne zgodbe in predvsem ženske bolniške zgodbe. Portelli meni celo, da ustni intervjuji ne le vsebujejo druge žanre, temveč so sami poseben žanr. V tem kontekstu je nastalo

³¹ Portelli, A.: *What makes oral history different*. V: Perks, R. & A. Thomson: *The Oral History Reader*, Rutledge, London, New York 2005, str. 63–74.

³² Ritchie, D.: *Doing Oral History*. Twayne Publishers, New York, 1995, str. 5–7.

³³ Grele, R. J.: n. d., 1996, str. 78–79.

³⁴ Portelli, A.: n. d., str. 66–67.

več značilnih študij o vojnih, seksualnih in medicinskih zgodbah, kot so Portellijeve vojne zgodbe *Battle of Valle Giulia*, Plummerjeve seksualne zgodbe *Power, Change and Social Worlds* idr. Med najpomembnejša dela, ki vključujejo omenjen pristop, pa gotovo sodi delo Philippa Lejeuna *Je est un autre: L'Autobiographie, de la littérature aux médias* (1981). Delo govori o obliki avtobiografije v Franciji, v njem pa je avtor ovrednotil in primerjal serijo različnih žanrov, kot so radijski intervjuji in zgodovinska pričevanja vključno z avtobiografijo v tretji osebi. Prikazal je, kako je iz navedenih žanrov mogoče razbrati življenjske izkušnje ljudi, kot so skrite zgodbe iz življenja v zaporu ali bolnišnici, o umorih in seksualnih škandalih, o vojni in odporu idr. Passerinijeva pa je v svojih raziskavah torinskega delavskega razreda prikazala potrebo po raziskovanju žanra, formuliranega kot »kaj je nekdo hotel povedati«.³⁵

Poleg obravnave jezikovne strukture in žanrske oblike intervjuja pa sodobne študije ustne zgodovine usmerjajo raziskave na odnos med intervjuvancem in intervjuvanim, ki je v ustni zgodovini opredeljen kot »povraten« (*reflexive*). Interesi, hotenja, socialne navade ter osebna in kolektivna ideologija spraševalca vplivajo tako na potek intervjuja kakor tudi na samo pripoved.

Tudi razmerje med knjižnim jezikom in dialektom običajno pokaže, kolikšno kontrolo ima pripovedovalec skozi pripoved. Tudi sicer je pomembno biti pozoren na rabo dialekta, kakor tudi na prehode na knjižni jezik.³⁶

Obravnava narativnosti, jezika in povratnega vpliva spraševalec/pripovedovalec je del raziskovalnih prizadevanj, ki se nanašajo na subjektivnost, na načine, kako želje, ideologije, vizije in predvsem spomin oblikujejo naše zgodovine. Ali kot je dejala Elizabeth Tonkin, »da bi razumeli pričevanja, moramo razumeti literarni način, oz. pripoved; da bi razumeli literarni način moramo razumeti, da je del družbene aktivnosti pripovedovalca, in da bi razumeli družbeno aktivnost pripovedovalcev, moramo razumeti, da je le-ta zgodovina«.³⁷

³⁵ Thompson, P.: n. d., str. 276–277.

³⁶ Portelli, n. d., str. 66–67.

³⁷ Tonkin, E.: *Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History*. Cambridge University Press, Cambridge,

Skratka, v zadnjih petdesetih letih je ustna zgodovina napredovala od obrobne, za marsikaterega zgodovinarja neznanstvene panoge, ki je bila sprva dojemana zgolj kot pomožna zgodovinska veda, do akademske discipline. Postala je zelo priljubljena tudi v širši javnosti prav po zaslugi svoje pripovednosti in socialne naravnosti. V njej so se namreč prepoznale tudi širše množice in ne le elite, svojo priložnost, da postanejo zgodovinski akterji, pa so dobile tudi marginalne družbene skupine in manjšine, kakor tudi ljudstva brez pisa.

SKLEP

V zadnjih petdesetih letih se je ustna zgodovina razširila bolj ali manj po celem svetu. Zrasla je tam, kjer se je znotraj zgodovine same ohranila tradicija terenskega dela, npr. v okviru politične zgodovine, zgodovine dela in lokalne zgodovine, ali pa tam, kjer je bila zgodovina v kontaktu z drugimi »terenskimi« disciplinami, kot so antropologija, sociologija, etnologija, dialektologija ... Ustna zgodovina se je prvenstveno uveljavila na področju socialne zgodovine, umešča pa se tudi v koncept »zgodovine od spodaj« ter s tem pomembno dopolnjuje področja, kjer so pisni viri skromni ali pa jih ni. Narava pričevanj ponuja tudi možnosti preučevanja mentalitet, ideologij in identitete.

Časi, ko se je ustna zgodovina začela razvijati, zanje niso bili najbolj ugodni. V zgodovino pisju je dominiralo francosko zgodovinopisje s kvantitativnimi metodami in favoriziranjem serijskih virov, ki so sicer predstavljali pomemben premik na področju zgodovinopisja. Posledično se je raziskovalni interes zgodovinarjev premaknil na področja gospodarstva, prebivalstva in družbe in razvile so se ekonomska, socialna in demografska zgodovina, ki so temeljile na statističnih izračunih. Pri prizadevanjih po objektivnosti in z odporom do političnega historicističnega koncepta pa so pristaši omenjenega pristopa zanemarili vlogo posameznika v zgodovinskem procesu, kar so v tretji generaciji tudi sami spoznali in poleg dolgega trajanja ponovno potrdili dogodek in pripoved kot relevantni kategoriji. S tretjo generacijo francoskega zgodovinopisja sovpada tudi razvoj zgodovinske antropologije in zgodovine mentalitet,

1995.

ki poleg serijskih dopuščata tudi druge vire, kot so literarni in ikonografski viri ter ustna pričevanja. Izbor virov in nenehne zahteve po interdisciplinarnosti ustno zgodovino umeščajo v polje zgodovinske teorije, ki je še dodatno podkrepljena s postmodernističnim zavedanjem, da je zgodovina le družbena konstrukcija in da je torej zgodovinska interpretacija v vsakem primeru subjektivna. Postmodernističen pogled na zgodovinopisje tudi sicer v marsičem sovпада z naravo ustne zgodovine. Tako je obema lastna zahteva po narativni naravi zgodovinopisja, po raziskovanju posameznika in identitete, ki se zrcali skozi jezik, ter zahteva po interdisciplinarnosti.

Kljub začetnim dvomom zgodovinarjev, ki so z nezaupanjem gledali na nov način pridobivanja virov, bolj značilen za družboslovne znanosti (podoben odpor še danes gojijo nekateri zgodovinarji iz domačih logov in pojav imenujejo »sociologizacija zgodovine«), je ustna zgodovina postala akademska disciplina in je kot samostojen predmet uvrščena v dodiplomske in podiplomske študije zgodovine. Po svetu so nastali številni arhivi ustnih virov, ustanovljena so bila številna ustnozgodovinska društva, da ne omenjamo množice publikacij in revij, ki izhajajo povsod po svetu in objavljajo dela, ki so nastala pretežno na osnovi ustnih pričevanj. Da je lahko ustna zgodovina postala relevantna akademska disciplina, pa je morala tudi sama narediti kvalitativni metodološki preskok, kar predstavlja zagotovilo za njen nadaljnji razvoj.

Slovensko zgodovinopisje tudi na tem področju šele orje ledino. Ustni viri so bili v preteklosti bolj v domeni etnologov in antropologov, zgodovinarji pa so na tovrstno gradivo gledali kot na gradivo, ki ne more zagotoviti objektivnega prikaza preteklosti. Skeptični so tudi do interdisciplinarnega povezovanja zgodovine z drugimi družbenimi znanostmi, še posebej s sociologijo in antropologijo. Razloge za tovrstno zaostajanje slovenske stroke na tem področju gre iskati v dejstvu, da je bilo zgodovinopisje pod pritiskom vladajoče ideologije, ki ni dopuščala raznolikega razumevanja preteklosti, ki ga ponuja raba ustnih pričevanj najširših množic. To nam potrjuje tudi dejstvo, da ustna zgodovina v totalitarnih sistemih ni nikjer uspevala; v bivših komunističnih državah se je denimo razvila šele s padcem komunizma, ko je

doživela pravi razcvet. To pa se z osamosvojitvijo v Sloveniji ni zgodilo. Dela ustne zgodovine lahko naštejemo na prste ene roke, še vedno pa ne premoremo avdio-vizualnih arhivov, kjer bi sistematično zbirali ustna pričevanja, pa tudi projektov, ki bi bili namenjeni izključno ustnozgodovinskim raziskavam še ni. Lahko bi rekli, da je ena redkih svetlih točk uvajanje predmeta ustne zgodovine na koprski Fakulteti za humanistične študije, ki ga predava prof. dr. Marta Verginella, kar daje že določene sadove, saj počasi nastajajo študije, ki temeljijo na ustnih virih. Tako lahko upamo, da se bo oblikovala kritična masa ustnih zgodovinarjev, ki bo poskrbela za potrebne mehanizme (zvočni arhiv, timsko delo, projekti idr.) za razvoj ustne zgodovine. Nenazadnje ostaja tudi upanje in pričakovanje, da bodo slovenski zgodovinarji spoznali, kako pomemben je prispevek ustne zgodovine v tem, da je v zgodovinski fokus vključila doslej amorfne ljudske množice in družbene skupine ter s tem demokratizirala in humanizirala zgodovinopisje, kar naredi zgodovino bolj živo, bogato in občuteno.

Literatura

- Bentley, M. (1999):** Modern Historiography. An Introduction. Routledge, London and New York.
- Burke, P. (1993):** Revolucija v francoskem zgodovinopisju. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Gluck, S. (1996):** What's So Special About Woman. Women's Oral History. V: Dunaway D. K. & W. K. Baum: Oral history. An Interdisciplinary Anthology. AltaMira Press, Walnut Creek, 215-231.
- Grele, R. J. (1996):** Directions for Oral History in the United States. V: Dunaway D. K. & W. K. Baum: Oral history. An Interdisciplinary Anthology. AltaMira Press, Walnut Creek, 62-84.
- Grele, R. J. (2005):** Movement without aim. V: Perks, R. & A. Thomson: The Oral History Reader. Rutledge, London, New York, 38-52.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Kramberger, T. (2001):** Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije (spremnna beseda). V: Halbwachs, M.: Kolektivni spomin. Studia humanitatis, Ljubljana.

- Luthar, O. (1993):** Med kronologijo in fikcijo. Znanstveno in publicistično središče. Ljubljana.
- Passerini, L. (1988):** Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria. La Nuova Italia Editrice. Firenze.
- Portelli, A. (2005):** What makes oral history different. V: Perks, R. & A. Thomson: The Oral History Reader, Rutledge, London, New York, 63-74.
- Ricoeur, P. (2001):** Zgodovina in pripoved. Ljubljana, Društvo Apokalipsa.
- Ritchie, D. A. (1995):** Doing Oral History. Twayne Publishers, New York.
- Sedmak, M. (2001):** Avto/biografska metoda pri proučevanju etnično mešanih zvez. Socialno delo, 40, 181-190.
- Schrager, S. (2005):** What is social in oral history. V: Perks, R. & A. Thomson: The Oral History Reader, Rutledge, London, New York, 284-299.
- Stone, L. (1990):** Vrnitev pripovedne umetnosti. Razmišljanje ob novem starem zgodovinsopisju. V: Luthar, O. (ur.): Vsi Tukididovi možje. Krt, Ljubljana.
- Thompson, P. (2000):** The Voice of the Past (Third Edition). Oxford University Press. Oxford.
- Tonkin, E. (1995):** Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vansina, J. (1973):** Oral Tradition. A Study in Historical Methodology. Penguin Books.
- Verginella, M., Volk, A. & K. Colja (1995):** Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Založba Annales, Koper.
- Verginella, M. (2004):** Suha pašta, pesek in bombe. Vojni dnevnik Bruna Trampuža. Založba Annales, Koper.
- Vovelle, M. (2004):** Ideologije in mentalitete. Studia humanitatis, Ljubljana.

Zusammenfassung

DIE AFFIRMATION DER ORAL HISTORY IM KONTEXT DER NARRATIVEN GESCHICHTSSCHREIBUNG

Der Beitrag behandelt die Anfänge der Oral History, die in die Mitte des 20. Jahrhunderts zurückreichen. Seit damals erlebte die Oral History unterschiedliche Phasen. Von einer marginalen historischen Praxis, die sich oft allein mit dem Sammeln mündlicher Zeugnisse – zunächst von elitären Einzelpersonen – zufrieden gab, fand sie ihren Platz und ihre Bedeutung beim Enthüllen der „verborgenen“ Geschichte „gewöhnlicher“ Menschen. Sie prägte wesentlich die Formierung eine „Geschichte von unten“ und half, Neuland in der Sozialgeschichte zu betreten. Die epistemologische Begründetheit dieses Zugangs basiert auf der Tatsache, dass auch gewöhnliche Leute die menschliche Gesellschaft in der Vergangenheit mitgestaltet haben, aber aufgrund der Konzentration der Historiographie auf politische Akteure und Eliten verschwiegen wurden. Die traditionelle Historiographie behauptete, dass diese Menschen nicht erforscht werden können, weil sie kein schriftliches Material hinterlassen haben; in historischen Untersuchungen könnten sie höchstens als statistisches Aggregat und Teil der anonymen Masse erfasst werden.

Die Historikerinnen und Historiker, die mündliche Quellen und überhaupt mündliche Materialien zu verwenden begannen, wurden sich bald bewusst, dass der methodologische Ansatz einer kritischen Bewertung unterzogen und eine eigene Methodologie sowie theoretische Struktur ausgearbeitet werden muss. Die methodologischen Überlegungen ermöglichten die Durchsetzung der Oral History als akademische Disziplin. Sie trugen auch dazu bei, dass der historische Fokus auf Gebiete ausgedehnt wurde, die zuvor in der Domäne anderer Gesellschaftswissenschaften lagen – der Soziologie, der Anthropologie, der Ethnologie usw. Die Durchsetzung der Oral History brachte nicht nur eine Bereicherung der wissenschaftlichen Erkenntnis, sondern auch eine Affirmation und psychologische Unterstützung für das Individuum, das seine Erinnerungen an eine größere

Gemeinschaft vermittelt. Sie wurde außerdem zu einem Mittel der Affirmation gesellschaftlicher Randgruppen und Bewegungen: Frauenbewegung, Gewerkschaftsbewegung, Arbeiterklasse, autochthone Bevölkerungsgruppen, Immigranten und ethnische Minderheiten, Schwulen- und Lesbenbewegung, Menschen mit Lernschwierigkeiten usw.

Schlagwörter: Oral History, Ereignisgeschichte, Strukturgeschichte, narrative Geschichtsschreibung.

ZGODOVINA ZA VSE

*In memoriam***Olga Janša Zorn**

(5. 7. 1938 – 28. 1. 2008)

Draga Olga! Pišem Ti pismo, ki ga ne boš nikoli prejela, nikoli ga ne boš odprla in prebrala. Pišem Ti pismo, na katerega ne pričakujem odgovora. V zadnjih dneh januarja si se namreč v svoji domači hiši v Kranju tiho poslovila od nas. Tolaži me zavest, da si zadnje dni preživela obkrožena z ljubeznijo svojih najbližjih: sinove družine in brata. V turobnem petkovem jutru na prvi februarški dan smo Te Tvoji bližnji, prijatelji in znanci pospremili k poslednjemu počitku na ljubljanskih Žalah.

Odkar si za božično-novoletne praznike obležala v bolnišnici, Ti je marsikdo med nami namenjal prenekatero toplo misel in lepo željo. Rojena v Dolenjem Logatcu si otroštvo preživela v Ormožu, kjer si tudi obiskovala osnovno šolo. Kot si mi pripovedovala, si se že tedaj odločila za učiteljski poklic, ki pa si ga v življenju visoko presegla. Po diplomu na Filozofski fakulteti v Ljubljani si najprej učila na osnovni šoli, nato na kranjski gimnaziji, potem pa se zaposlila kot bibliotekarka na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete. Bila si med knjigami, ob viru znanja, ki si ga oboževala in ga pozorno spremljala. Upam si trditi, da si bila med najbolj načitanimi in vsestransko razgledanimi zgodovinarji, čeprav tovrstnega javnega priznanja nisi bila nikdar deležna. Lotevala si se široke palete raziskav – od gospodarskih vsebin, kot so agrarna reforma, zgodovina turizma, pomorstvo,

prek vprašanj krajevine zgodovine do delovanja zgodovinskih društev v 19. stoletju in deloma z njimi povezanih historiografskih tem. Prevezela si nepogrešljivo, a pogosto premalo cenjeno delo sestavljanja tematskih bibliografij za slovensko zgodovino ter več let zgledno urejala zgodovinarsko revijo *Kronika*, pri kateri si do zadnjega ostala zanesljiva, ustvarjalno-kritična članica uredniškega odbora.

Bila si izjemno vestna, a kljub temu vedra in priljubljena tako pri delu kot v družbi. Študentom si posvečala veliko pozornosti, kot da smo Tvoja širša družina. Niso bili profesorji in asistenti ti, ki so nam pokazali prve korake v objavljanje prispevkov v zgodovinarskih revijah: to si bila Ti, ki si znala presoditi, česa je kdo od nas sposoben, potem pa si nas vpeljala v pisanje prvih knjižnih poročil in recenzij.

Na fakulteti Te niso znali zadržati, zato si se vrnila v pedagoško dejavnost na Pedagoško fakulteto v Ljubljani; najprej kot predavateljica, po doktoratu pa kot docentka in izredna profesorica. V obdobju službovanja na Pedagoški fakulteti se je začela ena Tvojih najdragocenejših dejavnosti za prihodnje mlade generacije. Sodelovala si v skupini, ki je sestavljala nove učne načrte za zgodovino v osnovni in srednji šoli. Bila si soavtorica števil-

nih izvrstnih učbenikov za osem- in kasneje za devetletko, ki se skušajo čim bolj približati šolarjem in se odlikujejo po zanimivem, preprostem in jasnem izražanju, obenem pa sledijo najnovejšim strokovnim spoznanjem. Pedagoško poslanstvo si nadaljevala tudi po upokojitvi, ko si z vsem žarom poprijela za delo pri Univerzi za tretje življenjsko obdobje. Tvoja predavanja, zlasti pa ekskurzije so bili nepozabni.

Vsi, ki smo Te poznali, smo se veselili, ko si našla vrednega življenjskega in strokovnega sopotnika, se poročila in dobila živahnega sinčka. Tvoja sreča pa ni trajala dolgo. Potem ko si v letu 1981 zaradi iste usodne bolezni skoraj hkrati izgubila moža in mamo, si ostala sama s predšolskim fantkom, za nameček pa si zbolela tudi sama. Koliko skrbi in vztrajnosti je bilo potrebnih, da si sina vzgojila v imenitnega fanta in moža, ki Te je osrečeval na vsakem koraku! Našel si je ljubečo življenjsko družico in si zasnoval družino, v kateri rastejo trije bistri in živahni otroci. Izkazal se je tudi kot raziskovalec in lani uspešno doktoriral, kar je bilo zate čudovito darilo, saj si tedaj že poznala usodno diagnozo, s katero Te je življenje prizadelo prav tedaj, ko bi lahko v miru uživala zrela leta in se posvetila vzgoji vnučkov. Prav dejstvo, da jih ne boš videla odrasčati, si ob najinem zadnjem snidenju v bolnišnici najbolj obžalovala.

Draga Olga, dovoli nam, da poslej Tvoje bližnje namesto Tebe vidimo in spremljamo njihovo odraščanje mi, ki si dovoljujemo šteti se med Tvoje prijatelje.

Povedati Ti želim še nekaj, kar ne teži le mene, ampak marsikoga od zgodovinarjev, ki Te je pospremil na zadnji poti. Ob Tvojem slovesu se je na Žalah zbrala množica Tvojih potrth prijateljev, sodelavcev in znancev – bilo nas je za celo zborovanje. Marsikatero oko se je zarosilo – in vendar med nami ni bilo nikogar, ki bi se čutil poklicanega in sposobnega, da ob Tvojem odprtem grobu spregovori o Tebi vsaj nekaj toplih besed in da se v našem skupnem imenu od Tebe poslovim. Dovolj mi, da to popravim in izrečem Tebi in Tvojemu spominu v imenu vseh, ki smo Te imeli radi, naš najtopplejši in najiskrenejši: HVALA.

Tvoja Darja

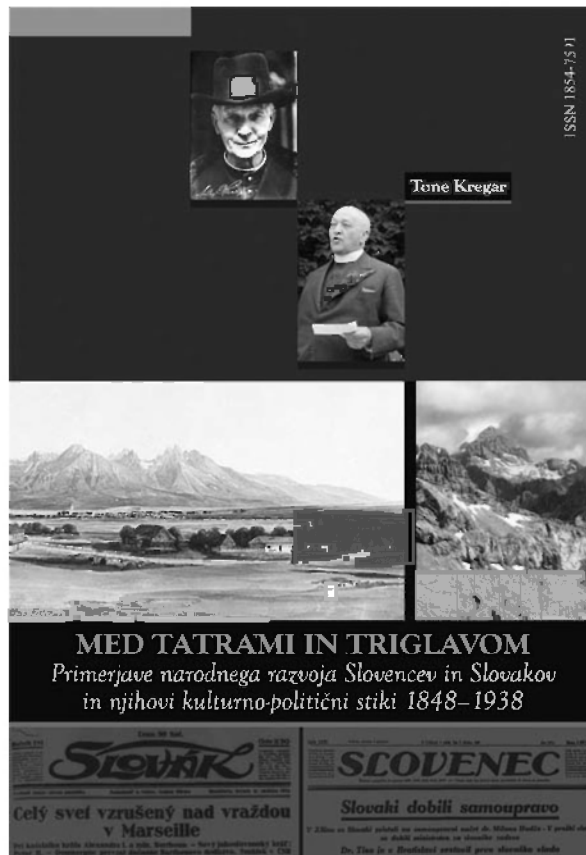
Kjer se pije, tam se dobro žije

(Ivan Žabota)

Tone Kregar, *Med Tatrami in Triglavom*. Primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848–1938; Celje: Zgodovinsko društvo, 2007. 352 strani. (Zgodovini.ce; 6)

Že naslov dela dr. Toneta Kregarja, muzejskega svetovalca v Muzeju novejšje zgodovine Celje, prinaša v slovensko zgodovinopisje tematiko, ki se ji doslej ni kaj dosti posvečalo. Razvoj slovenske in slovaške identitete v letih po marčni revoluciji pa tja do nemške zasedbe Sudetov na predvečer druge svetovne vojne je bil (v komparativnem smislu) doslej marsikateremu poznavalcu zgodovine kot tudi laičnemu bralcu skorajda neznan. Avtor je tako primerjalno nanizal v svojem delu, ki je predelana doktorska disertacija, obranjena konec leta 2007 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, slovensko in slovaško zgodovino v skoraj 100-letnem časovnem traku, še posebej pa so ga zanimali stiki obeh entitet, ki sta se v omenjenem obdobju prelevili v moderen narod.

Kregarjevo delo, ki odpira slovenskim (slovaškim in srednjeevropskim) raziskovalcem mnoge iztočnice za nadaljnje raziskovalno delo, se pretežno naslanja na že objavljeno literaturo in obojestranski periodični tisk (arhivsko gradivo bi bilo najbrž pri takšni komparativni zasnovi dela preobsežno in ne bi imelo pravega učinka). Pisec je knjigo zasnoval v štirih sklopih. V prvem sklopu obravnava slovensko in slovaško zgodovino od leta 1848 do razpada dvojne monarhije (na koncu je dodal še poglavje *Stiki in povezave med Slovenci in Slovaki do razpada Avstro-Ogrske*), v drugem sklopu pa čas med obema vojnama. Zadnja dva sklopa obravnavata slovaško stališče do Slovencev po prvi svetovni vojni in obratno (slovensko do Slovakov). Zgodovinski razvoj obojih je avtor povzel na slabih 160 straneh, medtem ko je slovenskemu in slovaškemu tisku namenil skoraj enako prostora. Avtor je ubral metodo, kjer je analiziral zgodovinski razvoj Slovencev in Slovakov, ob tem pa dodal razprave in članke, ki jih je zbral v številnem doma-

čem in tujem časopisju (slovenskem in slovaškem). Morda bi bilo smiselno oboje združiti v prav tako dobro berljivo čtivo, če ni avtor želel prav z ločenim prikazom poudariti časopisnega materiala in ga analizirati izvzeto od zgodovinskih dejstev.

Kakorkoli, Kregarjeva knjiga nas podrobno seznani z zgodovino in medsebojnimi (kulturnimi in političnimi) povezavami Slovencev in Slovakov. Njen namen je v primerjavi političnih in družbenih razmer obojih in (sprva v Habsburški monarhiji, nato v jugoslovanski oziroma češkoslovaški državi) v analizi razlik (sicer podobnega) zgodovinskega razvoja. Še večjo težo pa ima gotovo tudi analiza medsebojnega sodelovanja in poznavanja drug drugega v predstavljenem času.

V uvodnem sklopu avtor primerjalno predstavi slovenski in slovaški razvoj v Habsburški monarhiji od marčne revolucije naprej. Predvsem ga zanimajo podobnosti na eni in razlike na drugi strani. Te so bile kasneje (po uvedbi dualizma leta 1867) posledica življenja Slovencev v Cislitvaniji in Slovakov v Translitvaniji. Posebno pozornost nameni nastanku jugoslovanske in češkoslovaške

ideje, ki sta kulminirali v prevratnem obdobju in postavili oba naroda v nove politične tvorbe, zrasle na ruševinah dvojne monarhije. Kulturni in politični stiki, s katerimi avtor zaključi prvi sklop, so bili kljub bližini skromni znotraj dvojne monarhije (zaradi rečice Litve so si bili bližje Slovenci in Čehi ter Slovaki, Hrvati in Srbi). Stiki med Slovaki in Slovenci so bili tako omejeni, vezani na potujoče trgovce in na ozek krog intelektualne elite.

Osrednji ali drugi sklop je namenjen obdobju med obema vojnama, znotraj katerega se je oblikovalo slovensko vprašanje v jugoslovanski državi (sprva Državi SHS, kasneje Kraljevini SHS in nato Kraljevini Jugoslaviji) in slovaško vprašanje v Češkoslovaški. Avtor je oboje povezal, tako da jugoslovanski in češkoslovaški politični prostor tečeta vzporedno. Vodilo tega sklopa je predvsem v vprašanju državno-političnega avtonomizma in narodne samobitnosti na eni strani ter političnega centralizma in narodnega unitarizma (Prage oziroma Beograda) na drugi. Oba politična koncepta sta podrobno predstavljena tako v češkoslovaškem kot jugoslovanskem političnem prostoru, avtor pa je skušal ugotoviti sorodne poteze, pa tudi razlike med Slovenci in Slovaki znotraj obeh državnih tvorb v (podrejenem) političnem položaju.

Tretji in četrti sklop se nanašata na analizo časopisnih virov. Kregar je podrobno obdelal omejeno problematiko in zbrane članke sistematično predstavil znotraj dveh sklopov. V tretjem se je posvetil pisanju in stališčem Slovakov do Slovencev (in do njihovega položaja znotraj nove državne tvorbe) v političnem in literarnem časopisju. Slovake je v času med vojnama zanimal predvsem problem narodno-političnih vprašanj v Sloveniji in Jugoslaviji, ki so ga postavljali v lastni državnopravni okvir (in primerjali svoj položaj s slovenskim). Četrti sklop pa je pregled slovenskih časopisov in njihov pogled na slovaški razvoj znotraj Češkoslovaške, ki je (kot ugotavlja avtor) pravzaprav zrcalna slika slovaških časopisov (glede dojemanja obeh »usod«). Pretok informacij med obema narodoma se je (v primerjavi z dvojno monarhijo) povečal, toda zaradi političnega centralizma in unitarizma kljub temu v manjši meri. Češkoslovaško-jugoslovanska liga, ki je s svojo revijo sicer zbliževala Čehi, Slovake in južnoslovanske narode, je favorizirala Prago in Beograd (pač v skladu s političnimi koncepti obeh prestolnic). Vseeno pa so bili Slovenci in Slovaki

dobro obveščeni o slovenskih oziroma slovaških političnih, kulturnih in družbenih razmerah. Glavno vlogo pri stikih in sodelovanju Slovencev in Slovakov je odigral katoliški pol, ki je podpiral narodno samobitnost in postavljaval avtonomistične težnje. Tako so najznamenitejši »poznavalci« Slovakov med Slovenci (in obratno) prišli prav iz katoliških krogov. Tukaj velja izpostaviti Viktorja Smoleja, ki se je sredi 30-ih let kot slavist izpopolnjeval v Bratislavi, še bolj pa slikarja Ivana Žabota, ki ga je v Bratislavo privedla njegova svobodnjaška narava (imel se je za slovaškega umetnika in bil zelo ogorčen, če so ga imeli za tujca). Žabota je vse do smrti ostal velik panslavist in zagovornik zbliževanja slovanskih narodov.

Primerjalna analiza dr. Toneta Kregarja seveda širi vedenje o habsburškem in srednjeevropskem prostoru. Delo je vsekakor prineslo novi veter v slovensko zgodovinopisje, ki bi potrebovalo več podobnih del, s katerimi bi slovenski bralec dobil marsikatero informacijo o zgodovini članic Evropske unije (predvsem pa tistih iz bivše Vzhodne Evrope).

Filip Čuček

Anton Korošec v primežu kralja Aleksandra

Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*.

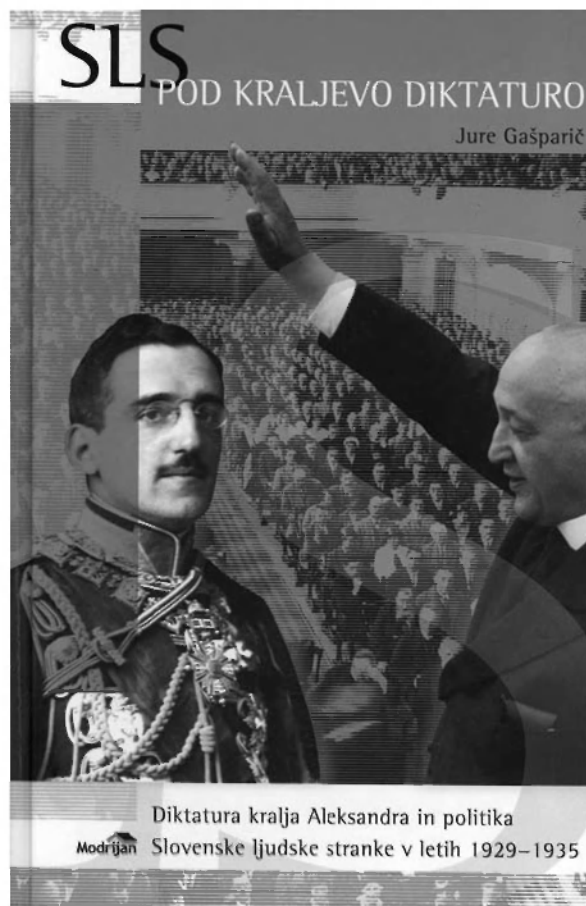
Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935; Ljubljana: Modrijan, 2007. 304 strani.

Začnimo na koncu. Pet arhivov (šestnajst fondov), osemnajst časopisov, dvanajst strani literature in pet strani imenskega kazala. To so podatki, ki jih najdemo na koncu dela dr. Jureta Gašpariča (znanstvenega sodelavca Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani in docenta na Filozofski fakulteti v Mariboru) v rubriki *Viri in literatura*, ki obsega dvajset strani. Ob suverenem poznavanju arhivskega in časopisnega gradiva ter relevantne literature je Gašparič subtilno osvetlil »življenje«

Slovenske ljudske stranke v Kraljevini SHS (in Kraljevini Jugoslaviji) med šestojanuarsko diktaturo in prevzemom Dravske banovine leta 1935.

Gašparič se je pred obdobjem diktature kralja Aleksandra v prvem poglavju posvetil orisu razvoja slovenskega katoliškega političnega tabora do uvedbe šestojanuarske diktature. Začetek pripovedi je postavil v Taaffejevo dobo (konec 80-ih let 19. stoletja), ko je kranjska sloga dokončno razpadla. V strnjeni in pregledni zgodbi je bralcu razgrnil politično delovanje obeh taborov (katoliškega in liberalnega) na Slovenskem in poteze, ki so Slovensko ljudsko stranko v začetku 20. stoletja pripeljale do prvenstvene vloge v slovenskem političnem prostoru. Ob političnem razvoju na Kranjskem je spretno nizal tudi razvoj v ostalih slovenskih deželah, ki so slogaško »vztrajale« še nekaj let (Goriška do konca stoletja, Štajerska do 1906), medtem ko v drugih ni prišlo do političnega razcepa (Koroška, Istra, Trst). Prvo poglavje je zaključil z orisom političnega življenja v 20-ih letih 20. stoletja, ko je SLS igrala ključno vlogo slovenske politike in s svojimi programi in politiko dejansko poosebljala politično voljo slovenskega naroda. Katoliški politični tabor, ki ga je »zastopala« Slovenska ljudska stranka (SLS), je bil v času demokratično-parlamentarnih 20-ih let 20. stoletja politično najmočnejši.

Jedro knjige zajema časovni okvir 1929–1935 (od vzpostavitve Aleksandrove diktature do vrnitve SLS na oblast junija 1935), ki ga je avtor s kratkimi in preudarnimi naslovi poglavij (skupaj pet) in podnaslovi nanizal na slabih 230 straneh. V drugem in tretjem poglavju knjige nas Gašparič tako seznani s časom od uvedbe diktature kralja Aleksandra do izstopa SLS iz vlade. Nekdanja (prepovedana) SLS, ki je bila stranka narodnoavtonomistične usmeritve, je imela večji del tega obdobja svojega predstavnika v vladi šestojanuarskega režima, ki je uresničeval svojo zamisel jugoslovanskega narodno-državnega unitarizma. To je SLS postavljalo v vprašljiv politični položaj. Kljub temu pa je bilo po upravni preureditvi države oktobra 1929 slovensko ozemlje, do tedaj razdeljeno na mari-borsko in ljubljansko oblast, upravno zaokroženo v Dravski banovini. Pritisk kraljeve diktature pa se je pokazal (tudi) z razpustitvijo katoliške telovadne organizacije Orel (1929), kar je še dodatno prizadelo organizacijsko infrastrukturo ukinjene SLS.

Eno od osrednjih vprašanj predelane doktorske disertacije, obranjene leta 2006 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, zadeva politične razmere in dinamiko »na terenu« (v Dravski banovini), ki se kaže skozi prizmo volitev. Nekdanja SLS se je na skupščinskih volitvah leta 1931 odločila za volilno abstinenco (ki ji je sledila večina slovenskega prebivalstva, s čimer je ukinjena stranka ohranila osnovno strukturo, organizacijo in povezanost s člani tudi po uvedbi diktature).

Četrto poglavje je namenjeno času po odhodu predstavnikov nekdanje SLS iz vlade. Pogoj delovanja so se tedaj zanjo še bolj zaostrili, a je kljub temu našla načine prezentacije svoje politične moči, kar se je pokazalo ob proslavah šestdesetletnice vodje bivše SLS dr. Antona Korošca. Ti dogodki, ki so se končali s preganjanjem pristašev nekdanje SLS, so razkrili moč bivše stranke in nemoč režima. Po odhodu v opozicijo pa je bivša stranka ponovno začela obujati svoj avtonomistični program, ki je dosegel vrh z *Ljubljanskimi punktacijami* oziroma *Slovensko deklaracijo*.

V petem in šestem poglavju je avtor razčlenil obdobje občinskih volitev leta 1933, nadomestnih volitev v Senat leta 1935 in skupščinskih volitev leta 1935, ki jih je minuciozno obdelal (podobno kot volitve leta 1931) in prikazal politične razmere »na terenu«, s čimer je dodatno razčlenil osrednjo tezo dela – politični obstoj nekdanje stranke v času diktature. Zgodbo je končal z vstopom načelnika nekdanje SLS Antona Korošca v vladno novoustanovljene Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) sredi leta 1935.

V knjigi je avtor večjo pozornost namenil tudi političnemu delovanju bivše SLS prek katoliških nepolitičnih organizacij, ki so obstajale pod njenim patronatom (Prosvetna Zveza, Katoliška akcija, Orel, Jugoslovanska strokovna zveza), preko katerih je po kraljevi prepovedi političnih strank mogoče spremljati delovanje in notranja razmerja v nekdanji SLS.

Skratka, ko se je nekdanja SLS leta 1935 povzpela na oblast v Dravski banovini z večinsko podporo Slovencev (Korošec pa je postal drugi človek v Beogradu), je še zmeraj poosebljala politično voljo slovenskega prebivalstva. Vendar pa je večinska podpora predstavljala zgolj temelj kratenja demokratične enakosti in svobode kakor tudi demokratičnega političnega življenja, kar si je avtor (gotovo) zastavil kot nadaljevanje (v naslednji knjigi) na koncu dela.

Mimo Gašparičevega dela torej ne bo mogel nihče, ki bo raziskoval zgodnja trideseta leta 20. stoletja v Sloveniji in tudi širše. Historična osvetlitev obdobja diktature kralja Aleksandra in položaja nekdanje Slovenske ljudske stranke v njem je jasno in nedvomno razširila spoznavni okvir slovenskega zgodovinopisja, hkrati pa predstavlja oporo nadaljnjemu preučevanju politične zgodovine Slovencev v prvi jugoslovanski državi.

Filip Čuček

Termoforji na recept in drobovina za Hitlerjev rojstni dan

Mojca Šorn, Življenje Ljubljancev med drugo svetovno vojno. Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2007; 499 strani.

Mojca Šorn, zgodovinarica mlajše generacije, v svojem monografskem prvencu predstavlja izčrpen pogled na malo poznano in zatorej toliko zanimivejšo plat narodne zgodovine. Knjiga, ki je izšla konec preteklega leta, je avtoričina doktorska disertacija, po svoji zasnovi in sistematični izvedbi pa je vsekakor biserček in dobrodošel kažipot za tiste raziskovalce, ki se bodo s podobnimi raziskavami šele spopadli.

Avtorica svojo pripoved tke zlagoma in prilagaja tempo in obseg razlage tudi bralcu, ki v slovenski zgodovini 1941–45 ni preveč doma. Knjigo zatorej začne z orisom prostorskih, prebivalstvenih in gospodarskih razmer na predvečer druge svetovne vojne. Posveti se političnogeografski opredelitvi Ljubljane (in njenih sestavnih delov), oriše njeno hitro predvojno urbanizacijo in razvoj, dlje pa se zadrži pri opisu duha mesta in naraščajoče tesnobe, ki je vdirala v brezskrben mestni vsakdanjik z novicami iz bleščečih soban, kjer se je krojil »mir za tedanji čas«, in nazadnje z bojišč. Ljubljana je skupaj z ostalo Evropo pričakovala neizbežno vojno – ta je najprej prišla kot razburljiva generalka (vaje za primer zračnih napadov in napadov s strupi), ljudi pa so nekateri spremljevalci izrednih razmer (draženje živil, špekulacije) razburili že precej pred 6. aprilom 1941. Meščani so se na bližajočo katastrofo poskušali čim bolje pripraviti – zalagali so se s hrano in obsojali špekulante, ki so iz njihovih strahov kovali dobiček. Tudi država in mesto sta ravnala enako in se vse do pomladi 1941 po svojih najboljših močeh pripravljala na preizkušnjo.

V primerjavi s hlastno dejavnostjo pred napadom sil Osi na Jugoslavijo so se stvari s prihodom okupatorja celo umirile, v Ljubljano, ki je bila zaradi blažjega okupacijskega režima fašističnih sil nekakšno zatočišče, pa so se zgrnile trume beguncev iz »nemških« pokrajin ter otežile že tako kritično preskrbo mesta.

Okupator je prevzel in nadgradil že pripravljeno shemo vojne preskrbe mesta, oblast pa se je spopadla s krizo, ki je nastopila po tem, ko je bila Ljubljana z rajhovsko mejo v Črnučah in na Savi odrezana od svojega naravnega preskrbovalnega zaledja. Do obžičenja mesta februarja 1942 so živela sicer še potovala v mesto, pozneje pa se je tovrsten promet močno zmanjšal. Prebivalce, zaprte v obžičeno kletko, je podobno kot zapor-nike ali vojake, ujete v sivo vsakdanjo rutino, dan za dnem zaposlovalo premišljevanje o naslednjem obroku, delitvi živil ali obleke ter pehanje za prej samoumevnimi dobrinami, kakor so bili moka, meso, mast in olje.

Avtorica nam stanje v mestu predstavlja iz več zornih kotov – kot zgodovinarica se zateka k raznovrstnim virom (zakonskim aktom, okrožnicam, arhivskemu gradivu političnih in upravno-gospodarskih organov), do besede pa pusti tudi meščanom in meščankam, sopotnikom teh zanje in za mesto prelomnih let. Dosedanje monografije o obdobju druge svetovne vojne so se večinoma ukvarjale s tedaj prevladujočo skupino prebivalstva v Sloveniji – s prebivalci podeželja in manjših krajev, ki so jih povezovali z delovanjem in oskrbo odporniškega gibanja ter posegi in represalijami okupatorskih sil, malo pa je bilo napisanega o preživetju in življenju prebivalstva v večjih urbanih središčih. Šornova ta primanjkljaj učinkovito zapolni in iztrga pozabi številne dnevniške notice in priložnostne zapise predvojnega srednjega meščanskega sloja (uradništva). Ljubljana v njeni knjigi zaživi in zadiha kot zapleten mnogoplasten organizem, ki šokira s podatki o klanju štirinožnih pasjih prijateljkov za mesa željno potrošništvo, obenem pa se kakor že malce obledela in izmzgana dama obilnih življenjskih izkušenj zvečer še napravi v sicer že preperelo večerno toaleto in gre na lepše – v opero ali gledališče.

V Ljubljancanih so neprijazne razmere zbudile močan samoohranitveni nagon – zelenice in

parki so se spremenili v krompirišča in koruzne njive, pomenke o izletih in obiskih gledališča pa so zamenjali tisti o vrtičkarstvu in kuhariji. Vojna pa ni bila enaka za vse. Od življenja večine, ki je s težavo z nakaznicami in denarjem prišla do konca vsakega meseca, se je boleče razlikovalo življenje tistih na drugem koncu, ki so zaradi svojega poklica, zvez ali obojega vojno videli le kot manjšo motnjo. Tako tiste, ki so se ubadali s preživetjem na karte, in one, ki so tudi v časih najhujše stiske pirovali kot na Titaniku, pa je družila ena velika želja – preživeti za vsako ceno.

To se je dalo z iskanjem še zadnjih »notranjih rezerv« – tudi s sajenjem tobaka na vrtovih ali kajenjem Alpačaja, srebrna in zlata dediščina prednikov pa je skupaj s čipkami in prazničnimi prti romala čez blok in žico kot plačilo za moko ali jajca.

A vsega si Ljubljanci kljub mraku in brezizhodnosti niso pustili vzeti. Tudi med vojno so našli ideje in načine, da so si življenje vsaj za nekaj trenutkov spremenili v praznik. Kljub pomanjkanju so slavili osebne in cerkvene praznike z upa-

njem na boljšo prihodnost v svobodi: gospodinje so čistile in urejale stanovanja, nosile skupaj skromno odmerjene priboljške ter pripravljale obroke, ki so bili sicer le blede slika predvojnih, a po simboličnem sporočilu daleč nad njimi.

Življenje v Ljubljani namreč ni bilo le brezkončen tek in mrzlično nabiralništvo. V nekakšni iluziji normalnosti so namreč delovale tudi institucije, namenjene vzgajanju, sproščanju in zabavi ljudi. Šole na vseh ravneh izobraževanja so po kratkotrajni prekinitvi spomladi 1941, jeseni tega leta znova odprle svoja vrata in delovale do konca aprila 1945, »nosilci rimske kulture« so svoje kulturno prometejstvo izkazovali z gostovanji italijanskih glasbenikov in pevcev, vmes pa so skušali podjarmljene Ljubljančane razvneti z ognjevitimi koračnicami in promenadnimi koncerti vojaških ansamblov. Kljub razglašenemu kulturnemu molku, je bila tovrstna ponudba precej pestra. Ljudje so dobivali predpisano dozo informacij po radiu (tudi ilegalnem Kričacu) in iz časopisov, govornice pa so potovale od ust do ust, se krotovičile, redile in množile.

V Ljubljani so še vedno delovale vse službe, potrebne za življenje in zdravje mesta in meščanov. Skrbni zdravniki so beležili vedno več smrti, ki jih je zakrivilo vojno pomanjkanje. Ljubljančani so v resda skrajno zaostrenih in neprijetnih razmerah še vedno hodili na delo, se vozili s tramvajem, po delu ali ob koncu tedna pa radi odšli na sprehod (zdaj le do roba znanega in z žico omejenega vesolja), ogled nogometne tekme ali na kopanje na katerega izmed mestnih kopališč.

Vse to je namreč tudi med vojno ostalo del življenja mesta in njegovih meščanov in tudi to je treba poznati in omeniti, če hočemo narisati portret mesta in ljudi. Mojca Šorn je v tej nameri popolnoma uspela. Suh in neprizadeto objektiven govor dokumentov je znala oživeti s čustvenimi in barvito živimi pričevanji Ljubljančanov, ki so v tem mestu živeli v času njegove stiske, zatorej njena knjiga ni le delo zgodovinarke, ki popolnoma obvlada svojo obrt, ampak tudi pripoved ženske, ki ima svoje mesto rada.

Aleksander Žižek

Padec s piedestala?

Alma M. Karlin, *Moji zgubljeni topoli.* Spomini na drugo svetovno vojno. Založba Mladinska knjiga Ljubljana in Muzej novejših zgodovine Celje, Ljubljana, Celje 2007; 284 strani.

Verjetno se mnogi spominjamo nenavadnega občutka, ki bi ga lahko opisali z razočaranjem, presenečenjem ali izgubo nečesa, ko smo se, še v bolj rosnih letih, soočili s kruto resnico, da je bil znan pesnik ali pisatelj čisto navaden pijanec ali razuzdanec, da ni vračal sposojenega denarja ali pa je počel druge stvari, ki jih običajno uvrščamo med nečednosti. Od osnovnošolskih pedagogov opisan zgolj v nujno potrebnih potezah, je v naših očeh zaradi svojih pogosto kar preveč hvaljenih del zrasel v nekakšnega junaka, v osebnost brez napak.

Prav takšni občutki so me prevevali ob branju spominskih zapisov Alme Karlin na drugo svetovno vojno. V Celju sta njena pojava (starejši v mestu se je še spominjajo z ulic) in delo verjetno bolj poznana kot drugod pri povprečnih Slovenih. Njen pogum, da se je – drobna in krhka – odločila za pot v še danes eksotične kraje ter njeno zavračanje nacizma sta jo v mnogih očeh postavila na granitni piedestal. A še tako trdna snov je minljiva. S svojimi spomini na drugo svetovno vojno se mi je kot osebnost pokazala v povsem novi luči. V njih razgrne kopico primerov samopomilovanja ter celo paletu svojih predsodkov: do Židov, do moških, do otrok, do manj izobraženih, preprostih ljudi. Začnimo s prvo, ki je tudi najbolj občutljiva (str. 198): »*Tudi za sinove Izraela bi bilo pametneje, da bi bili v deželi, ki jih je gostila /Nemčiji/, prijaznejši do tistih, ki so jih razmere prisilile, da so se obračali nanje. Nasilje je obrodilo nasilje* /poudaril B. H./.

« Kaj dodati, bi bilo odveč.

Zanimivi so tudi njeni opisi nenavadnih občutij, ki jih je gojila do moških in otrok. Če odklonilne do moških še razumemo, saj so sami sebe – čeprav v času, ko je nastajal »*nov svet*« – postavljali pred ženske, pa nikakor ni mogoče dojeti njenih slabšalnih opisov otrok. Ob joku otrok izgubi

oblast nad seboj: »Dvignila sem paglavca s tal, ga krcnila in posadila nazaj v njegov kot. Zdaj je še bolj vreščal.« »Iz malčkov so odtekale odvečne tekočine. Vrišč je bil oglušujoč /.../.« Tako je opisala dogajanje v prostoru, kjer je bivala skupaj z materami malih otrok. Ali, če povemo dobesedno: »v scalnici med vekajočini paglavci« (str. 247–249).

V mnogih primerih je v dnevniku opazen tudi prezir ali vsaj vzvišena drža do ljudi, ki jih, zaradi izobrazbe, stanu ali narodnosti, ni imela za sebi enake. Dokaj nenavadno za človeka, ki je mnogo potoval in se srečeval z drugimi kulturami. V potopisih – vsaj tretji del pričujoče knjige lahko tako označimo – je namreč sicer moč mnogokrat opaziti naklonjenost, včasih pa tudi občudovanje do tistih, s katerimi so se potopisci srečevali. A pri Almi tega ni. V stiku s tistimi, ki so zaradi stoletnega razvoja imeli drugačne navade (glede prehrane, čistoče, medgeneracijskih odnosov, spolnosti, itd.), se vedno čuti vzvišeno.

A bodimo mi bolj prizanesljivi kot ona. Tri zgodbe, združene v eni objavi, so vredne branja že zaradi seznanitve z omenjenimi osebnostnimi lastnostmi, še bolj pa zaradi opisov, ki jih poda Alma Karlin ob predstavitvi svojega doživljanja vojne. Prikaže nam razmere v zaporu, v medvojnem Celju, svoje potovanje na osvobodeno ozemlje in tamkajšnje življenje. Prva zgodba z naslovom *Transport* v začetku govori o njenem bivanju v celjskem kapucinskem samostanu in v mariborski meljski vojašnici, ki sta služila kot prehodna postaja za tiste, ki so kmalu po nacistični zasedbi Slovenije okusili usodo, namenjeno »Nemcem sovražnim«. Karlinova si je s svojim zavračanjem vstopa v Kulturbund in protinacistično držo prislužila vpis na seznam določenih za izgon iz raja po imenu Rajh. Opiše nekatere sotrpine v zaporu, tamkajšnji režim in življenje. Ta zgodba nam prinese še slike iz časa po izpustu iz zapora, ki je zasluga prizadevanj njene življenjske sopotnice Thee Gamelin. Brez imen, a vendar zgovorni so primeri posameznikov, otrok in ostarelih oseb, ki so izginili v zanje namenjenih rajhovskih zavodih. Tu gre po vsej verjetnosti za primere t. i. divje evtanazije, pomore duševno bolnih in telesno oslabelih ljudi, ki so jih nacisti izvajali še po Hitlerjevem ukazu o zaključku organizirane evtanazije iz avgusta 1941.

Zgodba z naslovom *Boj s krajevnim vodjo Ewaldom Wrentschurjem* se začne z enim od (kratkih) stikov Karlinove z nacističnimi oblastmi in njenim begom v Nemčijo (kakšna ironija: pred nacisti je zatočišče dobila v Nemčiji!), od koder je nameravala iti še naprej. Skozi vse tri zgodbe se namreč kot rdeča nit vleče njena želja zapustiti rajh in oditi v Anglijo. V tem delu podrobneje prikaže utrinke iz življenja Celjanov pod nacisti. Spomni se nenehnega »vtikanja v življenje«: otroci so morali korakati pri Hitlerjevi mladini, odrasli pa v okviru politično-telesno-kulturnih zborov ob nedeljah. Omeni tudi posege v kmetijstvo, ki so tako značilni za totalitarne režime. Tako kot nekaj let kasneje komunisti, so tudi nacisti na Slovenskem uvajali nove kmetijske kulture, ki pa na veliko jezo oblastnikov niso in niso hotele uspevati. Zasužnjevanje ljudi, katerega prva stopnja je bilo podaljševanje delavnika, se je stopnjevalo s prisilnim delom, zaplombami, fizičnim nasiljem, na duhovnem področju pa z zbori, skupnimi praznovanji in preganjanjem vere. Karlinova ohrani spomin tudi na zaprte vlake, s katerimi so mimo Celja vozili grške Jude in slovenske izgnance, ter na sramotilno procesijo ujetih partizanov in razstavljenih trupel novembra 1942 v Celju. Hkrati pa nam ponudi tudi nekaj primerov subjektivnih opisov dejanskega stanja. V omenjenem delu se namreč podrobneje dotakne še enega zločina nacistov: streljanja talcev. In tu se ji zapiše, da so jih streljali »vedno na praznik«. Resda je bilo eno 15. avgusta in eno 6. januarja, vendar so bila tudi na druge dneve. A takšne delne resnice je pri branju spominskih zapisov pač treba vzeti v zakup, zlasti če gre za kasneje zapisane.

Tretja zgodba *V partizane* govori o obdobju od julija 1944 do maja 1945. Zaradi strahu, da ji bodo sovražniki v Celju zagrenili (ali morebiti celo končali) življenje ter zaradi eksistenčnih problemov, saj od leta 1939 ni uspela nič več natisniti, se je odločila preko partizanskega območja prebiti do Angležev. A po utrudljivi in za Almo novih spoznanj o življenju partizanov polni poti preko Savinjske doline in Dolenjske ji je za časa bivanja v Beli krajini postalo jasno, da Angležev s pomočjo partizanov ne bo videla. V tem delu se njenim prejšnjim kritikam nacizma pridruži še tista na račun komunizma.

Uvodna razmišljanja z naslovom *Almino potovanje med Nemci in Slovenci, od nacizma do ko-*

munizma, je podal Tone Kregar. V njih nam predstavi Almino družino, njen pogled na svet, njeno duhovno doživljanje realnega in prikaže njen položaj med vojno in odnos do celjskih Nemcev. Pravzaprav je kar malo krivično, da dobro napisan uvod odpravimo z enim stavkom. Izbor slikovnega gradiva je opravila Andreja Rihter.

Znanstveno-kritični aparat je delo Marije Počivavšek. S pojasnili je priskočila na pomoč bralcu, ko je bilo potrebno razvozlati kakšno nejasnost, podrobneje opredeliti osebo, kraj ali dogodek. Ustrezno odmerjena se, kot vedno, izkažejo za nenadomestljivo pomoč. Popravek pa je potreben pri opombi številka 51 (str. 75), kjer piše, da so bili bolniki iz Novega Celja junija 1941 prepeljani v Hartheim pri Leipzigu. Gre pa za Hartheim pri Linzu v Avstriji.

Bojan Himmelreich

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si
Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Tone Kregar, Dragan Matić, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek
Glavni in odgovorni urednik: Andrej Studen
Tehnični urednik: Aleksander Žižek
Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič
Prevod v angleščino: Simon Zupan
Prevod v nemščino: Tina Bahovec
Lektor: Anton Šepetavc
Bibliografska obdelava: Srečko Maček
Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Slika na naslovnici:
Pieter Bruegel st. (1525-1569): detajl iz slike Svatbeni ples na prostem, 1566, Umetniški inštitut Detroit.
Cesare da Sesto (1477-1523): Leda in labod, 1505-1510, Wilton House, Salisbury.

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

ISSN 1318-2498

Revija je uvrščena v podatkovno bazo ABC-CLIO.
Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts* in *America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 15,00 €, za študente 10,00 €.
Cena posamezne številke v prosti prodaji je 8,00 €.

Naročniška služba:
Marija Počivavšek; 041 727289; marija.pocivavsek@guest.arnes.si

Dušan KOS
Božidar JEZERNIK
Stanislav JUŽNIČ
Boris GOLEC
Zmago ŠMITEK
Katjuša ARČON
Barbara PEČNIK
Bogdan ŠTEH

CENA: 8,00 €

ZGODOVINA ZA VSE, leto XV, št. 1, 2008